

नेपाल सरकार

भूमि व्यवस्था, सहकारी, सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय

(प्रशासन, सहकारी तथा गरिबी निवारण महाशाखा)

सिंहदरबार, काठमाडौं

फोन : ९७७-०१-४२११६६६

मिति: २०८३/२/११

नेपाल संवत् १९४६

विषय: सहकारीमा भएको बेथिति जाँचबुझ आयोग, २०८२ को प्रतिवेदन सम्बन्धमा ।

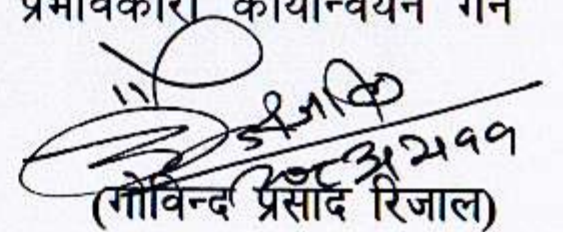
नेपालको संविधानले परिकल्पना गरेको तीनखम्बे अर्थनीति अन्तर्गत सहकारी क्षेत्र अर्थतन्त्रको महत्वपूर्ण आधारका रूपमा रहेको छ। सामूहिकता, सदस्य केन्द्रीयता, आत्मनिर्भरता, पारदर्शिता तथा सदस्यहितका सिद्धान्तमा आधारित सहकारी अभियानले आर्थिक तथा सामाजिक रूपान्तरणमा उल्लेखनीय योगदान पुऱ्याउँदै आएको भए पनि पछिल्लो समय सहकारी क्षेत्रमा देखिएका बचत फिर्ताको समस्या, वित्तीय अनियमितता, कमजोर सुशासन, नियमनको कमी तथा बचतकर्ताको रकम दुरुपयोगका घटनाले यस क्षेत्रप्रति जनविश्वास कमजोर बन्दै गएको अवस्था छ।

यसै सन्दर्भमा नेपालको सहकारी क्षेत्रमा विद्यमान समस्या, नियामक संरचना तथा सुधारका उपायहरूको अध्ययन गर्न गठित “सहकारीमा भएको बेथिति जाँचबुझ आयोग, २०८२” ले तयार पारेको प्रतिवेदन सार्वजनिक गरिएको छ। प्रतिवेदनले सहकारी क्षेत्रमा कमजोर नियमन, बहु-नियामक निकायबीच समन्वय अभाव, प्रभावकारी सूचना प्रणालीको कमी, वित्तीय अनुशासनहीनता, सुशासनको कमजोरी तथा दक्ष जनशक्तिको अभाव जस्ता समस्या औल्याएको छ।

आयोगको अध्ययनअनुसार सहकारी संस्था दर्ता, कार्यक्षेत्र विस्तार, सेवा केन्द्र तथा शाखा थप गर्ने जस्ता निर्णयहरू गर्दा पर्याप्त अध्ययन, आवश्यकता विश्लेषण र मापदण्डविना स्वीकृत जस्ता गम्भिर लापरबाहीले गर्दा सहकारी संस्थाहरू समस्याग्रस्त बनेको र केही सञ्चालकहरूले सहकारीको मूल उद्देश्यभन्दा विचलित हुँदै बचतकर्ताको रकम हिनामिना तथा दुरुपयोग, अपारदर्शी कारोबार तथा व्यक्तिगत स्वार्थकेन्द्रित गतिविधि सञ्चालन गरेको निष्कर्ष प्रतिवेदनले निकालेको छ।

प्रतिवेदनले विगतमा भएका कमजोर नियमन, जथाभावी दर्ता तथा कार्यक्षेत्र विस्तार प्रक्रिया एवं सहकारी सञ्चालक र व्यवस्थापकहरूको राजनीतिक आबद्धतासहित सहकारी सञ्चालन भएको, प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष राजनीतिक हस्तक्षेपका कारणले समेत सहकारी क्षेत्रमा वर्तमान संकट निम्त्याएको स्पष्ट गर्दै प्रभावकारी तथा एकीकृत नियामक संरचना, विश्वसनीय सूचना प्रणाली, कडा सुशासन, बचतकर्ता हित संरक्षण तथा संस्थागत क्षमता अभिवृद्धि अपरिहार्य रहेको उल्लेख गरेको छ।

वर्तमान सरकार गठन भए पश्चात सहकारी क्षेत्रलाई पुनः विश्वसनीय, पारदर्शी, उत्तरदायी तथा सदस्यकेन्द्रित बनाउँदै सहकारीका आधारभूत मूल्य, मान्यता र सिद्धान्त अनुरूप सञ्चालन गर्न सहकारी अनुगमन तथा नियमनलाई प्रभावकारी बनाउने, सहकारी ऐन र नियममा समयानुकूल संशोधन गरी समसामयिक बनाउने र सहकारीको कर्जा असुली तथा बचत फिर्ताको कार्यलाई प्राथमिकतामा राखी थप प्रभावकारी र नतिजामुखी बनाउने सन्दर्भमा नीतिगत, संस्थागत र व्यवहारगत सुधारका प्रयास गरिएको र सहकारीमा विद्यमान बेथितिहरूको अन्त्यका लागि आयोगले दिएका सुझाव तथा सिफारिशहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न मन्त्रालय प्रतिबद्ध रहेको व्यहोरा समेत जानकारी गराइन्छ।

(गोविन्द प्रसाद रिजाल)

सहसचिव

**सहकारीमा भएको बेथिति जाँचबुझ
आयोग, २०८२ को प्रतिवेदन**

२०८३ बैशाख ५

मन्तव्य

नेपाल सरकार (मन्त्रपरिषद्) को मिति २०८२/१०/०२ को निर्णयानुसार, सहकारीमा भएको बेथिति सम्बन्धी जाँचबुझ आयोग, २०८२, गठन गरी तोकिएको कार्यदिश अनुसार कार्य प्रारम्भ भएको मितिले तीन महिना भित्र राय सुझावसहितको प्रतिवेदन पेश गर्न आयोगलाई जिम्मेवारी तोकिए अनुसार सहकारी प्रशिक्षण तथा अनुसन्धान केन्द्र बानेश्वरमा आयोगको कार्यालय स्थापना गरी मिति २०८२/१०/६ गते पहिलो बैठक बसी आयोगले कार्य प्रारम्भ गरेको थियो। तोकिएको जिम्मेवारी पूरा गर्ने क्रममा, पुराना दस्तावेज, निर्णय फाइल, माइन्टहरूको अध्ययन, छलफल अन्तरक्रिया, स्थलगत अवलोकन गरी, सहकारीका अभियानकर्मी, व्यवस्थापकहरू, नीति निर्माता, विज्ञहरू, विषयगत महासंघ, संघहरूसँग अन्तरक्रिया छलफल गरी राय परामर्श लिईएको थियो। साथै सहकारी मन्त्रालयका पुर्वसचिव, सह-सचिव, सहकारी विभागका पुर्वरजिष्ट्रारहरू र विषयगत विज्ञहरूसँग परामर्श र राय सुझाव लिईएको थियो।

जनता र राज्यका लागि अति संबेदनशील विषयवस्तुको रूपमा रहेका सहकारीको नियमनका विषयमा जाँचबुझको जिम्मेवारी प्रदान गरिएकोमा नेपाल सरकार प्रति आभार प्रकट गर्दछौं। आयोगको कार्यसम्पादनको क्रममा नीतिगत र विषयगत सुझावका साथै हौसला दिनुहुने भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालयका तत्कालीन मन्त्री कुमार इडनाम ज्यालाई धन्यवाद ज्ञापन गर्दछौं। भूमि व्यवस्था सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालयका सचिव श्रीमान मदन भुजेलको समन्वय, सहजीकरण, भौतिक तथा कर्मचारी व्यवस्थापनका लागि पुन्याउनु भएको सहयोगको लागि धन्यवाद व्यक्त गर्दछौं। मन्त्रालयले सहकारी क्षेत्रमा निर्वाह गरिरहेको भूमिका र आगामी रणनीति लगायतका विषयमा जानकारी उपलब्ध गराई सहयोग पुऱ्याईदिनु भएकोमा प्रशान्न, सहकारी तथा गरिबी निवारण महाशाखाका सहसचिव गोविन्द प्रसाद रिजाल र उपसचिव रघुनाथ महत धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ। सहकारी विभागका रजिस्ट्रार सुशील ढकाल, उपरजिस्ट्रार शशि कुमार लम्साल, उपरजिस्ट्रार सुचित्रा राई, शाखा अधिकृत टोपलाल अर्याल र सम्पूर्ण कर्मचारीलाई पनि धन्यवाद ज्ञापन गर्न चाहन्छौं। सहकारी प्रशिक्षण तथा अनुसन्धान केन्द्रका प्राचार्य विष्णु पौडेलले यस क्रममा महत्वपूर्ण जानकारी र भविष्यको मार्ग सम्बन्धमा अध्ययन क्रममा गर्नु भएको सहयोगका लागि र स्थान एवं भौतिक सुविधा उपलब्ध गराईदिनु भएकोमा उहाँलाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छौं।

सहकारी नियमन प्राधिकरणका अध्यक्ष डा. खगराज शर्मा लगायत सम्पूर्ण सदस्य तथा कर्मचारीहरू, समस्याग्रस्त व्यवस्थापन समितिको कार्यालय, बुद्धनगरका अध्यक्ष श्री श्रीमन गौतम तथा सदस्यहरू, कर्जा असुली केन्द्रका अध्यक्ष तथा पदाधिकारीहरू, कर्जा असुली न्यायाधिकरणका अध्यक्ष तथा सदस्यहरूलाई पनि धन्यवाद प्रकट गर्न चाहन्छौं। बागमती प्रदेश समस्याग्रस्त सहकारीका व्यवस्थापन आयोगका अध्यक्ष, सदस्य तथा सदस्य सचिव र प्रदेश सहकारी रजिस्ट्रार

प्रदिप राज पौडेललाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छौं। काठमाडौं महानगरपालिका कार्यवाहक नगरप्रमुख सुनिता डङ्गोल लगायत सम्पूर्ण कर्मचारीहरु, ललितपुर उपमहानगरपालिकाका नगरप्रमुख चिरी बाबु महर्जन लगायत सम्पूर्ण कर्मचारीहरु, सूर्यविनायक नगरपालिकाका नगरप्रमुख वासुदेव थापा, उप-प्रमुख सरिता तिमसिना (भट्टराई) लगायत सम्पूर्ण कर्मचारीहरु, मध्यपुर थिमी नगरपालिकाका नगरप्रमुख सुरेन्द्र श्रेष्ठ लगायत सम्पूर्ण कर्मचारीहरुलाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छौं।

आयोगको कार्यदिशानुसार अध्ययन, छलफल, अन्तरक्रिया, स्थलगत निरीक्षण, प्रतिवेदन लेखन, सम्पादनमा आयोगका अध्यक्ष र सदस्यका मार्गनिर्देशनलाई ग्रहण गरी तोकिएको जिम्मेवारी पूरा गरी प्रतिवेदन तयार गर्नमा सहयोग पुऱ्याएकोमा आयोगका अनुसन्धानकर्ता निरञ्जन जोशी, श्रुती शर्मा, शाम्भवी शिवाकोटी, साहारा शर्मा, आशा अधिकारी र सहायक अनुसन्धानकर्ताहरु खुशी मेधावी, प्रज्ञा बस्नेत, सुविना खडगी, भूमिका काफ्ले, निशा सुबेदी, नम्रता कर्ण, अभिषेक सहनी र प्रिन्सा उप्रेतीलाई धन्यवाद दिन चाहन्छौं। समितिको सम्पूर्ण कामको संयोजन गर्ने आयोगको प्रतिवेदनको अन्तिम रूप प्रदान गर्न निरन्तर सक्रिय रहने उपसचिव हरिकृष्ण सुबेदी, शाखा अधिकृत अर्जुनदेव योड्या, ना.सु. रामेश्वर फुयाल, ना.सु. बिसाल सुन्दास, कम्प्युटर अपरेटर सृजना डुम्रे, कार्यालय सहयोगी बसन्ती निरौलालाई हृदयदेखि धन्यवाद प्रकट गर्दछौं।

धन्यवाद !

(Signature)

बिनोद प्रसाद शर्मा

अध्यक्ष

(Signature)

नवराज सापकोटा

सदस्य

(Signature)

पुण्यप्रसाद दंगाल

सदस्य

(Signature)

डा. नवराज सिम्खडा

विज्ञ सदस्य

(Signature)

वसन्त वहादुर शाक्य

विज्ञ सदस्य

कार्यकारी सारांश

यस अध्ययनले नेपालको सहकारी क्षेत्रमा विद्यमान समस्या, नियामक संरचना तथा संस्थागत अवस्थाको समग्र विश्लेषण गर्ने उद्देश्य राखेको छ। सहकारी क्षेत्र संविधानद्वारा मान्यता प्राप्त तीनखम्बे अर्थनीतिको एक महत्वपूर्ण अंग भए तापनि पछिल्लो समय वित्तीय अनियमितता, दुरुपयोग तथा कमजोर नियमनका कारण यस क्षेत्रप्रति जनविश्वासमा कमी आएको देखिएको छ।

अध्ययनमा समकालीन त्रिकोणीय मिश्रित अनुसन्धान विधि अपनाई गुणात्मक तथा परिमाणात्मक तथ्याङ्कहरू समानान्तर रूपमा सङ्कलन तथा विश्लेषण गरिएको छ। अन्तर्वार्ता, फोकस ग्रुप छलफल तथा परामर्श बैठकमार्फत सरोकारवालाहरूका धारणा संकलन गरिएको छ भने COPOMIS प्रणालीबाट प्राप्त तथ्याङ्कहरूको समेत प्रयोग गरिएको छ। तथापि, COPOMIS बाट भरपर्दो र अद्यावधिक तथ्याङ्क प्राप्त गर्न नसकिएको अवस्था देखिएको छ।

अध्ययनबाट सहकारी क्षेत्रका प्रमुख समस्याहरूमा कमजोर नियमन, बहु-नियामक निकायबीच समन्वयको अभाव, सूचना प्रणालीको कमजोरी, सुशासनको अभाव, वित्तीय अनुशासनहीनता तथा मानव संसाधनको कमी प्रमुख रूपमा देखिएका छन्। सहकारी संस्थाहरूमा बचतकर्ताको रकम दुरुपयोग, अस्वस्थ प्रतिस्पर्धा, जोखिमपूर्ण लगानी तथा पारदर्शिताको अभावका कारण संस्थागत जोखिम बढेको पाइयो।

विगतमा गठन भएका विभिन्न आयोग तथा समितिहरूले सहकारी क्षेत्र सुधारका लागि महत्वपूर्ण सुझावहरू प्रस्तुत गरे तापनि तिनको कार्यान्वयन अत्यन्त न्यून रहेकोले समस्या समाधानमा प्रगती हुन सकेको छैन।

यस अध्ययनले सहकारी क्षेत्रको सुधारका लागि प्रभावकारी नियामक संरचना, एकीकृत तथा विश्वसनीय सूचना प्रणाली, कडा सुशासन व्यवस्था, बचतकर्ताको हित संरक्षण गर्ने संयन्त्र तथा संस्थागत क्षमता अभिवृद्धि अपरिहार्य रहेको निष्कर्ष प्रस्तुत गर्दछ। साथै, विगतका सुझावहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन नै सहकारी क्षेत्रको दिगो सुधारको प्रमुख आधार हुने देखिन्छ।

विषय सूची

	विवरण	पेज नं.
अध्याय १	परिचय	
१.१	पृष्ठभूमि	१
१.२	जाँचबुझ आयोगको संरचना	२
१.३	जाँचबुझ आयोग गठनको उद्देश्य	२
१.४	जाँचबुझ आयोगको कायदेशि	२
१.५	जाँचबुझको कार्यविधि	३
१.६	अध्ययनको सीमा	३
अध्याय २	साहित्य समीक्षा	
२.१	सहकारीको परिचय	५
२.२	सहकारी आन्दोलनको विकास	११
२.३	गरिवी निवारणमा सहकारी संस्थाको भूमिका	१७
२.४	विश्वको र नेपालमा सहकारी आन्दोलनको तुलना	२०
२.५	सहकारी व्यवस्थापनमा असल अभ्यासहरूको अवलम्बन	२१
२.६	सहकारीमा सुशासन र नियमन सम्बन्धी अध्ययन	२८
२.७	नियामक कमजोरी र वित्तीय संकट सम्बन्धी अध्ययन	४२
२.८	सहकारी सम्बन्धी अन्य अध्ययन	४३
२.९	विगतमा गठित आयोग/समितिका सुझावहरूको कार्यान्वयनको अवस्था	४५
२.१०	अनुसन्धान अन्तराल	४६
अध्याय ३	अनुसन्धान पद्धति	
३.१	अनुसन्धानको प्रकार	४७
३.२	अध्ययन क्षेत्र र नमूना छनौट	४७
३.३	तथ्याङ्क संकलन विधि	४८
३.४	तथ्याङ्क विश्लेषण विधि	४९
३.५	नैतिक पक्ष	५०
अध्याय ४	तथ्याङ्क प्रस्तुति र विश्लेषण	
४.१	सहकारीहरूको नीतिगत, कानूनी तथा संस्थागत संरचना	५१
४.२	सहकारी संस्थाको दर्ता, कार्यक्षेत्र, एकीकरण र नियमन	९६

४.३	नियामक निकायमा रहेका पदाधिकारी र कर्मचारीहरूको विवरण	११९
अध्याय ५	नियामक निकायहरूको भूमिका एवं कानूनी र संरचनागत समस्याको पहिचान	
५.१	नियामक निकायहरूको भूमिका	१२१
५.२	सहकारी सम्बन्धी कानूनी र संरचनागत व्यवस्थाका कारण देखिएका समस्याको पहिचान	१२८
अध्याय ६	निष्कर्ष र अन्तर्राष्ट्रिय अभ्याससँग तुलना	
६.१	प्रमुख निष्कर्षहरू	१४५
६.२	अन्तर्राष्ट्रिय अभ्याससँग तुलना	१४६
अध्याय ७	कार्यान्वयन सिफारिस	
७.१	नीतिगत तथा कानूनी सुधार	१५१
७.२	कारवाहीको सिफारिस	१६६
७.३	कार्यान्वयन कार्ययोजना	१९६
७.४	भविष्यका अनुसन्धानका क्षेत्र	१९६
	अनुसूचीहरू	
अनुसूची-१	लक्षित समुह छलफल र परामर्श बैठकमा सहभागीहरूको नामावली	१९९
अनुसूची-२	लक्षित समुह छलफलबाट प्राप्त सुझावहरूको सारांश	२०४
अनुसूची-३	काठमाडौं महानगरपालिकाले कार्यक्षेत्र बारे लेखेको पत्र	२११
अनुसूची-४	संघीयता लागु भए पश्चात् सम्बन्धित तहमा फाइल बुझाएको विवरण	२१६
अनुसूची-५	आयोगकले अध्ययन प्रयोजनका लागि छनोट गरिएका सहकारी संस्थाहरूको नामावली	२२१
अनुसूची-६	कार्यक्षेत्र स्वीकृति सम्बन्धी विवरण	२२२
अनुसूची-७	सहकारी संस्थाहरूको एकीकरण सम्बन्धी विवरण	२२५
अनुसूची-८	सहकारी विभागबाट आ.व.२०७७/७८ देखि हालसम्म अनुगमन गरिएका सहकारी संस्थाहरूको सूची	२२९
अनुसूची-९	सहकारी विभाग, प्रदेश र डिभिजन सहकारी कार्यालयका कार्यालय प्रमुखहरूको नामावली	२३१

अनुसूची-१०	शुभ बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि. भक्तपुर — संचालक समितिका पदाधिकारी तथा लेखा सुपरिवेक्षण समितिका सदस्यहरूको विवरण	२३५
अनुसूची-११	आ.व. २०४८/४९ देखि हालसम्मको सहकारी संस्थाहरूको संख्यात्मक विवरण	२३९
अनुसूची-१२	कोपोमिस अनुसार सहकारीको प्रकार अनुसारको तथ्याङ्क विवरण	२४८
	परिशिष्ट (Appendices)	२५०
	अध्ययनको सिलसिलामा विभिन्न नियामक निकायहरूसँगको छलफल, लक्षित समूह एवं परामर्श बैठकमा आयोगका पदाधिकारीहरूको उपस्थितिका तस्वीरहरू	३८४

अध्याय १: परिचय

१.१ पृष्ठभूमि:

आजको विश्वमा सहकारीको भूमिका महत्वपूर्ण रहेको तथ्य सर्वस्विकार्य छ। सहकारीले गरिबी निवारणमा उल्लेख्य योगदान पुऱ्याएको छ। सहकारी समुदायको हित गर्ने उद्देश्यले विकसित भएको अवधारणा हो। समुदायमा केन्द्रित समुदायका सदस्यको आर्थिक, सामाजिक तथा संस्कृतिक उन्नयन गर्ने उद्देश्यले सहकारीको विकास भएको हो। सहकारी गरिबी निवारणको आधार र समाजवादको महत्वपूर्ण आधारशिला हो। सहकारी समुदायको समस्या समाधान गर्ने माध्यम पनि हो। नेपालको संविधानले समाजवादप्रति प्रतिवद्ध रही समृद्ध राष्ट्र निर्माण गर्ने संकल्पकासाथ नागरिकलाई संघ र संस्था खोल्ने स्वतन्त्रता मौलिक हकको रूपमा सुनिश्चित गरेको छ। राज्यको निर्देशक सिद्धान्त र नीति अन्तर्गत सार्वजनिक निजी र सहकारी क्षेत्रको सहभागिता समाजवादउन्मुख समृद्ध अर्थतन्त्रको विकास गर्ने राज्यको आर्थिक उद्देश्य रहेको छ। यसरी संविधानले तीनखम्बे अर्थ नीतिलाई स्विकार गर्दै सहकारीलाई अर्थतन्त्रको महत्वपूर्ण आधार मानेको छ।

सहकारी ऐन, २०७४ ले सहकारीका मूल्य, मान्यता र सिद्धान्तका आधारमा सहकारी संस्थाको दर्ता, नियमन र प्रवर्द्धन गरी विभिन्न समुदाय र उपभोक्ताविच छरिएर रहेको पूँजी, प्रविधि तथा प्रतिभालाई एकीकृत गरी दिगो एवं आत्म निर्भर राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको विकास गर्ने उद्देश्य राखेको छ। उक्त ऐन आउनु अघि सहकारी ऐन, २०४८ बमोजिम सहकारी संस्थाको दर्ता, नियमन र प्रवर्द्धन हुने गरेको थियो। सिद्धान्ततः सहकारीहरू सदस्यहरूद्वारा स्थापित, सञ्चालित र नियन्त्रित स्वायत्त संस्थाको रूपमा रहने मान्यतामा आवश्यक नीतिगत एवं कानूनी व्यवस्था भएता पनि पछिल्लो समय समुदायमा आधारित, सदस्य केन्द्रित, लोकतान्त्रिक, स्वायत्त र स्वशासित संगठनको रूपमा सञ्चालन नहुँदा हाल सहकारी क्षेत्रमा ठगी, बचतकर्ता सदस्यको बचत रकम हिनामिना, दुरुपयोग र अनियमितता एवं गैरकानुनी गतिविधि बढ्दै गएको र सहकारी क्षेत्रप्रति सर्वसाधारणको गुनासो बढ्दै जाँदा सरकारप्रति नै अविश्वासको वातावरण सिर्जना हुने जोखिम रहेको छ। यस पृष्ठभूमिमा सहकारी क्षेत्र हालको अवस्थामा आई पुगनुको कारण, त्यस्तो कार्यमा संलग्न व्यक्ति, कर्मचारी र सहकारी संघ, संस्थाका सञ्चालक एवं जिम्मेवार पदाधिकारी लगायतको सम्बन्धमा नेपालको संविधान र प्रचलित कानूनले कुनै निकाय वा पदाधिकारीलाई प्रदान गरेको काम, कर्तव्य र अधिकारमा प्रतिकूल असर नपर्ने गरी जाँचबुझ गर्न जाँचबुझ आयोग ऐन, २०२६ को दफा ३ को उपदफा (२) ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी नेपाल सरकारले मिति २०८२।१०।२ मा उच्च अदालतका अवकाश प्राप्त न्यायाधीश श्री विनोद प्रसाद शर्माको अध्यक्षतामा जाँचबुझ आयोग गठन गर्ने निर्णय गरेको थियो।

१.२ जाँचबुझ आयोगको संरचना:

- (क) उच्च अदालतबाट अवकाश प्राप्त न्यायाधीश श्री विनोद प्रसाद शर्मा, सूर्यविनायक ५, भक्तपुर - अध्यक्ष
- (ख) नेपाल सरकारको रा.प. प्रथम श्रेणीबाट अवकाश प्राप्त श्री नवराज सापकोटा, चन्द्रपुर-९, रौतहट - सदस्य
- (ग) सहकारी कानूनको क्षेत्रमा काम गरेको व्यक्ति श्री पुण्य प्रसाद दंगाल, शंखरापुर-काठमाडौं -सदस्य
- (घ) सहकारी वा बैंक तथा वित्तीय संस्थाको क्षेत्रमा अनुभव प्राप्त श्री नवराज सिम्खडा, दाखा -७, धादिङ - विज्ञ सदस्य
- (ङ) सहकारी वा बैंक तथा वित्तीय संस्थाको क्षेत्रमा अनुभव प्राप्त श्री बसन्त बहादुर शाक्य, का.म.न.पा-१७, काठमाडौं - विज्ञ सदस्य

१.३ जाँचबुझ आयोग गठनको उद्देश्य:

आयोगलाई प्राप्त कायदेशिको सिमा भित्र रहेर मुलतः सहकारी संस्थाहरूमा सहकारी सिद्धान्तको विचलनको लागि नियामक निकायको जिम्मेवारी र भूमिकालाई पहिचान गर्ने र आगामी दिनका लागि उपयुक्त भूमिकाको सिफारिस गर्नु नै यस आयोगको गठनको उद्देश्य रहेको देखिन्छ।

१.४ जाँचबुझ आयोगको कायदेशि:

जाँचबुझ आयोगलाई मिति २०८२।१०।६ मा निम्न कायदेशि प्राप्त भएको थियो:

- (क) सहकारी ऐन, २०४८ लागु भएपश्चात सहकारी विभाग र अन्तर्गतका निकायबाट भएका सहकारी दर्ता, कार्यक्षेत्र विस्तार, एकीकरण र नियमनलगायतका विषयमा भएगरेका कामकारबाही र जारी भएका निर्देशनको सम्बन्धमा अध्ययन तथा छानबिन गर्ने।
- (ख) सहकारी ऐन, २०४८ बमोजिम दर्ता भएका सहकारी संस्थाको दर्ता, कार्यक्षेत्र विस्तार, एकीकरणको विवरण एवं उक्त कार्यमा सलग्न कर्मचारी/पदाधिकारीहरूको विवरण लिने कार्य गर्ने।
- (ग) सहकारी ऐन, २०४८ र नियमावली, २०४९ कार्यान्वयनमा आए पश्चात् हालसम्मसहकारी दर्ता र नियमन गर्ने निकायबाट भए गरेका कमी कमजोरीको छानबिन गरी गम्भीर गल्ती गर्ने उपर कानूनबमोजिम कारबाहीको सिफारिस गर्ने।
- (घ) सहकारी ऐन, २०७४ लागु हुँदा खारेज भएका संरचना सेस्ता हस्तान्तरणको प्रकृया र सो को विवरण समेत विश्लेषण गरी राय/सुझावसहितको प्रतिवेदन पेश गर्ने।

(ड) सहकारी सम्बन्धी कानूनी र संरचनागत व्यवस्थाका कारण देखिएका समस्याको पहिचान र समाधानका उपायहरूमा सुझाव पेश गर्ने।

(च) सहकारी समस्या समाधान गर्न नेपाल सरकारबाट विभिन्न समयमा गठित कार्यदल/समिति/आयोगको प्रतिवेदनको कार्यान्वयनको अवस्थासमेतको अध्ययन विश्लेषण गरी सहकारी क्षेत्रमा विकृति र विसंगतिजन्य समस्या दोहोरिन नदिन अपनाउनुपर्ने उपाय तथा सुझावहरूसहितको कार्यान्वयन कार्ययोजना पेश गर्ने।

१.५ जाँचबुझको कार्यविधि:

आयोगले जाँचबुझको क्रममा मुलतः सहकारी संस्थाहरूको फाइल अध्ययन, यस अघि यस सम्बन्धमा गठन भएका आयोग, समिति, कार्यदलका प्रतिवेदनहरूमा उल्लेखित समस्या तथा सुझावहरूको अध्ययन, सरोकारवालाहरूसँग छलफल, सर्वोच्च अदालतबाट यस सम्बन्धमा भएका फैसलाहरूको अध्ययन तथा सहकारी सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाहरूको तुलनात्मक अध्ययन गरेको छ। यसमा अपनाइएका अनुसन्धान पद्धति सम्बन्धमा अध्याय ३ मा विस्तृत चर्चा गरिएको छ।

१.६ अध्ययनको सिमा:

यस आयोगलाई जाँचबुझको लागि प्राप्त कायदेशि मुलतः नियामक निकायहरूको कानूनी एवं संरचनागत समस्याको पहिचान र त्यसका निराकरणका उपायहरूको सुझावमा केन्द्रित रहेको छ। अध्ययन मुलतः बचत तथा ऋण सहकारीमा केन्द्रित छ। यो मुख्यतः उपलब्ध माध्यमिक र सिमित प्रारम्भिक तथ्याङ्कमा आधारित छ।

यस सम्बन्धमा सहकारी ऐन, २०४८ कार्यान्वयनमा आए पश्चात देखिकै अध्ययन गर्नु पर्ने भएको र सहकारी ऐन, २०७४ आए पश्चात नियामक निकायहरूको संरचनागत परिवर्तनका कारणले सो सम्बन्धी कागजातहरू तत्कालका नियामक निकायहरूबाट हस्तान्तरण भएर उपत्यका बाहिर समेत गइ सकेकोले ती फाइलहरूको अध्ययन गर्न सकिएको छैन। वागमती प्रदेशको नियामक क्षेत्राधिकार भित्र रहेका फाइलहरू २०८२ को आन्दोलनको क्रममा आगलागी भएको कारणले त्यहाँका कुनै पनि फाइलको अध्ययन गर्न सकिएको छैन।

सहकारी विभागको नियामक क्षेत्राधिकार भित्र रहेका कतिपय सहकारी संस्थाका फाइलहरू पनि विभागका कर्मचारीहरूले उपलब्ध गराउन सकेनन्। हस्तान्तरणको क्रममा ती फाइलहरू अन्य नियामक निकायहरूमा पुगेको हुन सक्ने आयोगको प्रारम्भिक अनुमान छ। यसबारे थप अनुसन्धान हुनु पर्ने पनि देखिन्छ।

अर्को महत्वपूर्ण पाटो आयोगलाई प्राप्त विस्तृत कायदेशिको परिप्रेक्ष्यमा समय र स्रोतको सीमितता रहेको छ। नियामक निकायहरूसँग रहेको सहकारी संस्थाको फाइलहरूमा रहेका कागजातहरूको अध्ययनका लागि निकै समय खर्च गर्नु परेको थियो। जति पुराना संस्था भए त्यति नै बढी

कागजातहरू रहने, जति ठुला र विस्तारित संस्था भए तिनका क्रियाकलाप स्वभावतः बढी हुनै नै भयो। त्यसमा पनि फाइलहरू अव्यवस्थित तवरबाट रहेकोले भुसमा सियो खोज्ने काम जस्तो परिश्रम र समय लगानी भएको थियो। अर्को तर्फ क्षमतायुक्त सहयोगी जनशक्तिका अभाव र आर्थिक स्रोतको अभावले त्यस्ता सहयोगी खोजेर काममा लगाउन सक्ने अवस्था पनि थिएन। तथापी सहयोगका लागि प्राप्त जनशक्ति अभिमुखिकरण गरेर भएपनि अनुसन्धानमा लगाउने काम गरिएको थियो।

अध्याय २: साहित्य समीक्षा

२.१ सहकारीको परिचय:

समुदायका इच्छुक व्यक्तिहरू एकैसाथ मिलेर काम गर्ने भावनाले जाति, धर्म, लिङ्ग, धनी, गरिब कसैमा भेदभाव नराखी समानताको आधारमा सदस्यको आर्थिक तथा सामाजिक हितको लागि गरिने कार्यलाई सहकारिता भनिन्छ । सहकारी भनेको सदस्यकेन्द्रित व्यवसाय हो । जसको मालिक, नियन्त्रण तथा सञ्चालक सदस्यहरू नै हुन्छन् । सदस्यहरूले आफ्नो सामुहिक आर्थिक सामाजिक तथा साँस्कृतिक आवश्यकताहरू पूर्ति गर्न संस्थाको योजना तर्जुमा र नीति निर्माण गर्दछन् । समान भावना तथा प्रजातान्त्रिक बाटोबाट मानिसहरूलाई सहकारीले ऐक्यबद्धता गरेको हुन्छ भने सदस्यहरू नै यसका उपभोक्ता तथा प्रयोगकर्ता हुन्छन् । सदस्यहरूले जतिसुकै रकमको शेयर खरिद गरे तापनि एक सदस्य एक भोटको नियमअनुसार प्रजातान्त्रिकरूपमा सहकारीहरू सञ्चालन तथा व्यवस्थापन गरिएका हुन्छन् ।

एउटै भौगोलिक धरातलमा बसोबास गर्ने समान उद्देश्य भएका व्यक्तिहरू परस्परमा मिलेर समानताको आधारमा प्रजातान्त्रिक ढंगले गरिने कार्यलाई सहकारिता भनिन्छ । यस प्रकारको परिभाषा सन् १९९५ मा बेलायतको म्यानचेष्टरमा स्थापित अन्तर्राष्ट्रिय सहकारी महासंघको सय भन्दा बढी देश र दुई सय भन्दा बढी राष्ट्रिय तथा उच्चस्तरीय सहकारी संघहरूका प्रतिनिधिहरू मिली बनाएका हुन् । अन्तर्राष्ट्रिय सहकारी महासंघ (ICA) द्वारा सन् १९९५ सेप्टेम्बरमा बेलायतको म्यानचेष्टरमा भएको महासभाबाट “सहकारी त्यस्ता व्यक्तिहरूको स्वायत्त संगठन हो, जो स्वैच्छिक रूपमा एकजुट भई आफ्ना समान आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक आवश्यकताहरू र आकाङ्क्षाहरूको परिपूर्ति संयुक्त स्वामित्व तथा प्रजातान्त्रिकरूपमा नियन्त्रित व्यवसाय मार्फत गर्न चाहन्छन्” भनी परिभाषित गरिएको छ ।

सहकारीको सिद्धान्त र मूल्यहरू

अन्तर्राष्ट्रिय सहकारी महासंघले यस परिभाषालाई मूर्तरूप दिन सहकारीका सिद्धान्त र मूल्यहरू प्रतिपादन गरेको छ । अन्तर्राष्ट्रिय सहकारी महासंघद्वारा परिमार्जित सहकारीका सात सिद्धान्तहरू विश्वभर प्रचलित छन् । सहकारीका सिद्धान्तहरू र मूल्यहरू सहकारी संस्था सञ्चालनका मार्गदर्शन हुन् । सहकारिताको सिद्धान्त विभिन्न समयमा परिवर्तन थपघट भए पनि सन् १९९५ सेप्टेम्बरमा बेलायतको म्यानचेष्टरमा सम्पन्न भएको अन्तर्राष्ट्रिय सहकारी महासंघको शतवार्षिकी समारोहले निम्नलिखित सहकारी सिद्धान्तहरूलाई सहकारी आन्दोलनको उद्देश्य प्राप्ति गर्न मार्गदर्शनको रूपमा जारी गरेकोछ^१, जुन सिद्धान्त मूल्यहरूलाई आज सबै देशहरूले अवलम्बन गर्दै आएका छन् ।

^१ International Cooperative Alliance. (1995). Principles of cooperative

सिद्धान्तहरू	मूल्यहरू
स्वैच्छिक तथा खुल्ला सदस्यता	= खुलापन
सदस्यद्वारा प्रजातान्त्रिक नियन्त्रण	= लोकतान्त्रिक, समानता
सदस्यहरूको आर्थिक सहभागीता	= समन्वय, इमान्दारिता
स्वायत्तता तथा स्वतन्त्रता	= सहयोग, स्व-उत्तरदायित्व
शिक्षा तालिम तथा सूचना	= ज्ञान, सीप र जानकारी
सहकारीहरू बीच सहयोग	= ऐक्यबद्धता
समुदायप्रति चासो	= सामाजिक उत्तरदायित्व

सहकारीका सिद्धान्तहरूलाई छोटकरीमा निम्न अनुसार प्रस्तुत गरिएको छः

१. खुल्ला तथा स्वैच्छिक सदस्यता (Open Voluntary and Membership)

सहकारी विभिन्न जातजाति, धर्म, लिङ्ग, वर्ण, पेशा आदिको आधारमा भेदभाव नगरी कसैलाई पनि सदस्यता लिनबाट रोक्न र सदस्य भैसकेकालाई सदस्यता त्याग्न बन्देज लगाइँदैन । सहकारी स्वैच्छिक संगठन भएकाले यसमा स्व-इच्छाले नै सदस्य बन्दछन् । कुनै पनि व्यक्तिलाई कुनै पनि किसिमको करकाप वा दवावबाट सदस्य बनाइँदैन । सहकारी संस्थाले निर्धारित गरेको योग्यता पुगेको कुनै व्यक्तिलाई संस्थाको सदस्य बन्न राजनैतिक, आर्थिक, जातीय, लैङ्गिक विभेद गरिँदैन । सदस्य बन्न कृत्रिम छेकवार वा पूरा गर्न नसक्ने सर्त लगाई सदस्य बन्नबाट वञ्चित गर्न हुँदैन । संस्थाको सदस्य बन्न सदस्य कार्यक्षेत्रभित्र स्थायीरूपमा बसोबास गरेको व्यक्ति हुनुपर्दछ र सदस्यको हैसियतले वहन गर्नुपर्ने जिम्मेवारी वहन गर्न स्वीकार गर्नुपर्दछ । सदस्यले संस्थाको सदस्यता स्वैच्छिक रूपमा त्याग्न सक्दछ ।

२. सदस्यहरूद्वारा प्रजातान्त्रिक नियन्त्रण (Democratic control by members)

सहकारी संस्थामा सदस्यहरू नै नीति निर्धारण र निर्णय गर्न सक्रियरूपमा सहभागी हुन्छन् । निर्वाचित प्रतिनिधिहरू संस्था प्रति जवाफदेही हुन्छन् । सहकारी संस्थामा एक सदस्य एक मतको आधारमा समान मताधिकार निहित हुन्छ । एउटा सदस्यले शेयर जतिसुकै खरिद गरे पनि सदस्यहरूद्वारा सदस्यहरूको आर्थिक सामाजिक विकास गर्ने उद्देश्यले एक सदस्य एक मतको आधारमा निर्णय गरिन्छ । संस्थाका सबै सदस्यहरूको साधारण सभाद्वारा संस्थाको नीति निर्माण

गरिने, सदस्यहरू मध्येबाटै छानिएको सञ्चालक समितिले संस्थाको कार्य सञ्चालन गर्ने, लेखा सुपरिवेक्षण समितिले संस्थाको अनुगमन गर्ने गरिन्छ । संस्था सञ्चालन गर्ने कार्यमा संलग्न प्रतिनिधि वा कर्मचारीहरू व्यक्तिगतरूपमा साधारण सदस्य प्रति र सामुहिकरूपमा सञ्चालक समितिप्रति उत्तरदायी हुन्छ ।

३. सदस्यहरूको आर्थिक सहभागिता (Economic participation of members)

सहकारी संस्थाको पुँजीमा यसका सदस्यहरूको समान सहभागिता र नियन्त्रण हुन्छ । सहकारी संस्थामा प्रत्येक सदस्यको सानो-सानो पुँजी शेयरको रूपमा संकलित भई सदस्यको आर्थिक सहभागिताद्वारा व्यावसायिक शक्तिको सृजना हुन्छ । साथै शेयर रकमको घटी र बढीले सदस्यहरूको अधिकारमा विभेद गरिदैन । सदस्यहरूले सहकारीबाट नाफाको केही प्रतिशत लाभांश प्राप्त गर्दछन् । लाभांश कानूनले तोकेअनुसार नबढ्ने गरी वितरण गरिन्छ । सदस्यहरूले बचतलाई सहकारी विकासका लागि नाफाबाट जगेडा कोष र अन्य कोषहरू स्थापना गरेर यसको निश्चित अंशको आधारमा सदस्यहरूलाई लाभ पुऱ्याउन सदस्यहरूले निर्धारण गरेको विभिन्न कार्यहरू गर्ने गरिन्छ । सदस्यले गरेको कारोवारका आधारमा संरक्षित पुँजी कोषबाट प्रतिफल दिइन्छ ।

४. स्वायत्तता र स्वतन्त्रता (Autonomy and Independence)

सहकारी संस्थाका सदस्यहरूबाट निर्वाचित प्रतिनिधिहरूले संस्थाका विभिन्न कारोबार, संझौता, पुँजी संकलन र परिचालन गर्न तथा अन्य नीति निर्माण एवं निर्णय गर्न पूर्ण स्वायत्त र स्वतन्त्र हुन्छन् । सहकारी संस्थाहरू विनियम र कार्यविधि काम गर्न स्वायत्त र स्वतन्त्र हुन्छन् र बाह्य नियन्त्रण, हस्तक्षेपबाट मुक्त रहन्छन् । सञ्चालक समिति र लेखा सुपरिवेक्षण समितिले नियन्त्रण र सन्तुलनको व्यवस्था हुने गरी संस्थामा हिनामिना भ्रष्टाचार तथा अन्य गलत कार्य भए सदस्यहरू स्वयं जिम्मेवार र जवाफदेही हुने व्यवस्था रहेको हुन्छ । संस्थाले प्रचलित कानूनको अधिनमा रही आफ्नो संस्था सञ्चालन गर्न चाहिने विनियम र कार्यविधि आफै बनाउन सक्ने अधिकार हुन्छ । स्वायत्तता र स्वतन्त्रताको नाममा संस्थाले जे पनि गर्न पाइन्छ भन्ने हुँदैन, सहकारी संस्थाले उपयोग गर्ने स्वायत्तता र स्वतन्त्रता प्रचलित कानून, सहकारी मूल्य र सिद्धान्तको परिधिमा रही उपयोग गर्नुपर्दछ ।

५. शिक्षा, तालिम र सूचना (Education, Training and Information)

सहकारी शिक्षा र तालिमबाट सदस्यहरूमा सीप, ज्ञान र नेतृत्वको विकास भई सहकारी सञ्चालन गर्न सकिने क्षमताको समेत विकास हुने हुनाले शिक्षा, तालिम र सूचनालाई सहकारीले एक महत्वपूर्ण सिद्धान्तको रूपमा अङ्गीकार गरेको छ । अशिक्षित र शिक्षित सदस्यहरूद्वारा संस्थाको समुन्नतिमा योगदान पुग्ने हुनाले सदस्यहरूलाई सहकारी सम्बन्धी शिक्षा, तालिम दिएर योग्य र सक्षम बनाउनु पर्दछ भन्ने मान्यता यो सिद्धान्तले राख्दछ । संस्थामा हुने प्रत्येक क्रियाकलापको जानकारी सदस्यहरूलाई दिनुपर्ने र सदस्यले पनि आफूले थाहा पाएका विषय आफ्नो संस्थाका सदस्य, कर्मचारी

र सञ्चालकलाई जानकारी दिने जस्ता दोहोरो सूचना प्रणालीको व्यवस्था यस सिद्धान्त अन्तर्गत पर्दछन् । सहकारी तालिम कोष तथा सहकारी प्रवर्धन कोषको व्यवस्था गरी संस्थाले सदस्यहरूलाई सहकारी शिक्षा र आवश्यकता अनुरूप व्यावसायिक सीप विकास तालिम प्रदान गर्नुपर्दछ ।

६. सहकारीहरू बीच पारस्परिक सहयोग (Co-operation among Co-operative)

सहकारी आन्दोलनको सुदृढीकरणको लागि विभिन्न तहका सहकारी संस्थाहरू बीच समस्या समाधानको लागि एक आपसमा वित्तीय सहयोग, विचार विमर्श आदान-प्रदान हुने गर्दछ । एउटैमात्र संस्था स्वयंमा पूर्ण हुन कठिन हुने भएकोले सहकारी मार्फत् साना स्तरमा गरिने व्यावसायिक क्रियाकलापलाई बढाएर निजी क्षेत्रसँग प्रतिस्पर्धा गर्न सहकारी सहकारीबीच परस्पर सहयोग जरूरी हुन्छ । प्रारम्भिक देखि जिल्ला, प्रदेश, केन्द्र, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रियस्तरसम्म सहकारीहरू बीच सूचना एवं व्यावसायिक सञ्चालको विकास गर्ने, आपसी सहयोगको माध्यमबाट अन्य क्षेत्रसँग प्रतिस्पर्धा गर्ने क्षमताको विकास गर्ने, अन्तरसम्बन्धबाट व्यावसायिक क्रियाकलापको दायरा विस्तार गर्ने र सदस्यहरूको आर्थिक सामाजिक विकासको निमित्त कार्य गर्न सहकारीहरू बीच पारस्परिक सहयोग हुनुपर्दछ ।

७. समुदायप्रति चासो (Concern for Community)

सदस्यहरूद्वारा निर्धारण गरिएको नीतिहरूको आधारमा सहकारीले समुदायको दिगो विकासका लागि विभिन्न आर्थिक तथा सामाजिक कार्यक्रम र व्यवसायहरू सञ्चालन गर्ने गर्दछ । सहकारी संस्थाहरू समुदायका अभिन्न अङ्ग भएकोले आफ्ना सदस्यको हितका साथै सामुदायिक क्रियाकलापमा सरिक भई सामुदायिक विकासका कार्यहरू गर्नुपर्ने हुन्छ । समुदायको एक पक्ष कमजोर भए अन्य पक्ष पनि कमजोर हुन जान्छ, त्यसैले अन्तरनिर्भरता भन्ने मान्यतालाई स्वीकारी सहकारी संस्थाले सामुदायिक विकासका कार्यहरू गर्नुपर्ने हुन्छ । संस्था सामुदायिक हितकै लागि गठन हुने हुनाले समुदायप्रतिको सेवाले संस्थाले वृक्षारोपण, शिक्षा, स्वास्थ्य, परिवार नियोजन, सरसफाइ, खानेपानी, कुलो, पाठशाला, धार्मिक सांस्कृतिक पर्वहरूमा सहकारी सहयोग बढाउने, आकस्मिक दुर्घटना, दैवी प्रकोप (आगलागी, भुइँचालो आदि) को समयमा उद्धार र पुनर्स्थापनाका कार्यमा सहभागिता बढाउने जस्ता कार्यहरू गर्नुपर्दछ ।

सहकारी संस्थाहरूको वर्गीकरण

कानूनरूपमा सहकारी ऐन, २०७४ र नियमावली २०७५ अन्तर्गत दर्ता भई विभिन्न उद्देश्य अनुसारका सहकारी संस्थाहरू गठन गर्न सकिन्छ । यसरी दर्ता भएका संस्थाहरूले सहकारी ऐनले दिएको अधिकार वा व्यवस्था अनुसार विनियम निर्माण गरी सोहीअनुसार सञ्चालक समिति, लेखा सुपरिवेक्षण समिति र अन्य उपसमितिहरू गठन गरिएको हुन्छ । सहकारी ऐन, २०७४ अनुसार वस्तुगत सहकारी संस्थाहरू वा बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्थाहरू गठन गर्न सकिन्छ । कुनै खास उद्देश्य प्राप्तिको लागि दर्ता भएका सहकारी संस्थाबाट सदस्यहरूको आवश्यकताअनुसार विषयगत

अर्थात् उत्पादक, उपभोक्ता, सेवाप्रदायक, श्रमिक वा बहुउद्देश्यीय संस्थाहरू र संघहरू गठन गर्न सकिन्छ ।

उत्पादक सहकारी संस्था

उपभोग्य वस्तु तथा सेवा उत्पादन गर्न उत्पादकहरू मिलेर यस प्रकारको सहकारी सञ्चालन गरिएको हुन्छ । नेपालमा यस्ता सहकारी संस्था भनेर चिनिनेमा कृषि सहकारी संस्था, दुग्ध उत्पादक सहकारी संस्था आदि पर्दछन् । यसबाट सदस्यहरूलाई उत्पादन कार्यमा प्रत्यक्ष संलग्न गराइन्छ र उनीहरूलाई आवश्यक पर्ने मल बीउ विजन सुपथमूल्यमा उपलब्ध गराई उनीहरूको उत्पादन प्रभावकारीरूपमा बिक्री वितरणको व्यवस्था मिलाइएको हुन्छ । यस अन्तर्गत चिया, कफी, उखु, जूनार, सुपारी, जडिबुटी, बीउ विजन, मौरीपालन, तरकारी तथा फलफूल, पशुपन्छीपालन, माछापालन इत्यादि प्रत्यक्ष उत्पादनसँग सरोकार राख्ने संस्थाहरू पर्दछन् ।

उपभोक्ता सहकारी संस्था

समुदायमा भएका आवश्यकताहरू परिपूर्ति गर्नका लागि उपभोक्ता सहकारी संस्थाहरू गठन भएका हुन्छन् । यसले सदस्यहरूले उपभोग गर्ने सामानहरूको कारोबार गर्दछ । यसमा नियमित कारोबार गर्ने सदस्यलाई संरक्षित पुँजी फिर्ताकोषको पनि व्यवस्था गरिएको हुन्छ । यसको अन्तिम उपभोक्ता सदस्यहरू नै हुन् । यस अन्तर्गत उपभोक्ता भण्डार, ग्रामीण विद्युत सेवा, सामुदायिक रेडियो सेवा, सामुदायिक स्वास्थ्य सेवा, सहकारी यातायात, बैंक, आवास आदि पर्दछन् ।

वित्तीय सहकारी संस्था

समुदायमा आवश्यकताअनुसार बचत तथा ऋण सेवा कारोबार गर्ने संस्थाहरू यस अन्तर्गत पर्दछन् । संस्थाहरूले सम्बन्धित तोकिएको सेवाहरू बाहेक अन्य कारोबारहरू गर्न पाइँदैन, जस्तै: बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाले बचत तथा ऋणबाहेक अन्य कारोबार गर्न पाइँदैन ।

श्रमिक सहकारी संस्था

श्रमिकहरूको हक हितको लागि यस प्रकारका सहकारी संस्थाहरू गठन भएको पाइन्छ । श्रमको उचित मूल्य प्राप्त गर्न तथा शोषणबाट मुक्ति पाउन यसले कार्य गरेको हुन्छ । मिलमा काम गर्ने मजदुरहरूको संस्था, रिक्सा चालक, टयाक्सी चालक, मोटर चालकको संस्था यसका उदाहरण हुन् । श्रमिक, युवा लगायतले आफ्नो श्रम वा सीपमा आधारित भई व्यवसाय गर्न र सरकारी वा अर्ध सरकारी संस्थाका कर्मचारीहरूले आफ्नो पेशाको आधारमा पनि सहकारी संस्था गठन गर्न सकिन्छ । यस अन्तर्गत हस्तकला, खाद्य परिकार, गैरखाद्य औद्योगिक उत्पादन, भोजनालय लगायत अन्य सीपमा आधारित भएर गठन भएका संस्थाहरू पर्दछन् । एक प्रकृतिको पेशागत संस्था एक जिल्लामा एउटा मात्र गठन गर्न सकिन्छ । विद्यालय, विश्वविद्यालय र संगठित संस्थाहरूको सदस्यता त्यहाँका कर्मचारीहरूलाई पनि दिन सकिन्छ ।

बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था

एकल उद्देश्यीय सहकारी संस्थाको अतिरिक्त सदस्यहरूका विविध आवश्यकताहरूलाई दृष्टिगत गरी बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था सञ्चालन भएको हुन्छ । यसले सदस्यको आवश्यकताअनुसार विभिन्न कार्यहरू गर्दछ ।

सहकारी नियमावली, २०७५ ले माथि उल्लेख भए अनुसार संस्था तथा सङ्घहरूलाई पाँच प्रकारमा वर्गीकरण गरिएको भएता पनि, अझै १८ प्रकारका केन्द्रीय सङ्घ तथा अनगिन्ति प्रकारका संस्थाहरू संचालनमा रहेका छन् । नियमावलीमा भएको व्यवस्था अनुसार सहकारीका सङ्घ तथा संस्थाहरूलाई वर्गीकरण गर्ने कार्य अघि बढेको छैन । यसको अलावा सहकारी नियमावलीले संस्था तथा सङ्घहरूलाई पाँच प्रकारमा वर्गीकरण गरिएको भएता पनि सबैजसो बहुउद्देश्यीय संस्थाहरूले बचत तथा ऋणको मात्र कारोबार गरेको देखिन्छ तसर्थ छुट्टै बहुउद्देश्यीय संस्था र सङ्घ आवश्यक देखिँदैन । श्रमिक संस्था र सङ्घको संख्या ज्यादै न्यून रहेकोले यसलाई उत्पादक सहकारी संस्था अन्तर्गत वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । वर्तमान अभ्यासलाई मनन गर्दा नेपालका सहकारी संस्था तथा सङ्घहरूलाई तिन प्रकारमा वर्गीकरण गर्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ ।

सहकारी संस्थाहरूको पुनः वर्गीकरण

नेपालको वर्तमान अभ्यासलाई मनन गर्दा नेपालका सहकारी संस्था तथा सङ्घहरूलाई निम्न तिन प्रकारमा वर्गीकरण गर्नु उपयुक्त हुनेछ :

उत्पादक तथा सेवा व्यवसायसंग सम्बन्धित सहकारी संस्थाहरू

यस अन्तर्गत चिया, कफी, उखु, जूनार, सुपारी, जडिबुटी, बीउ विजन, मौरीपालन, तरकारी तथा फलफूल, पशुपन्छीपालन, माछापालन, दुग्ध उत्पादक इत्यादि कृषि वा प्रत्यक्ष उत्पादनसँग सरोकार राख्ने संस्थाहरू र हस्तकला, खाद्य परिकार, गैरखाद्य औद्योगिक उत्पादन, भोजनालय लगायत अन्य सीपमा आधारित भएर गठन भएका संस्थाहरू पर्दछन् ।

उपभोक्ता सहकारी संस्था

समुदायमा भएका आवश्यकताहरू परिपूर्ति गर्नका लागि उपभोक्ता सहकारी संस्थाहरू गठन भएका हुन्छन् । यसले सदस्यहरूले उपभोग गर्ने सामानहरूको कारोवार गर्दछ । यसमा नियमित कारोवार गर्ने सदस्यलाई संरक्षित पुँजी फिर्ताकोषको पनि व्यवस्था गरिएको हुन्छ । यसको अन्तिम उपभोक्ता सदस्यहरू नै हुन् । यस अन्तर्गत उपभोक्ता भण्डार, ग्रामीण विद्युत सेवा सामुदायिक रेडियो सेवा, सामुदायिक स्वास्थ्य सेवा, सहकारी यातायात, बैंक आवास आदि पर्दछन् ।

वित्तीय सहकारी संस्था

जुनसुकै नाममा दर्ता भए पनि मुख्यतः समुदायमा वित्तीय सेवा प्रदान गर्ने सहकारी संस्थाहरू जस्तै: बचत तथा ऋण सहकारीहरू, बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्थाहरू तथा अन्य मुख्यतः वित्तीय सेवा प्रदान गर्ने सहकारी संस्थाहरू यस अन्तर्गत पर्दछन् ।

२.२ सहकारी आन्दोलनको विकास:

सहकारी आन्दोलनको सुरुवात १९ औं शताब्दीमा यूरोपबाट भएको थियो । औद्योगिक क्रान्तिमा बढ्दो यान्त्रीकरणले गर्दा समाजमा आएको परिवर्तनले धेरैजसो श्रमिकहरूको आय आर्जन तथा जीविकामाथि संकटपूर्ण परिस्थिति आइपुग्यो । त्यसबेलाको परिस्थितिसँग जुध्नका लागि श्रमिक तथा समुदायहरू आन्दोलित भए र फलस्वरूप सन् १७६९ पहिलो उपभोक्ता सहकारीको गठन भयो । यसरी गठन गरिएका संस्थाहरू सुरुवातमा सफल रहे तापनि सन् १८४० सम्ममा ती संस्थाहरू असफल हुन पुगे ।

सबैभन्दा पहिले आधुनिक सहकारिताको विकास रवर्ट वेन (Robert Owen) बाट सुरुवात भएको कुरा इतिहासबाट स्पष्ट हुन्छ । उनको जन्म बेलायतमा सन् १७७१ मा भएको थियो । उनी शुरुमा कारखानाका मजदुर थिए । मेहनत र लगनशीलताबाट उनी मिलको मालिक बन्न पुगेपछि श्रमिकहरूको सुविधामा थप गर्ने र काम गर्ने अवधि प्रतिदिन ८ घण्टा बनाउने आदि सुधारका काम गर्दा पनि वास्तविक श्रमिकहरूको अवस्थामा सुधार हुन नसकेकाले उनले सन् १८२४ अमेरिका गएर ३० हजार एकड जमिन किनी ९ सय सदस्यहरूको बस्ती बसालेर सोही जग्गामा सामूहिक खेती गर्ने कामको थालनी गरेका थिए । एक दिन विश्व ठूलो साझा परिवार हुनेछ भन्ने उनको धारणा थियो । उनलाई सहकारीका पिता (Father of Cooperative) भनिन्छ ।

आधुनिक सहकारी संस्थाको जन्म सर्वप्रथम सन् १८४४ डिसेम्बर २१ मा बेलायतको रोचडेल शहरमा भएको हो । अठारौं शताब्दीमा बेलायतमा औद्योगिक क्रान्ति भएपछि त्यहाँको अर्थतन्त्र र सामाजिक जीवनमा ठूलो परिवर्तन आयो । साना ग्रामीण घरेलु उद्योगको ठाउँमा ठूला ठूला कलकारखाना र उद्योगहरू स्थापित भए । ग्रामीण क्षेत्रका जनताहरू आफ्नो रोजीरोटीको लागि गाउँबाट शहरतिर पस्न थाले । ठूला औद्योगिक क्षेत्रहरू र खानीहरूमा राम्रो जीवनयापनको लागि काम गर्न थाले । ती ठूला उद्योग, कलकारखानामा उत्पादित घरायसी सरसामानहरू, लत्ताकपडा, भाडौँकुँडा र अन्य कृषि उपकरणहरूले गर्दा साना उद्योगहरू बन्द भए । यसरी ग्रामीण जनताले आफ्नो रोजीरोटीको लागि केही ठूला उद्योगपतिहरूको मुख ताक्नुपर्ने अवस्था सिर्जना भयो । यसबाट ग्रामीण जनताहरू भोक, रोग र ठूला आर्थिक संकटमा परे । आफ्नो जीवनका आवश्यकताहरू पूरा गर्न उनीहरूलाई गाह्रो पर्यो । यसरी औद्योगिक क्रान्ति पछि ठूला ठूला कलकारखाना खुलनाले, केही सीमित व्यक्तिहरूलाई वरदान सावित भए तापनि बहुसंख्यक जनताका लागि भने यो ठूलो असुरक्षा, बेरोजगारी एवम् गरिबीको स्रोत बन्न पुग्यो । ती ठूला कलकारखाना र उद्योगका मालिकहरूले विभिन्न तरिकाले आम जनतालाई आर्थिक शोषण गर्न थाले । कम ज्यालामा बढी परिश्रम, श्रमिकलाई ज्याला स्वरूपको पैसाको सट्टा सामान, रोजगारीको असुरक्षा, बालश्रमको शोषण जस्ता कुराहरूले डरलाग्दो समस्या उत्पन्न भयो । यसरी पुँजीपति र उद्योगपतिहरूबाट शोषित र पीडित बेलायती जनताहरूले गरिबी उन्मूलनको लागि राजनैतिक

अधिकार, बोल्ने र प्रेस स्वतन्त्रता, संघ संस्था खोल्ने स्वतन्त्रताको माग राखी संगठितरूपमा आन्दोलनमा उत्रन बाध्य भए । अन्ततः आर्थिक शोषणबाट पीडित बेलायती मजदूरहरूलाई आफ्नो हक, हित, गरिबी उन्मूलन, रोजगारीको लागि एक आपसमा संगठित हुन बाध्य बनायो । यसको परिणामस्वरूप सन् १८४४ डिसेम्बर २१ मा रवर्ट वेन (Robert Owen) का २८ जना अनुयायीहरूले बेलायतमा त्यहाँको फ्रेण्डली सोसाईटी ऐन अन्तर्गत रोच्डेल न्यायसंगत अग्रगामी संस्था (Rochdale Equitable Pioneers Society) को नामबाट श्रमिकहरूको उपभोक्ता भण्डारको रूपमा पहिलो पटक सहकारी आन्दोलनको सूत्रपात गरे । यिनीहरूले प्रत्येक सदस्यबाट १ पाउण्ड उठाएर टोड लेन भन्ने ठाउँमा प्रतिवर्ष १० पाउण्डका दरले भाडाको एक घर लिएर उपभोक्ता भण्डार थालनी गरे । सदस्यहरूको कडा परिश्रमले त्यो उपभोक्ता भण्डार मुनाफामा सञ्चालन हुन पुग्यो । यसरी उपभोक्ता भण्डार मुनाफामा सञ्चालन भएको थाहा पाएर त्यसमा थुप्रै बेलायतीहरू सदस्य बन्न पुगे र भण्डारको पुँजीको स्रोत पनि बढ्न गयो । सन् १८५२ मा सिलाइ तथा जुत्ता बनाउने अर्को इकाई पनि उनीहरूले आफ्नो भण्डारणमा थप गरे । यसरी रोच्डेल अग्रदूतहरूले खोलेको उपभोक्ता भण्डारले बेलायती जनतालाई आर्थिकरूपमा राहत दिई उनीहरूको जीवनस्तर सुधार्नमा सफल भएको हुँदा यसको प्रभाव विश्वका अन्य धेरै देशहरूमा पर्न गयो । सन् १८५२ मा यसले कानुनी मान्यता पनि पायो ।

जर्मनीमा ऋण सहकारीको सुरुवात १९ औं शताब्दीको मध्यतिर भएको थियो । त्यसबेला जर्मनीको आर्थिक अवस्था एकदमै जर्जर र दयनीय थियो । जर्मनीका किसान र मजदुरहरू साहू महाजनको चर्को ब्याजदरले ऋणमा चुर्लुम्म डुबेका थिए । उनीहरू भोक, रोग, गरिबी र अभावबाट नराम्ररी पिल्सिएका थिए । बजारमा यहूदीहरूको पूर्ण नियन्त्रण थियो । गरिब किसान र मजदुरहरूको यहूदीहरूसँग आफ्ना आवश्यकताका समानहरू खरीद गर्नुपर्ने र आफ्ना सम्पूर्ण उपजहरू यहूदीहरूलाई नै सस्तो मूल्यमा बिक्री गर्नुपर्ने बाध्यता थियो । उनीहरूका सम्पूर्ण घर, खेत, जमिन यहूदीहरूकहाँ बन्धक थियो । त्यस्तो अवस्थामा गरिब जनताहरूको आर्थिक उत्थान गर्न फ्रान्ज शुल्ज र फेडरिक विलियम. राइफाइसनले (Franz Schulze / Friedrich Wilhelm Riffesisen) चासो देखाई सुधारका प्रयासहरू सुरु गरे ।

शुल्जले गरिब जनताहरूको दयनीय अवस्थामा सुधार ल्याउन सुरुमा धर्म रोटीघरको सञ्चालन गरेका थिए । यसले खासै सन्तुष्टि नदिएपछि सन् १८४९ मा उनले आफ्ना साथी डा. बर्नहाडीसँग मिलेर बिरामीहरूको उपचारको लागि एउटा मैत्रीसंघको स्थापना गरे र त्यसपछि कच्चापदार्थ खरीद गर्नको लागि जुत्ता सिलाउनेहरूको संघ पनि खोले । सन् १८५० मा उनले धनीहरूको पैसाले पहिलो ऋण संघको पनि स्थापना गरे । सन् १८५२ मा शुल्जले Delitzsch भन्ने ठाउँमा सहकारी सिद्धान्तमा आधारित एउटा संस्था खोले । उनले त्यस संस्थाको लागि आवश्यक पर्ने पुँजी संस्थाको शेयर बिक्रीबाट जुटाए । उनको मेहनतले राम्रो प्रतिफल दिन थालेपछि हौसला झन् बढ्न गयो । यसको फलस्वरूप शुल्जले सन् १८५६ मा आफ्नै प्रयासबाट आफ्नो अनुभवको आधारमा सहकारी बैकिङ्

सम्बन्धी पुस्तक प्रकाशित गरे । त्यसपछि उनले सुरु गरेको बैंकहरूको संख्यामा तीव्रता आयो । यसरी शुल्जले जर्मनीको शहरी क्षेत्रमा गरिब जनताहरूको दयनीय अवस्थामा सुधार ल्याई उनीहरूको जीवनस्तर उकास्न ऋण सहकारी आन्दोलनको सुरुवात गरेर ठूलो योगदान पुऱ्याए ।

राइफाइसनले कृषकहरूको सहायता गर्न सन् १८४९ मा धनी मानिसहरूबाट ऋण लिएर एक संघको स्थापना गरी सदस्यहरूलाई विभिन्न व्यवसाय गर्न ऋण प्रदान गरे । केही गरिब किसानहरू यस संघको सदस्य बनेर आर्थिक लाभ हासिल गरी साहूमहाजनको चर्को ब्याजको ऋणबाट मुक्त हुन सके । राइफाइसनको यो संघ राम्ररी नै सञ्चालन भयो । केही वर्षपछि राइफाइसनले गरिब कृषकहरूलाई आयमूलक एवं उत्पादनशील व्यवसाय सञ्चालन गर्नको लागि ब्याजमा ऋण प्रदान गर्न धनी व्यक्तिहरूको एक समिति पनि स्थापना गरे । यो संस्थाले पनि सफलता पायो, तर गरिब मानिसहरूले आफ्नो जीवन निर्वाहको लागि धनी मानिसहरूको मुख ताक्नुपर्ने स्थिति भने जस्ताको तस्तै रह्यो, जुनकुरा राइफाइसनलाई मन परेन । उनले उक्त समितिमा कृषक तथा कालिगढहरूलाई पनि आवद्ध गराएर त्यस समितिको नाम ह्याडिडोर्फ ऋण संघ (Heddesdorf Credit Union) राखे । त्यसबेलादेखि नै “सबैका लागि एक, एकका लागि सबै” (One for all, all for one) भन्ने सिद्धान्त लागु भयो । सन् १८७७ मा ग्रामीण सहकारी संस्थाहरूको बृहत संघको स्थापना भयो, जसलाई राइफाइसन संघ पनि भनिन्छ ।

उन्नाइसौं शताब्दीमा डेनमार्कको खेतीयोग्य जमीन जमिन्दारहरूको अधीनमा थियो । किसानहरूले उब्जाएका अन्नहरू ती जमिन्दारहरूले आफूले लिने वा कब्जा गर्ने गर्दथे । त्यसैबेला डेनमार्कको बजारमा अमेरिकी उत्पादनहरू (खाद्यान्न)को प्रचुरता हुनाले स्थानीय किसानहरूको लागि प्रतिस्पर्धा गर्न एकदमै कठिन भएको थियो । प्रतिस्पर्धाको क्रममा अमेरिकी खाद्यान्नभन्दा सस्तो मूल्यमा डेनिस उत्पादनहरू बेचन किसानहरूलाई मुश्किल परेको थियो । यसको लागि उनीहरूले कम लागतमा बढी उत्पादन गरी खाद्यान्न बिक्री वितरण गर्नुपर्ने अवस्था आयो । उनीहरूलाई एकल प्रयासबाट समस्याको समाधान हुन नसक्ने लाग्यो र सहकारितालाई माध्यमको रूपमा प्रयोग गर्नुपर्ने आवश्यकता महसुस गरे । यसको फलस्वरूप सन् १८६९ मा डेनमार्कमा प्रथम कृषि सहकारी संस्थाको स्थापना भयो । यस संस्थामा सदस्यहरूको संख्या बढ्दै गएकोले संस्थाको वित्तीय स्थिति राम्रो भई संस्थाबाट धेरै कृषकहरू लाभान्वित भए । त्यसै समय बेलायतबाट डेनिस मखन तथा क्रिमको अत्यधिक माग भइरहेको थियो । तसर्थ डेनमार्कमा कृषि सहकारी भन्दा दुग्ध सहकारीलाई प्राथमिकता दिनुपर्ने अवस्था सिर्जना भयो । सन् १८८२ मा मखन तथा क्रिम बनाउने दुग्ध सहकारी संस्थाको स्थापना भयो । यो संस्थाले ठूलो आर्थिक सफलता हासिल गर्‍यो र देशभर दुग्ध सहकारी संस्थाको स्थापना र विस्तार हुन थाल्यो । डेनमार्कको दुग्ध सहकारी संस्थाहरूको सिद्धान्तको रूपमा खुला सदस्यता, शेयर लगानीमा स्वतन्त्रता, दूधको मात्राअनुसार सदस्यहरूको दायित्व निर्धारण, प्रजातान्त्रिक व्यवस्थापन जस्ता कुराहरू रहेको पाइन्छ ।

चौथौं शताब्दीमा जापानको कोह नामक संस्थामा साहूको चर्को ब्याजबाट जोगिन कृषकहरूको बचत कोष स्थापना गरी सोहीमार्फत ऋणको कारोवार गर्ने प्रचलन थियो । पछि युरोपेली सहकारी आन्दोलनबाट प्रभावित जापानीहरूले १९ औं शताब्दी पछि सहकारिताको विकासको शुभारम्भ गरे । सन् १९७९ मा आकाशिदो मूल्य नियन्त्रण गर्न जापानमा उपभोक्ता सहकारी संस्थाको स्थापना भएको पाइन्छ । सन् १९३० मा विश्वभरमा देखा परेको आर्थिक मन्दीले जापानका कृषकहरूको आमदानी पनि आधा हुन गयो । दोश्रो विश्व युद्ध पछि सन् १९४७ मा कृषि सहकारी ऐन लागु गरियो ।

जापानमा जस्तै चीनमा आधुनिक सहकारीको आन्दोलनको सुरुवात सन् १९१२ बाट भएको हो । पर्याप्त स्रोत र साधन भएको विशाल कृषिप्रधान देश चीनमा डा. सनयात्सेनको पालामा जनताको आर्थिक स्थितिलाई सुधार गर्न सहकारी अचुक औषधी जस्तो साबित भयो । चीनको क्रान्तिकारी भूमिसुधार कार्यक्रम जसमा समान भूमिको अवधारणाबाट धनी र गरिब बीचको खाडल कम गर्न गरिएको जग्गाको चक्लाबन्दीले झन् उत्पादनमा हास आयो । उत्पादनलाई वृद्धि गर्न कर्म्युनको गठन गरी कार्य प्रारम्भ गरियो । चक्लाबन्दी हटाई समाजवादी धारणाअनुसार एकीकृतरूपमा व्यावसायिक खेतीको सुरुवात गरियो फलस्वरूप उत्पादनमा राम्रो वृद्धि हुँदै गयो ।

संसारका अन्य मुलुकमा झैं भारतमा पनि सहकारिताको सुरुवात १९ औं शताब्दीको अन्त्यतिर भएको पाइन्छ । उन्नाइसौं शताब्दीको अन्त्यमा भारतमा पनि ठूलो आर्थिक संकट देखा परेको थियो । जनताहरू साहूमहाजनको चर्को ऋणमा डुबेका थिए । सरकारले पनि कुनै ठोस कार्यक्रम ल्याउन सकेको थिएन । त्यसै समयमा कृषिले कृषकलाई न्यून ब्याजदरमा ऋण प्रदान गर्न सन् १८७९ मा डेकन कृषक सुधारक ऐन, १९०३ भूमिसुधार ऐन, १८८४ मार्फत कृषक ऋण सम्बन्धी व्यवस्था लागु भएको हो । सहकारी आन्दोलनलाई तीव्रता दिन भारतमा मद्रास सरकारले सहकारिता अध्ययनको लागि युरोपमा टोली पठाई टोलीको सुझावअनुसार सन् १९०४ मा जर्मनको ऋण संघको मोडेलको ऋण सहकारी संस्था ऐन जारी गरेको थियो ।

सन् १८९५ अगष्ट १९ का दिन बेलायतको लण्डनमा भएको पहिलो सहकारी सम्मेलनले पहिलो अन्तर्राष्ट्रिय सहकारी महासंघ गठन गरेको थियो । यसमा करिब १३ देशका प्रतिनिधिहरूले भाग लिएका थिए । सन् १८९६ मा अन्तर्राष्ट्रिय सहकारी महासंघले राजनैतिकरूपमा आफ्नो भूमिका तटस्थ रहने निर्णय गरेको थियो । सन् १९२३ मा फ्रान्सको पेरिसमा भएको १५ औं सहकारी सम्मेलनले पहिलो पटक सहकारी सिद्धान्तहरूको समीक्षा तथा आवश्यक सुधार गरेको थियो र यसलाई पुनः १९६२ मा दोस्रो संशोधन गरेको थियो । सन् १९४६ मा अन्तर्राष्ट्रिय सहकारी महासंघलाई संयुक्त राष्ट्र संघले परामर्शदाता संस्थाको भूमिका दिएको थियो ।

सन् २००१ मा सहकारी विकासलाई सहज बनाउने बातावरण सिर्जना गर्न मार्गनिर्देशनहरू अङ्गीकार गरिएका थिए । त्यसपछि सन् २००२ मा अन्तर्राष्ट्रिय सहकारी महासंघको धारणालाई अन्तर्राष्ट्रिय

श्रम संगठनले सिफारिस गरेको थियो, जसले राष्ट्रिय नीतिहरू तर्जुमा गर्न अन्तर्राष्ट्रियरूपमा नै मान्यता पाएको देखिन्छ । लैङ्गिकताको सन्दर्भमा सन् २००९ मा पहिलो पटक अन्तर्राष्ट्रिय सहकारी महासंघले महिला अध्यक्ष निर्वाचित गर्‍यो । सन् २०१२ लाई सामाजिक तथा आर्थिक विकास, गरिबी निवारण, रोजगार सिर्जना तथा सामाजिक ऐक्यबद्धतामा सहकारीले पुऱ्याएको योगदानलाई मनन गरी संयुक्त राष्ट्रसंघले अन्तर्राष्ट्रिय सहकारी वर्षको रूपमा घोषणा गर्‍यो । अन्तर्राष्ट्रियरूपमा अन्तर्राष्ट्रिय सहकारी महासंघ, वर्ल्ड काउन्सिल अफ क्रेडिट युनियनस् जस्ता संस्थाहरू विश्वमा सहकारी संस्थाहरूको प्रवर्धन तथा सम्बर्धनमा लागिपरेका छन् । कृषि क्षेत्रको सहकारीहरूको लागि अन्तर्राष्ट्रिय सहकारी महासंघ अन्तर्गत अन्तर्राष्ट्रिय कृषि सहकारी संगठन सन् १९५१ मा स्थापित भई कार्य गर्दै आएको छ ।

नेपालमा सहकारी आन्दोलनको विकास

नेपालमा सहकारिताको विकासक्रमलाई हेर्ने हो भने हाम्रो प्राचीनकालदेखि चलनचल्तीमा रहेका धर्म भकारी, ढुकुटी, गुठी, पर्म, अन्न बचत आदि सहकारिताका प्रारम्भिक अभ्यासहरू हुन् । त्यसपछि विश्वभरमा भएका परिवर्तन तथा क्रान्तिले नेपाल पनि अछुतो रहन सकेन । फलस्वरूप नेपालमा आधुनिक सहकारी आन्दोलनको सुरुवात हुन गयो । नेपालमा वि.सं. २०१० सालमा कृषि मन्त्रालय अन्तर्गत सहकारी विभागको स्थापना भएपछि सहकारी क्षेत्रको विकास औपचारिक रूपमा आरम्भ भएको हो । तत्कालीन सरकारबाट बाढीग्रस्त क्षेत्रहरूमा सहयोग पुऱ्याउन वि.सं. २०१३ साल चैत्र २० गते पहिलो सहकारीको रूपमा चितवन जिल्लामा बखान ऋण सहकारी समितिको गठन गरिएको थियो । वि.सं. २०१६ सालमा पहिलो पटक कृषि सहकारी ऐन र सहकारी नियमावली जारी गरिएको थियो । त्यसपछि सहकारी विभागलाई विभिन्न ३ प्रकारका मन्त्रालयहरूमा एक पछि अर्कोमा गरी आबद्ध गराइयो । सहकारी विभागलाई एक मन्त्रालयबाट अर्को मन्त्रालयमा सार्ने कार्यले देशमा सहकारी प्रणालीलाई प्रभावकारी रूपमा लागु गर्न प्रतिवद्धता तथा ज्ञानको कमी देखिन्छ । त्यतिबेला जारी भएका नियमहरू सहकारिताको भावना मर्म नै नबुझी सरकारले सहकारी सञ्चालन पद्धतिमा नियन्त्रण गर्ने खालको थियो । त्यसैगरी वि.सं. २०१९ सालमा बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाको पुँजीलाई रुपान्तरण गरी सहकारी बैंकको स्थापना गरिएको थियो । यसलाई पछि वि.सं. २०२४ सालमा कृषि विकास बैंकमा गाभिएको थियो । वि.सं. २०४८ सालको सहकारी ऐन र सहकारी नियमावली, २०४९ जारी हुनु अगाडिसम्म सरकारबाट नियन्त्रित साझा संस्थाको रूपमा सहकारी संस्थाहरू रहेका थिए । जसले गर्दा यस क्षेत्रको अपेक्षित विकास हुन भने सकेन । तरपनि, यसलाई नेपालको सहकारी आन्दोलनमा महत्वपूर्ण पाइलाको रूपमा लिन सकिन्छ ।

सहकारी ऐन, २०४८ र सहकारी नियमावली, २०४९ जारी भए पछि सहकारी व्यवस्थापन र यसको प्रवर्धनमा सरकारको प्रत्यक्ष संलग्नता नहुने अवस्था सिर्जना गरेको छ । यसमा सरकारको भूमिका सहकारी संस्थाहरूको अनुगमन तथा सहयोग गर्ने कार्यमा सीमित गरिएको छ । सहकारी

ऐन, २०४८ र सहकारी नियमावली, २०४९ जारी भए पछि र स्वःस्फूर्त रूपमा देशभरि सहकारी संघ संस्थाहरूको विकास तथा विस्तार हुने वातावरण निर्माण भई सहकारी आन्दोलनले निकै गति लिएको देखिन्छ । सहकारी क्षेत्रको विकासमा सघाउ पुऱ्याउन नीतिगत पृष्ठपोषण, अध्ययन तथा अनुसन्धान, प्रवर्द्धन र समन्वयको भूमिका निर्वाह गर्ने गरी राष्ट्रिय सहकारी विकास बोर्ड ऐन, २०४९ अनुसार राष्ट्रिय सहकारी विकास बोर्डको गठन पनि गरिएको थियो । यसको महत्वलाई बुझी विक्रम सम्बत् २०५७ सालमा कृषि मन्त्रालयलाई परिवर्तन गरी कृषि तथा सहकारी मन्त्रालयको स्थापना गरियो । संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाले सन् २०१२ लाई अन्तर्राष्ट्रिय सहकारी वर्ष घोषणा गरेको अवसरमा राष्ट्रिय सहकारी बोर्डले सहकारी क्षेत्रको सन्तुलित विकासका लागि राष्ट्रिय सहकारी नीति, २०६९ जारी गरेको थियो ।

वि.सं. २०७२ सालको संविधान सभाले बनाएको नेपालको नयाँ संविधानले सहकारी क्षेत्रलाई राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको एक खम्बाको रूपमा लिएको छ । देश संघीयतामा गएपछि नयाँ सहकारी ऐन, २०७४ र नियमावली, २०७५ जारी गरिएको छ । नयाँ संविधानले स्थानीय तथा प्रदेश सरकारहरूलाई ऐन कानूनहरू जारी गरी लागु गर्नसक्ने अख्तियार प्रदान गरे अनुसार प्रदेश र स्थानीय सरकारहरूले पनि सहकारी ऐन कानूनहरू जारी गरी लागु गरेको अवस्था रहेकोछ ।

सहकारी ऐन, २०४८ जारी भए पश्चात नेपालमा प्रारम्भिक सहकारी संस्थाहरूको संख्या करिब ३५,०००^२ को हाराहारीमा पुग्यो यी संस्थाहरू मिलेर ३२६ वटा जिल्ला स्तरीय संघ, २ वटा प्रदेश स्तरीय संघ र १८ वटा विषयगत केन्द्रीय सहकारी संघहरू गठन भए । सहकारी संस्थाहरू एक आपसमा मर्ज भएर वा केही संस्थाहरू बन्द भएर हाल सहकारी संस्थाहरूको संख्या करिब तेतीस हजारको हाराहारीमा छ । यी संस्थाहरूले एक करोड भन्दा बढी सदस्यहरू समेटेका छन् भने सदस्यहरूबाट शेयर र बचत गरी करिब १४ खर्व पुँजी संकलन भएको छ ।

वि.सं २०५२ तिर देखिनै सहकारी क्षेत्रमा फाट्टफुट्ट समस्या देखिए पनि हाल आएर सहकारी क्षेत्रमा धेरै विकृतिहरू देखिएका छन् भने समस्याले विकराल रूप लिइएको छ । सहकारी अभियन्ता, सदस्यहरू र सरकारी निकाए तीनै पक्षका कमजोरीका कारण यस क्षेत्रमा विकृतिहरू देखा पर्न गएको पाइन्छ । सहकारी क्षेत्रका केही सहकारीका संचालकहरू सदस्यको बचत हिनामिना गरेर वेपत्ता भएको पनि पाइएको छ भने असल नियत लिएर समुदायको सदस्यहरूको हितका लागि समुदाय स्तरमा स्थापना भएका धेरै सहकारी संस्थाहरूले अनुकरणीय कार्यहरू गरिरहेका छन् । कमाउने उद्देश्यले मात्र सहकारी संचालन गर्ने प्रवृत्तिले गर्दा सहकारी क्षेत्रमा धेरै विकृति आएको पाइन्छ ।

२.३ गरिबी निवारणमा सहकारी संस्थाको भूमिका:

² Department of Cooperatives. (2015). Annual progress report.

सहकारी संस्थाबाट सेवा लिने उपभोक्ताहरू सदस्यहरू नै हुने भएकोले सहकारी संस्थाले प्रदान गर्ने सेवाहरू तथा सेवाहरूको मूल्य निर्धारण सदस्य तथा समुदायको हित तथा तथा उचित नाफा गर्ने विषयलाई सन्तुलित बनाएर गरिनु पर्दछ । सहकारी व्यवसायमा लगानीकर्ता अर्थात् शेयरहोल्डर, व्यवसायलाई व्यवस्थापन गर्ने संचालक र सेवाको उपयोग गर्ने ग्राहकहरू सदस्यहरू आफै हुन्छ । अन्य व्यवसायहरूमा यी तीन समूहहरू फरक फरक हुने गर्दछ । तसर्थ सहकारी व्यवसाय अन्य व्यवसाय भन्दा पृथक हुन्छ । सहकारी संस्था स्थापनाको औचित्य वा सहकारीले खेल्ने भूमिका नै सदस्य तथा समुदायको कल्याण गर्ने, रोजगारहरू सिर्जना गर्ने गरिबी निवारण गर्ने हो । त्यसैले समुदायलाई शोषण रहित, असमानता घटाउन, सामाजिक अवस्था सुधार गर्न, लैंगिक समानताको साथ साथै वातावरण जोगाउन र दिगो विकासको लागि सहकारी व्यवसाय नै सबैभन्दा उत्तम व्यवसाय हो भन्ने अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवहरूले प्रमाणित गरेको छ^३ । असमानता घटाउन, सामाजिक अवस्था सुधार गर्न सहकारी माध्यम प्रभावकारी भएकोले विश्वभर सहकारी आन्दोलन फैलिएको हो । तर पनि सफल व्यवसायका आधारभूत विशेषताहरू जस्तै सेवाको प्रभावकारिता, कुशल व्यवस्थापन, शुसाशन, पारदर्शिता, वित्तीयरूपमा सक्षम तथा राम्रो बजार आदि पक्षहरू सहकारी व्यवसायमा पनि हुनु आवश्यक हुन्छ । त्यस्तै गरेर सदस्यहरूका आर्थिक र सामाजिक विकास भएमा मात्र संस्थाहरूको स्थापनाको औचित्य पुष्टि हुँदै जान्छ । सहकारी मार्फत समावेशी विकास, महिला सशक्तीकरण, युवा स्वरोजगार, सामाजिक सुरक्षा, कृषिक्षेत्रको विकास, व्यावसायिक क्षमता विकास र गरिबी निवारण गर्न प्रत्यक्ष रूपमा मद्दत पुगेको तथ्य संसारको उदाहरणहरूले देखाएको छ । नेपालको सहकारी आन्दोलनले संस्थाहरूको स्थापनाको औचित्य पुष्टि गर्न सकेको छैन । हाल सहकारीमा देखिएको बेथितिहरूले समुदायमा आधारित भई प्रभावकारी रूपमा सदस्यहरूलाई सेवा प्रदान गरिरहेका संस्थाहरू समेत ओझेलमा परेको छ ।

केही सहकारी संस्थाहरूमा बेथितिहरू आए पनि सबै सहकारी संस्थाहरूलाई एउटै डालोमा राखि मुल्याङ्कन गर्नु हुँदैन । सहकारी संस्थाहरूको आवश्यकता यो देशलाई अझै छ । यदि समुदाय स्तरमा सहकारी संस्थाहरूको सेवाहरू उपलब्ध नहुने हो भने, स-साना सेवाहरू लिन पनि जिल्लाका सदरमुकामसम्म धाउनु पर्ने हुन्छ । सहकारी संस्थाहरूको स्थापनाले गर्दा सरल तवरले आफ्नै घर आँगनमै मल, बिउबिजन, वित्तीय सेवा जस्ता सेवाहरू सहज रूपमा लिन सम्भव भएको छ । यसले गर्दा सदस्यहरूको समय र स्रोत बचन गएको छ ।

नेपालमा हाल करिब तेतिस हजार प्रारम्भिक सहकारी संस्थाहरू १८ वटा विषयगत केन्द्रीय सहकारी संघ, २ वटा प्रदेश स्तरीय सहकारी संघ र ३२६ वटा जिल्ला स्तरीय संघहरू रहेका छन् । यी संस्थाहरूले करिब एक करोड सदस्यहरूलाई सेवा प्रदान गर्दै आएको छ^४ । सन् २०१८ मा

³ Sharma, N., Simkhada, N., & Shrestha, R. (2006). *Impact assessment of hill-based cooperatives*. Kathmandu: Center for Microfinance

^४ वित्तीय क्षेत्र विकास रणनीति (आ.व २०८२/ २०८३ -२०८६/ २०८७)

गरेको एक अध्ययनले सहकारी संस्थाहरूको वित्तीय पहुँच विस्तारमा १५% र कुल गार्हस्थ उत्पादनमा ३% योगदान रहेको अनुमान गरिएको छ⁵ । सहकारी संघ संस्थाहरूमा करिब असी हजार व्यक्तिले प्रत्यक्ष रोजगारी पाएका छन् भने सहकारी संस्थाहरूले प्रदान गरेको वित्तीय सेवाबाट लाखौंको संख्यामा उद्यम संचालन तथा स्वरोजगार सृजना भएको छ । सहकारी संस्थामा सामूहिक उद्देश्य लिई मिलेर काम गर्दा समाजमा एकताको भावनाको विकास हुन्छ । संस्थामा नेतृत्वको छनौट गर्ने, बैठक सभाहरू संचालन गर्ने, संस्थाका विभिन्न पदहरूमा निर्वाचित भएर वा मनोनित भएर काम गर्ने अवसर हुने हुनाले सदस्यहरूमा नेतृत्व गर्ने क्षमताको विकास हुन्छ । यसको अलावा सहकारी संस्थाहरूले संचालन गरेको विशेष कार्यक्रम हरूले पनि थप रोजगारी सृजना गर्न मद्दत पुगेको छ ।

सदस्यहरू सक्रिय भए पछि सहकारी संस्थाको सेवामा सुधार भई यसको प्रभावकारितामा बृद्धि हुन्छ जसले गर्दा संस्थामा उपलब्ध भएको साधन र स्रोतको अधिकतम उपयोग हुन गई संस्थाको सेवाको लागत कम हुन जान्छ । स्रोत र साधनको प्रभावकारी रूपमा परिचालन भए पछि संस्थाको पूँजी निर्माण हुन्छ र संस्था सबल तथा दिगो हुन्छ । तसर्थ सहकारी संस्था प्रति सदस्यहरूको अपनत्वमा बृद्धि गरी उनीहरूको संरक्षण तथा जीवनस्तर उकास्न सकिएको खण्डमा सदस्यहरूले संस्थामा गर्ने लगानीमा पनि बृद्धि हुन जानेछ । यसरी बृद्धि भएको पूँजीले सदस्यहरूलाई नै चाहिने सेवाहरूको विस्तार गर्न सकिन्छ । यसरी संस्थाका स्रोतहरू परिचालन गर्न सकिएको खण्डमा संस्थाको दिगोपन अझ दरिलो हुनेछ ।

सहकारी संस्थाहरूले आफ्नो व्यवस्थापकिय क्षमतामा सुधार गरी आफूले दिने सेवाहरूको लागत घटाउनु पर्दछ । यसका लागि संस्थाले कार्यरत कर्मचारीहरूलाई उत्साहित तथा तालिमहरू दिई क्षमतावान् बनाउनु पर्दछ । यसका साथै संस्थाले समिति तथा उपसमितिका पदाधिकारीहरूलाई तालिमहरू दिई क्षमतावान बनाउनु पर्दछ । संस्थाका सदस्यहरूलाई सहकारी शिक्षा प्रदान गरी उनीहरूको भूमिका, दायित्व बोध गराएमा संस्था प्रभावकारी ढंगबाट संचालन हुन्छ भने सदस्यहरूलाई प्रदान गरीने प्राविधिक तालिमबाट उपलब्ध साधनहरूको प्रयोग अधिकतम हुन जान्छ । सहकारी संस्थाका सबै सदस्यहरूलाई संस्थाबाट प्रवाह हुने सबै खाले सेवाहरूको बारेमा राम्रोसंग जानकारी भएको खण्डमा सदस्यहरूले संस्थाको सेवा बढी भन्दा बढी उपभोग गर्नेछ । जसले गर्दा सहकारी संस्थाका हरेक सेवाहरूले यथेष्ट मात्रामा व्यवसायिक आकार पाउनेछ । यसरी सहकारी संस्था सेवाको लागत कम गर्न मद्दत पुग्नेछ । यसबाट सदस्य, सहकारी तथा यसको बचतमा समेत प्रभाव पर्ने छ, अर्थात सहकारी संस्थामा रहेको श्रोतको परिचालन अधिकतम तहमा हुन गई यसका सेवाहरू दिगो हुनेछन् । सफ्टवेयरको प्रयोगले संस्थामा कम कर्मचारीले सदस्यहरूलाई प्रभावकारी रूपमा सेवा प्रवाह गर्न सकिन्छ । यसको साथै चाहिएको बेलामा चाहिएको सूचना पनि तुरन्तै निकाल्न सकिन्छ । यस किसिमको सूचनाले संचालक समितिले पनि सही निर्णय सही समयमा गर्न

⁵ National Cooperative Federation of Nepal. (2013). *Strategic planning of cooperative development*.

सक्षम हुनेछ । यसबाट संस्था कम लागतमा सदस्यहरूलाई सेवा दिन सक्षम भई संस्थाको प्रगति छिटो हुनजानेछ ।

सहकारी संस्थाको गठन सदस्यहरूको सामाजिक तथा आर्थिक अवस्थामा सुधार ल्याउन भएकाले यसले सदस्यहरूलाई आम्दानीको निश्चित प्रतिशत कसरी बचत गर्ने, बचत रकमलाई कसरी सुरक्षित राख्ने, त्यस्ता बचत रकमको कसरी सदुपयोग गर्ने भन्ने बारे आवश्यक ज्ञान पनि प्रदान गर्दछ । जीवन जीविकाका लागि होस् या धन कमाउनका लागि होस्, पैसा नै चाहिने हुनाले सदस्यहरूलाई बढी भन्दा बढी बचत गर्न सहकारी संस्थाले प्रोत्साहित गर्नुपर्दछ । सहकारी संस्थाले सदस्यहरूलाई वित्तीय साक्षरता सम्बन्धी ज्ञान प्रदान गरी कुन बेला कति आम्दानी हुन्छ, त्यो आम्दानीलाई कसरी बचत गर्ने, कसरी आम्दानी बढाउने, ऋण आवश्यक पर्दा कति लिने, कस्तो व्यवसाय गर्ने, व्यवसायको योजना कसरी बनाउने, आम्दानी र खर्चको योजना कसरी गर्ने, जोखिमबाट हुने हानी नोक्सानी हुन सक्ने अवस्थाबाट कसरी बच्ने भन्ने जस्ता कुराहरूको बारेमा जानकारी प्रदान गर्नुपर्दछ । यस्ता जानकारी प्रदान गर्न संस्थाले समय समयमा सहकारी शिक्षा तथा वित्तीय साक्षरता कार्यक्रम संचालन गर्नुपर्दछ । यस्ता कार्यक्रमहरू संचालन गरी सदस्यहरूको सामाजिक तथा आर्थिक अवस्थामा सुधार ल्याउन आवश्यक सेवाहरू प्रदान गर्ने सहकारी संस्थाहरूको गठन गर्नुको मुख्य उद्देश्य हुनु पर्दछ । बचतका कार्यक्रमले अलि अलि बचत गरेर भविष्यको लागि राख्न सिकाउँछ भने ऋण लिएर उद्यम गर्न सिकाउँछ । त्यसबाट सदस्यहरूमा भविष्यको लागि आर्थिक सुरक्षा प्राप्त हुन्छ । सहकारीले सदस्यहरूको घर घरमा वा नजिकको स्थानमा बचत, ऋण, बिमा आदि सेवाहरू उपलब्ध गराउँछ । यस कार्यक्रमले सदस्यमा बचत गर्ने बानीको विकास गर्नुको साथै बैंक तथा वित्तीय संस्थामा पहुँच नहुनेको लागि सजिलै वित्तीय सेवा प्रदान गर्दछ ।

२.४ विश्वको र नेपालमा सहकारी आन्दोलनको तुलना:

नेपालमा वि.सं २०१० मा तात्कालिन श्री ५ को सरकारले कृषि मन्त्रालय अन्तरगत सहकारी विभाग स्थापना गरेर यसको औपचारिक रूपमा सहकारीको विकासको शुरुवात गरेको पाइन्छ^६ । त्यसपछि सरकारले वि.सं २०१३ मा चितवनका बाढी पिडितहरूलाई सहयोग पुऱ्याउन पहिलो बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाको स्थापना गरियो^७ । यस सहकारीलाई बखान सिंहको बचत तथा सहकारी संस्था भनेर चिनिन्छ । त्यस पछिका केही समयहरूमा सहकारिताको भावना मर्म नै नबुझी श्री ५ को सरकारले सहकारी संचालन पद्धतीमा नियन्त्रण गर्ने खालका नियमहरू जारी गर्‍यो । यस अन्तर्गत सहकारी ऐन वि.सं २०१६ मा जारी गरिएको र सहकारी नियमावली, २०१७ जारी गरियो । त्यसपछि वि.सं २०१७ मा सहकारी विभागलाई विभिन्न ३ प्रकारका मन्त्रालयहरूमा एक पछि अर्कोमा गरी आबद्ध गराइयो । सहकारी विभागलाई एक मन्त्रालयबाट अर्को मन्त्रालयमा सार्ने कार्यले देशमा सहकारी प्रणालीलाई प्रभावकारी रूपमा लागु गर्न प्रतिबद्धता तथा ज्ञानको कमी देखिन्छ^८ ।

औद्योगिक क्रान्ति पछि ग्रामीण जनताहरू भोक, रोग र ठूला आर्थिक संकटमा परे । आफ्नो जीवनका आवश्यकताहरू पूरा गर्न उनीहरूलाई गाह्रो पऱ्यो । ग्रामीण जनता, किसान र मजदूरहरूको आर्थिक अवस्था एक दमै जर्जर र दयनीय थियो । यिनीहरू साहु महाजनको चर्को व्याजदरको ऋणमा चुर्लुम्म डुबेका थिए । उनीहरू भोक, रोग, गरिबी र अभावबाट नराम्ररी पिल्सिएका थिए । गरिव किसान र मजदूरहरूको आफ्ना आवश्यकताका समानहरू साहु महाजनसँग खरीद गर्नुपर्ने र आफ्ना सम्पूर्ण उपजहरू उतिहरूलाई नै सस्तो मूल्यमा विक्रि गर्नुपर्ने बाध्यता थियो । साहुमहाजनको शोषणबाट मुक्ति पाउन गरिवहरू मिलेर विश्वमा सहकारी आन्दोलनको सुरुवात भयो । सहकारी अभियान्ताहरूले गरीवहरूलाई सहकारीको छातामुनि आबद्ध भई आफ्ना सामाजिक तथा आर्थिक उन्नतिका लागि एकजुट भई कार्य गर्न सहयोग गरे ।

विश्वमा सहकारी आन्दोलनको इतिहास नियाल्दा कृषक, साना उद्यमी तथा श्रमिकहरू चरम शोषणमा परेपछि, उनीहरूले आफैं पुँजी जुटाएर उत्पादन र वितरण गर्ने कार्य अघि सारेका थिए । सहकारीको माध्यमबाट बिचौलियाको अन्त्य गरी र उत्पादनको उचित मूल्य सिधै उत्पादक र उपभोक्तासम्म पुऱ्याइ सदस्यहरूलाई राहत प्रदान गरियो^९ ।

विश्वमा उत्पादनमूलक सहकारी आन्दोलनको सुरुवात १९ औँ शताब्दीको औद्योगिक क्रान्तिसँगै श्रमिक र साना उत्पादकहरूलाई आर्थिक शोषणबाट जोगाउन भएको हो । सन् १८४४ को रोचडेल पायोनियर्सको जगमा उभिएको यो आन्दोलनले छरिएर रहेका साना पुँजी र श्रमलाई एकीकृत गरी

^६ National Cooperative Federation of Nepal. (2018). *Second cooperative congress, event booklet*.

^७ National Cooperative Federation of Nepal. (2018). *Second cooperative congress, event booklet*.

^८ National Cooperative Development Board. (2016). *Sahakari Sandes*

^९ Simkhada, N. R. (2013). *Problems and prospects of the cooperative sector in Nepal for promoting financial inclusion*

सदस्यहरूलाई नै उत्पादनको मालिक बनाउने उद्देश्य राख्दछ। बिचौलियाको अन्त्य, सामूहिक स्वामित्व र लोकतान्त्रिक नियन्त्रण यसका मुख्य खम्बाहरू हुन्। आज स्पेनको मन्ड्रागन र भारतको अमुल जस्ता सफल उदाहरणहरूले देखाएझैं, यस आन्दोलनले विश्वभर कृषि, दुग्ध र औद्योगिक क्षेत्रमा उत्पादकहरूको हकहित संरक्षण गर्दै दिगो र न्यायोचित आर्थिक विकासमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याइरहेको छ।

नेपालमा सहकारी आन्दोलन जन्मदै अपाङ्ग भएर जन्मियो। समुदायको श्रमिक, कृषक र साना उत्पादकहरू मिलेर सहकारी आन्दोलन अगाडि बढाउनु पर्नेमा, सुरुमा सरकारले कब्जा गर्‍यो। सहकारी ऐन, २०४८ जारी भए पश्चात् सहकारी आन्दोलन बिचौलिया तथा मध्यम वर्गको कब्जामा पुग्यो¹⁰। नेपालमा सहकारी आन्दोलनको अर्को विकृति भनेको यो अतिनै राजनीतिकरण भयो। यिनै कारणहरूले गर्दा सहकारी क्षेत्रले आजको दुर्दशा बेहोर्नु परेको छ।

२.५ सहकारी व्यवस्थापनमा असल अभ्यासहरूको अवलम्बन:

जर्मनी, क्यानाडा, जापान, भारत र नेपालका सफल सहकारी संस्थाहरूको प्रगति र योगदानलाई नियाल्दा एउटा सफल संस्था बन्न के कसरी काम गर्नु पर्दछ भन्ने धेरै उदाहरण सिकाइहरू छन्। यिनै सिकाइहरू र अनुभवलाई असल अभ्यासहरू भनिन्छ। सहकारी संस्थाहरूले सफल बन्न त्यस्ता असल अभ्यासहरू क्रमशः अवलम्बन गर्दै जानु पर्दछ¹¹। सरकार, राष्ट्रिय सहकारी महासंघ, केन्द्रीय संघ, जिल्ला संघहरू तथा सहकारी प्रवर्धनमा काम गर्ने अन्य संस्थाहरूले पनि आफूले प्रवर्धन गरेको सहकारीहरूमा त्यस्ता अभ्यासहरू क्रमशः लागू गर्दै जानु पर्दछ। यहाँ सहकारी प्रवर्धनका केही असल अभ्यासहरूको चर्चा गरिएको छ।

संभाव्यता अध्ययन, स्पष्ट दृष्टिकोण र रणनीतिक योजना

दिगो सहकारी संचालन गर्न आवश्यक दक्षता, सदस्य संख्या, पूँजी आदिको पूर्वानुमान वा संभाव्यता अध्ययन गरेर मात्र संस्था स्थापना गर्नु पर्दछ¹²। त्यस्तै भविष्यमा संस्था कसरी संचालन गर्ने भनेर संस्थाको दृष्टिकोण, ध्येय, रणनीति र कार्ययोजना आदि स्पष्ट झल्किने गरी संस्थाको व्यवसायिक योजनाको निर्माण र ती अनुरूप संस्था संचालन गर्नु पर्दछ¹³। संस्थाको शुरुको अवस्थामा जुन वेलासम्म यसको व्यवस्थापन पक्ष मजबुत हुँदैन तबसम्म संस्था आफ्नो पूँजीवाट संचालित हुनु पर्दछ र संचालकहरूले स्वयंसेवी रूपमा केही वर्ष काम गर्नु पर्दछ। स्पष्ट दृष्टिकोण भएको संस्थामा मात्र संचालकहरूले प्रतिवद्ध भई सुरुमा स्वयंसेवी भई काम गर्छन्। संस्थाको व्यवस्थापन पक्ष चुस्त भए पछि सदस्यहरूको माग अनुसार लगानि गर्न बाह्य ऋण वा पूँजी लिन सकिन्छ। तर बाह्य संस्थाको ऋण (बचत र शेयर) ५० प्रतिशत भन्दा बढी हुनु हुँदैन।

¹⁰ National Cooperative Federation of Nepal. (2018). *Second cooperative congress, event booklet*.

¹¹ Simkhada, N. R. (2013). Problems and prospects of the cooperative sector in Nepal for promoting financial inclusion

¹² German Technical Cooperation. (2015). *Needs assessment of the capacity development of Ministry of Cooperatives and Poverty Alleviation and offices under it*

¹³ Ministry of Cooperatives and Poverty Alleviation. (2013). *Cooperative policy*

सदस्यहरूको सक्रियता

सहकारी संस्था सदस्यहरूको समान सहभागितामा सञ्चालन हुने संस्था हो । यसमा अन्य व्यावसायिक संस्थामा जस्तो सदस्यहरूले शेयर लगानीको आधारमा आफ्नो मताधिकार प्रयोग गरिँदैन र प्रारम्भिक संस्थामा शेयर सदस्यहरूको प्रतिनिधि तोक्ने पनि हुँदैन । सफल सहकारी संस्थामा सदस्यहरूले आफ्नो क्षमताअनुसार संस्थामा उपलब्ध स्रोत र साधनहरू उपयोग गरी संस्थाको दिगो विकासमा टेवा पुऱ्याउने गर्दछ । सदस्यहरूले सहकारी संस्थाले प्रदान गर्ने सेवाहरू नलिई निस्क्रीय हुनु हुँदैन । आफ्नो लागि आफूहरू नै मिलेर दिएको सेवा आफैँद्वारा उपभोग गरिनुपर्छ भन्ने भावना जगाई त्यसको सदुपयोग गर्न प्रेरित गर्नुपर्दछ । सफल सहकारी संस्था हुनको लागि यस्तो भावना आउनु जरूरी हुन्छ । त्यसैले सदस्यहरूको अवस्था विश्लेषण गर्ने, समस्या एवं सम्भावनाहरूको पहिचान गरी योजना बनाई आवश्यक स्रोत र साधनहरू जुटाई सेवा दिई सदस्यहरूलाई सक्रिय बनाउनु पर्दछ । सदस्यहरूको जिम्मेवारी वार्षिक साधारण सभामा उपस्थित भएरमात्र पुग्दैन । संस्थाले सदस्यहरूलाई विभिन्न कार्यक्रमहरूमा सक्रिय सहभागिता गराउने वातावरण सृजना गर्नुपर्दछ । त्यसैले सफल सहकारी हुनका लागि सदस्यहरूले आफ्नो अधिकार र दायित्व सक्रियरूपमा निर्वाह गर्नुपर्दछ ।

प्रभावकारी सूचना प्रणाली

स्पष्ट अभिलेख तथा सही सूचना बेलैमा उपलब्ध तथा उपलब्ध सूचनाको आधारमा संचालक तथा व्यवस्थापनले समयमानै संस्थाको मुल्याङ्कन तथा सही निर्णय लिने परिपाटी बसाल्नु पर्दछ । सूचना प्रणालीले कच्चा तथ्याङ्क (Data) लाई उपयोगी जानकारी (Information) मा बदल्छ । यसले व्यवस्थापनका हरेक तहमा निर्णय प्रक्रियालाई तार्किक बनाउन, श्रम र समयको बचत गर्न र संस्थागत पारदर्शिता कायम गर्न मेरुदण्डको रूपमा काम गर्छ । अहिलेको आधुनिक युगमा सूचना प्रणाली बिनाको व्यवस्थापन चुनौतीपूर्ण हुन्छ । यसले संस्थालाई व्यवस्थित मात्र बनाउँदैन, बरु जोखिम न्यूनीकरण गर्दै संस्थाको दिगो विकासमा पनि ठोस आधार प्रदान गर्छ ।

सेवाहरूमा विविधीकरण

सदस्यहरूको आवश्यकताका आधारमा सेवाहरूमा विविधीकरण तथा संस्थाको कार्यक्षमता अनुसार सदस्यहरूलाई थप सेवाहरू क्रमशः प्रदान गर्दै जानु पर्दछ¹⁴ । सहकारी संस्थाले सदस्यहरूलाई दिने सेवाहरू गुणस्तरीय, प्रतिस्पर्धी मूल्यमा र सदस्यहरूको आवश्यकतालाई परिपूर्ति हुने किसिमको हुनुपर्दछ । संस्थाले दिने सेवाहरूले लागत धानी निरन्तररूपमा सेवा प्रदान गर्न सकिने पनि हुनुपर्दछ । यस्तो भएको खण्डमा मात्र सहकारी संस्था दीगो र सफल हुन सक्दछ । यदि

¹⁴ Simkhada, N. R. (2013). Problems and prospects of the cooperative sector in Nepal for promoting financial inclusion. *Journal of Enterprise Development and Microfinance*

अन्य नाफामूलक व्यावसायिक संस्थाले जस्तो पैसा कमाउनको लागि मात्र सेवा प्रदान गर्ने भएमा संस्था र निजी व्यवसायमा खासै फरक हुँदैन ।

सहकारी संस्थाले आफ्ना सदस्यहरूलाई सकेसम्म अन्य सेवाप्रदायकहरूले भन्दा स्तरीय तथा उचित मूल्यमा सेवा दिन सक्नुपर्दछ । यसका लागि संस्थाले आफ्ना सेवाहरूको विकास गर्दा सदस्यहरूका उचित सल्लाह र सुझावहरूलाई सहकारीका विभिन्न निकायहरूसम्म पुऱ्याउनु पर्दछ । अर्थात् संस्थाहरूले वित्तीय स्रोत मात्र होइन कि संस्थागत स्रोतहरूलाई उचित तवरले परिचालन गर्न सक्नुपर्दछ । यसरी संस्थाका संगठनात्मक स्रोतहरू समिति, उपसमिति तथा सभा र भेलाहरूलाई राम्रोसँग परिचालन गरिएमा संस्थाले उपलब्ध गराउने सेवाहरूमा सदस्यहरू र त्यसका लागि आवश्यक पर्ने आर्थिक स्रोतहरू पनि आकर्षित गर्न सक्दछ । जसले गर्दा संस्थामा चाहिने पुँजी जुट्न सक्छ भने कारोबार राम्रो भई सेवाबाट यथेष्ट बचत समेत हुन जान्छ ।

ऋण व्यवस्थापन

संस्थाले बचत, शेयर, बाह्य ऋण र पूँजीगत अनुदान आदिबाट संकलित पूँजी सही ढंगबाट लगानी नहुँदा पनि सहकारी क्षेत्रमा समस्या देखिएको छ । सहकारीमा ऋण प्रदान गर्दा सानासाना ऋण (१देखि ३लाख) सम्म बचत, शेयर, र व्यक्तिगत जमानि र सो भन्दा ठुलो ऋण धितो जमानीमा प्रदान गर्नु पर्दछ । संचालक समिति, कर्मचारी र निजका एकाघरका परिवारलाई सकेसम्म ऋण प्रदान गर्नु हुँदैन यदि गर्ने पर्ने भए पनि कुल ऋणको २५ प्रतिशत भन्दा बढी ऋण लगानी हुनु हुँदैन । एकल कर्जा सिमा सहकारी मापदण्डले तोके अनुसार हुनुपर्दछ ।

ऋण जोखिम व्यवस्थापन

बचत तथा ऋणको कारोबार गर्ने सहकारी संस्थाहरूले सम्पत्ति तथा दायित्व व्यवस्थापनको अनुपात विश्लेषण गर्दा करिब ७० देखि ८० प्रतिशतसम्म सम्पत्ति सदस्यहरूको ऋण लगानी अन्तर्गत रहेको हुन्छ । यसरी रहेको ऋण लगानी रकमको अनुपातको लागि आवश्यक स्रोत भनेको सदस्यहरूकै स्वपुँजी शेयर रकम र बचत रकमको हिस्सा नै अधिक रहेको हुन्छ । सदस्यको बचत तथा शेयरका अतिरिक्त संस्थाले प्रत्येक वर्षमा आर्जन गरेको आयबाट सिर्जना भएको जगेडा कोषको रकम रहेको हुन्छ । कतिपय सहकारी संस्थाहरूले बाहिरको दायित्व (बाह्य ऋण) पनि लिएको हुन सक्दछ । बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्थाहरू र अन्य प्रकृतिका सहकारी संस्थाहरूले पनि बचत तथा ऋणको कारोबार मात्र गरेको अवस्थामा उपरोक्त बमोजिमका स्रोतहरूको आधारमा नै ऋण लगानीको अनुपात रहेको हुन्छ । बचत तथा ऋणका साथै अन्य व्यवसाय समेत गरेका संस्थामा भने स्रोतका फरक फरक अनुपात हुन सक्दछन् र ऋण लगानीको अनुपात पनि फरक हुन सक्दछ किनकि यस्ता संस्थाहरूले बचत ऋण बाहेक अन्य व्यवसायहरूमा समेत स्रोत परिचालित गरेका हुन सक्दछन् ।

हामीले ध्यान दिनुपर्ने क्षेत्र ऋण लगानी र यसको जोखिम व्यवस्थापन प्रभावकारी नभएको खण्डमा संस्थाको सम्पत्तिमा हास आउन (ऋण डुब्ने) सम्भावना बढ्दछ । जब संस्थाको ऋण डुब्छ वा लगानी गरेका ऋण असुली हुँदैन, संस्थाले प्राप्त गरेका स्रोतहरू (बचत, शेयर, बाहिरी ऋण, अन्य दायित्वहरू) फिर्ता गर्न संस्था असमर्थ हुन्छ । संस्थाको क्षमतामा हास हुनु भनेको अन्ततोगत्वा सदस्यहरूको लगानी (शेयर तथा बचत) मा हास हुनु हो । सहकारी संस्थाको सम्पत्ति संरक्षण अर्थात् लगानीमा रहेको ऋणको जोखिम व्यवस्थापन वा जोखिम न्यूनीकरण गर्न अनिवार्य छ

लक्षित वर्गको पहुँच

लक्षित वर्गको सेवामा तथा निर्णय प्रक्रियामा सहभागिता सहकारी संस्थाको सफलताको मुख्य आधार हो । सहकारी संस्थाले जब सम्म लक्षित वर्गमा सेवा पुऱ्याउन सक्दैन तबसम्म यसले आफ्नो स्थापनाको औचित्य सिद्ध गर्न सक्दैन । सहकारीता भनेकै निम्न तथा मध्यम वर्गहरू मिलि आफ्नो आवश्यकता पूर्ति गर्ने एक उपाय हो । तसर्थ जवसम्म सहकारी संस्थाहरूले लक्षित वर्गलाई आफ्नो सदस्यता, सेवा तथा निर्णय प्रक्रियामा समावेश गर्न सक्दैन तबसम्म सहकारी आन्दोलनलाई गरिवी निवारणको एक सफल आन्दोलनका रूपमा लिन सकिँदैन¹⁵ ।

यसबाट सहकारी संस्था अन्य संस्था भन्दा फरक छ भन्ने स्पष्ट हुन्छ । सहकारी संस्थाको बजारक्षेत्र वा सेवाक्षेत्र भनेकै सदस्यहरूमात्र हुन् । त्यसैले कुनै पनि सहकारी संस्थाको दिगोपनका लागि एक घर एक सक्रिय सदस्यता भएको हुनु अति आवश्यक हुन्छ । सहकारी संस्था स्थापनाको सुरुवातका वर्षहरूमा सञ्चालन खर्च कम गर्न सञ्चालकहरूले स्वयंसेवकको रूपमा संस्थाको दैनिक कार्यहरू सञ्चालन गर्नुपर्दछ । तर दैनिकरूपमा नियमित गर्नुपर्ने कार्यहरू स्वयंसेवाबाटमात्र दिगोरूपमा कालान्तरसम्म सञ्चालन गर्न सकिँदैन । त्यसका लागि दक्ष कर्मचारीहरूको व्यवस्था हुनुपर्दछ । कर्मचारी खर्च तथा अन्य लागत व्यहोर्न संस्थाको सदस्य संख्या तथा कारोबार क्रमिकरूपमा वृद्धि गर्दै लानुपर्दछ । सहकारी संस्थाहरूको विगतको अनुभवको आधारमा भन्ने हो भने संस्था दिगोरूपमा सञ्चालन हुन न्यूनतम ५०० सदस्य हुनुपर्दछ¹⁶ । यसका साथै सदस्य, पुँजी र व्यवसाय वार्षिकरूपमा वृद्धि गर्दै गएमात्र सहकारी संस्था सफल हुन सक्दछ ।

सुशासन तथा उपयुक्त नियन्त्रण प्रणाली

सहकारी संस्था स्वेच्छिक रूपमा गठन भएको एक स्वायत्त संस्था हुनाले यसमा उपयुक्त नियन्त्रण प्रणाली हुनु पर्दछ । व्यवस्थापनको रेखदेख संचालकले गर्ने तथा संचालकको काम कार्यवाहीलाई साधारण सभा तथा लेखा सुपरिवेक्षक समितिले रेखदेख गर्ने कार्य तदारुखताका साथ लागू गरिनु पर्दछ । ठुला सहकारी संस्थाहरूमा लेखा सुपरिवेक्षक समिति अन्तर्गत छुट्टै लेखापरिक्षण विभाग हुनु

¹⁵ Sharma, N., Simkhada, N., & Shrestha, R. (2006). *Impact assessment of hill-based cooperatives*. Kathmandu: Center for Microfinance

¹⁶ Simkhada, N. R. (2013). Problems and prospects of the cooperative sector in Nepal for promoting financial inclusion. *Journal of Enterprise Development and Microfinance*

पर्दछ। त्यस्तै सुशासन कायम गरी पारदर्शिता रूपमा सहकारी संस्थाको दैनिक कार्य संचालनका लागि स्पष्ट कार्यविधिहरूको व्यवस्था गरी सो कार्यविधिको अधिनमा रही तटस्थ रूपमा संस्था संचालन गर्नु पर्दछ¹⁷।

सहकारीका सदस्यहरूबाट उत्पादित वस्तुहरूको बजार व्यवस्थापन

सदस्यहरूको आर्थिक उन्नति र विकास नभए सहकारी संस्थाहरू कालान्तरसम्म दिगोरूपमा संचालन नहुन सक्छ। सदस्यहरूको आर्थिक उन्नति तब मात्र हुन्छ जब उनीहरू आयआर्जन कार्यमा लाग्छन् र उत्पादित वस्तुहरूले सही मूल्य पाउँदछ। यसको लागि सहकारी संस्थाले वा संस्थाहरू एक आपसमा मिलि सदस्यहरूबाट उत्पादित वस्तुहरूको संकलन, ढुवानी, भण्डारण र बजार व्यवस्थापन गर्नु पर्दछ।

सदस्यहरूको अपनत्व

सदस्यहरू सक्रिय भएपछि सहकारी संस्थाको सेवामा सुधार भई यसको प्रभावकारितामा वृद्धि हुन्छ। सहकारी संस्थाप्रति सदस्यहरूको अपनत्वमा वृद्धि गरी उनीहरूको संरक्षण तथा जीवनस्तर उकास्न सकिएको खण्डमा सदस्यहरूले संस्थामा गर्ने लगानीमा पनि वृद्धि हुन जान्छ। यसरी वृद्धि भएको पुँजीले सदस्यहरूलाई नै चाहिने सेवाहरूको विस्तार गर्न सकिन्छ किनभने यसका लागि चाहिने लगानी विस्तारै आन्तरिकरूपमा सिर्जना हुन्छ। यसरी संस्थाका स्रोतहरू परिचालन गर्न सकिएको खण्डमा संस्थाको दिगोपनमा अझ सघाउ पुग्दछ। सदस्यहरूले सहकारी संस्थाहरूको सेवाहरू बढीभन्दा बढी उपभोग गरेको र नियमितरूपमा बचत तथा ऋणको भुक्तानी गरेको खण्डमा संस्थाको कारोबार वृद्धि हुन्छ। यसबाट सहकारी संस्था सदस्यहरूले लगानी गरेको पुँजीमा उचित लाभांश वा प्रतिफल प्रदान गर्न सक्षम हुन्छ। यसले समुदायका अन्य व्यक्तिहरूलाई सदस्य बन्न प्रेरित गर्छ र सदस्यहरू पनि थप लगानी गर्न उत्साहित हुन्छन्। जसले संस्थालाई दिगो बनाउन अझ सजिलो हुन्छ।

सहकारीको संस्थागत अवस्था विश्लेषण गर्न उपयुक्त मापदण्डहरूको पालना

सहकारीहरूको स्थिरता, पारदर्शिता र प्रभावकारिता सुनिश्चित गर्न मापदण्डहरू तयार गरी लागु गरिएका हुन्छन्। सहकारीहरूको सुदृढीकरण तथा विकासको लागि स्थानीय परिप्रेक्ष्यमा तयार गरिएको नियामक मापदण्डहरू र ती मापदण्डहरूको अनुपालनाको जाँच गर्न स्वतन्त्र, अधिकार तथा स्रोत सम्पन्न नियामक निकायको आवश्यकता पर्दछ। सहकारी संस्थाका उद्देश्य, सेवाहरूको प्रकार, व्यवसायको आकारले प्रगति मापन गर्ने उपर्युक्त सूचक तथा मापदण्डको माग गर्दछ¹⁸। वित्तीय कारोबार गर्ने सहकारी संस्थाहरूका लागि पर्लस (PEARLS) र बैंकहरूका लागि

¹⁷ सहकारी सन्देश

¹⁸ German Technical Cooperation. (2008). *Financial and institutional assessment tool of cooperatives for financial services*.

क्यामेलस्(CAMELS) प्रयोग आएको पाईन्छ¹⁹। प्रगति मापन गर्ने टुलमा वित्तीय, व्यवस्थापन र सुशासन सम्बन्धी सूचकहरू समावेश गरिनु पर्दछ जुन पर्लसमा समावेश गरिएको पाईदैन। यस्तो किसिमको टुलले प्रगति र लक्ष्यको बीचमा तुलना, विगतको र वर्तमानको बीचमा तुलना, संस्थाको स्थिरता र सुरक्षा, सदस्यको लगानीको उचित प्रयोग भएको छ वा छैन मापन गर्न र साथसाथै संस्थाको प्रगति खस्कनु पूर्व नै सचेत बनाउन र संस्थाका कमजोरीहरू सुधार्न सहयोग पुऱ्याउनु पर्दछ। एलफेन्ट्स टुल (ELEPHANTS Tool) वित्तीय सेवा प्रदान गर्ने सहकारी संस्थाहरूको प्रगति मापन गर्नका लागि ICURNका मार्गदर्शनका आधारमा र विद्यमान कमीहरूलाई सम्बोधन गर्न तयार गरिएको हो। यसमा संस्थाको प्रगति मापन गर्न ३२ वटा वित्तीय र २५ वटा सुशासन सम्बन्धि सूचकहरू समावेश गरिएको छ। एलफेन्ट्सका सूचकहरूले नियामक मापदण्डहरू निर्धारण गर्न दिशानिर्देश गर्दछ। यो नेपाली परिपेक्ष्यमा परीक्षण गरिएको टुल हो।

कम लागतमा अधिकतम सेवा

सहकारी संस्थाले कम लागतमा गुणस्तरीय सेवा प्रदान गर्न सकेमा मात्र यसको दिगोपना सुनिश्चित हुन्छ। यसको लागि स्रोतको अधिकतम परिचालन गर्नु पर्दछ। स्रोत परिचालन राम्रोसँग गर्नु भनेकै संस्थाले दिने सेवाको लागत कम हुनु हो। अर्थात् स्रोतको अधिकतम परिचालन भएको खण्डमा यसको लागत कम हुन सक्छ। संस्थाहरूले आफ्नो व्यवस्थापकीय क्षमतामा सुधार गरी आफूले दिने सेवाहरूको लागत घटाउन सक्दछन्²⁰। यसका लागि संस्थाभिन्नका सबै निकायहरूलाई उपयुक्त तालिमहरू दिई क्षमतावान बनाउनु पर्दछ। त्यस्तै सहकारी संस्थाका सबै सदस्यहरूलाई संस्थाबाट प्रवाह हुने सबै खाले सेवाहरूको बारेमा राम्रोसँग जानकारी भएको खण्डमा सदस्यहरूले बढीभन्दा बढी संस्थाको सेवा उपभोग गर्नेछन्। जसले गर्दा सहकारी संस्थाका हरेक सेवाहरूले यथेष्ट मात्रामा व्यावसायिक आकार पाउँछन्। यसले सहकारी संस्थाप्रति सेवाइकाइको लागत कम गर्न मद्दत पुग्छ।

सहकारी संस्थाहरूले पुराना प्रविधिहरूलाई पुनर्स्थापन गरी नयाँ प्रविधिबाट पनि लागत तथा सेवाको प्रभावकारिता बढाउन सक्दछन्। जस्तै प्रभावकारी सफ्टवेयरको प्रयोगले सहकारी संस्थामा कम कर्मचारीले बढी सदस्यहरूलाई प्रभावकारी रूपमा सेवा प्रवाह गर्न सक्दछन्। यसको साथै चाहिएको बेलामा चाहिएको सूचना पनि शिघ्र प्राप्त गर्न सकिन्छ। यस किसिमको सूचनाले सञ्चालक समितिले पनि सही समयमा सही निर्णय गर्न सक्दछ। यसबाट संस्थाले कम लागतले अधिक तथा प्रभावकारी सेवा दिनसक्दछ र संस्थाको प्रगति छिटो हुन्छ।

आचारसंहिताको व्यवस्था र पालना

¹⁹ Kaplan, R. S., & Nortion, D. P. (1996). *Balanced Scorecard*. Boston: Harvard Business School Press.

²⁰ Holtmann, M. (2001). Designing financial incentive to increase loan officer productivity: Handle with care.

आचारसंहिताको व्यवस्था र पालनाले दण्ड सजायभन्दा पनि संलग्न व्यक्तिहरूलाई नीतिसम्मत कामप्रति प्रोत्साहित गर्दछ र उनीहरूको मान प्रतिष्ठालाई उच्च बनाउँदछ । आचारसंहिता तयार गर्दा सहकारी मूल्य र सिद्धान्तहरू एवं सहकारी ऐन तथा नियमावली, मापदण्ड तथा विनियममा आधारित भै तयार गर्नुपर्छ । सहकारी संस्थाका समिति तथा लेखा सुपरिवेक्षण, उपसमिति र कर्मचारीहरूले पालना गर्नुपर्ने, गराउनु पर्ने आचारसंहिताहरू संस्थाले तयार गरी लागु गर्नुपर्दछ । संस्थाका समिति तथा उपसमितिका पदाधिकारी र कर्मचारीहरूको ऋण भाखा नाघेको हुनु नहुने, ऋण लिई भाखा नाघेको सदस्यहरूलाई संस्थाको कुनै पनि निकायको पदाधिकारीको निर्वाचनमा उम्मेदवारी दिन नपाउने, साधारण सभाले अनुमोदन गरेको वार्षिक बजेट अन्तर्गत रहेर खर्च गर्ने, सबै प्रकारका बैठकहरूमा समयमा उपस्थिति हुने, समयभन्दा ढिला भएको खण्डमा संस्थाबाट उपलब्ध गराउने भत्तामा कट्टी हुने वा जरिबाना गर्ने, व्यक्तिगत स्वार्थ अनुसारको निर्णय हुन नदिन कुनै पनि पदाधिकारीको व्यक्तिगत वा पारिवारिक सम्बन्ध भएको विषयवस्तुमा निर्णय हुँदा त्यस्ता पदाधिकारी सो बैठकमा सहभागी हुन नपाउने, कर्मचारीहरूले संस्थाको नीति नियमअनुसार सञ्चालन गर्ने, दैनिक कार्य सञ्चालनमा समिति तथा अन्य निकायहरूले दवाव दिन नहुने, संस्थाको अभिलेख चुस्त तथा दुरुस्त राख्ने, आन्तरिक तथा बाह्य लेखा परीक्षणबाट औँल्याइएका गल्तीहरू तत्काल सुधार गर्ने, संस्थाको कार्य सञ्चालनको दौरानमा चाहिने वस्तु वा सेवाका लागि अन्य व्यापारिक संघ संस्थाहरूसँग कारोबार गर्दा कुनै पनि प्रकारको व्यक्तिगत लाभ नलिन, संस्थाको गोप्य राख्नुपर्ने वित्तीय कारोबार सम्बन्धी सूचनाहरूलाई सुरक्षित रूपमा राख्ने, एक व्यक्ति समान प्रकृतिका एकमात्र संस्थाको सदस्य बन्ने, एक व्यक्ति कुनै एक संघसंस्थाको मात्र सञ्चालक समितिको अध्यक्ष वा पदाधिकारी वा कर्मचारी भई काम गर्ने, संस्थाको काम कारबाहीमा सबैले इमान एवं धर्म सम्झेर सँधै शुद्ध आचरण राख्ने, अनुशासित, नैतिकवान् र इमान्दार हुने, संस्थाका सदस्यहरूलाई उचित सत्कार, मान, मिजास र भद्र व्यवहार गर्ने, सदस्यहरूलाई छिटो छरितो सेवाहरू प्रदान गर्ने, कुनै पनि तरिकाले राजनीतिमा भाग नलिने जस्ता विषयहरू आचारसंहितामा व्यवस्था गर्नुपर्दछ²¹ ।

मानवस्रोत व्यवस्थापन

सहकारी संस्थामा मुलुकको कानुनी प्रावधान तथा सहकारीका अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासका आधारमा मानवस्रोतको व्यवस्थापन गर्नुपर्दछ । सहकारी संस्थाले आफ्नो व्यवसायको प्रकृतिको आधारमा व्यावसायिक कार्यहरूको कार्यान्वयन तथा संस्थाको संस्थापकीय व्यवस्थापनको लागि मानवस्रोत व्यवस्थापन गर्नुपर्ने हुन्छ²² । संस्थापकीय व्यवस्थापनका लागि सहकारी संस्थामा सञ्चालक समिति र लेखा सुपरिवेक्षण समितिको प्रावधान सहकारी कानूनले स्पष्ट व्यवस्था गरेको छ । यो निकाय संस्थामा साधारण सभाबाट चुनिएर आउने निकाय हो र सञ्चालक समिति कार्यकारीणी अधिकार

²¹ सहकारी विभाग

²² German Technical Cooperation. (2015). *Needs assessment of the capacity development of Ministry of Cooperatives and Poverty Alleviation and offices under it*

प्राप्त निकायको रूपमा कार्य गर्दछ भने लेखा सुपरिवेक्षण समितिले सुपरिवेक्षकीय अधिकार प्राप्त निकायको रूपमा कार्य गर्दछ । सहकारी संस्थामा कार्यकारिणी अधिकार प्राप्त निकायले आफ्नो सहयोगी हातहरूको रूपमा विभिन्न उप समितिहरूको गठन गरी कार्यको जिम्मेवारी सुम्पन सक्दछ, सहकारी संस्थाको आफ्नो विनियममा यस्ता उपसमिति गठनको प्रावधान राखेको हुन सक्दछ । अर्कोतर्फ संस्थामा संस्थाको व्यावसायिक प्रकृतिको आधारमा दैनिक काम कारबाही गर्नका लागि कार्यान्वयन/व्यवस्थापन गर्ने कर्मचारीहरू नियुक्ति गर्नुपर्ने हुन्छ । संस्थामा कर्मचारी नियुक्ति गरी काम कारबाहीको जिम्मेवारी दिने काम संस्थाको कार्यकारिणी अधिकार प्राप्त सञ्चालक समितिको हुन्छ । तसर्थ सहकारीमा मानवस्रोत व्यवस्थापनको संस्थागत संरचना कानुनी प्रावधान तथा सहकारीका अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास अनुसार हुनु पर्दछ ।

सहकारी संस्थाको दिगोपना

सहकारी संस्थाहरूको दिगो सञ्चालन तथा व्यवस्थापनका लागि संस्थाले आवश्यक पूँजीका स्रोतहरू जुटाउन सक्नुपर्दछ । यसका लागि सबैभन्दा बढी संस्थाहरूको लागि आवश्यक पर्ने लगानी तथा बचतमा सहभागीता र संस्थाले प्रदान गर्ने अन्य सेवाहरूमा सक्रिय सहभागी भई समयमा राम्रो कारोबार गर्नुपर्दछ²³ । यो कुरा बचत तथा ऋण कारोबारमा मात्र नभई सबै किसिमका सहकारी संस्थाहरूको लागि पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण हुन्छ ।

२.६ सहकारीमा सुशासन र नियमनसम्बन्धी अध्ययन:

क. नेपाल सरकार मन्त्रपरिषद्को मिति २०४७।०७।३० को निर्णयानुसार श्री राधाकृष्ण मैनालीको संयोजकत्वको ७ सदस्यीय " राष्ट्रिय सहकारी महासंघ परामर्श समितिले पेश गरेको नेपालमा साझा कार्यक्रम सम्बन्धमा" रहेको प्रतिवेदनमा उल्लेखित प्रमुख सुझावहरू:

भविष्यमा साझा अभियानलाई प्रभावकारी बनाउन साझा बैंकको व्यवस्था, साना उद्योगहरूलाई साझा मार्फत् प्रश्रय, कर्मचारीको प्रशासनिक नियन्त्रण र वृत्ति विकास, व्यापार विविधीकरण, साझा शिक्षा र तालीम, कार्यगत क्षमतानुसार मात्र साझा संस्थाहरूको गठन, कृषि विकास बैंकबाट साझा मार्फत् ऋण लगानी गर्नु पर्ने आदि ।

कृषि उत्पादन वृद्धिका लागि आवश्यक कार्य गर्ने, घरेलु तथा ग्रामीण उद्योग व्यवसाय संचालन गर्ने, कर्मचारीलाई आवश्यक सुविधा र सेवा सुरक्षाको ग्यारेन्टी दिने, आन्तरिक लेखा परीक्षणको व्यवस्था गर्ने, पूँजीको व्यवस्था गरी शेयरको ब्याज तोक्ने, शैक्षिक सामग्री, औषधी आदि उपलब्ध गराउने, स्थानीय स्रोत, साधन र पूँजीको परिचालन गर्ने, संघ/संस्थाहरूलाई मार्गदर्शन दिने तथा अनुगमन गर्ने, कृषि उत्पादनको बजार व्यवस्था गर्ने, अन्तर्राष्ट्रिय सहकारी संघको सदस्यता प्राप्त गर्ने आदि ।

²³ Pokharel, C., & Dhungana, S. (2013). *Ongoing evaluation of small farmer development bank*

ख. नेपाल सरकारको मिति २०६१।०४।१३ को निर्णयानुसार राष्ट्रिय योजना आयोगका तत्कालिन मा.सदस्य डा. युवराज खतिवडाको संयोजकत्वमा गठित ११ सदस्यीय "राष्ट्रिय सहकारी बैंक र बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाको सन्चालनको लागि उपयुक्त कानूनी स्वरूप र संस्थागत व्यवस्था सम्बन्धी अध्ययन समिति" को प्रतिवेदन मार्फत प्राप्त प्रमुख सुझावहरु:

- राष्ट्रिय सहकारी बैंक, नेपाल राष्ट्र बैंकबाट स्वीकृतिप्राप्त वित्तीय सहकारी संस्थाहरु र बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरुको नियमन, निरीक्षण तथा सुपरीवेक्षण गर्न दोस्रो तहको संस्था (Second Tier Institution STI) स्थापना गर्नुपर्ने,
- STI गठन नहुन्जेलसम्म राष्ट्रिय सहकारी बैंक नेपाल राष्ट्र बैंकको नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षणमा रहने व्यवस्था गर्नुपर्ने र नेपाल राष्ट्र बैंकको नियमनमा रहेपछि संस्थागत निक्षेप र ऋण तथा सस्तो व्याजको वित्तीय स्रोत (अन्तरराष्ट्रिय ऋण तथा अनुदान) समेतमा पहुँच दिन सकिने,
- STI गठन नभए वा सो कार्यमा निकै समय लाग्न सक्ने भए बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाको स्थापना, सञ्चालन, नियमन, निरीक्षण तथा नियन्त्रण (गलत कार्य गर्नबाट रोक्न) का लागि र राष्ट्रिय सहकारी बैंकलाई सुसञ्चालन गर्न र नेपाल राष्ट्र बैंकको नियमनमा राख सहकारी ऐन, २०४८ मा आवश्यक संशोधन गर्नुपर्ने,
- बचत ऋण तथा अन्य सहकारी संस्थाहरुको विकासका लागि "सहकारी बैंक ऐन" को तर्जुमा गरी लागू गर्नुपर्ने,
- STI गठन भएपछि नेपाल राष्ट्र बैंकले इजाजत प्रदान गरेका सहकारी संस्थाहरुको लागि छुट्टै कुनै व्यवस्था गर्नु पर्ने तर सो नभएसम्म नेपाल राष्ट्र बैंकले यथावत् नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण गरिनै रहनुपर्ने,
- सहकारी शिक्षा र तालीमलाई विस्तार गर्न हालको प्रशिक्षण केन्द्रलाई "राष्ट्रिय सहकारी प्रशिक्षण प्रतिष्ठान" को रूपमा विकसित गर्ने र सो प्रतिष्ठान संचालन गर्न सहकारी तालीम परिषद् गठन गर्नु पर्ने,
- सम्बन्धित विषयगत जिल्लास्तरीय सहकारी संघ र जिल्ला सहकारी संघहरुलाई स्थानीय स्तरको स्वनियमनकारी निकायको रूपमा विकसित गर्नुपर्ने र सम्बन्धित विषय जिल्ला एवं केन्द्रीय संघ र राष्ट्रिय सहकारी संघमा अनिवार्य संबद्धता लिने/दिने व्यवस्था गर्नु पर्ने
- ग्रामीण र शहरी क्षेत्रका लागि नियमनकारी सीमा (Regulatory threshold) कायम गरी सोभन्दा कम कारोवार गर्ने संस्थालाई स्तर निर्धारण सम्बन्धी स्वनियमन मापदण्ड (Self-regulatory Standard) निर्धारण गरी सोभित्रै रहन दिनुपर्ने,

- बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाले PEARLS Rating प्रणाली र अन्य सहकारी संस्थाहरूको हकमा पनि वित्तीय अनुपातहरू (Ratios) लागू गर्नुपर्ने,
 - बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूले सामाजिक सुरक्षाका कार्यहरूका अतिरिक्त लघु जोखिम बहन (बीमा जस्तै) सम्बन्धी कार्य गर्न सक्ने व्यवस्था हुनुपर्ने,
 - बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाका सदस्यहरूका लागि आवश्यक योग्यता र संचालकहरूको लागि आचार संहिताको व्यवस्था गर्नुपर्ने,
 - बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूमा निक्षेप तथा ऋणका लागि अधिकतम सीमा तोक्नुपर्ने,
 - बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्थाको रूपमा दर्ता भएर बचत तथा ऋण सहकारीको मात्र कार्य गर्न नपाउने, सो गर्ने भए निश्चित अवधिभित्र अन्य कार्यहरू त्याग्नुपर्ने,
 - बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाका शाखाहरू जुन जुन क्षेत्रमा कार्यरत छन् ती शाखाहरूलाई दुई वर्ष भित्र प्रारम्भिक संस्थाको रूपमा विकसित गर्ने । यो कार्य सहकारी विभाग र सम्बन्धित संस्थाले गर्ने,
 - सहकारी बैंक ऐन वा STA गठन नहुन्जेल नेपाल राष्ट्र बैंकबाट स्वीकृतिप्राप्त वित्तीय सहकारी संस्थाका शाखाहरू वारेको व्यवस्था यथावत रहन दिने,
 - बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरू एकीकरण हुन सक्ने कानूनी व्यवस्थालाई व्यावहारिक तुल्याउन कार्यविधिहरू सरल तुल्याउनु पर्ने,
 - भ्रष्टाचार निवारण ऐनमा राष्ट्र सेवकले सहकारी संस्थाको सदस्य बन्न नपाउने व्यवस्था भएकोमा त्यसमा संशोधन गरी सदस्य बन्न पाउने व्यवस्था गर्ने,
 - नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ को दफा ७६ मा सबै प्रकारको निक्षेप लिने र कर्जा दिने कारोबार गर्न बैंकको स्वीकृति लिनु पर्ने प्रावधानमा संशोधन गरी "समूहमा आधारित भन्ने वाक्यांश थप्नु पर्ने,
 - STA गठन नहुन्जेल बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाको अनुगमन गर्न गठित समितिले नै अनुगमनको कार्य निरन्तर गर्ने,
- ग. २०६१ सालमा नै तत्कालीन मन्त्री होमनाथ दाहालको अध्यक्षतामा गठित उच्च स्तरिय सहकारी क्षेत्र सुधार सुझाव समितिको प्रतिवेदन:
- समितिले सहकारी आन्दोलनका समस्याहरूमा पहिलो सहकारी क्षेत्रको दिशाबोधमा अस्पष्टता भनी निम्न बुँदाहरूमा विवेचना गरेको छः
- सहकारी क्षेत्रको राष्ट्रिय दृष्टीकोणमा द्विविधा
 - सहकारी पहिचानको कमी

समितिले सहकारी संस्थाहरूको विकासमा मन्दगती, सहकारी संघ संस्थाहरू आर्थिक उद्यमको रूपमा स्थापित नहुनु, सहकारी संस्थाहरूमा व्यवसायिक व्यवस्थापनको अभाव, पूँजी लगाणीमा कमी र कम आर्थिक प्रतिफल, थोरै सदस्य भएका धेरै सहकारी संस्थाहरू, व्यवसायिक नेतृत्व विकासको कमी, विश्वसनियतामा हास जस्ता कमजोरीहरूको पहिचान गरेको छ ।

समितिले सरकारी भूमिका र जिम्मेवारी विषयमा सरकारी नीति तथा कार्यक्रम अन्तर्गत सहकारी नीतिको अभाव भन्दै दीर्घकालिन सोचका साथ स्पष्ट नीति, आवश्यक बजेट र स्पष्ट परिभाषित कार्यक्रमको अभाव र वैदेशिक सहयोगको आकर्षणका लागि सरकारी प्रयासको कमिले यस क्षेत्रको प्रवर्द्धनमा सरकारी सहयोग अपेक्षित रूपमा प्राप्त हुन सकेको छैन भनेको छ । त्यस्तै सहकारी विकासमा सरकारी सहयोगका क्षेत्र र प्राथमिकता किटानमा अभाव, दक्ष जनशक्तिको अभाव, व्यवसायिक व्यवस्थापकिय परामर्श र प्राविधिक सेवाको अभाव, अनुसन्धान तथा सूचना प्रवाहमा कमी, आर्थिक अनुदान तथा कर छुट र सुविधा नभएको, संस्थागत रूपमा वित्तिय पहुँचको कमी, कमजोर संरचनाको विकास तथा प्रवर्द्धन सेवा, सरकार-सहकारी साझेदारीको अभाव, वैज्ञानिक अनुगमन र पृष्ठपोषण पद्धतिको अभाव जस्ता कुराहरू राखेको छ ।

सहकारी ऐन, २०४८ ले सहकारी संघ संस्थाहरूलाई स्वायत्त, स्वतन्त्र र स्वनियन्त्रित व्यवसायिक संस्था रहन् व्यवस्था गरेको भएता पनि ऐनको कार्यान्वयनको क्रममा सरकारको भूमिका र सहकारी स्वायत्तताबीच द्विविधा, सहकारी संघमा सहकारी संस्थाहरूको अधिकतम संलग्नताको अभाव, सबै प्रकृतिका सहकारी संस्थाहरूलाई एकल दृष्टिकोणले हेर्ने, सहकारी संघ संस्थाका विशेषता र सदस्यताका आधार स्पष्ट नहुनु, सहकारी ऐन, २०४८ को प्रस्तावनामा सहकारीताको मर्म र भावना अनुसार सहकारी आन्दोलनसँग समाहित वाक्यांश उपलब्ध हुनुपर्नेमा दोहोरो अर्थ लाग्ने वाक्यांश उल्लेख गरिएको हुँदा सहकारिताको पहिचानमा दुविधा उत्पन्न हुन गएको, अस्पष्ट र द्विविधायुक्त दर्ता प्रक्रिया जस्ता द्विविधा एवं समस्याहरू देखिएका छन् भनेको छ ।

सहकारी आन्दोलनले बहुविषय क्षेत्र (Multi-Sector) समेट्ने हुदा विषयगत मामिलाहरू (Specific Issues) हेर्ने जिम्मेवार निकायहरू (मन्त्रालय विभागहरू) र सहकारी क्षेत्रका उच्चतम निकायहरूबीच समन्वयको अभाव रहेको, राष्ट्रिय सहकारी विकास बोर्डले आफ्नो स्थापना भएको लामो समय बिति सक्दा पनि सहकारी विकासमा प्रभावकारी भूमिका खेल्न नसकेको, सहकारी विभागबाट सहकारी संघ संस्थाहरूको नियमन प्रभावकारी रूपमा हुन नसकेको तथा सूचनामा आधारित अनुगमन र पृष्ठपोषणको पद्धति पनि स्थापित हुन नसकेको, सहकारी कार्यालयले निभाउनु पर्ने भूमिका अनुसार कार्यालयको व्यवस्था नभई जिल्लाहरूमा सहकारी संस्था दर्ता, नियमन, प्रवर्द्धन तथा सहजीकरण गर्न उपयुक्त संयन्त्रको अभाव खड्किएको जस्तो वस्तुस्थिति औँल्याएको छ ।

सहकारी आन्दोलनको संरचना भित्र रहेका सहकारी संघहरूमा आवद्ध संस्थाहरूको संख्या ज्यादै न्यून रहेको हुँदा सम्बन्धित संघहरूले आ-आफ्नो क्षेत्रका संस्थाहरू र सहकारी आन्दोलनको प्रतिनिधित्व गर्न नसकेको, सहकारी बैंकको लागतको आधारबाट हुने गरिएको प्रतिनिधित्व सहकारिताको पूर्ण प्रजातान्त्रिक नियन्त्रणको सैद्धान्तिक आधार अनुसार देखिदैन भने बैंकको कार्यक्षेत्र र कार्यप्रकृति प्रारम्भिक संस्था सरह सीमित रहेको देखिन्छ ।

घ. नेपाल सरकारको निर्णयानुसार सहकारी विज्ञ तुलसी प्रसाद उप्रेती र कानून विज्ञ श्री सूर्यरत्न शाक्य गरी २ सदस्यीय "राष्ट्रिय सहकारी बैंक र वचत तथा ऋण सहकारी संस्थाको सन्चालनका लागि आवश्यक पर्ने कानूनी स्वरूप र संस्थागत व्यवस्था सम्बन्धी अध्ययन समिति" को प्रतिवेदनमा प्राप्त प्रमुख सुझावहरू:

- राष्ट्रिय सहकारी बैंक नेपाल राष्ट्र बैंकको नियमन, निरीक्षण तथा सुपरीवेक्षणमा रहने व्यवस्था गर्नु पर्ने र नेपाल राष्ट्र बैंकको नियमनमा रहेपछि संस्थागत निक्षेप र ऋण तथा सस्तो व्याजको वित्तीय स्रोत (अन्तर्राष्ट्रिय ऋण तथा अनुदान) समेतमा पहुँच दिनुपर्ने।
- वचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूको नियमन, निरीक्षण तथा सुपरीवेक्षण गर्न दोस्रो तहको संस्था (Second Tier Institution) स्थापना गर्नुपर्ने (प्रथम तथा मुख्य विकल्प) सो नभएसम्म विभागले आफ्नो कार्य निरन्तर सञ्चालन गर्नुपर्ने।
- सहकारी संस्था नियमन तथा अनुगमन सम्बन्धी नीति निर्देशन तयार गर्न कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय / सहकारी विभाग अन्तर्गत उच्चस्तरीय समिति गठन गर्नुपर्ने।
- सहकारी शिक्षा र तालीमलाई विस्तार गर्न हालको प्रशिक्षण केन्द्रलाई "राष्ट्रिय सहकारी प्रशिक्षण प्रतिष्ठान" को रूपमा विकसित गर्ने र सो प्रतिष्ठान संचालन गर्न सहकारी तालीम परिषद् गठन गर्नु पर्ने।
- सहकारी संस्था, विशेषगरी वित्तीय सहकारी संस्थाको स्थापना, सञ्चालन, नियमन, निरीक्षण परिषद् गठन गर्नु पर्ने।
- सहकारी संस्था, विशेषगरी वित्तीय सहकारी संस्थाको स्थापना, सञ्चालन, नियमन, निरीक्षण तथा नियन्त्रण (गलत कार्य गर्नबाट रोक्न) का लागि र राष्ट्रिय सहकारी बैंकलाई सुसञ्चालन गर्न नेपाल राष्ट्र बैंकको नियमनमा राख सहकारी ऐन, २०४८ मा आवश्यक संशोधन गर्नुपर्ने।
- सहकारी क्षेत्रको विकासका लागि "सहकारी बैंक ऐन" को तर्जुमा गरी लागू गर्नुपर्ने।
- STI गठन भएपछि नेपाल राष्ट्र बैंकले ईजाजत प्रदान गरेका संस्थाहरूको लागि छुट्टै कुनै व्यवस्था गर्नु नपर्ने तर सो नभएसम्म नेपाल राष्ट्र बैंकले यथावत रूपमा नियमन, निरीक्षण तथा सुपरीवेक्षण गरिनै रहनु पर्ने।

- सहकारी संस्थाहरू सर्वप्रथम पूर्व सहकारी संस्था (Pre-Cooperative) को रूपमा दर्ता गरी निश्चित समय पछि ती संस्थाले सहकारी सिद्धान्त, वित्तीय अनुशासन र वित्तीय सवलता हुने गरी कार्य गरेमा स्थायी दर्ता गर्ने व्यवस्था हुनु पर्ने।
- बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाले PEARLS Rating प्रणाली र अन्य सहकारी संस्थाहरूको हकमा पनि वित्तीय अनुपातहरू (Ratios) प्रणाली लागू गर्नुपर्ने।
- बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूले लघु जोखिम बहन (बीमा जस्तै) सम्बन्धी कार्य गर्न सक्ने व्यवस्था हुनु पर्ने।
- सहकारी संस्थाका सदस्यहरूका लागि आवश्यक योग्यता र संचालकहरूको लागि आचार संहिताको व्यवस्था गर्नु पर्ने।
- सहकारी संस्थाहरूमा निक्षेप तथा ऋणका लागि सीमा तोक्नुपर्ने आदि।

ड. २०६८ सालमा डा.दिनेशचन्द्र देवकोटाको संयोजकत्वमा सहकारी क्षेत्रका समस्या समाधानका लागी गठित कार्यदलको प्रतिवेदन:

कार्यदलले नीतिगत समस्याहरूको रूपमा राष्ट्रिय सहकारी नीति र दीर्घकालीन सहकारी विकास योजनाको अभाव, सहकारी ऐन तथा नियम संशोधन अभाव, सहकारी बचत तथा ऋण ऐन र सहकारी बैंक ऐनको अभाव, सहकारी मैत्री अनुदान, कर र राजस्व व्यवस्थाको अभाव, सहकारी प्रवर्द्धन र सहयोग अभाव जस्तो अवस्थाहरूलाई राखेको छ।

कार्यदलले प्रकृयागत समस्याहरूको रूपमा सरकार सहकारी साझेदारीमा समस्या, सहकारी प्रशिक्षण र तालिम अभाव, राष्ट्रिय सहकारी विकास बोर्डको प्रभावकारिता अभाव, पुराना साझा संस्थाहरूको सहकारीकरण अभाव, सहकारी वित्तीय कारोवारको सघन अनुगमन अभाव, सहकारी विभाग संरचना र क्षमता अभाव जस्ता अवस्थाहरूलाई राखेको छ।

कार्यदलले संस्थागत समस्याहरूको रूपमा सहकारी संघहरूको संस्थागत क्षमता अभाव, सहकारी विकास बैंकको तरल पूँजी अवस्थालाई राखेको छ।

कार्यदलले सुझावका रूपमा मुख्यतः निम्न कुराहरूलाई राखेको छः

- राष्ट्रिय सहकारी नीति र दीर्घकालीन विकास योजना तर्जुमा गर्ने।
- सहकारी ऐन र नियम परिमार्जन गरी दर्ता, अनुगमन, संचालन र नियमन प्रभावकारी बनाउने।
- सहकारीमार्फत उद्योग र कृषि व्यवसाय प्रवर्द्धन गर्न कानूनी सुधार र अनुदान उपलब्ध गराउने।

- बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाको अनुगमन प्रभावकारी बनाउँदै सहकारी बचत तथा ऋण ऐन तर्जुमा गर्ने।
- सहकारी बैंकको विकास र व्यवस्थापनका लागि छुट्टै सहकारी बैंक ऐन वा बैंक ऐनमा संशोधन गर्ने।
- राष्ट्रिय सहकारी विकास बोर्डलाई Think Tank बनाउँदै नीति, अनुसन्धान र समन्वय क्षमता बढाउने।
- सहकारी मन्त्रालय स्थापना गरी कृषि मन्त्रालय अन्तर्गत सहकारी महाशाखा समेत राख्ने।
- राष्ट्रिय तथा जिल्लास्तरीय सहकारी संघको क्षमता र पूर्वाधार विकास गर्ने।
- सहकारी संस्थालाई थोक ऋण र पूँजी सहज पहुँचमा उपलब्ध गराउने।
- सहकारी मार्फत उत्पादित वस्तु र सेवा बजारमा उचित मूल्यमा उपलब्ध गराउने र केन्द्रीय/जिल्लास्तरीय सहकारी बजार स्थापना गर्ने।
- प्रत्येक अंचलमा ठूलो क्षमताको सहकारी शीत भण्डार निर्माण गर्ने।
- सरकारी र निजी विद्युत परियोजनामा सहकारी पूँजी र सहभागिता प्रवर्द्धन गर्ने।

च. नेपाल सरकारको मिति २०६९।०५।०५ को निर्णयानुसार अर्थ मन्त्रालयका तत्कालीन सहसचिव श्री बैकुण्ठ अर्यालको संयोजकत्वमा गठित ५ सदस्यीय "बचत तथा ऋणको कारोबार गर्ने सहकारी संस्थाहरूको नियमन गर्ने सम्बन्धमा सुझाव दिन गठित समिति" को प्रतिवेदन:

समितिले बुँदागत रूपमा निम्न समस्याहरू देखाएको छ:

- धेरै सहकारी संस्थाहरूमा कमजोर सुशासन, पारदर्शिताको अभाव र आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली कमजोर देखिएको।
- बचतकर्ताको रकम जोखिममा पर्ने अवस्था, ऋण प्रवाहमा लापरवाही तथा अस्वस्थ प्रतिस्पर्धा।
- सहकारीको अनुगमन तथा नियमन प्रभावकारी नभएको, संघ संस्थाबीच कार्यक्षेत्र दोहोरोपन।
- धेरै सहकारीले जोखिमपूर्ण र असुरक्षित लगानी गरेको।
- संस्थाका संचालक वा पदाधिकारीहरूले संस्थाको रकम आफ्नो निजी व्यवसायमा प्रयोग गर्नु वा आफ्नै कम्पनीलाई ऋण दिनु।
- सहकारीले तोकिएको कार्यक्षेत्र बाहिर गैर सदस्यसँग समेत कारोबार गर्ने गरेका छन्।

- कानूनी कारबाहीका स्पष्ट व्यवस्था भए पनि व्यवहारमा दण्ड कारबाही प्रभावकारी छैन। समितिले तत्कालिन र दीर्घकालिन उपायहरूको रूपमा निम्न कुराहरू उल्लेख गरेको छः

१. तत्कालीन उपायः

- बचत तथा ऋण सहकारी क्षेत्रको दर्ता हाललाई रोक्ने।
- बचत तथा ऋण कारोबार गर्ने सहकारी संस्थाको विवरण माग गरी अद्यावधिक गर्ने। सञ्चालनमा रहेका सबै सहकारी संस्थाको विवरण माग गरि अद्यावधिक गर्ने।
- सहकारी संस्थाहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने, बचत तथा ऋण सहकारीका लागि जोखिम व्यवस्थापन, आन्तरिक नियन्त्रण र लेखापरीक्षण प्रणाली सुदृढ बनाउने।
- सहकारी संस्थामा सुशासन, पारदर्शिता र उत्तरदायित्व सुनिश्चित गर्ने स्पष्ट मापदण्ड लागू गर्नुपर्ने।
- संघ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच भूमिका स्पष्ट गरी नियमन संयन्त्र बलियो बनाउने।
- सञ्चालक, कर्मचारी र व्यवस्थापकका लागि क्षमता विकास, तालिम र आचारसंहिता अनिवार्य गर्ने।
- समस्या देखिएका सहकारीको पुनःसंरचना, गाभ्ने वा खारेज गर्ने व्यवस्था।
- अनुत्पादक क्षेत्र (घरजग्गा)बाट लगानी हटाएर उत्पादनमूलक क्षेत्रमा केन्द्रित गर्नुपर्ने।
- नेपाल राष्ट्र बैंकको प्राविधिक सहयोगमा नियमित र प्रभावकारी अनुगमन टोली परिचालन गर्नुपर्ने।
- सहकारी संस्थाहरूको विज्ञापनमा बन्देज लगाउनु पर्ने।

२. दीर्घकालीन उपायहरूः

- सहकारी क्षेत्रको दीर्घकालीन स्थायित्व सुनिश्चित गर्न संघ, प्रदेश तथा स्थानीय तहबीच स्पष्ट अधिकार क्षेत्र निर्धारण गर्दै एकीकृत तथा प्रभावकारी नियामक संरचना विकास गर्ने।
- सहकारी क्षेत्रसम्बन्धी विद्यमान कानूनी संरचनालाई समयसापेक्ष बनाउँदै सहकारी ऐन, नियमावली तथा निर्देशिकामा आवश्यक संशोधन तथा परिमार्जन गर्ने।
- सहकारी संस्थाहरूको वित्तीय सुदृढीकरणका लागि जोखिम व्यवस्थापन, कर्जा वर्गीकरण, पूँजी पर्याप्तता तथा आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीलाई दीर्घकालीन रूपमा संस्थागत गर्ने।

- सहकारी क्षेत्रमा सूचना प्रविधिको प्रयोग विस्तार गरी सबै सहकारी संस्थालाई केन्द्रीय/एकीकृत डिजिटल सूचना प्रणालीमा आवद्ध गर्ने व्यवस्था गर्ने।
- सहकारी संस्थाको नियमित अनुगमन तथा सुपरिवेक्षणका लागि स्थायी, स्वायत्त र प्रविधिमैत्री अनुगमन संयन्त्र स्थापना गर्ने।
- सहकारी संस्थाका सञ्चालक, व्यवस्थापक तथा कर्मचारीहरूको व्यावसायिक क्षमता अभिवृद्धिका लागि दीर्घकालीन तालिम, प्रमाणिकरण तथा पेशागत विकास प्रणाली लागू गर्ने।
- कमजोर, समस्याग्रस्त तथा असक्षम सहकारी संस्थाहरूको दीर्घकालीन समाधानका लागि एकीकरण, पुनःसंरचना वा परिसमापन सम्बन्धी स्पष्ट नीति अवलम्बन गर्ने।
- बचतकर्ता तथा सदस्यहरूको हित संरक्षणका लागि निक्षेप सुरक्षासम्बन्धी दीर्घकालीन संयन्त्र (Deposit Protection Mechanism) विकास गर्ने।

छ. नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद्को मिति २०६९।१०।१२ को निर्णयानुसार नेपाल राष्ट्र बैंकका तत्कालीन डेप्युटी गभर्नर श्री महाप्रसाद अधिकारीको संयोजकत्वमा गठित ८ सदस्यीय "समस्याग्रस्त बचत तथा ऋणको कारोबार गर्ने सहकारी संस्थाहरूको छानविन समिति" को प्रतिवेदन:

छानविन समितिले कानुनी तथा नीतिगत समस्याहरू, प्रकृयागत तथा व्यवस्थापन सम्बन्धी समस्याहरू र सन्चालन सम्बन्धी समस्याहरू भनी सहकारीका तीन प्रकारका समस्याहरूलाई कैलाउँदै सुझावहरू प्रस्तुत गरेको छ।

कानुनी तथा नीतिगत समस्याहरू:

- सहकारी ऐन, २०४८ मा भौगोलिक कार्यक्षेत्र र बैंकिङ कारोबारको स्पष्ट सीमा नतोकिँदा सहकारी संस्थाहरूले सर्वसाधारणबाट बचत संकलन गर्न सक्ने अवस्था रहेको, संकलित बचतको सुरक्षाका लागि आवश्यक नियमन, सुपरिवेक्षण र अनुगमन प्रणाली प्रभावकारी हुन नसकेको।
- स्वनियमन (self-regulation) को संयन्त्र कमजोर रहेको, र
- संस्थाको सञ्चालक समिति र उच्च व्यवस्थापन पदमा एउटै व्यक्ति लामो समयसम्म रहँदा संस्थागत सुशासन कमजोर भएको जस्ता कानुनी तथा नीतिगत समस्याहरू पहिचान गरेको छ।

प्रकृयागत तथा व्यवस्थापन सम्बन्धी समस्याहरूमा बचत तथा ऋण कारोबारको हिसाब किताब व्यवस्थित र पारदर्शी नहुनु तथा लेखा व्यवस्था र लेखा परीक्षण प्रणाली अपर्याप्त र प्रभावकारी नहुनु, लेखापरीक्षकले औँल्याएका कैफियतहरूमा सुधार नहुनु र बचत तथा ऋण सहकारी

संस्थाहरूको कारोबारको आधारमा वर्गीकरण र अनुगमन हुन नसक्नु जस्ता अवस्थाहरू देखाएको छ।

कतिपय बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरू पारिवारिक रूपमा सञ्चालन हुँदा प्रमुख संस्थापक/सञ्चालकहरूले असीमित अधिकार प्रयोग गरी संस्थाको वित्तीय साधन दुरुपयोग गरेको,समस्याग्रस्त सहकारी संस्थाहरूमा सक्षम, अनुभवी र इमान्दार सञ्चालकहरूको प्रतिनिधित्व नभएको, तोकिएको सीमा भन्दा बढी बचत संकलन भई संस्थाको उद्देश्य विपरीत लगानी र दुरुपयोग भएको देखिएको, सहकारीका मापदण्डमा पूँजी, कार्यक्षेत्र, सदस्यता, नियमन र सुपरिवेक्षणसम्बन्धी व्यवस्था अपर्याप्त तथा कार्यान्वयन नभएको, सहकारी संस्थासम्बन्धी सूचना, तथ्याङ्क संकलन, अनुगमन र आवश्यक कारबाही गर्ने संयन्त्रको अभाव, बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूका लागि कर्जा सूचना आदान प्रदानको सहज व्यवस्था नहुनु जस्ता सञ्चालन सम्बन्धी समस्या औँल्याएको छ।

त्यस्तै ऋण लगानीका निश्चित मापदण्ड, कर्जा वर्गीकरण, कर्जा नोक्सानी व्यवस्था तथा समग्र व्यवस्थापकीय सूचना प्रणालीको अभाव, सहकारी संस्थाहरूमा मानव संसाधन विकास, संगठन निर्माण तथा विकास विस्तारसम्बन्धी कार्यक्रम र योजनाको अभाव, सम्पत्ति शुद्धीकरण सम्बन्धी विवरण तथा अनिवार्य प्रतिवेदन पेश गर्ने व्यवस्थाको पालना नभएको कुरालाई पनि सञ्चालन सम्बन्धी समस्याहरूमा राखेको छ।

छानविन समितिले उल्लेखित समस्या समाधानार्थ निम्न सुझावहरू प्रस्तुत गरेको छः

- समस्याग्रस्त सहकारीमा बचतकर्ता समेतको सहभागितामा अधिकारसम्पन्न व्यवस्थापन समिति गठन गर्ने।
- व्यक्तिगत बचतको सीमा सहकारीको कुल पूँजीको निश्चित प्रतिशतमा सीमित गर्ने।
- बचत हिनामिना, ठगी वा अनियमितता गर्ने पदाधिकारीलाई कडा कारबाही गर्ने।
- सहकारीहरूबीच कर्जा सूचना आदान प्रदान र नतिर्ने ऋणीलाई कालोसूचीमा राख्ने व्यवस्था गर्ने।
- ठूलो कारोबार (१० करोडभन्दा बढी) गर्ने सहकारीका वित्तीय सूचक नियमित सार्वजनिक गर्ने र सञ्चालक कार्यकारी पदमा नरहने व्यवस्था गर्ने।
- ठूलो कारोबार गर्ने सहकारीको विशेष लेखापरीक्षण गर्ने।
- निरीक्षणमा औँल्याइएका कैफियत तत्काल सुधार नगरे कानूनी कारबाही गर्ने।
- PEARLS Monitoring System लागू गरी गुणात्मक विकासमा जोड दिने।

- बैंक धितोमा रहेका आवासीय भवनसम्बन्धी विवाद समाधानका लागि पीडित, बैंक र नियामकबीच समन्वय गर्ने।
- ज. नेपाल सरकारको निर्णयानुसार श्री गौरी बहादुर कार्कीको अध्यक्षतामा गठित ३ सदस्यीय "वचत तथा ऋण कारोवार गर्ने समस्याग्रस्त सहकारी संस्थाहरूको छानविन गर्न गठित जाँचबुझ आयोग, २०७० को प्रतिवेदन ।

जाँचबुझ आयोगले निम्न सुझावहरू प्रस्तुत गरेको छः

- पचहत्तरै जिल्लामा सहकारी कार्यालय स्थापना गर्ने,
- नयाँ सहकारी ऐन तथा सहकारी न्यायाधीकरण अध्यादेश जारी गर्ने,
- नयाँ सहकारी ऐनमा निम्न व्यवस्था गरिनुपर्ने,
- सहकारी सिद्धान्त र मूल्यको नेपालको सन्दर्भमा निर्णायक व्याख्या गर्ने निकाय स्थापना हुनुपर्ने र यो निकायले सहकारीका मापदण्ड, नीति, निर्देशन, आदेश जारी गर्न सक्ने र सहकारी संचालन, व्यवस्थापन र व्यवहारका मापदण्ड, आदेश, नीति जारी गर्न सक्ने व्यवस्था हुनुपर्ने, नेपालका सहकारीको भावी स्वरूपको दिशा तय गर्ने अधिकार हुनुपर्ने,
- सहकारी मूल्य र सिद्धान्त विरुद्धको कसूरको व्यवस्था हुनुपर्ने,
- सहकारी कर्जा, लगानी, सम्पत्ति, हिनामिना, दुरुपयोग, अपचलन, गवन विरुद्धको कसूर र सजायको व्यवस्था हुनुपर्ने,
- समस्याग्रस्त सहकारी संस्थाहरूको समस्या समाधान गर्न सम्पत्ति रोक्का राखे, लिलाम गर्नसक्ने व्यवस्थापन गराउन सक्ने आदि अधिकार भएको पुनर्व्यवस्थापन आयोग गठन गर्ने व्यवस्था हुनुपर्ने,
- नेपाल राष्ट्र बैंकबाट सहयोग लिने,
- पचास करोड भन्दा माथिको कारोवार गर्ने संस्थाको अनुगमन,
- सहकारी वचत तथा ऋण ऐन, राष्ट्रिय सहकारी बैंक ऐन, सहकारी बीमा ऐन र सहकारी कर्जा सुरक्षण नियमावली र कर्जा सूचना नियमावली निर्माण गर्ने,
- वचत संकलन गर्ने शाखाहरू तुरुन्त खारेज गर्ने,
- सहकारी कर नीति स्थापित गर्ने,
- बजेट तथा कार्यक्रममा सहकारी रणनीति, संकटग्रस्त सहकारी संस्थाहरूको व्यवस्थापन सरल छिटो छरितो, गर्न आवश्यक कार्यक्रम ल्याउने,

- नेपाल कानूनमा जरिवाना, कैद र जरिवाना वापतको कैदको हद समयानुकूल परिमार्जन गर्नु पर्ने, आदि ।

झ. २०८० सालमा डा. जयकान्त राउतको संयोजकत्वमा गठित सहकारी क्षेत्र सुधार सुझाव कार्यदलको प्रतिवेदन:

यस प्रतिवेदनमा सहकारीमा देखिएको समस्याको प्रवृत्तिगत विश्लेषण गर्दै तत्कालीन र दिर्घकालीन सुझावहरू प्रस्तुत गरिएको छ। शहर केन्द्रित र समुदायमा आधारित नभई वचतकर्ता ग्राहकमा आधारित सहकारी संस्थाहरूमा पछिल्लो समय एकपछि अर्को समस्या देखिँदै गएको छ। विशेषगरी विगत एक दशक अघि केही सहकारी संस्थाहरूले आफ्ना सदस्यहरू (खासमा सदस्य भनिए पनि वचतकर्ता ग्राहकहरू) को वचत भनेको समयमा फिर्ता गर्न नसक्दा वा सम्झौता बमोजिमको वित्तीय कारोवार गर्न नसक्दा सहकारीहरूमा समस्या आईपरेको आभाष भएको थियो। तत्कालिन अवस्थामा समस्यामा परेका सहकारी संस्थाहरूको अवस्थालाई विश्लेषण गर्ने हो भने ति सहकारी संस्थाहरूले सहकारीलाई पूँजी जम्मा गर्ने माध्यम मात्र बनाएको र यसरी संकलन गरिएको पूँजी आफ्ना सदस्यहरूको आयार्जन तथा उत्पादन एवं व्यवसायिकरणमा उपयोग नगरी आफू र आफ्ना आफन्त एवं व्यवसायिक साझेदारका व्यवसाय प्रवर्धनमा प्रयोग गरेको देखिएको छ। वर्तमान अवस्थामा सहकारी क्षेत्रमा देखिएका समस्याको विश्लेषण गर्दा तीन किसिमको प्रवृत्ति देखिएको छ।

पहिलो कोभिड-१९ महामारी र विश्वव्यापी आर्थिक मन्दीका कारण वित्तीय प्रणालीमा सिर्जित तरलताको समस्याले सहकारी क्षेत्रमा पर्न गएको प्रभाव र सहकारीको बलियो संस्थागत प्रणालीको अभावका कारण आम सर्वसाधारणमा यस क्षेत्रप्रति सिर्जना भएको अविश्वास दोस्रो र अत्यन्त सघन प्रवृत्ति भने सहकारीको आधारभूत मूल्य, मान्यता र सिद्धान्तका सम्बन्धमा आम सर्वसाधारणमा रहेको सहकारी शिक्षाको कमी र त्यसको गलत फाइदा उठाउने तर्फ सहकारीलाई उपयोग गर्ने एक जमातको व्यवहार र तेस्रो मूलभूत समस्या केही सहकारी सञ्चालकहरूबाट भएका गम्भीर गल्ती, कमजोरी र लापरवाही हो। केही सहकारीका सञ्चालकहरूले सहकारी सञ्चालनमा गम्भीर लापरवाही गरिएका सहकारीहरू नै पछिल्लो समय समस्याग्रस्त बन्दै गएको देखिएको छ।

सहकारीका समस्या सिर्जनाका कारणहरूमा अर्थतन्त्रको प्रणालीगत कारणमा कोभिड पश्चात विप्रेषण आप्रवाहको दर घटेका कारण अर्थतन्त्रमा मुद्रा आपूर्तिमा कमी आई अर्थतन्त्रसिथिल हुनु, अर्थतन्त्रमा देखिएको संकुचनका कारण सहकारी र समग्र बैकिङ्ग प्रणालीमा समेत भाखानाघेका कर्जाहरू वृद्धि हुनु सरकारको पुँजीगत खर्चमा कमी आउनु, भुक्तानी असन्तुलन र सोधनान्तर घाटाका कारण वित्त प्रणालीमा समस्या सृजना भएको, वित्तीय उत्पादन र सेवाहरूको मूल्य निर्धारणमा समस्या रहनु, बजारीकरणमा नैतिक अभ्यासको कमी हुनु, प्रवाहित कर्जामा खराब कर्जाहरू अत्याधिक हुनु, घर जग्गा जस्ता नकमाउने स्थिर सम्पत्तिमा अत्याधिक लगानी हुनु, कर्जा व्यवस्थापनमा व्यवहारिकता हेरिनु, कतिपय संस्थाहरूमा संस्थाका संचालक समिति, लेखा सुपरिवेक्षण समिति एवं व्यवस्थापनमा

रहने जिम्मेवार पदाधिकारी/व्यक्तिहरूको स्वार्थ बाझिने गरी कर्जा लगानीले समस्यामा पर्नु तथा नीतिगत कारणहरूमा जग्गाको वर्गीकरण र कित्ताकाटमा समस्या देखिदा घरजग्गा कारोबारमा संकुचन भएका कारण तरलता वृद्धि हुन नसक्नु । कर्जा सूचना केन्द्र स्थापना नभएका कारण कर्जा असुलीको कानूनी प्रक्रिया लम्बिनु, ऋण असुली न्यायाधिकरणको गठनमा ढिलाई हुनु, नियामकीय सुपरिवेक्षणमा कमी कमजोरीहरू रहनु जस्ता कारणहरू देखिएका छन्। त्यस्तै बचत तथा ऋण परिचालनमा समस्याका कारणहरूमा सहकारी संस्थाहरूले आफ्ना सदस्यहरूलाई नियमित र अनिवार्य बचत गर्न लगाउनु पर्नेमा गैर सदस्यहरू समेतबाट ठूलो ठूलो रकमहरू खोजी गरी जम्मा गर्नु तथा बचत संकलनमा संस्थाहरू बिचमै अस्वस्थ प्रतिस्पर्धा गर्नु, सदस्यहरूलाई क्रमिक स-सानो रकम बचत गराउने अभ्यासमा ध्यान नदिनु, पूँजी निर्माणको नाममा अन्धाधुन्ध र कम जम्मा गर्ने होडवाजीले गर्दा दीर्घकालीन दायित्व भन्दा अल्पकालीन दायित्व वृद्धि भई संस्थाहरूमा जोखिम बढ्नु देखिएका छन् । धेरै जसो संघ संस्थाहरूमा व्यवस्थापनमा रहने कर्मचारीहरू आफ्नो विषयमा दक्ष नहुनु, अधिकांश संस्थाहरूमा सम्बन्धित विषयको तालीम प्राप्त व्यवसायिक कर्मचारीको अभाव रहनु, सहकारी संघ, संस्थाहरूका लागि कर्मचारी नियुक्ति सम्बन्धी छुट्टै निकायको व्यवस्था नहुनु आदि व्यवस्थापकीय कमजोरीको कारण सहकारी संस्थाहरूमा संकट सिर्जना हुन पुगेको अवस्था छ जसले आम नागरिकमा सहकारिताप्रति नै अविश्वास पैदा गरिरहेको छ ।

कार्यदलले समस्या समाधानका लागि तत्कालीन सुधार सम्बन्धमा निम्न सुझावहरू दिएको छः

- कम्तीमा एक वर्षका लागि बचत तथा ऋण कारोबार गर्ने सहकारी संस्था दर्ता, कार्यक्षेत्र विस्तार अनुमती तथा सेवा केन्द्र स्वीकृतीको काम तत्काल स्थगित गर्ने ।
- सहकारी बचत तथा कर्जा सुरक्षण कोष तत्काल स्थापना गरी बचतकर्ताको 'बचत सुरक्षण गर्ने ।
- सबै नियामक निकायले आफ्नो क्षेत्राधिकार भित्रका बचत तथा ऋणको कारोबार गर्ने सहकारी संस्थाहरूको तीन महिना भित्र अनुगमन, सुपरीवेक्षण गरी पर्स सूचकाङ्कका आधारमा वर्गीकरण सहितको प्रतिवेदन तयार गर्ने ।
- सबै सहकारी संघ/संस्थाहरूले ३ महिनाभित्र आफ्नो संघ/संस्थाको वस्तुस्थिती, वित्तीय अवस्था, कारोबार र सम्लग्नता झल्किने गरी तोकिएको ढाँचाँमा स्वेतपत्र (White Paper) अनिवार्य रूपमा जारी गरी सम्बन्धित नियामक निकाय र संघीय सहकारी विभागमा अनिवार्य रूपमा पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था मिलाउने ।
- बचत फिर्ता माग गर्ने बचतकर्ताहरू मध्येबाट ऐनको दफा १०८ (२) बमोजिम बचत फिर्ता गर्ने नीति लिई २०८० मंसिर मसान्तभित्र सहकारी विभाग र आ-आफ्नो नियामक निकायमा बचत फिर्ता कार्ययोजना पेश गरी २०८० चैत्र मसान्तसम्ममा माग भएको बचत

फिर्ता गर्नुपर्ने । यसको नियमित अनुगमन सहकारी विभाग लगायत नियामक निकाय र राष्ट्रिय सहकारी महासंघले गर्ने ।

- नेपाल सरकारबाट निश्चित परिमाणको रकम राष्ट्रिय सहकारी बैंक वा अन्य उपयुक्त वित्तीय संस्था मार्फत समस्यामा परेका सहकारीहरूलाई सहूलियतपूर्ण व्याजदरमा ऋण उपलब्ध गराई सहकारी संस्थाहरूले आफ्ना सदस्यको वचत फिर्ताका लागि प्रयोग गर्ने ।
- कर्जा असुली न्यायधिकरणको गठन गर्ने ।
- कर्जा सूचना केन्द्र स्थापना गर्ने ।
- संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयबाट सञ्चालित LISA प्रणालीमा स्थानीय तहले आफ्नो क्षेत्राधिकारमा भएको सहकारी संस्थाहरूलाई कोपोमिस प्रणालीमा विवरण प्रविष्टी गराए/नगराएको विषयलाई मुल्यांकनको आधार बनाउने व्यवस्था गर्ने ।
- सहकारी नियामावली, २०७५ को नियम ७१ को व्यवस्था कार्यान्वयन गर्ने ।

समस्या समाधानका लागि दिर्घकालीन सुधार सुझावहरूमा नीतिगत तथा कानूनी सुधार र जनशक्तिगत सुधारका सुझावहरू दिइएका छन् ।

नीतिगत तथा कानूनी सुधारमा निम्न सुझावहरू छन्:

- संघीय सरकारको एकल अधिकार अन्तर्गतको सहकारी नियमनको व्यवस्थालाई प्रभावकारी बनाउन सहकारीसँग सम्बन्धित अन्य विद्यमान कानूनी व्यवस्थामा संशोधन गर्ने ।
- सहकारी ऐन २०७४ को दफा ७६, १०३, १०४, १०५, र १०६ लगायतका दफाहरूमा आवश्यक संशोधन/परिमार्जन गर्ने ।
- सहकारी संस्थाको वित्तीय कारोवार सम्बन्धमा अनुसन्धान गर्न फोरेन्सिक अडिटरको व्यवस्था गर्ने ।
- एकिकरणमा जाने संघ/संस्थाहरूका लागि तीन वर्षसम्म आयकरमा निश्चित प्रतिशत छुट दिई सहकारी संघ/संस्थाहरूको एकिकरणलाई प्रोत्साहन गर्न विशेष सहूलियतको प्याकेज तयार गर्ने ।

जनशक्तिगत सुधारका लागि सहकारी संघ/संस्थामा नयाँ निर्वाचित भई आउने समितिका पदाधिकारी तथा सदस्यहरूले तीन महिनाभित्र सहकारिता सम्बन्धि तालिम अनिवार्य लिनुपर्ने र सो को लागि राष्ट्रिय सहकारी विकास बोर्ड, राष्ट्रिय सहकारी महासंघ, विषयगत केन्द्रिय संघहरूले आवश्यक व्यवस्था मिलाउने सुझावहरू छन् ।

२.७ नियामक कमजोरी र वित्तीय संकट सम्बन्धी अध्ययन

क. २०७२ सालमा नेपाल राष्ट्र बैंकको सुपरिवेक्षकीय दायरामा नरहेका वित्तीय बारोवार गर्ने संस्थाहरूको कानूनी एवं सुपरिवेक्षकीय संरचना सम्बन्धी नेपाल राष्ट्र बैंकद्वारा जारी गरिएको अवधारणा पत्र:

नेपाल राष्ट्र बैंकको सुपरिवेक्षकीय दायरामा नरहेका बचत तथा ऋण सहकारी संस्था र गैर-सरकारी संस्थाहरूको प्रवृत्तिगत अवस्थाको रूपमा शहरी क्षेत्रमा अधिक केन्द्रीत रहेका, उपत्यकामा केन्द्रीय कार्यालय खोली रकम स्थानान्तरण गरी घरजग्गा जस्ता अनुत्पादक र जोखिमयुक्त क्षेत्रमा लगानी गर्ने गरेका, सम्पत्ति र दायित्वको प्रभावकारी व्यवस्थापन नभएकोले दिर्घकालीन तरलता जोखिम बढेको, न्यून तरलता अनुपात रहेको, अधिकत कर्जा निक्षेप अनुपात रहेको र निक्षेपमा दिने र कर्जामा लिने व्याजदर निर्देशन वमोजिम नरहेको जस्ता कारणहरूबाट सर्वसाधारणको बचत जोखिममा पर्न सक्ने अवस्था उल्लेख गरिएको छ ।

अवधारणा पत्रले मुलुकको वित्तीय प्रणालीलाई स्वस्थ, सुरक्षित एवं पारदर्शी बनाउन वित्तीय प्रणालीमा रहेका जोखिमबाट सिर्जना हुन सक्ने समस्यालाई समयमै सम्बोधन गर्न निक्षेप स्वीकार्ने र कर्जा प्रवाह गर्ने राष्ट्र बैंकको निरीक्षण सुपरिवेक्षणको दायरामा नरहेका संस्थाहरूलाई दोस्रोतहको संस्था (Second Tier Institutions-STI-) खडा गरी नियमन, निरीक्षण एवं सुपरिवेक्षण गर्न आवश्यक रहेको देखाएको छ । उक्त STI स्थापना गरी नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण गर्ने प्रयोजनका लागि हाल सहकारी संस्थालाई सीमित बैकिङ्ग कार्यको इजाजत दिने कार्य बन्द गरिएको छ भने गैर-सरकारी संस्थाहरूलाई वि.सं. २०७२ पौष मसान्तसम्म लघुवित्त कारोवार गर्ने “घ” वर्गको संस्थामा रूपान्तरण हुन म्याद दिइएको उल्लेख गरिएको छ ।

ख. २०८१ सालमा रामेश्वर प्रसाद खनालको अध्यक्षतामा गठित उच्चस्तरिय आर्थिक सुधार सुझाव आयोगको प्रतिवेदन:

उच्चस्तरिय आर्थिक सुधार सुझाव आयोगले अन्य क्षेत्रका अतिरिक्त सहकारी क्षेत्रमा भएका समस्या अध्ययन गरी सहकारी क्षेत्रका सम्बन्धमा नेपालको संविधानले अर्थतन्त्रको तीन खम्बामध्ये एक खम्बाको रूपमा सहकारी क्षेत्रलाई लिएको, सहकारी आधारभूत सिद्धान्त विपरीत सञ्चालन र विस्तार हुन पुगेका र ठूलो सञ्जाल भएका बचत तथा ऋण सहकारीमा पछिल्लो समय समस्या देखिएका छन् भन्ने स्थिति विश्लेषण गर्दै समस्याका यी पृष्ठभूमिमा सहकारी समस्या सम्बन्धमा निम्न सुझाव प्रस्तुत गरेको छ:

(१) समस्याग्रस्त सहकारी संस्थाहरूको सम्पत्ति विक्री गरेर वा ऋण असुली गरेर समय लाग्ने बचत फिर्ता गर्न समय लाग्ने भएकोले तत्काल नेपाल सरकारले पछि सहकारीको सम्पत्तिबाट असुल गर्ने गरी ५ देखि १० अर्ब रुपैया निकासी दिएर रु. ५ लाखभन्दा साना बचतकर्ताको निक्षेप फिर्तामा गर्ने व्यवस्था मिलाउने ।

- (२) बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूको कार्यक्षेत्र एक स्थानीय तहको भौगोलिक क्षेत्र भन्दा बढी हुन नदिने गरी कानुनी व्यवस्था गर्ने।
- (३) सहकारी संस्थाले कम्पनीलाई वा कुनै संगठित संस्थालाई सदस्य बनाउन निषेध गर्ने, प्राकृतिक व्यक्ति मात्र सदस्य हुन पाउने व्यवस्था गर्ने।
- (४) बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूमा वित्तीय संस्थामा जस्तै एकल कर्जा सीमा (Single Obligor Limit) को कानुनी व्यवस्था गर्ने। तत्कालको लागि एकै व्यक्तिलाई एउटा वा एक भन्दा बढी तमसुकबाट हुने कुल ऋण लगानी संस्थाको कुल शेयर पुँजीको दश प्रतिशत भन्दा बढी हुन नदिने व्यवस्था गर्ने।
- (५) बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाले आफ्नो प्रयोगका लागि बाहेक विक्री गर्ने प्रयोजनका लागि जग्गा खरीद गर्न निषेध गर्ने कानुनी व्यवस्था गर्ने।
- (६) बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाले आफ्ना सदस्यको आवास विकासको लागी घर-आवास नभएका एक सदस्यलाई आवास निर्माण गर्ने प्रयोजनका लागि निश्चित क्षेत्रफल सम्म (१००० वर्ग, मिटरसम्म) मात्र जग्गा खरीद गर्न ऋण दिन सक्ने।
- (७) बचत तथा सहकारी संस्थाहरूले एकै उद्देश्य वा क्षेत्रमा कुल ऋण लगानीको २५ प्रतिशत भन्दा बढी गर्न नपाउने र कर्जा-निक्षेप अनुपात अधिकतम ९० प्रतिशत हुन सक्ने गरी कानुनी व्यवस्था गर्ने र सरकारी पुँजीगत खर्चमा तीव्रता दिने।

२.८ सहकारी सम्बन्धी अन्य अध्ययन:

मुलुकको वित्तीय प्रणाली र सहकारी क्षेत्रमा देखिएका समस्याको समाधान गर्न प्रतिनिधि सभाबाट मिति २०८१।२।१५ मा गठित सहकारी संस्था बचत रकम दुरुपयोग सम्बन्धमा छानविन गर्न सुर्य बहादुर थापा क्षेत्रीको अध्यक्षतामा गठित संसदिय समितिको प्रतिवेदन, २०८१

समितिले सहकारी क्षेत्रमा देखिएका समस्याहरूमा मुख्यतः सहकारी कानूनको निर्माण र उद्देश्यमा दिशाहिनता देखिएको, प्रवर्द्धनमा जोड दिईएको र स्वनियमनमा समस्या देखिएको, नियामक निकायको क्षमताको अभाव देखिएको, अनुगमन र सुपरिवेक्षण कमजोर देखिएको तथा कानून कार्यान्वयनमा उदासिनता देखिनुका साथै सर्वोच्च अदालतबाट भएका फैसलाहरू पनि कार्यान्वयन नभएका कुरालाई समस्याको रूपमा देखाएको छ। त्यस्तै स्वविवेकीय अधिकारको अनियन्त्रित प्रयोग, सहकारी अभियानको भूमिका उद्देश्य अनुरूप नभएको कुरालाई पनि समस्याको रूपमा देखाएको छ। समितिले सहकारी क्षेत्रको अवज्ञा वा सरकारी नियामकको अकर्मण्यताले सहकारी ऐन, २०७४ मा भएका कतिपय कानुनी व्यवस्थाको पालना समेत हुन नसकेको अवस्था भएको हुँदा तत्काल देहायका कार्य गर्नु पर्ने भनि सुझाव प्रस्तुत गरेको छ:

- सहकारी ऐन, २०७४ मा सामयिक संशोधन पछिल्लो संशोधन बमोजिम नेपाल राष्ट्र बैङ्कको नियामकीय संलग्नता अविलम्ब कार्यान्वयन,
- बचत तथा ऋण सहकारीमा पूर्वाधार चरणदेखि नै नेपाल राष्ट्र बैङ्कको नियामकीय संलग्नता,
- सहकारी नियमावली, २०७५ मा संशोधन,
- कर्जा सूचना केन्द्रको स्थापना र सञ्चालन,
- बचत तथा कर्जा सुरक्षण कोष स्थापना र सञ्चालन,
- कर्जा असुली न्यायाधिकरणको स्थापना र सञ्चालन,
- सहकारी नियामकका रूपमा नेपाल राष्ट्र बैङ्क ऐन, २०५८ मा आवश्यक संशोधन आदि।

समितिले बचत तथा ऋण सहकारीको आर्थिक कारोबार नै मूल समस्याको रूपमा रहेको औँल्याउदै संस्थागत सुशासनको कमी, संस्थागतभन्दा सञ्चालकको व्यक्तिवादी सोच र अभ्यासअनुरूप संस्था सञ्चालन, नियामक निकाय प्रभावकारी हुन नसक्नु, नियामक निकायले प्रविधिको उचित प्रयोग नगर्ने तथाङ्क नराख्ने, उचित नियमन नगर्ने आदिले बचतकर्ताको निक्षेप सुरक्षामा समस्या, सहकारीहरू, संघ, महासंघ र सहकारी बैङ्कबीचको आवश्यक समन्वय हुन नसक्नु, आदिलाई कारण तत्वको रूपमा विश्लेषण गरेको छ।

समितिले यी विश्लेषणको परिप्रेक्ष्यमा उत्पादन र सेवाकेन्द्रित सहकारीको आवश्यकता, नेपालमा सहकारी संघीयता र अधिकार बाँडफाँडको स्पष्टता सुधार गर्नका लागि, संघ, प्रदेश र स्थानीय तहबीचको जिम्मेवारी र कार्यक्षेत्रलाई स्पष्ट पार्न विशेष ध्यान दिनु पर्ने आवश्यक रहेको र दोस्रो तहको नियमन निकायको कार्यान्वयन हुनुपर्ने कुरालाई मुख्य सुझावको रूपमा प्रस्तुत गरेको छ।

विगतमा गठन भएका आयोग\समितिहरूले प्रतिवेदनका सिफारिस एकै प्रकृतिका भए तापनि कार्यान्वयनमा सरकारको उदासिनताले सहकारी क्षेत्रको प्रभावकारी व्यवस्थापन र सहकारीको कार्यशैली र विकासमा धेरै असर हुँदा समेत पहिचान भएका समस्यालाई सम्बोधन गर्ने कार्यमा सरकारको जवाफदेहिताको अभाव देखिएको कुरालाई पनि समितिले जोड दिएको छ।

समितिले समस्याग्रस्त सहकारी व्यवस्थापनमा ढिलाईको कारणले समग्र सहकारीप्रतिको आम धारणामा नकारात्मकता बढ्दै गएको र सहकारी सूचना प्रणालीबाट अद्यावधिक अभिलेख प्राप्त गर्न सक्ने अवस्था नहुँदा सूचना प्रणालीलाई बलियो बनाउनु पर्ने, लगायतका सुझावहरू पनि दिइएको छ।

२.९ बिगतमा गठित आयोग/समितिका सुझावहरूको कार्यान्वयनको अवस्था:

बहुदलीय प्रजातन्त्रको स्थापना भएसँगै सहकारी क्षेत्रलाई मुल प्रवाहमा ल्याउन गर्नुपर्ने सैद्धान्तिक, कानुनी तथा संस्थागत संरचनाको आवश्यकता सम्बन्धमा सुझाव दिन गठन भएको "राष्ट्रिय सहकारी महासंघ परामर्श समिति, २०४७" बाट सुरु भएको अध्ययन २०८० सालमा गठित सहकारी क्षेत्र सुधार सुझाव कार्यदल, २०८० सम्म आइपुगेको पाइन्छ । २०४७ साल यता ३३ वर्षको अवधिमा सहकारी सम्बन्धमा नै विशिष्ट कायदेशि र कार्यसीमा तोकेर जम्मा ९ वटा आयोग, समिति वा कार्यदल गठन भएका छन् । प्रतिनिधि सभाबाट मिति २०८१ जेठ १५ गते गठित सहकारी संस्था बचत रकम दुरुपयोग सम्बन्धमा संसदीय छानबिन विशेष समिति दर्शाउँ रहेको छ ।

यसरी विभिन्न समयमा गठन गरिएका समितिहरूले प्रदान गरेका सुझावहरू केही निरन्तर र केही तत्कालीन समस्या हल गर्न केन्द्रित छन् भने केही नयाँ पनि रहेका छन् । सम्पूर्ण प्रतिवेदनहरू आ-आफ्नै ढाँचा तौरतरिकामा तयार भएका छन् । एकीकृत ढाँचाको अभावमा तयार भएका यी प्रतिवेदनहरूको सम्बन्धित निकायहरूमा सुझावको कार्यान्वयनको अवस्थाको पूर्ण विवरण पाइएन ।

यस सन्दर्भबाट एकीकृत कार्यविवरण वा कार्यदिशा, प्रतिवेदनको ढाँचा, सुझाव प्रदान गर्ने ढाँचा र सन्दर्भ सूचीहरूको व्यवस्था गर्नुपर्ने एकातिर देखिन्छ भने अर्कोतर्फ, प्रतिवेदनहरू बुझ्ने र कार्यान्वयनको अनुगमन गर्ने स्पष्ट संस्थागत संरचनागत व्यवस्था पनि अपरिहार्य भएको छ । प्राप्त सुझावहरूलाई अध्ययन गरी कार्यान्वयनमा लैजान सकिनेमा मात्रै सहकारी अभियानमा देखा परेका समस्याहरू नीतिगत, कानुनी, संगठनात्मक एवं प्रशासनिक तवरले समाधान हुन सक्छन् ।

नेपालमा सहकारी क्षेत्रको सुरुवात र विकास क्रमलाई विश्लेषण गर्दा सुदृढ सहकारीका लागि १० वटा आधार स्तम्भहरू आवश्यक पर्ने देखिन्छ । जसमा नीति तथा कानून निर्माण, संस्थागत संरचनाको व्यवस्था, सुशासन अभिवृद्धि, सदस्यको जोखिम एवं हित संरक्षण, अन्तरसरकारी समन्वय, जनशक्ति व्यवस्थापन तथा क्षमता अभिवृद्धि, आर्थिक स्रोतको व्यवस्था, संस्थागत स्वायत्तता, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन र अध्ययन अनुसन्धान ।

समितिका सुझावहरूमा नीतिगत तथा कानूनी संरचनामा सुधार, संस्थागत संरचनामा सुधार, सुशासन अभिवृद्धि, अन्तरसरकारी समन्वय, सदस्यको जोखिम एवं हित संरक्षण, जनशक्ति व्यवस्थापन तथा क्षमता वृद्धि, अनुगमन र मूल्याङ्कनमा सुधार, वित्तीय स्रोतको थप व्यवस्थापनमा केन्द्रित भएर आफ्ना सुझाव सल्लाह प्रस्तुत गरेको देखिन्छ ।

तत्कालीन समयको वस्तुस्थितिको अवलोकन, अध्ययन, अनुसन्धान गरी यस्ता समितिहरूले असाध्यै राम्रा, समस्या समाधान हुने, कार्यान्वयन योग्य र सुन्दर भविष्यका लागि रूपान्तरणकारी प्रतिवेदन

दिने गरेतापनि ती सुझाव अनुरूप आवश्यक साधनस्रोत, ज्ञान, सीप, पुँजी, प्रविधि, संगठनात्मक संरचना, प्रणाली र पद्धतिको विकास र कार्यान्वयनको स्थिति भने एकदमै न्यून रहेको पाइन्छ।

पछिल्लो समय सहकारी पीडितहरूको आन्दोलन, सहकारी ठगीको नाममा हिरासत र कारागारमा रहेका सहकारी सञ्चालक एवं कर्मचारीहरू, समस्याग्रस्त र भागेका पदाधिकारीहरूको बढ्दो संख्या यस क्षेत्रको असफलताको उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ। कुशल नियमन र सञ्चालनको अभाव यसका मुल कारक रहेको भन्नेमा कसैको बिमती छैन होला। विगतमा प्रस्तुत विभिन्न प्रतिवेदनका सुझाव र सिफारिसहरू कार्यान्वयन भएका भए आज यो भयावह अवस्था आउने थिएन होला।

सहकारी क्षेत्रका समस्याहरूको पहिचान गरी आगामी उपयुक्त, रणनीति र प्रभावकारी कदम चाल्न गठन भएका समितिहरू २०४९ को वरिपरी, २०५७ को वरिपरी र २०६१ को वरिपरी बढी देखिन्छन्। तिनका प्रतिवेदनहरू प्रस्तुत भए तर तत्कालीन समयको नेतृत्वले कार्यान्वयनमा ल्याएको देखिएन। निकै मेहनतका साथ तयार गरिएका कैयौं प्रतिवेदनका सुझावहरू कार्यान्वयनमा आएनन् भने केहीका सुझावहरू आंशिक रूपमा मात्र कार्यान्वयन भएको देखिन्छ।

सुझाव वा छानविन समितिहरूमा रहनु भएका मध्ये सहसचिव बैकुण्ठ अर्याल सचिव हुँदै मुख्यसचिव, महाप्रसाद अधिकारी डेपुटी गभर्नर हुँदै गभर्नर र युबराज खतिवडा राष्ट्रिय योजना आयोगको उपाध्यक्ष, गभर्नर र अर्थमन्त्री जस्तो कार्यकारी पदमा रहँदा समेत आफैले गरेका सिफारिसहरू कार्यान्वयन हुन सकेका देखिँदैनन्।

प्रतिवेदनका सिफारिस एकै प्रकृतिका भएतापनि कार्यान्वयनमा सरकारको उदासिनता देखिएको छ । सहकारी क्षेत्रको प्रभावकारी व्यवस्थापन र सहकारीको कार्यशैली र विकासमा धेरै असर हुँदा समेत पहिचान भएका समस्यालाई सम्बोधन गर्ने कार्य हुन सकेको छैन। यसले प्रभावकारी नीति तर्जुमा कार्यान्वयन र सहकारीहरूले सामना गर्ने वास्तविक आवश्यकता र चुनौतिहरूलाई सम्बोधन गर्न राज्य असफल भएको हो कि भन्ने भाव दिन्छ। प्रतिवेदनहरूले सहकारी दक्षता, सुशासन वा वित्तीय स्थिरता बढाउन सुधार वा पहलहरू अघि बढाउन सुझाव दिएको पाइन्छ, जुन सरकारी हस्तक्षेप र कार्यान्वयनबिना सम्भव हुन सक्दैन। सरकारको निरन्तर उदासिनताले सर्वसाधारणको सहकारी क्षेत्र र राज्य संयन्त्रप्रति विश्वास घटाउन र यस क्षेत्रमा सुधार गर्ने सरकारको प्रतिबद्धतामाथिको विश्वासलाई कमजोर बनाएको छ ।

यस्ता अध्ययन प्रतिवेदनहरूको स्वामित्व लिएर कार्यान्वयन नगर्नुले पनि समस्याको समयमै सम्बोधन र समाधान हुन नसकेको देखिएको छ।

२.१० अनुसन्धान अन्तराल:

हालसम्म संघीय संरचनापछि सहकारी नियमनको प्रभावकारितामाथि पर्याप्त गहिरो अध्ययन भएको छैन। प्रस्तुत अध्ययन मुख्यतः नियामक निकायको भूमिकामा केन्द्रित रहेको छ।

अध्याय ३ : अनुसन्धान पद्धति

३.१ अनुसन्धानको प्रकार:

यस अध्ययनमा मिश्रित अनुसन्धान विधि (Mixed Method) अपनाइएको छ। यस अन्तर्गत गुणात्मक (qualitative) तथा परिमाणात्मक (quantitative) दुवै प्रकारका तथ्याङ्कहरूको प्रयोग गरिएको छ।

यस अध्ययनमा समकालीन त्रिकोणीय मिश्रित अनुसन्धान विधि (Concurrent Triangulation Mixed Method) अपनाइएको छ। यस विधिअन्तर्गत गुणात्मक तथा परिमाणात्मक दुवै प्रकारका तथ्याङ्कहरू समानान्तर रूपमा सङ्कलन तथा विश्लेषण गरिएको छ।

गुणात्मक पक्ष अन्तर्गत सरोकारवालासँग गरिएको अन्तर्वार्ता, फोकस ग्रुप छलफल तथा परामर्श बैठकबाट प्राप्त धारणा, अनुभव र विश्लेषण समावेश गरिएको छ भने परिमाणात्मक पक्ष अन्तर्गत COPOMIS प्रणालीबाट प्राप्त तथ्याङ्कहरूको प्रयोग गरी सहकारी संस्थाको अवस्था मूल्याङ्कन गरिएको छ।

सहकारी संस्थाहरूको तथ्याङ्कलाई एकीकृत र परिष्कृत गर्ने प्रयोजनको लागि नेपाल सरकारले करोडौं रकम खर्च गरेर (Cooperative and Poverty Related Information System) (Copomis) (कोपोमिस) प्रणाली सन् २०१७ देखि सञ्चालनमा ल्याएको छ। तर सञ्चालनमा आएको ८ वर्षसम्म पनि भरपर्दो र विश्वसनीय तथ्याङ्क उपलब्ध गराउन सकेको देखिएन।

३.२ अनुसन्धान क्षेत्र र नमूना छनोट:

यस अनुसन्धानको प्रमुख क्षेत्र काठमाडौं उपत्यका भित्र रहेका सहकारी संस्थाहरूलाई नियमन गर्ने अधिकारप्राप्त निकायहरू हुन्। अनुसन्धानका क्रममा आयोगको कार्यक्षेत्र मुख्यतः काठमाडौंमा केन्द्रित रहेको भएतापनि आवश्यकता अनुसार उपत्यका बाहिर रहेको बेथिति भएको केही सहकारीहरूको समेत सीमित रूपमा तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ।

यस अध्ययन अन्तर्गत सहकारी क्षेत्रसँग सम्बन्धित विभिन्न केन्द्रीय, प्रादेशिक तथा स्थानीय तहका निकायहरूलाई अध्ययन क्षेत्रका रूपमा छनोट गरिएको छ। अध्ययन गरिएका प्रमुख निकायहरू निम्नानुसार रहेका छन्:

१. भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालय
२. राष्ट्रिय सहकारी नियमन प्राधिकरण
३. समस्याग्रस्त सहकारी व्यवस्थापन कार्यालय

४. बागमती प्रदेश समस्याग्रस्त सहकारी व्यवस्थापन आयोग
५. बागमती प्रदेश रजिष्ट्रार कार्यालय
६. काठमाडौं महानगरपालिका
७. कर्जा असुली न्यायाधिकरण
८. कर्जा सूचना केन्द्र
९. सूर्यविनायक नगरपालिका
१०. ललितपुर उप-महानगरपालिका
११. मध्यपुर थिमी नगरपालिका

यसका अतिरिक्त, COPOMIS (Cooperative Management Information System) मार्फत सहकारी संस्थासम्बन्धी विभिन्न तथ्याङ्कहरू संकलन गरिएको छ, जसमा मुख्यतः निम्न विषयहरू समावेश छन्: -

१. पुँजी सम्बन्धी विवरण
२. बचत तथा ऋण सम्बन्धी विवरण
३. वार्षिक साधारण सभा सम्बन्धी विवरण

उक्त निकायहरूको उद्देश्यपूर्ण (purposive) नमूना छनोट गरी सहकारी क्षेत्रको नियमन, व्यवस्थापन तथा विद्यमान समस्याहरूको समग्र विश्लेषण गरिएको छ।

३.३ तथ्याङ्क सङ्कलन विधि:

यस अध्ययनका लागि बहुआयामिक तथ्याङ्क सङ्कलन विधिहरू अपनाइएको छ:

(क) अर्ध-संरचित अन्तर्वार्ता: सहकारी क्षेत्रसँग सम्बन्धित पदाधिकारी, विज्ञ तथा सरोकारवालासँग अर्ध-संरचित अन्तर्वार्ता सञ्चालन गरिएको छ। उक्त विधिले आवश्यक अनुकूलता सुनिश्चित गर्नुका साथै विषयवस्तुको गहन बुझाइ अभिवृद्धि गर्न महत्त्वपूर्ण सहयोग पुर्याएको छ।

(ख) सरोकारवालाहरूसँग छलफल तथा अन्तरक्रिया कार्यक्रम: विभिन्न सरोकारवालाहरूसँग ४ दिनसम्म केन्द्रित छलफल सञ्चालन गरिएको थियो। छलफलमा सहभागी समूहहरू यसप्रकार रहेका छन्:

१. समूह क: प्रमुख कार्यकारी अधिकृत / व्यवस्थापकहरू / सहकारी अध्यक्षहरू

२. समूह ख: सहकारी विज्ञहरू
३. समूह ग : रजिष्ट्रारहरू, पूर्व रजिष्ट्रार तथा सचिवहरू
४. समूह घ: सहकारी अभियन्ताहरू

छलफलमा सहभागी सदस्यहरूको साँख्यिकी विवरण निम्नानुसार रहेको छः

मिति (वि.सं.)	समूह	सहभागी संख्या
२०८२/१२/०९	प्रमुख कार्यकारी अधिकृत / व्यवस्थापकहरू / सहकारी अध्यक्षहरू	३२
२०८२/१२/१०	सहकारी विज्ञहरू	१६
२०८२/१२/११	रजिष्ट्रारहरू, पूर्व रजिष्ट्रार तथा सचिवहरू	१७
२०८२/१२/१२	सहकारी अभियन्ताहरू	२०

(ग) परामर्श बैठक

सम्बन्धित निकाय तथा सरोकारवालासँग परामर्श बैठकहरू सञ्चालन गरी सहकारी क्षेत्रका समस्या, चुनौती तथा सम्भावित समाधानका उपायहरूबारे सुझाव संकलन गरिएको छ। अन्तरक्रिया र परामर्श बैठकमा सहभागीहरूको नामावली अनुसूची १ मा दिइएको छ। अन्तर्क्रियाबाट आएका सुझावहरूको संक्षिप्त व्यहोरा अनुसूची २ मा दिइएको छ।

३.४ तथ्याङ्क विश्लेषण विधि:

सङ्कलित तथ्याङ्कहरूको विश्लेषणका लागि **विश्लेषणात्मक** तथा **विवरणात्मक** विधिहरू प्रयोग गरिएको छ।

- गुणात्मक तथ्याङ्कहरूलाई विषयगत विश्लेषण (thematic analysis) मार्फत वर्गीकरण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ।
- COPOMIS बाट प्राप्त परिमाणात्मक तथ्याङ्कहरूलाई विवरणात्मक रूपमा प्रस्तुत गरी सहकारीहरूको वित्तीय अवस्था, बचत तथा ऋण प्रवृत्ति, तथा वार्षिक साधारण सभाको अवस्थाको विश्लेषण गरिएको छ।

यसरी दुवै प्रकारका तथ्याङ्कहरूलाई एकीकृत गरी समग्र निष्कर्षमा पुग्ने प्रयास गरिएको छ।

३.५ नैतिक पक्ष:

यस अध्ययनमा नैतिक मापदण्डहरूको पूर्ण रूपमा पालना गरिएको छ।

- अन्तर्वार्ता तथा छलफलमा सहभागी व्यक्तिहरूको पूर्व सहमति लिइएको छ।
- प्राप्त सूचनाहरूलाई गोपनीयता कायम गर्दै केवल अनुसन्धान प्रयोजनका लागि मात्र प्रयोग गरिएको छ।
- अध्ययनको निष्कर्ष प्रस्तुत गर्दा निष्पक्षता, पारदर्शिता तथा वस्तुनिष्ठता कायम गरिएको छ।

अध्याय ४ : तथ्यांक प्रस्तुति र विश्लेषण

४.१ सहकारीहरूको नीतिगत, कानूनी तथा संस्थागत संरचना

नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ ले राज्यका निर्देशक सिद्धान्त अन्तर्गत देशको उपलब्ध आर्थिक स्रोत र साधनलाई सीमित व्यक्तिहरूमा केन्द्रित हुन नदिई सामाजिक न्यायका आधारमा आर्थिक उपलब्धिहरूको न्यायोचित वितरणको व्यवस्था मिलाई कुनै पनि वर्गका व्यक्ति उपर आर्थिक शोषण हुन नपाउने गरी स्वदेशी, निजी एवं सार्वजनिक उद्यमलाई प्राथमिकता र प्रश्रय दिई राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई स्वतन्त्र एवं आत्मनिर्भर गराउनु राज्यको मुलभुत आर्थिक उद्देश्य रहेको उल्लेख गरेको थियो ।^{२४}

नेपालको संविधानमा राज्यको निर्देशक सिद्धान्त अन्तर्गत सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रको सहभागिता तथा विकासमार्फत उपलब्ध साधन र स्रोतको अधिकतम परिचालनद्वारा तीव्र आर्थिक वृद्धि हासिल गर्दै दीगो आर्थिक विकास गर्ने तथा प्राप्त उपलब्धिहरूको न्यायोचित वितरण गरी आर्थिक असमानताको अन्त्य गर्दै शोषणरहित समाजको निर्माण गर्न राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई आत्मनिर्भर, स्वतन्त्र तथा उन्नतिशील बनाउँदै समाजवादउन्मुख स्वतन्त्र र समृद्ध अर्थतन्त्रको विकास गर्ने राज्यको आर्थिक उद्देश्य हुने उल्लेख गरिएको छ।^{२५} त्यस्तै राज्यका नीतिहरू अन्तर्गत अर्थ, उद्योग र वाणिज्य सम्बन्धी नीतिमा सहकारी क्षेत्रलाई प्रवर्धन गर्दै राष्ट्रिय विकासमा अत्यधिक परिचालन गर्ने र आर्थिक क्षेत्रका सबै गतिविधिमा स्वच्छता, जवाफदेही र प्रतिस्पर्धा कायम गर्न नियमनको व्यवस्था गर्दै सर्वाङ्गीण राष्ट्रिय विकासमा प्रोत्साहन र परिचालन गर्ने निर्देश गरेको छ।^{२६}

राष्ट्रिय सहकारी नीति, २०६९

नेपाल सरकारले मिति २०६९।९।१७ मा राष्ट्रिय सहकारी नीति जारी गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको हो। मुलुकको दीगो र समतामूलक आर्थिक विकास तथा अग्रगामी सामाजिक रूपान्तरणका लागि सबल र सक्षम सहकारी प्रणालीको विकास गर्ने दूरदृष्टि सहित यो नीति जारी गरिएको छ। सहकारीलाई अर्थतन्त्रको एक सबल स्तम्भका रूपमा विकसित गर्दै आर्थिक तथा सामाजिक विकासको राष्ट्रिय लक्ष्यमा योगदान पुऱ्याउने दीर्घकालीन लक्ष्य यस नीतिले लिएको छ।

यस नीतिले सहकारीको संस्थागत क्षमता विकास गर्ने, कृषिको अलावा उत्पादन तथा सेवामा समेत सहकारीलाई क्रियाशील बनाउने, महिला गरिब सीमान्तकृत अपाङ्ग, भूमिहीन तथा पिछडिएका वर्ग र

^{२४} नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७को धारा २५ (२)

^{२५} नेपालको संविधानको धारा ५० (३)

^{२६} नेपालको संविधानको धारा ५१ घ (३) र (४)

श्रमिकहरूका साथै नागरिकहरूको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउन सहकारीको पहुँच अभिवृद्धि गर्ने, सहकारी क्षेत्रलाई प्रभावकारी, प्रतिस्पर्धी र गुणस्तरीय बनाउने, सहकारी क्षेत्रमा सुशासन कायम गर्ने, आपसी सहयोग र सहकार्यलाई प्रवर्द्धन गर्ने, सहकारीको विकास विस्तार प्रवर्द्धनका लागि मानवस्रोतको विकास सङ्गठन संरचनाको निर्माण एवं कानूनी व्यवस्था गर्ने उद्देश्य लिएको छ ।

उल्लिखित उद्देश्य कार्यान्वयनका लागि १३५ भन्दा बढी विभिन्न नीतिहरू उल्लेख गरिएका छन् । यस अन्तर्गत सहकारी तालिमलाई बृहत्तर बनाउने, जनस्तरमा सचेतना बढाउने, सहकारी पद्धतिबाट उद्योग व्यवसायको स्थापना र सञ्चालनलाई प्रवर्द्धनका लागि कानूनी सुधार गर्ने, कृषि उत्पादन भण्डारण प्रशोधन तथा बजारीकरण र कृषि सामग्रीको आपूर्ति व्यवस्थापनमा कृषि सहकारीको संलग्नतालाई प्रोत्साहन गर्ने, शिक्षा स्वास्थ्य ऊर्जा बीमा पर्यटन सञ्चार लगायतका १८ प्रकारका उद्योग व्यवसायहरू सहकारीमार्फत सञ्चालन गर्न प्रोत्साहन गर्ने, सहकारीमा लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशीकरणको आधारमा समावेश बनाउनको लागि आवश्यक नीतिगत व्यवस्थाहरू समावेश गरिएका छन् । यसको साथै सहकारीको स्रोत तथा साधनको दुरुपयोग गर्ने प्रवृत्तिलाई अन्त्य गर्न शून्य सहनशीलताको नीति लिने तथा नियमनकारी कार्यलाई व्यवस्थित र प्रभावकारी बनाउनका लागि आवश्यक नीतिगत व्यवस्था गरिएको छ । यस नीतिलाई कार्यान्वयन गर्नका लागि विद्यालयको पाठ्यक्रममा सहकारी विषय समावेश गर्ने, सहकारीको माध्यमबाट कृषि उत्पादन गरी एक गाउँ एक उत्पादनको कार्यलाई कार्यान्वयन गर्ने, बाली बीमा तथा पशु विमाको व्यवस्था गर्ने, निश्चित सहकारी संस्थाहरूले कारोबारको मासिक तथा वार्षिक प्रतिवेदन दिनु पर्ने व्यवस्था गर्ने तथा नियमनको कार्यलाई प्रभावकारी बनाउने समेतका आवश्यक रणनीति तथा कार्यनीतिहरूको व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

आर्थिक वर्ष २०८२/८३ को नीति तथा कार्यक्रममा सहकारी क्षेत्र:

आर्थिक वर्ष २०८२/८३ को नीति तथा कार्यक्रममा सहकारी क्षेत्रको सम्बन्धमा देहाय बमोजिमको नीति रहने उल्लेख गरिएको छ :

- सहकारी नीतिको पुनरावलोकन गरी नयाँ राष्ट्रिय नीति जारी गरिनेछ ।
- राष्ट्रिय सहकारी नियमन प्राधिकरणमार्फत् सहकारी क्षेत्रका समस्याहरू समाधान गरिनेछ ।
- समस्याग्रस्त सहकारीका साना बचतकर्तालाई तत्काल राहत उपलब्ध गराउन सहकारी नियमन प्राधिकरण मार्फत कोष स्थापना गरिनेछ ।
- सहकारी ऋण सूचना, बचत सुरक्षण तथा ऋण असुली न्यायाधिकरण स्थापना गरिनेछ । सहकारी तथ्याङ्क व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउन विद्युतीय सूचना प्रणालीको मापदण्ड कायम गर्दै सहकारी तथा गरिवी सम्बन्धी व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको स्तरोन्नति गरिनेछ ।²⁷

मौद्रिक नीति:

²⁷ आर्थिक वर्ष २०८२/८३ को नीति तथा कार्यक्रमको बुँदा नं२३ .

मौद्रिक नीतिले मुलुकमा वित्तीय स्थायित्व र मूल्य स्थिरता कायम राख्न तरलता व्यवस्थापन, कर्जाको गुणस्तर, विदेशी विनिमय शोधनान्तर स्थिति, ब्याजदर करिडोर जस्ता नीतिहरूको अवलम्बन गर्दछ । मुद्राको आपूर्तिमा नियन्त्रण र सन्तुलन कायम राखि मूल्य स्थिरता कायम राख्दछ । मौद्रिक नीतिले ब्याजदर र अनिवार्य नगद मौज्जात (CRR) जस्ता उपकरणहरू प्रयोग गरेर मुद्रा आपूर्ति नियन्त्रण गर्दछ, जसले बजारमा मूल्यलाई सन्तुलनमा राख्न र सर्वसाधारणको क्रयशक्ति जोगाउन मद्दत गर्छ । रिपो र रिभर्स रिपो (बजारमा पैसा अभाव हुँदा पैसा पठाउने र धेरै हुँदा तान्ने काम) र बैंकहरूले आफ्नो निक्षेपको निश्चित हिस्सा राष्ट्र बैंकमा अनिवार्य राख्ने व्यवस्था जस्ता उपायहरू अवलम्बन गरी तरलता व्यवस्थापन गरिन्छ । क्षेत्रगत सीमा (कृषि, ऊर्जा, साना उद्योग, व्यापार), जग्गा वा शेयरको धितोमा कति प्रतिशतसम्म ऋण दिने भन्ने सीमा आदि तोकेर बैंकहरूलाई जथाभावी ऋण लगानी गर्नबाट रोकि कर्जाको गुणस्तर कायम तथा वित्तीय जोखिम न्यूनीकरण गर्दछ । नेपाल जस्तो आयातमा निर्भर देशका लागि विदेशी मुद्रा सञ्चिति निकै महत्त्वपूर्ण हुन्छ । मौद्रिक नीतिले विदेशी मुद्राको सञ्चितिलाई कम्तीमा ७ महिनाको आयात धान्न सक्ने गरी कायम राख्ने लक्ष्य लिन्छ, जसले गर्दा देशको बाह्य क्षेत्र स्थिर रहन्छ । ब्याजदरमा हुने तीव्र उतारचढावले लगानीकर्ता र बचतकर्ता दुवैलाई असर गर्छ । मौद्रिक नीतिले ब्याजदरलाई एउटा निश्चित सीमाभित्र राख्न 'ब्याजदर करिडोर' को प्रयोग गर्छ, जसले बजारमा स्थायित्व कायम गर्दछ ।

बैंक वित्तीय संस्था जस्तै सहकारीहरूले पनि बचत संकलन गर्ने, कृषि, उद्योग, व्यापार, व्यवसायमा लगानि गर्ने आदि कार्यहरू गर्ने हुनाले मुद्रा आपूर्ति, कर्जाको गुणस्तर जस्ता क्षेत्रहरूमा प्रत्यक्ष असर पुर्याउँछ । तसर्थ सहकारीहरूले गर्ने क्रियाकलापहरूमा मौद्रिक नीतिले के कस्ता उपायहरू अवलम्बन गरी वित्तीय स्थायित्व कायम राख्ने जमर्को गरेको छ भन्ने उल्लेख गरिएको हुन्छ । यसको अलावा सहकारी ऐन, २०४८ अनुसार स्थापना भएका ठुला प्रकृतिका ३४ वटा सहकारीलाई नेपाल राष्ट्र बैंकले सीमित बैंकिङ कारोबार सञ्चालन गर्न अनुमति दिई ती सहकारीहरूको मौद्रिक नीतिमा व्यवस्था गरि समय-समयमा अनुगमन तथा नियमन गर्दै आएको थियो । सहकारी संस्थाहरूको नियमन, निरीक्षण र सुपरिवेक्षण गरी वित्तीय स्थायित्व कायम गर्न नेपाल राष्ट्र बैंकले मौद्रिक नीतिमा केकस्ता नीतिगत व्यवस्था गरिएको थियो भन्ने सम्बन्धमा यहाँ उल्लेख गरिएको छ ।

बैंक वित्तीय संस्था जस्तै सहकारीहरूले पनि बचत संकलन गर्ने, कृषि, उद्योग, व्यापार, व्यवसायमा लगानि गर्ने आदि कार्यहरू गर्ने हुनाले मुद्रा आपूर्ति, कर्जाको गुणस्तर जस्ता क्षेत्रहरूमा प्रत्यक्ष असर पुऱ्याउँछ ।

आ.व. २०५९/६० को मौद्रिक नीतिको बुँदा ४० मा पहिलो पटक बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूको नियमन, निरीक्षण र सुपरिवेक्षणका लागि छुट्टै निकाय आवश्यक रहेको कुरा औल्याइएको थियो । आ.व. २०६१/६२ को मौद्रिक नीतिको बुँदा ४० मा सहकारी संस्थाहरूको नियमन गर्न Second-tier Institution (STI) स्थापना गर्ने व्यवस्था गरिने उल्लेख गरिएको थियो । त्यस्तै वित्तीय समावेशिता प्रवर्द्धनमा सहकारीहरूको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको उल्लेख गर्दै,

सहकारीलाई आवश्यक वित्तीय अनुशासन कायम राख्न नियमन र सुपरिवेक्षण अपरिहार्य ठानिएको सम्बन्धमा आ.व. २०६१/६२ को मौद्रिक नीतिमा उल्लेख गरिएको थियो । आ.व. २०६२/६३ को मौद्रिक नीतिको बुँदा ५६ मा सहकारीहरूको नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षणलाई सुदृढ बनाउन STI स्थापना गरिने” कुरामा पुनः जोड दिइएको थियो । त्यसैगरी, आ.व. २०६३/६४, २०६४/६५, २०६६/६७, २०६७/६८ र २०६८/६९ को मौद्रिक नीतिमा STI स्थापना गरी बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूको नियमन, निरीक्षण र सुपरिवेक्षण गर्ने व्यवस्था मिलाइने विषय पटक पटक दोहोर्‍याइएको थियो ।

आ.व. २०६९/७० को मौद्रिक नीतिको बुँदा ३७ र आ.व. २०७०/७१ को मौद्रिक नीतिको बुँदा १५ मा वित्तीय कारोवार गर्ने सहकारी संस्थाहरूको संख्या, कारोवार र वित्तीय पहुँच उल्लेख्य रूपमा बढ्दै गएकोले बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूको कारोवारको अनुगमनलाई प्रभावकारी तुल्याउन नेपाल राष्ट्र बैंकले सहकारी विभागलाई प्राविधिक सहयोग पुऱ्याउँदै आएको छ भन्ने उल्लेख भएकोछ । आर्थिक वर्ष २०६९/७० को अन्त्यसम्म ठूलो कारोवार गर्ने बचत तथा ऋण सहकारीहरू मध्ये १५६ वटा संस्थाहरूको सघन अनुगमनको काम सम्पन्न भएको छ भन्ने उल्लेख भएको छ । वित्तीय क्षेत्र सुधार, नियमन तथा सुपरिवेक्षण अन्तरगत वार्षिक रु. ५० करोडभन्दा बढीको कारोवार गर्ने बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूको अनुगमनमा सहकारी विभागलाई यस बैंकबाट विशेषज्ञ सेवा उपलब्ध गराइनेछ भन्ने उल्लेख भएको छ (बुँदा ८९) । आ.व. २०७१/७२ को मौद्रिक नीतिको बुँदा २१ मा बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूको कारोवारको अनुगमनमा प्रभावकारिता ल्याउन तथा सहकारी संस्थाहरूमा सुशासन कायम गर्नको लागि नेपाल राष्ट्र बैंकले सहकारी विभागलाई प्राविधिक सहयोग दिँदै आएको छ । २०७१ जेठ महिनासम्ममा ठूलो कारोवार गर्ने बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूमध्ये ४१८ वटा संस्थाहरूको सघन अनुगमनको काम सम्पन्न भएको छ । बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूलाई बलियो सुपरिवेक्षकीय दायराभित्र ल्याई वित्तीय स्थायित्व कायम गर्नका लागि नियामक निकायलाई आवश्यक सहयोग पुऱ्याउन सहकार्य गरिने छ भन्ने उल्लेख भएको छ ।

आ.व. २०७२/७३ र २०७३/७४ को मौद्रिक नीतिमा बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूका संख्यामा उल्लेख्य वृद्धि भइरहेको र यी संस्थाहरूको प्रभावकारी नियमन तथा सुपरिवेक्षण गर्न एउटा छुट्टै सबल निकायको आवश्यकता रहेको सन्दर्भमा त्यस्तो संस्थाको स्थापनाको लागि ऐनको मस्यौदा तयार गरी नेपाल सरकार समक्ष पेश गरिने छ भनिएको थियो बुँदा ९५ । आ.व २०७४/७५ को मौद्रिक नीतिमा बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूको नियमन तथा सुपरिवेक्षण प्रभावकारी बनाई समग्र वित्तीय क्षेत्रको स्थायित्व कायम गर्ने चुनौती भने बढ्दै गएको छ भन्ने उल्लेख भएको थियो (बुँदा ३) ।

आ.व. २०७५/२०७६ को मौद्रिक नीतिको बुँदा १११ मा सीमित बैंकिङ्ग कारोवार गर्न यस बैंकबाट अनुमति प्राप्त सहकारी संस्थाहरूलाई २०७५ साउन १ गतेदेखि यस बैंकको नियामकीय

तथा सुपरिवेक्षकीय दायराबाट अलग गराइनेछ भन्ने उल्लेख भएको थियो । सहकारी संस्थाहरूको नियमन तथा सुपरिवेक्षण प्रभावकारी बनाई समग्र वित्तीय क्षेत्रको स्थायित्व कायम गर्ने चुनौती बढ्दै गएको अवस्थामा आ.व. २०७६/७७ र २०७७/७८ को मौद्रिक नीतिमा सहकारीहरूको नियमन सम्बन्धमा केहि पनि उल्लेख भएको थिएन । आ.व. २०७८/७९ को मौद्रिक नीतिमा बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूको नियामकीय निकायहरूको नियमन तथा सुपरिवेक्षण क्षमता अभिवृद्धि गर्न आवश्यकता अनुसार नीतिगत समन्वय र प्राविधिक सहायता उपलब्ध गराइने भन्ने मात्र उल्लेख छ (बुँदा १३१)।

आ.व. २०७९/८० र २०८०/८१ को मौद्रिक नीतिको (बुँदा १०२ र १०३)मा आर्थिक वर्ष २०७९/८० को बजेट वक्तव्यमा व्यवस्था भएबमोजिम यस बैंकको सुपरिवेक्षकीय दायरा बाहिर रही वित्तीय कारोबार गर्ने बचत तथा ऋण सहकारी र गैर-सरकारी संस्थाहरूको प्रभावकारी नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षणका लागि दोस्रो तहको नियामक निकाय स्थापना सम्बन्धमा आवश्यक सहजीकरण गरिनेछ भन्ने उल्लेख छ । सो विषय आ.व. २०८१/८२ को मौद्रिक नीतिको बुँदा ९२ मा बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाको नियमन तथा सुपरिवेक्षणका लागि छुट्टै संयन्त्रको निर्माणका लागि आवश्यक कानून बनाउन नेपाल सरकारसँग समन्वय गरिनेछ भन्ने उल्लेख छ । आ.व. २०८२/८३ को मौद्रिक नीतिको बुँदा २८ बचत तथा ऋणको कारोबार गर्ने सहकारी संस्थाका लागि निर्देशन तथा मापदण्ड, २०८१ तर्जुमा गरी मिति २०८१/१२/२१ गते राष्ट्रिय सहकारी नियमन प्राधिकरणमा पठाइएको छ भन्ने उल्लेख छ ।

नेपाल राष्ट्र बैंकले आ.व. २०६१/६२ देखि आ.व. २०६८/६९ सम्म STI स्थापना गरी बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूको नियमन, निरीक्षण र सुपरिवेक्षण गर्ने व्यवस्था मिलाइने विषय पटक पटक दोहोर्‍याइएको थियो तर १० वर्षको अवधिमा यस सम्बन्धमा केही पनि प्रगति हुन नसकेको देखिन्छ। आ.व. २०६९/७० देखि ठूलो कारोबार गर्ने बचत तथा ऋण सहकारीहरू संस्थाहरूको सघन अनुगमनको विशेषज्ञ सेवा उपलब्ध गराएकोमा आ.व. २०७४/७५ देखि सो कार्य पनि रोकिएको देखिन्छ । यसरी नेपाल राष्ट्र बैंक तथा नेपाल सरकार दुबै वित्तीय सहकारी संस्थाहरूको नियमन, निरीक्षण र सुपरिवेक्षण गर्ने कार्यमा मुकदर्शक भई बसेको कारण पनि सहकारी क्षेत्रमा देखिएको आजको बेथितिको अवस्थाको एउटा कारकतत्व मान्न सकिन्छ।

सर्वोच्च अदालतको निर्देशः

मौजुदा सहकारी ऐन २०७४ कार्तिक १ मा जारी हुनुपूर्व दायर भएको एउटा सार्वजनिक सरोकारको रिटमा सर्वोच्च अदालतबाट बैङ्किङ तथा वित्तीय कारोबार गर्ने सहकारी संस्थाहरूले सरकारी ऐन, २०४८ तथा नेपाल राष्ट्र बैङ्क ऐन, २०५८ बमोजिम नेपाल राष्ट्र बैङ्कबाट इजाजत लिने तथा नेपाल राष्ट्र बैङ्कबाट नियमित रूपमा निरीक्षण, सुपरिवेक्षण तथा अनुगमन गर्ने गर्नु वाञ्छनीय देखिँदा नेपाल सरकारका सम्बद्ध निकाय, नेपाल राष्ट्र बैङ्क तथा सहकारी संस्थाको नियमन गर्ने निकायहरू समेतका बीच आवश्यक समन्वय कायम गरी सहकारी संस्थाहरूबाट सञ्चालन गरिने बैङ्किङ प्रकृतिका कारोबारको नियमन र व्यवस्थापन गरी उत्तरदायित्वपूर्ण बैङ्किङ कारोबारको व्यवस्था मिलाउन बैङ्किङ प्रकृतिको कारोबार गर्ने सहकारी संस्थाहरूले नेपाल राष्ट्र बैङ्कबाट पूर्वस्वीकृति लिनु पर्ने तथा कारोबारको जानकारी लिने, अनुगमन गर्ने, तथ्याङ्क राख्ने समेतका कार्य गर्नु, गराउनु भनी परमादेश जारी भएको छ।²⁸

सोही विषयमा पछिल्लो निवेदनमा²⁹ नेपालका बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूले प्रचलित कानून विपरीत राष्ट्र बैंकको पूर्व स्वीकृति बिना निक्षेप संकलन र कर्जा प्रवाह गर्न नपाइने कानुनी व्यवस्था हुँदाहुँदै पनि धेरै सहकारीहरूले अवैध रूपमा यस्तो कार्य गरिरहेको र सम्बन्धित निकायहरूले प्रभावकारी कारबाही नगरेको जसका कारण सर्वसाधारणको निक्षेप जोखिममा परेको, रकम फिर्ता नपाएको अवस्था सिर्जना भएको र सहकारी प्रणालीप्रतिको जनविश्वास घटेको दाबी गरिएको छ। साथै, सर्वोच्च अदालतबाट यस विषयमा दिइएको निर्देशनात्मक आदेशसमेत कार्यान्वयन नभएको हुँदा अवैध सहकारीहरूको दर्ता खारेज गर्न, दोषीलाई कारबाही गर्न, स्पष्ट मापदण्ड बनाउने, निक्षेपकर्ताको रकम सुरक्षित फिर्ता गराउने र प्रभावकारी नियमन सुनिश्चित गर्न साथै, अन्तिम निर्णय नभएसम्म सम्पत्ति र बैङ्क खाता रोक्का गर्ने तथा विदेश जान रोक लगाउने अन्तरिम आदेशको मागसमेत गरिएको छ।

विभिन्न विपक्षी निकायहरूले आफूहरूले कानून बमोजिम कार्य गरिरहेको, नेपाल राष्ट्र बैंकले सहकारी ऐन, २०७४ नै सहकारी क्षेत्रको मुख्य कानून भएको र सहकारी तथा बैंक फरक प्रकृतिका संस्था भएकाले सहकारीलाई बैंक सरह मात्र नमिल्ने जिकिर लिएको तथा सहकारी विभाग, सम्बन्धित मन्त्रालय तथा प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयले पनि सहकारी क्षेत्रको अनुगमन, सुधार र नियमनका लागि विभिन्न कदम चालिएको जवाफ दिएका छन्। राष्ट्रिय सहकारी नियमन प्राधिकरणले समेत सहकारीहरूको नियमन, अभिलेखीकरण र मापदण्ड निर्माणको काम भइरहेको

²⁸ दिनेश कृष्ण खरेल वि. नेपाल राष्ट्र बैङ्क समेत विषयः परमादेश रिट नं ०७२-CO-०८३९, आदेश मिति २०७४।१०।१५

²⁹ अधिवक्ता धर्मप्रसाद पौडेल समेत विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रि परिषद्को कार्यालय, विषयः परमादेश, रिट नं ०८०-WO-०५४१ २०८२।१०।१९

जवाफ दिएको छ। समग्रमा, सबै निकायहरूले आरोपहरू आधारहीन भएको र आफूहरूले कानूनानुसार कार्य गरिरहेको भनी जवाफ दिएका छन्।

सर्वोच्च अदालतले विषयवस्तुको कानूनी व्याख्या गर्दै सहकारीको “बचत” र बैंकको “निक्षेप” फरक प्रकृतिका हुने, सहकारीले आफ्ना सदस्यभित्र मात्र बचत संकलन र ऋण प्रवाह गर्ने भएकाले उनीहरूलाई बैंक वा वित्तीय संस्था मात्र नमिल्ने ठहर गर्दै सहकारी संस्थाहरूले नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ को दफा ७६ र ७८ अनुसार स्वीकृति लिनुपर्ने बाध्यता नरहेको निष्कर्ष सहित रिट निवेदन खारेज गरेको छ। तथापी रिट खारेज भए पनि अदालतले सहकारी क्षेत्रमा गम्भीर समस्या रहेको स्वीकार गर्दै सुधारका लागि विभिन्न महत्वपूर्ण निर्देशनात्मक आदेश दिएको छ।

सर्वोच्च अदालतको मुख्य सुझाव तथा निर्देशनहरू यसप्रकार रहेका छन् :

- समस्याग्रस्त सहकारीहरूको राष्ट्रिय डिजिटल सूची तयार गरी सार्वजनिक गर्ने र पदाधिकारीहरूको सम्पत्ति विवरण संकलन तथा आवश्यक परे रोक्का गर्ने।
- “सहकारी पीडित राहत कोष” स्थापना गरी पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिने व्यवस्था गर्ने।
- सहकारीहरूको नियमनका लागि संघ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच स्पष्ट जिम्मेवारी तोक्ने र अनलाइन प्रणालीमार्फत वित्तीय विवरण पारदर्शी बनाउने।
- ठूला सहकारीमा कडा लेखापरीक्षण, ऋण सीमा, जोखिम व्यवस्थापन जस्ता मापदण्ड लागू गर्ने।
- सहकारीको शासन संरचना सुधार गर्दै पदाधिकारीको योग्यता, कार्यकाल सीमा र जवाफदेहिता सुनिश्चित गर्ने।
- सहकारी ठगीका घटनामा छानबिन आयोग गठन गर्ने, छिटो न्यायका लागि विशेष इजलास वा प्रक्रिया अपनाउने र दोषीको सम्पत्ति जफत गर्ने।
- पीडितहरूलाई निःशुल्क कानूनी सहायता र सजिलो उजुरी प्रणाली उपलब्ध गराउने।
- सहकारी ऐनमा संशोधन गरी निक्षेप बीमा, पदाधिकारीको व्यक्तिगत दायित्व र कडा नियमनको व्यवस्था गर्ने।
- सदस्यहरूको वित्तीय साक्षरता अभिवृद्धि गर्ने र सहकारीसम्बन्धी शिक्षा विस्तार गर्ने।

समग्रमा, अदालतले रिट निवेदन खारेज गरे पनि सहकारी क्षेत्रमा रहेको गम्भीर समस्या समाधान गर्न राज्यका निकायहरूलाई व्यापक सुधारात्मक कदम चाल्न निर्देशन दिएको छ।

४.१.१ कानूनी व्यवस्था:

सहकारी ऐन, २०४८

देशका कृषक, कालिगढ, कम पुँजिवाल र निम्न आयवर्ग, श्रमिक, भूमिहीन तथा बेरोजगार वा सामाजिक कार्यकर्ताले सर्वसाधारण उपभोक्ताको आर्थिक तथा सामाजिक विकासको लागि पारस्परिक सहयोग र सहकारिताको आधारमा विभिन्न किसिमका सहकारी संस्था तथा संघहरूको गठन र संचालन सम्बन्धी व्यवस्था गर्न सो ऐन आएको प्रस्तावनामा उल्लेख छ।

सहकारी ऐन, २०७४

सहकारी मुल्य मान्यता र सिद्धान्त अनुरूप देशका कृषक, कालिगढ, श्रमिक, न्युन आय समुह एवं सीमान्तकृत समुदाय वा सर्वसाधारण समुदाय वा सर्वसाधारण उपभोक्ता माझ छरिएर रहेको पुँजी, प्रविधि तथा प्रतिभालाई स्वावलम्बन र पारस्परिकताका आधारमा एकिकृत गर्दै सदस्यहरूको आर्थिक सामाजिक तथा साँस्कृतिक उन्नयन गर्न, समुदायमा आधारित, सदस्य केन्द्रित, लोकतान्त्रिक, स्वायत्त र स्वशासित सङ्गठनको रूपमा सहकारी संस्थाहरूको प्रवर्द्धन नियमन गर्न, सहकारी खेती, उद्योग, वस्तु तथा सेवा व्यवसायका माध्यमबाट आत्मनिर्भर, दिगो एवं समाजवाद उन्मुख राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको विकास गर्न सहकारी सम्बन्धी प्रचलित कानूनलाई संशोधन र एकीकरण गरी समयानुकूल बनाउन यो कानूनको तर्जुमा भएको प्रस्तावनामा उल्लेख छ। विषयगत सम्बन्धमा भएका कानुनी व्यवस्थाहरूको चर्चा यस परिच्छेदको बुँदा नं. ४.१.३ मा विद्यमान नियामक निकायहरू र बुँदा नं. ४.२ मा सहकारी संस्थाहरूको दर्ता, कार्यक्षेत्र, एकीकरण र नियमनका परिच्छेदहरूमा गरिएको छ।

४.१.२ निर्देशिका मापदण्ड कार्यविधि

आयोगलाई प्राप्त भएका परिपत्रहरू अध्ययन गर्दा सहकारी विभागबाट जारी भएका मुख्य निर्देशनहरू निम्न अनुसार रहेको देखिन्छः

१. मिति: २०५३/९/२३ मा जारी निर्देशनः

- सबै सहकारी संघ/संस्थालाई कानूनी प्रावधानअनुसार सञ्चालन गर्न, माग गरिएका विवरण समयमै उपलब्ध गराउन, साधारणसभा र लेखापरीक्षण नियमित गर्न तथा दफा ३४ बमोजिम वार्षिक प्रतिवेदन सम्बन्धित सहकारी कार्यालयमा अनिवार्य रूपमा पेश गर्न अनुरोध गरिएको छ। अन्यथा यस्ता निष्क्रिय वा कानूनी प्रावधान उल्लङ्घन गर्ने संघ/संस्थामाथि सहकारी ऐन, २०४८ को दफा ४१(३) बमोजिम दर्ता खारेजीको कारबाही गरिने जानकारी गराइएको छ।
- प्रारम्भिक सहकारी संस्था दर्ता गर्दा कार्यक्षेत्र सम्बन्धित जिल्लाभित्रका कुनै गा.वि.स., गा.वि.स.को समूह, नगरपालिका वा बढीमा सम्पूर्ण जिल्लासम्म मात्र सीमित राखी दर्ता गर्नुपर्ने निर्णय भएको छ। संस्थाको कार्यक्षेत्र विस्तार आवश्यक भएमा, संस्थाको कारोवार अवस्था र कार्यप्रगतिको मूल्याङ्कनका आधारमा जिल्ला सहकारी कार्यालयले निरीक्षण गरी सिफारिससहित विभागमा पठाएपछि, विभागले औचित्य हेरी क्रमशः

कार्यक्षेत्र विस्तार स्वीकृत गर्ने व्यवस्था मिति २०५३/४/१३ को सचिवस्तरीय निर्णयअनुसार कार्यान्वयन गर्न अनुरोध गरिएको छ।

२. मिति २०५५/७/२६ मा जारी निर्देशन

धेरै संघ/संस्थाले प्रारम्भिक तथा वार्षिक साधारणसभा, समयमै लेखापरीक्षण, अभिलेख अद्यावधिक, प्रतिवेदन पेस गर्ने जस्ता कानूनी दायित्व पूरा नगरेका कारण विभागलाई वास्तविक अवस्था बुझ्न कठिन भनि निर्देशन दिएको छ।

३. मिति २०५५/११/५/४ मा जारी निर्देशन

निरीक्षण कार्यलाई औपचारिकतामा सीमित नराखी नतिजामूलक बनाउन, जिल्ला सहकारी कार्यालयहरूले संघ/संस्थाको निरीक्षण गर्दा रेकर्ड रजिस्टर अनिवार्य राख्न विगतमा भएको परिपत्रको कार्यान्वयन र सो एकरूपताका लागी नमुना फाराम पठाइएको छ। अबदेखि आ.व. २०५५/५६ देखि सोही नमुना अनुसार विवरण राख्नुपर्ने तथा निरीक्षणका बेला सो रेकर्ड देखाउन नसकेमा विभागीय आदेशको अवज्ञा मानी कारवाही हुने निर्देशन गरिएको छ।

४. मिति: २०५५/११/१९

- सहकारी ऐन, २०४८ को दफा २६(२) अनुसार सहकारी संस्था वा संघले बैकिङ कारोबार गर्न नेपाल राष्ट्र बैंकको पूर्व स्वीकृति अनिवार्य हुने स्पष्ट गरिएको छ। ऐन लागू भएपछि राष्ट्र बैंकको स्वीकृति बिना नै बैकिङ कारोबार गर्ने उद्देश्यले सहकारी दर्ता तथा संचालन गर्ने प्रवृत्ति बढेकाले अबदेखि राष्ट्र बैंकको स्वीकृति प्राप्त गरेका संस्था/संघ मात्र बैकिङ कारोबारको उद्देश्यसहित दर्ता गर्ने, वा स्वीकृति पाएपछि मात्र बैकिङ कारोबार गर्ने गरी दर्ता गर्ने।
- पहिले नै दर्ता भइसकेका सहकारी संस्थाहरूलाई पनि राष्ट्र बैंकको स्वीकृति लिएर मात्र बैकिङ कारोबार गर्न कडाइका साथ निर्देशन दिने।
- बैकिङ कारोबार गर्ने सहकारी संस्था/संघको वर्षमा कम्तीमा दुई पटक नियमित अनुगमन गरी बचत संकलन, लगानी, रकम सुरक्षण व्यवस्था तथा सम्बन्धित खाताहरूको अनिवार्य निरीक्षण गर्ने व्यवस्था लागू गर्ने।

५. मिति २०५५/१२/२५

- शाखा वा उप—शाखा खोलिसकेका सहकारी संघ/संस्थाले ऐन र नियमावली अनुसार अद्यावधिक अभिलेख राखी निरीक्षणका क्रममा मागिएको सबै विवरण उपलब्ध गराउने व्यवस्था मिलाउनुपर्ने निर्णय गरिएको छ। दर्ता गर्ने कार्यालयले शाखा/उप-शाखामा नियमित र प्रभावकारी निरीक्षण गरी प्रतिवेदन सम्बन्धित जिल्ला सहकारी कार्यालय र

दर्ता गर्ने कार्यालयमा पठाउनुपर्ने, र आवश्यक कैफियतमा स्थानीय तहबाटै कारवाही गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ।

- भविष्यमा शाखा वा उप-शाखा खोल्न विभागको स्वीकृति अनिवार्य हुने, उक्त स्वीकृतिका लागि दर्ता गर्ने कार्यालयको विस्तृत निरीक्षण प्रतिवेदनसहितको सिफारिश आवश्यक हुने, र संस्थाको समग्र संचालन, वित्तीय स्थिति, कानूनी पालना तथा औचित्य सन्तोषजनक भएमा मात्र विभागबाट स्वीकृति दिने व्यवस्था कायम गरिएको छ।
- सहकारी ऐन, २०४८ र नियमावली २०४९ अनुसार संघ/संस्था दर्ता तथा संचालनका लागि मिति ०५६।५।१६ को विभागीय निर्णयअनुसार निम्न व्यवस्था लागू गर्ने निर्देशन जारी गरिएको छः
- दर्ताका बेला सदस्यको कार्यक्षेत्रभित्रको बसोबास प्रमाण अनिवार्य (नागरिकता, बसाइँसराइ, विवाह दर्ता, घरजग्गा लालपूजा, मतदाता परिचयपत्र, वा सो क्षेत्रमा स्थायी नियुक्तिको प्रमाणमध्ये कुनै एक)।
- आवश्यकता र औचित्य देखिएमा स्थलगत निरीक्षण र अन्तर्वार्ता लिएर मात्र दर्ता गर्ने।
- गैर-सदस्यबाट निक्षेप नलिने व्यवस्था विनियममा राख्ने र विद्यमान संस्थालाई पनि सोही अनुसार अभिप्रेरित गर्ने।
- संघ/संस्थाले मासिक आय-व्यय विवरण अनिवार्य रूपमा सहकारी कार्यालयमा बुझाउने।
- स्वीकृति बिना कार्यक्षेत्र बाहिर कारोबार नगर्ने; शाखा/उपशाखा/सम्पर्क कार्यालय खोल्न विभागको पूर्व स्वीकृति अनिवार्य। उल्लंघनमा कानूनी कारवाही हुने।
- दर्तापछि सदस्यता प्रदान गर्दा पनि बसोबासको प्रमाण लिएर मात्र सदस्य बनाउने र ती कागजात अद्यावधिक रूपमा कार्यालयमा सुरक्षित राख्ने।

६. मिति: २०५६/१२/७

- प्रारम्भिक सहकारी संस्थाको कार्यक्षेत्र: गाउँ विकास समितिमा बढीमा ५ वटा, नगरपालिका/उपमहानगर/महानगरमा बढीमा ५ वटा वडासम्म सीमित।
- कार्यक्षेत्र विस्तारका लागि व्यवसायिक क्षमता र औचित्य अनुसार विभागीय स्वीकृति आवश्यक।
- सदस्यता: सदस्य स्थानीय समुदायका हुनुपर्छ (Community-based)।
- निक्षेप र ऋण नीति: संस्थाले आफ्ना सदस्यबाट मात्र निक्षेप संकलन गर्ने र ऋण प्रदान गर्ने।

- संस्था नाम र अन्य विवरण: संस्थाको नाममा “बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.” मात्र राख्ने।
- फाइनेन्स/इन्भेष्टमेन्ट जस्ता शब्द प्रयोग नगर्ने।
- ऋण र निक्षेप नीति: पर्याप्त सुरक्षा सहित आफ्ना सदस्यलाई मात्र ऋण दिनुपर्ने। तरलता कायम राख्ने, न्यूनतम पूँजीको १०% तरलता सुनिश्चित।
- प्रारम्भिक संस्थाको कार्यक्षेत्र विस्तार: शाखा विस्तार अनुमति, लेखापरीक्षण, साधारण सभा/कार्य समिति बैठकको नियमितता र व्यवसायिक क्षमता प्रमाणित भएपछि मात्र।
- विभागीय स्वीकृति नलिई शाखा खोलेको भए शाखा बन्द गर्ने र स्थानीय स्तरमा नयाँ सहकारी संस्था गठन गर्ने।
- बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्थाहरू: बचत तथा ऋण बाहेक अन्य उद्देश्य अनुसारका कार्य गर्न सक्ने।

७. मिति: २०५९/१/२७

- विभिन्न जिल्लाबाट प्रारम्भिक सहकारी संस्थाले आफ्नो कार्यक्षेत्र विस्तार गर्न माग गर्दा, विभागले ग्रामीण क्षेत्रमा अधिकतम ५ गाविस, शहरी क्षेत्रमा एक नगरपालिका वा उपमहानगरपालिका/महानगरपालिका भएमा अधिकतम ५ वडामा सिमित राखिने स्पष्ट गरेको छ। प्रस्तावित कार्यक्षेत्र उपयुक्त नहुने संस्थाको दर्ता रजिष्ट्रारको पूर्व स्वीकृतिपछि मात्र अघि बढाइनेछ, जसका लागि संस्थाको प्रकृति, सदस्य सहभागिता, व्यावसायिकता, समुदायमा आधारित सञ्चालन र आवश्यकता मूल्यांकन गरी विस्तृत अध्ययन गर्ने व्यवस्था हुनेछ।

८. मिति: २०६२/७/२

- ग्रामीण क्षेत्रमा सेवा प्रदान गर्ने समूहहरूलाई सहकारीकरण गर्न पहल बढ्दै गएकोले, नेपाल अधिराज्यका गाउँ क्षेत्रमा मात्र कार्यक्षेत्र सीमित गरी सहकारी संस्था दर्ता गर्ने व्यवस्था पुनः सञ्चालन गर्न निर्णय गरिएको छ। दर्ता गर्दा प्रस्तावित संस्थाको कार्यक्षेत्र सामान्यतया एक गाउँ—विकास समिति, अधिकतम दुई—तीन जोडिएका गाउँ—विकास समिति भित्र सीमित राखिने, एउटै कार्यक्षेत्रमा दोहोरो सहकारीकरण नहुने गरी समन्वय गर्ने, सदस्यलाई आधारभूत सहकारी ज्ञान तालिम दिने, न्यूनतम २५ परिवारका प्राकृतिक व्यक्तिहरू सदस्य हुनुपर्ने, ऋण लिने उद्देश्यविना शेयर सदस्य बनाउन नपाइने, र लेखा समिति अनिवार्य राख्ने व्यवस्था पालना गरी सहकारी संस्था दर्ता गर्ने।

९. मिति: २०६३/६/२९

- सहकारी ऐन २०४८ को दफा ५१(१) ले सहकारीका मूल्य र सिद्धान्त समेटेको र ती आधारमा सहकारी विभागले जारी गरेका नीतिगत निर्णयहरू सबै सहकारी संस्थाले अनिवार्य रूपमा पालना गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। मुख्य निर्देशनहरू यसप्रकार छन्:
- सहकारी संस्था समुदायमा आधारित हुनुपर्ने भएकाले शाखा खोली कारोबार गर्न नपाइने; पहिले स्वीकृत शाखाहरूलाई स्थानीयकरण गर्ने र नयाँ शाखा नखोल्ने।
- संस्थाले विनियमबाहेकका आन्तरिक नियमावली (ऋण लगानी/असुली, आर्थिक, प्रशासनिक) बनाई कार्यान्वयन गर्ने।
- लगानी गर्दा पर्याप्त सुरक्षण र आवश्यक तरलता कायम गर्ने।
- सदस्यको शेयरपूँजी र बचतको अनुपातमा मात्र ऋण लगानी गर्ने।
- सामान्य कारोबार बाहेकका विषयमा साधारणसभाबाट निर्णय गर्ने; संस्थालाई असर पार्ने निर्णय सभाले अनुमोदन नगर्ने।
- बजारदर अनुसार व्याजदर परिमार्जन गर्ने; चलनचल्तीभन्दा बढी व्याजदर साधारणसभाबाट पनि पारित नगर्ने।
- प्रत्येक संस्थाले वार्षिक लेखापरीक्षण र साधारणसभा अनिवार्य रूपमा गराउने।

१०. मिति: २०६४/०५/३१

बचत तथा ऋण सहकारी संस्था दर्ता गर्दा कार्यक्षेत्रअनुसार फरक-फरक व्यवस्था लागू हुने गरी निर्देशन गरिएको छ। गाउँ विकास समिति क्षेत्रभित्र कार्यक्षेत्र रहने सहकारी संस्थाहरू पूर्वनिर्देशन अनुसार यथावत दर्ता गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ। नगरपालिका क्षेत्रमा कार्यक्षेत्र रहने संस्थाको दर्ता प्रत्यायोजित अधिकार अन्तर्गत, कार्यक्षेत्र सीमित गर्ने परिपत्रको अधीनमा रही गरिनेछ। महानगरपालिका तथा उप-महानगरपालिका क्षेत्रमा कार्यक्षेत्र रहने संस्थाको हकमा भने रजिष्ट्रारको पूर्व स्वीकृति अनिवार्य गरिएको छ।

११. मिति: २०६४/०५/३१

- यस मापदण्डले सहकारी संस्थाको गठन, सञ्चालन, कार्यक्षेत्र, बचत तथा ऋण कारोबार, व्याजदर, ऋण लगानी, तरलता व्यवस्थापन तथा सुशासनसम्बन्धी स्पष्ट नियमहरू निर्धारण गरेको छ। संस्थाको दर्ता, नामाकरण, सदस्यता, संचालकको योग्यता, ऋण लगानीको सीमा, धितो व्यवस्था, ऋण वर्गीकरण, तरलता कायम राख्ने अनिवार्यता तथा सदस्यहरूसँग मात्र कारोबार गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ। साथै कार्यक्षेत्र सीमित गर्ने, गैरकानुनी शाखा बन्द गर्ने, पारदर्शिता, अभिलेख व्यवस्थापन, सूचना प्रकाशन, आचारसंहिता पालना तथा PEARLS विस्तीय मापन प्रणालीमार्फत अनुगमन गर्ने व्यवस्था

लागू गरिएको छ। यस अघि दर्ता भएका संस्थाहरूलाई समेत तोकिएको समयभित्र यी मापदण्ड अनुरूप समायोजन गर्न निर्देशन दिइएको छ, र पालना नगर्ने संस्थाको विवरण सार्वजनिक गरी विभागलाई जानकारी गराइने व्यवस्था गरिएको छ।

त्यसपछि पनि यिनै विषयहरूको सेरोफेरोमा रहेर विभिन्न निर्देशनहरू जारी भएका छन्।

१२. सहकारी विभागको हालसालै मिति २०८२/०३/३२ को निर्णयअनुसार जारी “सहकारी संघसंस्थामा सुशासन प्रवर्द्धनका लागि एकीकृत निर्देशन, २०८२” का मुख्य प्रावधानहरू यस प्रकार रहेका छन्:

क) सहकारी संस्था गठन तथा दर्ता सम्बन्धी

नयाँ सहकारी संस्था दर्ताका लागि आवेदन दिने तथा सदस्य बन्ने सबै व्यक्तिले अनिवार्य रूपमा पूर्व सहकारी शिक्षा लिएको हुनुपर्नेछ। संस्थाको विनियममा उद्देश्य, कार्यप्रकृति, कार्यक्षेत्र र मुख्य कारोबार स्पष्ट उल्लेख भई संस्था सोही उद्देश्यअनुरूप केन्द्रित हुनुपर्नेछ।

ख) सञ्चालन र व्यवस्थापन सम्बन्धी

सहकारी संस्थाले सदस्यता सदैव खुल्ला राखी सदस्यता प्रदान/खारेज गर्ने निर्णय सञ्चालक समितिबाट गर्नुपर्नेछ र सदस्यता प्रमाणपत्र बिना कारोबार गर्न पाइने छैन। व्याज, लाभांश, हर्जाना आदि विषयमा सदस्यबीच विभेद गर्न पाइने छैन।

अधिकारप्राप्त अधिकारीको लिखित स्वीकृति बिना कुनै पनि शाखा/कार्यालय खोल्न, स्थानान्तरण गर्न, सदस्य बनाई शेयर/बचत संकलन वा ऋण लगानी गर्न पाइने छैन। स्वीकृति बिना सञ्चालन भए तत्काल बन्द गरी विभागलाई र स्वीकृतिसहित सञ्चालनमा सम्बन्धित प्रदेश र स्थानीय तहलाई जानकारी गराउनुपर्नेछ।

ग) समिति / उपसमिति तथा साधारण सभा सम्बन्धी

ऋण उपसमितिले जोखिम विश्लेषण गरी प्रतिवेदन सञ्चालक समितिमा पेश गर्नुपर्नेछ र सञ्चालक समितिले उक्त तथा नियामक प्रतिवेदन साधारण सभामा छलफल गरी निर्णय गर्नुपर्नेछ। अचल सम्पत्ति खरिद साधारण सभाको निर्णयमा सदस्य बचत बाहेक जगेडा कोष र शेयर पूँजीबाट मात्र, प्राथमिक पूँजीकोष विश्लेषणसहित निर्धारित सीमाभित्र रही जगेडा कोषको ५०% भन्दा बढी खर्च गर्न पाइने छैन।

घ) सदस्य केन्द्रीयता सम्बन्धी

सहकारी संघसंस्थाहरूले सदस्य केन्द्रित दृष्टिकोण अपनाउँदै सबै सदस्यलाई समेटेर पारदर्शी, उत्तरदायी र समावेशी ढंगले सेवा सञ्चालन गर्नुपर्नेछ, जसमा सदस्यका हकअधिकारको संरक्षणलाई प्राथमिकता दिँदै विशेषगरी ज्येष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति र महिलामैत्री व्यवस्था सुनिश्चित

गरिनुपर्छ। सदस्यहरू स्वयं पनि संस्थाको वित्तीय अवस्था, संरचना, सेवा र आफ्नो दायित्वबारे सचेत रहँदै साधारण सभा लगायतका गतिविधिमा सक्रिय सहभागिता जनाउनुपर्नेछ र अपूर्ण जानकारी वा प्रलोभनका आधारमा आर्थिक निर्णय गर्नु हुँदैन।

ड) आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली सम्बन्धी

सहकारी संघसंस्थाहरूमा सुदृढ आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली कायम गर्न सञ्चालक समिति, लेखा सुपरीवेक्षण समिति, उपसमिति, व्यवस्थापक तथा सम्बन्धित पदाधिकारीहरूले संस्था र सदस्यलाई हानी पुग्ने कुनै पनि कार्य गर्न हुँदैन साथै, सञ्चालक, कर्मचारी तथा सदस्यहरूका लागि स्पष्ट आचार संहिता निर्माण गरी अनिवार्य रूपमा कार्यान्वयन गर्नुपर्नेछ।

च) कोष व्यवस्थापन सम्बन्धी

सहकारी संघसंस्थाहरूले कोष व्यवस्थापन गर्दा सहकारी ऐन, नियमावली र विनियमले तोकेको बाहेक अन्य कुनै कोष स्थापना गर्न नपाइने व्यवस्था रहेको छ, र यदि त्यस्ता कोषहरू खडा गरिएको भए तिनीहरूलाई तुरुन्त जगेडा कोषमा सारेर बन्द गर्नुपर्नेछ।

छ) बचत तथा ऋण परिचालन सम्बन्धी

सहकारी संघसंस्थाले स्वीकृत विनियमअनुसार तोकिएको शेयर पूँजीभन्दा बढी रकम संकलन गर्न नपाइने र आवश्यक परेमा विनियम संशोधन गरी मात्र सीमा वृद्धि गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ। ऋण प्रवाह गर्दा प्राथमिक पूँजी कोषको १५ प्रतिशतभन्दा बढी एक सदस्यलाई दिन नपाइने, तेस्रो पक्ष धितोमा ऋण दिन नपाइने (केही अपवाद बाहेक), तथा तीन लाखभन्दा बढी ऋणमा धितो वा जमानी अनिवार्य गरिएको छ।

ज) ऋण असुली सम्बन्धी

सहकारी संस्थाबाट ऋण लिएका सदस्यहरूले सम्झौता अनुसार तोकिएको समयमै साँवा र ब्याज तिर्नुपर्ने हुन्छ। सहकारी संघसंस्थाले पनि सदस्यलाई दिएको ऋण निर्धारित समयभित्र असुल गर्न प्रचलित कानून, विनियम र ऋण नीतिअनुसार आवश्यक सबै प्रक्रिया अपनाई प्रयास गर्नुपर्नेछ। यथेष्ट प्रयास गर्दा पनि असुली हुन नसकेमा कर्जा असुली न्यायाधिकरणमा उजुरी दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ। साथै नियमविपरीत वा प्रक्रिया नपुऱ्याई गरिएको ऋण लगानी असुल हुन नसकेमा त्यस्तो निर्णयमा सहभागी पदाधिकारी र सञ्चालक समिति स्वयं जिम्मेवार हुने प्रावधान रहेको छ।

झ) तरलता व्यवस्थापन तथा स्रोत परिचालन सम्बन्धी

सहकारी संघसंस्थाहरूले कुल बचतको कम्तीमा १५ प्रतिशत तरलता कायम राख्नुपर्ने र तरलता कम भएमा तत्काल व्यवस्थापनका उपाय अपनाउनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ। तोकिएको तरलता कायम नगरी लाभांश वितरण गर्न नपाइने तथा उल्लङ्घन भएमा सम्बन्धित पदाधिकारीबाट रकम असुल गरी जगेडा कोषमा जम्मा गर्नुपर्ने प्रावधान छ।

ज) कर्मचारी व्यवस्थापन सम्बन्धी

कर्मचारी व्यवस्थापन सम्बन्धी व्यवस्था अनुसार सहकारी संघसंस्थाले आफ्नो कार्यबोझको विश्लेषण गरी साधारण सभाबाट स्वीकृत दरबन्दी अनुसार मात्र कर्मचारी नियुक्ति गर्नुपर्छ।

ट) अभिलेख तथा प्रतिवेदन प्रणाली सम्बन्धी

अभिलेख तथा प्रतिवेदन प्रणाली सम्बन्धी व्यवस्था अनुसार सहकारी संस्थाले विभिन्न सभा, समिति बैठक, आर्थिक कारोबार, सदस्य विवरण तथा सम्पत्ति दायित्वसम्बन्धी सबै अभिलेखहरू निर्धारित ढाँचामा व्यवस्थित रूपमा राख्नुपर्छ। साथै, वित्तीय कारोबार, लेखा परीक्षण, तथा मासिक, त्रैमासिक र वार्षिक प्रतिवेदनहरू एकीकृत व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (COPOMIS) मार्फत विभाग र नियामक निकायमा अनिवार्य रूपमा पेश गर्नुपर्ने प्रावधान गरिएको छ।

ठ) लेखा र लेखापरीक्षण सम्बन्धी

लेखा र लेखापरीक्षण सम्बन्धी व्यवस्था अनुसार सहकारी संघसंस्थाले नेपाल सरकारबाट जारी गरेको लेखामान अनुरूप लेखा अभिलेख राख्नुपर्नेछ र अन्तिम लेखापरीक्षणका लागि लेखापरीक्षकको नियुक्ति तथा पारिश्रमिक निर्धारण साधारण सभाबाट गर्नुपर्नेछ। साथै, लेखापरीक्षकले तोकिएको समयभित्र प्रारम्भिक प्रतिवेदन पेश गरी सञ्चालक समिति मा छलफल गराउनुपर्नेछ र निश्चित रकमभन्दा बढी बचत भएका सहकारी संस्थाले नियामक निकायमा प्रतिवेदन पठाउनुपर्ने प्रावधान छ।

ड) सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण सम्बन्धि

सहकारी संस्थाले सम्पत्ति शुद्धीकरण, आतङ्ककारी गतिविधि तथा अवैध वित्तीय लगानी रोक्न सदस्यहरूको पहिचान अनिवार्य रूपमा KYM फाराममार्फत गर्नुपर्नेछ। सञ्चालक, समिति सदस्य र व्यवस्थापकको विवरण राष्ट्रिय परिचयपत्रसहित अद्यावधिक गर्नुपर्नेछ भने अन्य सदस्यको पनि नविकरण तथा नयाँ दर्ताका क्रममा अद्यावधिक गर्नुपर्छ।

ढ) आ.व.२०८१/८२ को लागि कर्जा पुनर्तालिकाकरण सम्बन्धी विशेष व्यवस्था

विशेष अवस्थाबाहेक कर्जा पुनर्तालिकीकरण गर्न नपाइने भए पनि निश्चित शर्तहरू पूरा भएका संस्थाले सीमित अवधिका लागि यस्तो सुविधा दिन सक्नेछन्।

ण) कर्जा सूचना केन्द्र सम्बन्धि

सहकारी संस्थाले कर्जा सूचना केन्द्रको सदस्यता लिएर ऋण सम्बन्धी सूचना आदानप्रदान गर्नुपर्नेछ। विशेषगरी निश्चित रकमभन्दा बढी ऋणको विवरण अनिवार्य रूपमा उपलब्ध गराउनु पर्नेछ र समयमा ऋण नतिर्ने ऋणीहरूको विवरण नियमित रूपमा केन्द्रमा पेश गर्नुपर्नेछ।

त) निक्षेप तथा कर्जा सुरक्षण कोष सम्बन्धि

सहकारी संस्थाहरूले निक्षेप तथा कर्जा सुरक्षण कोषमा सदस्यता लिएर आफ्नो बचत तथा ऋणलाई सुरक्षित बनाउने व्यवस्था अनिवार्य रूपमा अपनाउनु पर्नेछ।

थ) सहकारी महासंघ र संघ सम्बन्धि

संघले आफ्ना सदस्य संस्थाहरूको नियम पालन, सेवा अवस्था, सहभागिता, आर्थिक तथा वित्तीय गतिविधिको अनुगमन गरी प्रतिवेदन तयार गरी नियामक निकायमा बुझाउनुपर्नेछ। अनुगमनमा त्रुटि भेटिएमा सुधारका लागि निर्देशन दिनुपर्ने र पालना नभएमा कारवाहीका लागि सिफारिस गर्नुपर्नेछ।

द) विद्युतीय उपकरण प्रयोग सम्बन्धि

सहकारी संस्थाले नियामक निकायको स्वीकृतिपछि मात्र ATM, QR Code, Mobile Banking जस्ता प्रविधि प्रयोग गर्न पाउनेछन्। सफ्टवेयरमार्फत सम्पूर्ण विवरण सुरक्षित राखी नियमित अद्यावधिक गर्नुपर्नेछ तथा डाटाबेस सुरक्षामा विशेष ध्यान दिनुपर्नेछ।

ध) गुनासो व्यवस्थापन सम्बन्धि

संस्थाले गुनासो व्यवस्थापनका लागि स्पष्ट कार्यविधि बनाइ लागू गर्नुपर्नेछ, जसमा गुनासो दर्ता, अभिलेख, वर्गीकरण र समाधान समयसीमा समावेश हुनुपर्नेछ। नियामक निकाय वा सञ्चारमाध्यमबाट आएका गुनासो तुरुन्त सम्बोधन गर्नुपर्नेछ।

न) विघटन र दर्ता खारेजी सम्बन्धि

संस्थाको दर्ता खारेजी गर्नुपरेमा साधारण सभाको निर्णयसहित सम्पत्ति र दायित्वको यथार्थ विवरण पेश गर्नुपर्नेछ। समस्याग्रस्त संस्थाको सम्पत्ति व्यवस्थापन तथा दायित्व फछ्यौटका लागि सम्बन्धित निकायलाई आवश्यक सहयोग गर्नुपर्नेछ।

४.१.३ विद्यमान नियामक निकायहरू

क) भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालय:

सहकारी ऐन, २०४८ र सहकारी नियमावली, २०४९ मा सहकारी सम्बन्धमा मन्त्रालयको भूमिका भनी किटान गरिएको थिएन तथापी नेपाल सरकारको भूमिका सम्बन्धमा निम्न व्यवस्था रहेका थिए:

१. रजिष्ट्रारको नियुक्ति : संस्था वा संघ दर्ता गर्न तथा तोकिए बमोजिमका अन्य कार्यहरू गर्न नेपाल सरकारले एकजना रजिष्ट्रारको नियुक्ति गर्नेछ।^{३०}सहकारी विभागको रजिष्ट्रारलाई नै

^{३०} सहकारी ऐन, २०४८, दफा २१

रजिष्ट्रारको रूपमा काम गर्न नेपाल सरकारले नियुक्त गर्नेछ र त्यसरी नियुक्ति गर्दा निजामती सेवाको कुन श्रेणी सरह हुने हो सो समेत खुलाउनु पर्नेछ ।³¹

२. **विदेशी सहकारी संस्था वा संघलाई शेयर बिक्री गर्न सक्ने:** संस्था वा संघले नेपाल सरकारको स्वीकृति लिई अन्तर्राष्ट्रिय सहकारी महासंघ (इन्टरनेशनल कोअपरेटिभ एलायन्स) को सदस्य रहेको विदेशी सहकारी संस्था वा संघलाई कूल शेयर पूँजीको बढीमा बीस प्रतिशत शेयर बिक्री गर्न सक्छ ।³²
३. **अन्तर्राष्ट्रिय संघ संस्थाबाट ऋण तथा अनुदान:** संस्था वा संघले विदेशी सरकार तथा अन्तर्राष्ट्रिय संघ संस्थाबाट ऋण तथा अनुदान रकम प्राप्त गर्नु अघि नेपाल सरकारको पूर्व स्वीकृति लिनु पर्नेछ ।³³
४. **ऋणको सुरक्षण :** संस्था वा संघले ऋणपत्र जारी गर्दा ऋणपत्रमा वा विदेशी बैंक वा अन्य निकायको ऋणमा नेपाल सरकारको सुरक्षण प्राप्त गर्न सक्ने ।³⁴
५. **भन्सार महसुल वा विक्रीकर तथा अन्तःशुल्क छुट दिने:** नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी संस्था वा संघले आफ्नो प्रयोगको लागि आयात गर्ने मेशीनरी, औद्योगिक तथा कृषियन्त्र, उपकरण, पार्टपुर्जा, कच्चा पदार्थ, कार्यालय उपकरण तथा ढुवानीका साधनहरूमा लाग्ने भन्सार महसुल वा विक्रीकर प्रचलित कानून बमोजिम पूरै वा आंशिक रूपमा छुट दिन सक्छ ।
नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी कुनै संस्था वा संघले उत्पादन गरेको मालसामानमा लाग्ने अन्तःशुल्क वा विक्रीकर प्रचलित कानून बमोजिम पूरै वा आंशिक रूपमा छुट दिनेछ ।³⁵
६. **अनुसूचीमा हेरफेर गर्न सक्ने:** नेपाल सरकारले आवश्यक देखेमा नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी अनुसूचीहरूमा हेरफेर गर्न सक्छ ।³⁶

सहकारी ऐन, २०७४ ले “मन्त्रालय” भन्नाले सहकारी सम्बन्धी विषय हेर्ने नेपाल सरकारको मन्त्रालय सम्झनु पर्दछ भनि परिभाषा गरेको छ ।³⁷ सहकारी ऐन, २०७४ र सहकारी नियमावली, २०७५ मा सहकारी सम्बन्धमा मन्त्रालयको भूमिका सम्बन्धमा निम्न व्यवस्था रहेका छन्:

³¹ सहकारी नियमावली, २०४९ नियम १५

³² सहकारी ऐन, २०४८ दफा २३(२)

³³ सहकारी नियमावली, २०४९ नियम १७(३)

³⁴ सहकारी ऐन, २०४८ दफा २५

³⁵ सहकारी ऐन, २०४८ दफा ३८ (२) र (३)

³⁶ सहकारी नियमावली, २०४९ नियम ३६

³⁷ सहकारी ऐन, २०७४ दफा २(छ)

१) सन्दर्भ ब्याजदर : सन्दर्भ व्याजदर तोक्ने समितिमा मन्त्रालयका प्रतिनिधि र अर्थ मन्त्रालयका प्रतिनिधि, सदस्यको रूपमा राखिएको छ।³⁸

व्याजदरका सम्बन्धमा नेपाल सरकारका मन्त्रालय, निकाय, नेपाल राष्ट्र बैङ्कले गरेका अध्ययन प्रतिवेदनहरू, समितिले सन्दर्भ व्याजदर निर्धारण गर्दा आधार लिनु पर्छ।³⁹

२) ऋण वा अनुदानको स्वीकृति : सहकारी संस्थाले विदेशी बैङ्क वा निकायबाट ऋण वा अनुदान लिनु अघि मन्त्रालयको सिफारिसमा अर्थ मन्त्रालयको स्वीकृति लिनु पर्छ।⁴⁰

३) सहकारी प्रवर्द्धन कोष: कोषमा जम्मा भएको रकमको अनुपातमा मन्त्रालयले तोकिए बमोजिमको रकम उपलब्ध गराउन सक्ने र कोषमा राखेको रकम वितरणका लागि सम्बन्धित मन्त्रालयको मन्त्रीको संयोजकत्वमा एक समिति रहनेछ।⁴¹

सहकारी प्रवर्द्धन कोषमा मन्त्रालयले वार्षिक बजेटमा समावेश गरी आवश्यक रकम उपलब्ध गराउनेछ। सहकारी प्रवर्द्धन कोष सञ्चालनका लागि समितिले कार्यविधि बनाई लागू गर्न सक्ने छ।⁴²

४) छुट, सुविधा र सहूलियत: नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी सहकारी संस्थाले आफ्नो प्रयोगको लागि आयात गर्ने मेशिनरी, औद्योगिक तथा कृषियन्त्र, उपकरण, पार्टपूजा, कच्चा पदार्थ तथा ढुवानीका साधनहरूमा लाग्ने भन्सार महसुल वा मूल्य अभिवृद्धि कर प्रचलित कानून बमोजिम छुट दिन यस अतिरिक्त अन्य किसिमले प्रोत्साहन दिन सक्ने व्यवस्थापनि गरिएको छ।⁴³

५) कर्जा सूचना केन्द्रको स्थापना: मन्त्रालयको कर्जा सूचना केन्द्र स्थापना गर्ने अधिकार छ। कर्जा सूचना केन्द्रको सञ्चालक समितिमा मन्त्रालय र अर्थ मन्त्रालयका सहसचिव सदस्यको रूपमा रहेका छन्।⁴⁴

६) कर्जा असुली न्यायाधिकरण: नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी कर्जा असुली न्यायाधिकरण गठन गर्न सक्छ।⁴⁵ मन्त्रालयले कर्जा असुली न्यायाधिकरणको निर्णयको कार्यान्वयन गर्न, गराउन मन्त्रालय वा विभागमा कार्यरत कुनै अधिकृतलाई कर्जा असुली अधिकृत तोक्न सक्छ

³⁸ सहकारी ऐन, २०७४ दफा ५१

³⁹ सहकारी नियमवाली, २०७५ नियम २३

⁴⁰ सहकारी ऐन, २०७४ दफा ६५

⁴¹ सहकारी ऐन, २०७४ दफा ७०

⁴² सहकारी नियमवाली, २०७५ नियम २६

⁴³ सहकारी ऐन, २०७४ दफा ७८(३) (४) (५) (८) (९)

⁴⁴ सहकारी नियमवाली, २०७५ नियम ३७

⁴⁵ सहकारी नियमवाली, २०७५ नियम ४२

।⁴⁶ कर्जा असुली न्यायाधिकरणको कार्यसञ्चालन गर्नका लागि नेपाल सरकारले आवश्यक कर्मचारी तथा बजेट उपलब्ध गराउनु पर्छ।⁴⁷

७) मन्त्रालयले निरीक्षण तथा अनुगमन गर्ने: रजिष्ट्रार वा रजिष्ट्रारबाट अधिकार प्राप्त अधिकारीबाट कुनै सहकारी संस्थाको निरीक्षण नभएको वा त्यस्तो निरीक्षण प्रभावकारी नभएकाले सदस्यको हितमा प्रतिकूल असर परेको भनी कुनै स्रोतबाट जानकारी हुन आएमा मन्त्रालयले त्यस्तो सहकारी संस्थाको निरीक्षण तथा अनुगमन गरी सम्बन्धित सहकारी संस्थालाई आवश्यक निर्देशन दिन सक्छ।⁴⁸ सघन अनुगमन गर्ने सम्बन्धमा मन्त्रालयको सहभागिता हुन सक्छ। यसरी हुने निरीक्षण तथा अनुगमनसम्बन्धी अन्य व्यवस्था मन्त्रालयबाट स्वीकृत कार्यविधि बमोजिम हुन्छ।⁴⁹

८) वार्षिक प्रतिवेदन: रजिष्ट्रारले आर्थिक वर्ष समाप्त भएको मितिले तीन महिनाभित्र सहकारी संस्थाको निरीक्षण सम्बन्धी वार्षिक प्रतिवेदन मन्त्रालयसमक्ष पेश गर्नु पर्छ।⁵⁰ रजिष्ट्रारले पेश गर्ने वार्षिक निरीक्षण प्रतिवेदनमा समावेश हुनुपर्ने अन्य विषयहरू मन्त्रालयले निर्धारण गरे बमोजिम हुन्छ।⁵¹

९) निक्षेप तथा कर्जा सुरक्षण कोष: बचत तथा ऋणको मुख्य कारोबार गर्ने सहकारी संस्थाले प्रचलित कानून बमोजिम स्थापना भएको निक्षेप तथा कर्जा सुरक्षण कोषको सुरक्षित सदस्य संस्थाको रूपमा सदस्यता लिनु पर्छ।⁵² सहकारी बचत तथा कर्जा सुरक्षण कोष स्थापना गर्दा विशिष्टीकृत सहकारी सङ्घको ढाँचामा गर्नु पर्छ। बचत तथा कर्जा सुरक्षण कोषको स्थापनाको आधार, सदस्यता, पूँजी संरचना, साङ्गठनिक ढाँचालगायतका व्यवस्थाहरू नेपाल सरकारले स्वीकृत गरेबमोजिम हुन्छ।⁵³ कोषको सञ्चालक समितिमा मन्त्रालय र अर्थ मन्त्रालयका सहसचिव सदस्यको रूपमा रहेका छन्।⁵⁴ कोषको स्थापना, प्रिमियम संरचना, क्षतिपूर्ति दिएको रकम असुलउपर तथा प्राप्तिको प्रक्रिया र सञ्चालनसम्बन्धी अन्य व्यवस्था नेपाल सरकारले स्वीकृत गरेको कार्यविधिबमोजिम हुन्छ।⁵⁵

१०) आपसी सुरक्षण सेवा सञ्चालन: आपसी सुरक्षण सञ्चालनसम्बन्धी अन्य व्यवस्था मन्त्रालयबाट स्वीकृत कार्यविधि बमोजिम हुन्छ।⁵⁶

⁴⁶ सहकारी नियमावली, २०७५ नियम ५१

⁴⁷ सहकारी नियमावली, २०७५ नियम ५५

⁴⁸ सहकारी ऐन, २०७४ दफा ९८ सपठित नियम ७२

⁴⁹ सहकारी नियमावली, २०७५ नियम ७२

⁵⁰ सहकारी ऐन, २०७४ दफा १००

⁵¹ सहकारी नियमावली, २०७५ नियम ७३

⁵² सहकारी ऐन, २०७४ दफा १०१

⁵³ सहकारी नियमावली, २०७५ नियम ६४

⁵⁴ सहकारी नियमावली, २०७५ नियम ६५

⁵⁵ सहकारी नियमावली, २०७५ नियम ६९

⁵⁶ सहकारी नियमावली, २०७५ नियम ७०

११) **स्थिरीकरण कोष:** बचत तथा ऋण विषयगत संस्थाको संचालनमा सम्भावित जोखिमबाट संरक्षण गर्न त्यस्ता संस्थाहरू मिलाई एक स्थिरीकरण कोष खडा गर्न सक्छ। सो कोषमा मन्त्रालय तथा नेपाल सरकारका अन्य निकायहरूको समेत योगदान रहन सक्छ। स्थिरीकरण कोषको सञ्चालनका लागि मन्त्रालय, अर्थ मन्त्रालय र विभागको प्रतिनिधि समेत रहने गरी सञ्चालन समिति रहने व्यवस्था छ।⁵⁷ स्थिरीकरण कोषको स्थापना, सहभागी संस्थाहरूको योग्यता, सहभागिताको शर्त-बन्देज, कोषको उपयोग र कोष सञ्चालनसम्बन्धी अन्य व्यवस्था मन्त्रालयले स्वीकृत गरेको कार्यविधि बमोजिम हुन्छ।⁵⁸

१२) **राष्ट्रिय सहकारी नियमन प्राधिकरण:** प्राधिकरणको अध्यक्ष नेपाल सरकारले नियुक्त गर्ने र मन्त्रालयको सहकारी क्षेत्र हेर्ने सहसचिव सदस्य रहने व्यवस्था छ।⁵⁹ प्राधिकरणको अध्यक्ष तथा सदस्यको नियुक्तिका लागि उपयुक्त व्यक्ति छनोट गरी नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने समितिमा नेपाल सरकारको पूर्व अर्थ सचिवहरूमध्येबाट मन्त्रालयले तोकेको एक जना र मन्त्रालयले तोकेको विज्ञ एक जना सदस्य रहने व्यवस्था छ।⁶⁰ प्राधिकरणको कार्य सञ्चालनको लागि नेपाल सरकारले स्वीकृत गरेको सङ्ख्यामा प्राधिकरणमा कर्मचारीहरू रहने र प्राधिकरणको आफ्नै कर्मचारी नभए सम्म प्राधिकरणलाई आवश्यक पर्ने कर्मचारी नेपाल सरकारको कुनै निकाय वा कार्यालय वा नेपाल राष्ट्र बैङ्क वा नेपाल सरकारको अधिकांश स्वामित्व भएको बैङ्क वा वित्तीय संस्थामा कार्यरत कर्मचारीलाई मन्त्रालयको समन्वयमा सम्बन्धित निकायले काजमा खटाउन सक्छ।⁶¹

१३) **संस्था वा सङ्घ समस्याग्रस्त भएको घोषणा:** रजिष्ट्रारले वा प्राधिकरणले कुनै संस्था वा सङ्घलाई समस्याग्रस्त संस्था वा सङ्घको रूपमा घोषणा गर्न मन्त्रालय समक्ष सिफारिस गरेमा वा नेपाल सरकारले प्रचलित कानून बमोजिम गठन गरेको आयोगले कुनै संस्था वा संघलाई समस्याग्रस्त संस्था वा सङ्घ घोषणा गर्न सिफारिस गरेमा वा समस्याग्रस्त भनी पहिचान गरेकोमा वा त्यस्तो आयोगमा परेको उजुरी सङ्ख्या, औचित्य समेतको आधारमा मन्त्रालयले त्यस्तो संस्था वा सङ्घलाई समस्याग्रस्त संस्था वा संघ घोषणा गर्न सक्छ।⁶² यसरी घोषणा गरिएकोमा त्यस्तो समस्याग्रस्त संस्था वा सङ्घको सम्पत्ति व्यवस्थापन तथा दायित्व भुक्तानी सम्बन्धी कार्य गर्न नेपाल सरकारले एक व्यवस्थापन समिति गठन गर्नु पर्छ।⁶³ व्यवस्थापन समितिले समस्याग्रस्त संस्था वा सङ्घको सम्पत्ति व्यवस्थापन वा दायित्व भुक्तानी सम्बन्धी कार्य सम्पन्न गरेको एक महिनाभित्र मन्त्रालय समक्ष

⁵⁷ सहकारी ऐन, २०७४ दफा १०३

⁵⁸ सहकारी नियमावली, २०७५ नियम ७४

⁵⁹ सहकारी ऐन, २०७४ दफा १०३(ग)

⁶⁰ सहकारी ऐन, २०७४ दफा १०३(ड)

⁶¹ सहकारी ऐन, २०७४ दफा १०३(थ)

⁶² सहकारी ऐन, २०७४ दफा १०४

⁶³ सहकारी ऐन, २०७४ दफा १०५

प्रतिवेदन पेश गर्नु पर्छ।⁶⁴ मन्त्रालयले व्यवस्थापन समितिको सचिवालयको लागि आवश्यक पर्ने जनशक्ति लगायत भौतिक श्रोत साधन उपलब्ध गराउनु पर्छ।⁶⁵

१४) सहकारी शिक्षा: नेपाल सरकारले विद्यालय तहको पाठ्यक्रममा आधारभूत सहकारी ज्ञान समावेश गर्नुका साथै सहकारी विद्यालय र विश्वविद्यालय अन्तर्गत सहकारी सङ्घाय वा शिक्षालय (स्कूल अफ कोअपरेटिभ) स्थापना गर्न आवश्यक सहयोग गर्न सक्छ।⁶⁶ सहकारी शिक्षा सञ्चालन गर्ने सहकारी संस्था वा निकायको लागि पाठ्यक्रम निर्धारण तथा त्यस्ता संस्थाको प्रमाणीकरण गर्नका लागि गठन हुने प्रमाणीकरण समितिमा मन्त्रालयका सचिव अध्यक्ष र मन्त्रालय, राष्ट्रिय योजना आयोग र शिक्षा मन्त्रालयका सहसचिव समेत सदस्य रहने व्यवस्था छ।⁶⁷

१५) विभागीय कारबाही हुने: यो ऐन र यस ऐन अन्तर्गत बनेको नियममा उल्लिखित अधिकारको बदलनियतपूर्ण प्रयोग गर्ने कर्मचारीलाई प्रचलित कानून बमोजिम विभागीय कारबाही हुने व्यवस्था छ।⁶⁸

१६) नियम बनाउने अधिकार: यस ऐनको कार्यान्वयनको लागि नेपाल सरकारले आवश्यक नियम बनाउन सक्छ।⁶⁹

१७) मापदण्ड, निर्देशिका वा कार्यविधि बनाई लागू गर्न सक्ने: मन्त्रालयले यो ऐन वा यस ऐन अन्तर्गत बनेको नियमको अधीनमा रही सहकारी संस्थाको दर्ता, सञ्चालन, निरीक्षण तथा अनुगमन लगायतका काम कारबाहीलाई व्यवस्थित र प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्न आवश्यकता अनुसार मापदण्ड, निर्देशिका वा कार्यविधि बनाई लागू गर्न सक्छ।⁷⁰

यस अतिरिक्त सहकारी नियमावली, २०७५ ले संस्था वा सङ्घको वर्गीकरण हुने व्यवस्था गर्दै उल्लिखित विषयमा विशिष्टीकरण आम प्रचलन र अभ्यासको विकासक्रमसमेतको आधारमा नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी थप विषय तोक्न सक्ने अधिकार प्रदान गरेको छ।⁷¹

⁶⁴ सहकारी ऐन, २०७४ दफा ११७

⁶⁵ सहकारी ऐन, २०७४ दफा १२१

⁶⁶ सहकारी ऐन, २०७४ दफा १३८

⁶⁷ सहकारी नियमावली, २०७५ नियम ७९

⁶⁸ सहकारी ऐन, २०७४ दफा १४५

⁶⁹ सहकारी ऐन, २०७४ दफा १४९

⁷⁰ सहकारी ऐन, २०७४ दफा १५१

⁷¹ सहकारी नियमावली, २०७५ नियम ११

कुनै सहकारी संस्थाका सदस्यहरूले आफ्नो व्यावसायिक आवश्यकताको आधारमा दर्ता हुँदाको बखतको विषय परिवर्तनको लागि विनियम संशोधन गर्दा प्रचलित ऐन तथा यस नियमावलीको अधिनमा रहि मन्त्रालयबाट निर्धारित शर्त र कार्यविधि पूरा भएको हुनु पर्ने व्यवस्था छ ।⁷²

मन्त्रालयले आवश्यक देखेमा नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी अनुसूचीमा आवश्यक थपघट वा हेरफेर गर्न सक्छ ।⁷³

सहकारी ऐन, २०४८ तथा सहकारी ऐन, २०७४ ले सहकारी सम्बन्धमा सबैभन्दा माथिल्लो नीति निर्माता र नियामक निकायको रूपमा मन्त्रालयलाई राखेको छ । विगतमा सहकारी सम्बन्धमा गठन भएको विभिन्न आयोग र समितिको सुझावहरूको कार्यान्वयनको समन्वयकारी भूमिका पनि सोही मन्त्रालयको हो । ति सुझावहरू मध्ये धेरै जसो कार्यान्वयन हुन नसकेका र केही पनि आंशिक मात्र कार्यान्वयन भएको अवस्था छ । कर्जा सूचना केन्द्रमा सहकारीलाई आवद्ध गराउने कुरा र कर्जा असूली न्यायधिकरण गठनमा ढिलाई, स्थिरिकरण कोष, निक्षेप तथा कर्जा सुरक्षण कोष र सहकारी प्रवर्धन कोषको सञ्चालनमा ढिलाईले समस्या झनै चर्कि रहेको देखिन्छ ।

ख. राष्ट्रिय सहकारी नियमन प्राधिकरण

१. सहकारी नियमन प्राधिकरणको स्थापना: सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको कार्यक्षेत्रभित्रका बचत तथा ऋणको मुख्य कारोबार गर्ने सहकारी संस्थाको नियमन गर्न एक राष्ट्रिय सहकारी नियमन प्राधिकरणको स्थापना गरिएको छ ।⁷⁴ “प्राधिकरण” भन्नाले दफा १०३क. बमोजिम स्थापना भएको राष्ट्रिय सहकारी नियमन प्राधिकरण सम्झनु पर्छ भनी परिभाषा गरिएको छ ।⁷⁵ प्राधिकरण अविच्छिन्न उत्तराधिकारवाला एक स्वायत्त, स्वशासित र सङ्गठित संस्था हुनेछ ।⁷⁶ यसका अध्यक्ष र दुईजना सदस्य नेपाल सरकारले नियुक्त गर्ने तथा नेपाल राष्ट्र बैंकको कार्यकारी निर्देशक र मन्त्रालयको सहकारी क्षेत्र हेर्ने सहसचिव सदस्यको रूपमा रहेका छन् ।⁷⁷ अध्यक्ष वा सदस्य पदमा नियुक्ति हुन वा बहाल रहनको लागि योग्य नहुने विषयको सूची समेत कानूनले तोकिदिएको छ ।⁷⁸ प्राधिकरणको अध्यक्ष तथा सदस्यको नियुक्तिका लागि उपयुक्त व्यक्ति छनोट गरी नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्न लोक सेवा आयोगको अध्यक्ष वा निजले तोकेको सो आयोगको सदस्यको संयोजकत्वमा पूर्व गभर्नरहरू मध्येबाट एकजना र आर्थिक तथा वितीय, कानून वा सहकारी क्षेत्रमा कम्तीमा पन्ध्र वर्ष कार्य अनुभव भएको व्यक्तिहरू मध्येबाट एकजना

⁷² सहकारी नियमावली, २०७५ नियम १२

⁷³ सहकारी नियमावली, २०७५ नियम ८६

⁷⁴ सहकारी ऐन, २०७४ दफा १०३(क)

⁷⁵ सहकारी ऐन, २०७४ दफा २(ड १)

⁷⁶ सहकारी ऐन, २०७४ दफा १०३(ख)

⁷⁷ सहकारी ऐन, २०७४ दफा १०३(ग)

⁷⁸ सहकारी ऐन, २०७४ दफा १०३(घ)

सदस्य रहेको सिफारिस समितिको सिफारिसमा प्राधिकरणको अध्यक्ष तथा सदस्यको नियुक्ति हुने कानूनी प्रावधान रहेको छ।⁷⁹

२. प्राधिकरणमा दर्ता हुनु पर्ने: बचत तथा ऋणको मुख्य कारोबार गर्ने सहकारी संस्थालाई तोकिएको आधारमा संघ, प्रदेश र स्थानीय गरी तीन तहमा वर्गीकरण गरिने व्यवस्था छ। बचत तथा ऋणको मुख्य कारोबार गर्ने सहकारी संस्थाको वर्गीकरण प्रयोजनको लागि यो दफा प्रारम्भ भएको मितिले एक वर्षभित्र प्राधिकरण वा तोकिएको निकायमा दर्ता हुनु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ।

३. प्राधिकरणको नियमन, अनुगमन र सुपरीवेक्षण गर्ने अधिकार: कानूनले प्राधिकरणलाई बचत तथा ऋणको मुख्य कारोबार गर्ने सहकारी संस्थाको दर्ता, नियमन, सुपरीवेक्षण, अनुगमन तथा प्रतिवेदन प्रणाली लगायतका विषयमा राष्ट्रिय मापदण्ड बनाई कार्यान्वयन गर्ने गराउने, सहकारी संस्थाको सञ्चालन सम्बन्धमा नियामकीय मापदण्ड (प्रुडेन्सियल स्ट्याण्डर्ड्स) जारी गर्ने, नियामकीय परीक्षण (प्रुडेन्सियल अडिट) गर्ने गराउने र नियमन, अनुगमन र सुपरीवेक्षण गर्ने, गराउने अधिकार प्रदान गरेको छ।⁸⁰ प्राधिकरणले नियमन सम्बन्धी काम गर्दा सहकारी ऐन, २०७४ को दफा २३क. बमोजिम नेपाल राष्ट्र बैंकले जारी गरेको निर्देशन तथा मापदण्डलाई समेत पालन गर्नु पर्छ।

प्राधिकरणले आफूलाई प्राप्त केही अधिकार रजिष्ट्रार, प्रदेश रजिष्ट्रार र स्थानीय तहको सहकारी हेर्ने अधिकृत मार्फत कार्यान्वयन गर्न गराउन सक्छ।

४. प्राधिकरणको सजाय गर्न सक्ने अधिकार: प्राधिकरणले यो ऐन वा यस ऐन अन्तर्गत बनेको नियम बमोजिमको कुनै विषय पालना नगर्ने नगराउने बचत तथा ऋणको मुख्य कारोबार गर्ने सहकारी संस्थालाई पाँच लाख रुपैयाँ देखि पन्ध्र लाख रुपैयाँसम्म जरिवाना तथा संस्थाको सञ्चालक, पदाधिकारी, व्यवस्थापक वा कर्मचारीलाई एक लाख रुपैयाँ देखि पाँच लाख रुपैयाँसम्म गर्न सक्छ र त्यस्तो सहकारी संस्थाको दर्ता खारेज गर्न सम्बन्धित निकायमा लेखी पठाउन सक्छ।⁸¹

५. आचार संहिताको व्यवस्था: प्राधिकरणका अध्यक्ष, सदस्य र कर्मचारीले आफ्नो पदमा बहाल रहँदाका बखत र पदमा नरहे तापनि तोकिए बमोजिमको पेसागत आचरण पालना गर्नु पर्छ।⁸² प्राधिकरणका अध्यक्ष तथा सदस्य, प्राधिकरणका कर्मचारी, सहकारी संस्थाको लेखा परीक्षण गर्ने लेखा परीक्षक वा प्राधिकरणसँग करार गरी काम गर्ने व्यक्ति, फर्म वा कम्पनीका कुनै पनि व्यक्तिले नियमनकारी अवसर (रेगुलेटरी अपर्चुनिटी) को दुरुपयोग गर्न नहुने र सो को प्रतिकूल हुने गरी कुनै काम गरेमा निजले पदीय दायित्व अनुरूप काम नगरेको मानी प्रचलित कानून बमोजिम कारबाही हुने व्यवस्था छ।⁸³

⁷⁹ सहकारी ऐन, २०७४ दफा १०३(ड)

⁸⁰ सहकारी ऐन, २०७४ दफा १०३(ज)

⁸¹ सहकारी ऐन, २०७४ दफा १०३(ज) (३) (४)

⁸² सहकारी ऐन, २०७४ दफा १०३(त)

⁸³ सहकारी ऐन, २०७४ दफा १०३(ण)

६.कर्मचारी सम्बन्धी व्यवस्था: प्राधिकरणको कार्य सञ्चालनको लागि नेपाल सरकारले स्वीकृत गरेको सङ्ख्यामा कर्मचारीहरू रहने र प्राधिकरणको आफ्नै कर्मचारी नभए सम्म प्राधिकरणलाई आवश्यक पर्ने कर्मचारी नेपाल सरकारको कुनै निकाय वा कार्यालय वा नेपाल राष्ट्र बैंक वा नेपाल सरकारको अधिकांश स्वामित्व भएको बैंक वा वित्तीय संस्थामा कार्यरत कर्मचारीलाई प्राधिकरणबाटै तलब भत्ता खाने गरी मन्त्रालयको समन्वयमा सम्बन्धित निकायले काजमा खटाउन सक्ने व्यवस्था छ। प्राधिकरणले आफ्नो कार्य सम्पादन गर्नको लागि आवश्यकता अनुसार विशेषज्ञ, प्राविधिक तथा सहायकस्तरका कर्मचारी करारमा नियुक्त गर्न सक्छ। तर प्राधिकरणले नेपाल सरकारलाई आर्थिक दायित्व थप हुने कुनै कार्य गर्नु अघि नेपाल सरकारको अर्थ मन्त्रालयको स्वीकृति लिनु पर्छ।⁸⁴

७.संस्थालाई समस्याग्रस्त संस्थाको रूपमा घोषणा गर्न सिफारिस: प्राधिकरणमा परेको उजुरीको आधारमा छानबिन गर्दा वा निरीक्षणको क्रममा बचत तथा ऋणको मुख्य कारोबार गर्ने सहकारी संस्थामा समस्या विद्यमान रहेको देखिएमा त्यस्तो संस्थालाई समस्याग्रस्त संस्थाको रूपमा घोषणा गर्नका लागि प्राधिकरणले मन्त्रालय समक्ष सिफारिस गर्नु पर्छ।⁸⁵

बचत तथा ऋणको मुख्य कारोबार गर्ने सहकारी संस्थाको नियमन, अनुगमन तथा सुपरिवेक्षण का लागि सहकारी ऐन, २०७४ को दफा १०३क⁸⁶ अनुसार राष्ट्रिय सहकारी नियमन प्राधिकरणको स्थापना भएको हो। स्थापना पश्चात प्राधिकरणले बचत तथा ऋणको मुख्य कारोबार गर्ने सहकारी संस्थाको कारोबारलाई व्यवस्थित, पारदर्शी र प्रभावकारी बनाउन मिति २०८२/०२/०९ गतेको निर्णयबाट " बचत तथा ऋणको मुख्य कारोबार गर्ने सहकारी संस्थाको संचालन सम्बन्धमा जारी नियामकीय मापदण्ड, २०८२" जारी गरिएको छ।

बचत तथा ऋणको मुख्य कारोबार गर्ने सहकारी संस्थाको नियमनको कार्यलाई प्रभावकारी बनाउन संस्थाहरूको अभिलेखीकरण गरी कार्य सञ्चालन इजाजतपत्र प्रदान गर्ने प्रयोजन समेतको लागि नियामकीय मापदण्ड, २०८२" ले निर्दिष्ट गरेका विवरणहरू बमोजिम सहकारी संस्थाको दर्ता अभिलेखीकरणको कार्यको थालनी भएको छ। अभिलेखीकरणका सफ्टवेयरको माध्यमबाट व्यवस्था मिलाइएको छ। विवरणहरू प्रविष्टका लागि तोकिएको अन्तिम मिति २०८२/१२/१७ सम्ममा करिव एघार हजार संस्थाहरूले दर्ता अभिलेखीकरणको लागि निवेदन दिएकोमा प्राप्त आवेदनहरूको पूर्णता रूजु गर्ने कार्य बाँकी रहेको हुँदा दर्ता अभिलेखीकरण गर्ने संस्थाहरूको संख्या एकिन गर्न केही समय लाग्ने कुरा प्राधिकरणले बताएको छ।

सहकारी ऐन २०८१ को दफा २०(क)(२)⁸⁷ अनुसार बचत तथा ऋणको मुख्य कारोबार गर्ने सहकारी संस्थाको वगीकरण गर्ने प्रयोजनको लागि यो दफा प्रारम्भ भएको मितिले एक वर्ष भित्र

⁸⁴ सहकारी ऐन, २०७४ दफा १०३(थ)

⁸⁵ सहकारी ऐन, २०७४ दफा १०४ (१) (क)

⁸⁶ सहकारी सम्बन्धी केही ऐनलाई संशोधन गर्ने ऐन, २०८१ द्वारा थप

⁸⁷ सहकारी सम्बन्धी केही ऐनलाई संशोधन गर्ने ऐन, २०८१ द्वारा थप

प्राधिकरण वा प्राधिकरणले तोकेको निकायमा दर्ता हुनु पर्नेछ भन्ने उल्लेख भए अनुसार २०८२/१२/१७ मा एक वर्ष पुगेको अवस्थामा दर्ता अभिलेखीकरण हुन बाँकि बचत तथा ऋणको मुख्य कारोबार गर्ने सहकारी संस्थाहरू लाई के गर्ने भन्ने द्विविधा उत्पन्न भएको छ। बचत तथा ऋणको मुख्य कारोबार गर्ने सहकारी संस्था हाल करिब २०,००० सक्रिय रहेको अनुमान छ। संस्थाहरूले प्राधिकरणमा दर्ता नभएसम्म कर्जा सुचना केन्द्र तथा निक्षेप तथा कर्जा सुरक्षण कोषमा आवद्ध हुन नसक्ने हुनाले प्राधिकरणमा दर्ता नभएका सहकारी संस्थाहरू यस्ता संस्थाहरूबाट प्राप्त हुने सेवाबाट बन्चित हुनु पर्ने अवस्था रहेको छ।

सहकारी संघ संस्थाहरूको प्रभावकारी अनुगमन, सुपरिवेक्षण तथा नियमन गर्न वर्तमान अवस्थामा संस्थागत समस्याहरू रहेको छ। सहकारी विभाग र सहकारी नियमन प्राधिकरणको कार्यक्षेत्र स्पष्ट नहुँदा सुपरिवेक्षण तथा नियमनको उत्तरदायित्व कुन निकायमा रहने अस्पष्ट रहेको छ। साथै एउटै सहकारी ऐन भित्र सबै खाले संघ संस्थाहरूको नियमन समेट्न खोजिएको छ। सहकारी ऐन र राष्ट्रिय सहकारी नियमन प्राधिकरणसंग दोषीलाई तत्काल नियन्त्रणमा लिने र दण्ड गर्ने अर्धन्यायिक एवं कार्यकारी अधिकारको सिमितता रहेको अवस्था छ।

प्राधिकरणमा दर्ता अभिलेखीकरण पश्चात संस्थाहरूको प्रभावकारी अनुगमन, सुपरिवेक्षण तथा नियमन गर्ने कार्य चुनौतिपूर्ण रहेको छ। सहकारीको संख्या अत्याधिक हुँदा प्रभावकारी अनुगमन तथा नियमन गर्ने कार्य चुनौतिपूर्ण छ। नेपाल राष्ट्र बैंक जस्तो अधिकार, स्रोत सम्पन्न तथा दक्ष जनशक्ति हुँदा पनि करिब १०० को हाराहारीमा रहेका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको प्रभावकारी अनुगमन तथा सुपरिवेक्षण गर्न हम्महम्मै परेको छ। सहकारी संस्थाहरूको दाँजोमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमा दक्ष जनशक्ति, उपयुक्त कार्य प्रणाली, सफ्टवेयर र समयमा नै अनुगमन हुने हुँदा त समय—समयमा समस्याहरू देखिने गर्छन्। देशको हरेक कुना काप्चामा फैलिएको बचत तथा ऋणको मुख्य कारोबार गर्ने करिब २०००० सहकारी संस्थाहरूको कसरी प्रभावकारी अनुगमन तथा सुपरिवेक्षण गर्ने भन्ने अन्याय सृजना भएको छ।

ग. नेपाल राष्ट्र बैंक:

सहकारी ऐन, २०४८ ले संस्था वा संघले आफ्ना सदस्यहरूबाट बचत निक्षेप स्वीकार गर्न र आफ्ना सदस्यहरूलाई कर्जा दिन सक्ने व्यवस्था गरेको थियो र उल्लिखित कारोबार बाहेक आफ्ना सदस्यहरूभित्र मात्र सीमित रहने गरी निक्षेप स्वीकार गर्ने र कर्जा दिने लगायतका अन्य बैकिङ्ग कारोबार गर्न नेपाल राष्ट्र बैंकको पूर्व स्वीकृति लिनु पर्ने र यस्ता संस्था वा संघले नेपाल राष्ट्र बैंकले तोकेको शर्त तथा दिएको निर्देशन पालन गर्नु पर्ने व्यवस्था रहेको थियो। सोहि दफाले संस्था वा संघहरू मिलि एक सहकारी बैंकको स्थापना गर्न सक्नेछ र बैंकको स्थापनाको लागि नेपाल राष्ट्र बैंकको सिफारिस सहित दरखास्त पेश हुन आएमा रजिष्ट्रारले आवश्यक जाँचबुझ गरी त्यस्तो बैंक

दर्ता गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको थियो।⁸⁸ यो व्यवस्था सहकारी (पहिलो संशोधन) ऐन २०५७ ले गरेको हो । सो भन्दा अघी संस्था वा सङ्गले आफ्नो सदस्य वा अन्य व्यक्तिहरूबाट बचत तथा निक्षेप स्विकार गर्न र आफ्ना सदस्यहरूलाई ऋण दिन सक्ने तथा संस्था वा सङ्गले नेपाल राष्ट्र बैंकको स्विकृति लिई बैंकिङ्ग कारोबार गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको थियो।

सहकारी ऐन, २०७४ र सहकारी नियमावली, २०७५ मा सहकारी सम्बन्धमा नेपाल राष्ट्र बैंकको भूमिका निम्नानुसार रहने व्यवस्था छ।

१. **सहकारी बैङ्कको गठन**: सहकारी बैङ्कहरू गठन गर्न नेपाल राष्ट्र बैङ्कको पूर्व स्वीकृति लिनु पर्छ।⁸⁹सहकारी बैंकको वर्गीकरण नेपाल राष्ट्र बैंकले तोके बमोजिम हुन्छ।⁹⁰ सहकारी बैङ्कले नेपाल राष्ट्र बैङ्कबाट इजाजत प्राप्त गरेपछि मात्र आफ्नो कारोबार वा सेवा सञ्चालन गर्न सक्छ।⁹¹
२. **मापदण्ड पालना गर्नुपर्ने**: बचत तथा ऋणको मुख्य कारोबार गर्ने सहकारी संस्थाको नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण गर्ने निकायले सो सम्बन्धमा नेपाल राष्ट्र बैङ्कले जारी गरेको निर्देशन तथा मापदण्डको पालना गर्नुपर्छ। सहकारी संस्थाले नेपाल राष्ट्र बैङ्कले निर्धारण गरेको मापदण्ड कायम गरेको नभएमा यो दफा प्रारम्भ भएको मितिले दुई वर्षभित्र त्यस्तो मापदण्ड कायम गर्नुपर्छ।⁹²
३. **सन्दर्भ ब्याजदर सिफारिश समिति** : सन्दर्भ ब्याजदर तोक्ने सिफारिश गर्ने समितिमा नेपाल राष्ट्र बैंकको प्रतिनिधि सदस्यको रूपमा रहेको छ।⁹³
४. **सहकारी बैङ्कको न्यूनतम पूँजी**: सहकारी बैङ्कको न्यूनतम पूँजी नेपाल राष्ट्र बैङ्कले तोकिएको बमोजिम हुन्छ।⁹⁴ सहकारी बैङ्कले नेपाल राष्ट्र बैङ्कको पूर्व स्वीकृति लिई साधारण सभाबाट प्रस्ताव पारित गरी आफ्नो पूँजी वृद्धि गर्न सक्छ। सहकारी बैङ्कले नेपाल राष्ट्र बैङ्कले समय समयमा दिएको निर्देशन बमोजिम आफ्नो पूँजी वृद्धि गर्नु पर्छ।⁹⁵
५. **सहकारी बैंकहरूको एकीकरण**: सहकारी बैंकहरूको एकीकरण गर्दा रजिष्ट्रारले नेपाल राष्ट्र बैंकको पूर्व स्वीकृति लिनुपर्नेछ।⁹⁶

⁸⁸ सहकारी ऐन, २०४८ को दफा २६

⁸⁹ सहकारी ऐन, २०७४ दफा १२(१)

⁹⁰सहकारी नियमावली, २०७५ नियम ११(४)

⁹¹ सहकारी ऐन, २०७४ दफा २१(२)

⁹² सहकारी ऐन, २०७४ दफा २३(क)

⁹³ सहकारी ऐन, २०७४ दफा ५१

⁹⁴ सहकारी ऐन, २०७४ दफा ५३

⁹⁵ सहकारी नियमावली, २०७५ नियम ५०

⁹⁶ सहकारी नियमावली, २०७५ नियम ३९(६)

६. **हिसाब किताब र सेस्ता:** सहकारी बैंकले आफ्नो कारोबारको वास्तविक स्थिति देखिने गरी नेपाल राष्ट्र बैंकबाट स्वीकृत ढाँचा बमोजिमको हिसाब किताब र सेस्ताहरू राख्नु पर्छ।⁹⁷
७. **नेपाल राष्ट्र बैंकले व्यवस्थापन सम्हाल्न सक्ने:** सहकारी बैंकको लेखापरीक्षण प्रतिवेदन वा सो बैंकको निरीक्षण प्रतिवेदनका आधारमा नेपाल राष्ट्र बैंकबाट समय समयमा दिइएको निर्देशनको पालना नगरेको, सदस्यको हित विपरीत कुनै कार्य गरी सदस्यलाई हानी नोक्सानी पुर्याएको वा सहकारी बैंकको सञ्चालन दक्षतापूर्वक र प्रभावकारी रूपमा नगरी सो बैंकलाई हानी नोक्सानी पुऱ्याएको अवस्थामा नेपाल राष्ट्र बैंकले विभागलाई जानकारी दिई सहकारी बैंकको समितिलाई निलम्बन गरी त्यस्तो बैंकको व्यवस्थापन आफैले वा अन्य कुनै निकायद्वारा गर्न वा गराउन सक्छ। सहकारी बैंकको व्यवस्थापन आफैले गर्दा वा गराउँदा विभागको प्रतिनिधिलाई समेत सहभागी गराउनुपर्छ।⁹⁸
८. **सहकारी बैंकको दर्ता खारेजी:** सहकारी बैंकले तिर्नुपर्ने ऋण तथा बाह्य दायित्व भुक्तानी गर्न नसक्ने देखिएमा त्यस्तो बैंकलाई खारेज गर्नको लागि नेपाल राष्ट्र बैंकले रजिष्ट्रारलाई परामर्श दिन सक्नेछ।⁹⁹ रजिष्ट्रारले सहकारी बैंकको दर्ता खारेज गर्नुअघि नेपाल राष्ट्र बैंकको परामर्श लिनुपर्छ।¹⁰⁰
९. **सहकारी बैंकले तरल सम्पत्ति कायम राख्नु पर्ने:** सहकारी बैंकले नेपाल राष्ट्र बैंकले तोकिदिए बमोजिमको तरल सम्पत्ति कायम राख्नु पर्छ।¹⁰¹
१०. **लेखा परिक्षण र अन्य विवरण उपलब्ध गराउनुपर्ने:** सहकारी बैंकले आफ्नो लेखा परीक्षण सम्पन्न गरिसके पछि सो को प्रतिवेदन र अन्य विवरण सहितको प्रतिवेदन तोकिएको अवधिभित्र नेपाल राष्ट्र बैंकमा समेत प्रतिवेदन पेस गर्नुपर्छ।¹⁰² नेपाल राष्ट्र बैंकले तोकेको समय र ढाँचामा सहकारी बैंकले वित्तीय विवरण र अन्य आवश्यक तथ्याङ्क तथा कागजात नेपाल राष्ट्र बैंकमा पेश गर्नु पर्छ।¹⁰³
११. **निरीक्षण तथा हिसाबकिताब जाँच गर्ने:** नेपाल राष्ट्र बैंकले जुनसुकै बखत सहकारी बैंक वा तोकिएकोभन्दा बढी आर्थिक कारोबार गर्ने (पचास करोड रुपैयाँभन्दा बढीको बचत तथा ऋणको कारोबार),¹⁰⁴ सहकारी संस्थाको हिसाबकिताब वा वित्तीय कारोबारको निरीक्षण वा जाँच गर्न, गराउन सक्छ। यस प्रयोजनको लागि नेपाल राष्ट्र बैंकले आफ्ना कुनै अधिकारी वा विशेषज्ञ खटाई आवश्यक विवरण वा सूचनाहरू सहकारी बैंकबाट झिकाई निरीक्षण

⁹⁷ सहकारी ऐन, २०७४ दफा ५८

⁹⁸ सहकारी ऐन, २०७४ दफा ५९

⁹⁹ सहकारी ऐन, २०७४ दफा ६०(१)

¹⁰⁰ सहकारी ऐन, २०७४ दफा ८८(६)

¹⁰¹ सहकारी ऐन, २०७४ दफा ६२

¹⁰² सहकारी ऐन, २०७४ दफा ७३(२) र ७५(६)

¹⁰³ सहकारी ऐन, २०७४ दफा ९५(८)

¹⁰⁴ सहकारी नियमावली, २०७५ नियम ७१(१)

तथा सुपरिवेक्षण गर्न सक्छ। नेपाल राष्ट्र बैङ्कले माग गरेको जानकारी सम्बन्धित सहकारी संस्थाले उपलब्ध गराउनु पर्छ।¹⁰⁵

निरीक्षण वा हिसाब जाँच गर्दा कुनै सहकारी संस्थाको कारबाही यो ऐन, यस ऐन अन्तर्गत बनेको नियम, निर्देशिका, मापदण्ड वा कार्यविधि बमोजिम भएको नपाइएमा नेपाल राष्ट्र बैङ्कले सम्बन्धित सहकारी संस्थालाई आवश्यक निर्देशन दिन सक्छ र त्यस्तो निर्देशनको पालना गर्नु त्यस्तो सहकारी संस्थाको कर्तव्य हुन्छ।¹⁰⁶ नेपाल राष्ट्र बैङ्कले यस दफा बमोजिम सहकारी बैङ्कको निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण गर्दा नेपाल राष्ट्र बैङ्कले प्रचलित कानून बमोजिमको अधिकार प्रयोग गर्न सक्छ। सहकारी बैङ्कको निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण गर्दा प्राप्त हुन आएको जानकारी नेपाल राष्ट्र बैङ्कले विभागलाई उपलब्ध गराउनु पर्छ।¹⁰⁷ नेपाल राष्ट्र बैङ्कबाट भएको निरीक्षण वा हिसाबजाँच प्रतिवेदनका सिफारिसहरूको कार्यान्वयनको व्यवस्था रजिष्ट्रारले मिलाउनु पर्छ।¹⁰⁸

१२. बचत तथा ऋणको कारोबार गर्ने संस्था वा संघको निरीक्षण तथा अनुगमन सम्बन्धी विशेष व्यवस्था: संस्था वा संघको निरीक्षण तथा अनुगमन गर्दा रजिष्ट्रार वा रजिष्ट्रारबाट अधिकार प्राप्त अधिकारीले आवश्यकता अनुसार नेपाल राष्ट्र बैङ्क लगायतका अन्य निकायको सहयोग लिन सक्छ।¹⁰⁹ पचास करोड रुपैयाँभन्दा बढी बचत दायित्व भएका सहकारी संस्थाको सघन अनुगमनमा नेपाल राष्ट्र बैङ्कसमेतको समेत सहभागिता हुन्छ। यस्तो निरीक्षण तथा अनुगमनसम्बन्धी अन्य व्यवस्था मन्त्रालयबाट स्वीकृत कार्यविधि बमोजिम हुन्छ र यो कार्यविधि स्वीकृत गर्दा मन्त्रालयले नेपाल राष्ट्र बैङ्कको परामर्श लिन सकिन्छ।¹¹⁰

पचास करोड रुपैयाँभन्दा बढी शेयर पूँजी भएको वा सो रकम बराबरको वार्षिक कारोबार गर्ने सहकारी संस्थाको वित्तीय सुशासन तथा जोखिमको आधारमा विभागको अनुरोधमा त्यस्ता संस्थाको नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण नेपाल राष्ट्र बैङ्कले समेत गर्नु पर्छ।¹¹¹

१३. वार्षिक प्रतिवेदन: रजिष्ट्रारले सहकारी बैङ्कको निरीक्षण प्रतिवेदन नेपाल राष्ट्र बैङ्क समेतलाई उपलब्ध गराउनु पर्छ।¹¹²

¹⁰⁵ सहकारी ऐन, २०७४ दफा ९५(२),(३),(४)

¹⁰⁶ सहकारी ऐन, २०७४ दफा ९५(५)

¹⁰⁷ सहकारी ऐन, २०७४ दफा ९५(६) (७)

¹⁰⁸ सहकारी नियमावली, २०७५ नियम ७१(२)

¹⁰⁹ सहकारी ऐन, २०७४ दफा ९७

¹¹⁰ सहकारी नियमावली, २०७५ नियम ७२

¹¹¹ सहकारी ऐन, २०७४ दफा १५०

¹¹² सहकारी ऐन, २०७४ दफा १००

१४. **स्थिरीकरण कोष:** स्थिरीकरण कोषमा नेपाल राष्ट्र बैङ्कसमेत को योगदान रहन सक्छ।¹¹³
स्थिरीकरण कोषको सञ्चालनका लागि नेपाल राष्ट्र बैङ्कको प्रतिनिधि समेत रहने गरी सञ्चालन समिति रहन्छ।¹¹⁴ नेपाल राष्ट्र बैङ्कको प्रतिनिधि कोषको सञ्चालन समितिमा सदस्यको रूपमा रहेको छ।¹¹⁵
१५. **राष्ट्रिय सहकारी नियमन प्राधिकरण:** नेपाल राष्ट्र बैङ्कको कार्यकारी निर्देशक प्राधिकरणको सदस्यको रूपमा रहेको छ।¹¹⁶
१६. **सजायको अधिकार:** नेपाल राष्ट्र बैङ्कले इजाजतपत्र प्रदान गर्दा तोकेको शर्त, समय समयमा जारी गरेको आदेश वा निरीक्षण, सुपरिवेक्षण वा नियमनको क्रममा दिएको कुनै निर्देशनको उल्लङ्घन गर्ने सहकारी बैङ्कलाई सजाय गर्न सक्छ।¹¹⁷
सहकारी बैङ्कका सञ्चालक वा कर्मचारीले नेपाल राष्ट्र बैङ्कबाट जारी भएको आदेश, निर्देशन वा इजाजतपत्रको शर्त उल्लङ्घन गरेमा, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण गर्ने क्रममा माग भएको कागजात, विवरण, तथ्याङ्क वा अभिलेख तोकेको समयभित्र उपलब्ध नगराएमा वा बचतकर्ता वा सदस्यको हित विपरीत काम गर्ने सहकारी बैङ्कका सञ्चालकलाई सजाय गर्न सक्छ।¹¹⁸
१७. **अनुसन्धानको लागि लेखी पठाउन सक्ने:** नेपाल राष्ट्र बैङ्कले यस ऐन बमोजिम आफ्नो काम, कर्तव्य र अधिकारको पालना गर्दा कसैले दफा १२२ बमोजिमको कसूर गरेको थाहा पाएमा त्यस्तो कसूरका सम्बन्धमा यस ऐन बमोजिम अनुसन्धान गर्नको लागि सम्बन्धित निकायमा लेखी पठाउन सक्छ।¹¹⁹
१८. **सामाजिक परीक्षण प्रतिवेदन सहकारी बैङ्कले गराएको सामाजिक परीक्षण प्रतिवेदनको एक प्रति नेपाल राष्ट्र बैङ्क समक्ष समेत पेश गर्नुपर्छ।**¹²⁰
१९. **मापदण्ड, निर्देशिका वा कार्यविधि:** बचत तथा ऋणको मुख्य कारोबार गर्ने सहकारी संस्थाको नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण सम्बन्धमा नेपाल राष्ट्र बैङ्कले मापदण्ड बनाई जारी गर्नुपर्छ। मन्त्रालयले मापदण्ड बनाउँदा आवश्यकता अनुसार नेपाल राष्ट्र बैङ्क निकायको परामर्श लिन सक्छ।¹²¹

¹¹³ सहकारी ऐन, २०७४ दफा १०३(२)

¹¹⁴ सहकारी ऐन, २०७४ दफा १०३(४)

¹¹⁵ सहकारी नियमावली, २०७५ नियम ७४ (२) (घ)

¹¹⁶ सहकारी ऐन, २०७४ दफा १०३(ग) (१) (ख)

¹¹⁷ सहकारी ऐन, २०७४ दफा १२८(१)

¹¹⁸ सहकारी ऐन, २०७४ दफा १२८(२)

¹¹⁹ सहकारी ऐन, २०७४ दफा १२९

¹²⁰ सहकारी ऐन, २०७४ दफा १३७

¹²¹ सहकारी ऐन, २०७४ दफा १५१

२०. बचत तथा कर्जा सुरक्षण कोषको सञ्चालक समिति: बचत तथा कर्जा सुरक्षण कोषको सञ्चालनका लागि रहने सञ्चालक समितिमा नेपाल राष्ट्र बैङ्कका निर्देशक सदस्यको रूपमा रहेको छ।¹²²

हालसालै, सम्पत्ति शुद्धीकरण (मनी लाउण्डरिङ) निवारण तथा व्यावसायिक वातावरण प्रवर्द्धन सम्बन्धी केही ऐनलाई संशोधन गर्ने ऐन, २०८० ले नेपाल राष्ट्र बैङ्क ऐन, २०५८ मा दफा ५ को उपदफा (१) मा खण्ड (च१) र (च२) थपी बचत तथा ऋणको कारोबार गर्ने सहकारी संस्थाको नियमन निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण सम्बन्धमा निर्देशन तथा मापदण्ड जारी गर्ने र पचास करोड रुपैयाँ शोयर पूँजी भएको वा त्यति नै रकम बराबरको वार्षिक कारोबार गर्ने सहकारीको वित्तीय सुशासन र जोखिमका आधारमा सहकारी विभागको अनुरोधमा सहकारी सम्बन्धी प्रचलित कानूनको समेत अधिकार प्रयोग गरी नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण गर्ने समेतका प्रबन्ध र दफा १००क, थपी तोकिएका सहकारी संस्थाले यस ऐन तथा प्रचलित कानून बमोजिम बैङ्कले जारी गरेका आदेश वा निर्देशनको उल्लंघन गरेमा त्यस्ता सहकारी वा सहकारीका सञ्चालक तथा पदाधिकारी वा कर्मचारीलाई दफा ९९ बमोजिम जरिवाना गर्न वा दफा १०० बमोजिम सजाय गर्न सक्ने भन्ने प्रबन्ध समावेश गरिएको छ।

घ. सहकारी विभाग (विभाग/रजिष्ट्रार)

१. विभाग:

सहकारी ऐन, २०४८ मा विभाग सम्बन्धमा कुनै उल्लेख भएको देखिँदैन । सहकारी नियमावली, २०४९ को नियम १५ मा सहकारी विभागको रजिष्ट्रारलाई नै रजिष्ट्रारको रूपमा काम गर्न नेपाल सरकारले नियुक्त गर्ने व्यवस्था थियो।¹²³

सहकारी ऐन, २०७४ मा “विभाग” भन्नाले सहकारी विभाग सम्झनु पर्दछ भनि परिभाषा गरिएको छ।

सहकारी ऐन, २०७४ र नियमावली २०७५ मा सहकारी सम्बन्धमा विभागको भूमिका निम्नानुसार व्यवस्था गरिएको छ।¹²⁴

१. प्रतिवेदन: सहकारी संस्थाले पेश गर्नु पर्ने प्रतिवेदन विभागमा रहेको एकीकृत व्यवस्थापन सूचना प्रणालीमा गर्नु पर्नेछ।¹²⁵

¹²² सहकारी नियमावली, २०७५ नियम ६५(१)(ड)

¹²³ सहकारी नियमावली, २०४९ नियम १५

¹²⁴ सहकारी ऐन, २०७४ दफा २(ठ)

¹²⁵ सहकारी ऐन, २०७४ दफा ७३(१)(क)

२. रजिष्ट्रार तोक्ने: मन्त्रालयले निजामती सेवाको राजपत्राङ्कित प्रथम श्रेणी वा सो सरहको पदमा कार्यरत कर्मचारीलाई विभागको रजिष्ट्रारको रूपमा कार्य गर्ने गरी तोक्नेछ।¹²⁶
३. विभागलाई जानकारी वा प्रतिवेदन दिनु पर्ने: सहकारी बैंकको निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण गर्दा प्राप्त हुन आएको जानकारी नेपाल राष्ट्र बैंकले विभागलाई उपलब्ध गराउनु पर्छ।¹²⁷ संघले आफ्ना सदस्यको काम कारवाहीको तोकिए बमोजिम निरीक्षण तथा अनुगमन गरी सो को प्रतिवेदन विभागलाई दिनु पर्छ।¹²⁸
४. असल नियतले गरेको कामको बचाउने: यस ऐन अन्तर्गत बनेको नियम विनियम वा निर्देशिका बमोजिम असल नियतले गरेको कुनै काम कारवाहीको सम्बन्धमा विभागको पदाधिकारी वा कर्मचारी व्यक्तिगत वा सामूहिक रूपले जवाफदेही हुने छैनन् ।
५. विभागको नियमन अनुगमन र सुपरिवेक्षण सम्बन्धी अधिकार: स्थानीय तह वा प्रदेशमा दर्ता भई वार्षिक पचास करोड रूपैयाँभन्दा बढीको कारोबार गर्ने सहकारी संस्था र विभागमा दर्ता भएको सहकारी संस्थाको संस्थाको नियमन, अनुगमन र सुपरिवेक्षणको अधिकार विभागलाई रहेको छ।¹²⁹ तथापी सम्बन्धित स्थानीय तह वा प्रदेशबाट जोखिमको आधारमा कुनै सहकारी संस्थाको नियमन, अनुगमन तथा सुपरिवेक्षण गर्नका लागि अनुरोध भई आएमा विभागबाट त्यस्तो संस्थाको नियमन, अनुगमन तथा सुपरिवेक्षण गर्न सकिन्छ।¹³⁰ यस अतिरिक्त पचास करोड रूपैयाँभन्दा बढी शेयर पुँजी भएको वा सो रकम बराबरको वार्षिक कारोबार गर्ने सहकारी संस्थाको वित्तीय सुशासन तथा जोखिमको आधारमा त्यस्ता संस्थाको नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षणका लागि विभागले नेपाल राष्ट्र बैंकलाई अनुरोध गर्न सक्छ।¹³¹ यो ऐन तथा यस ऐन अन्तर्गत बनेको नियमावली, कार्यविधि, निर्देशिका, दिग्दर्शन वा दिएको निर्देशनको पालना नगरेको उजुरी वा गुनासो प्राप्त भएको अवस्थामा विभागले जुनसुकै सहकारी संस्थाको नियमन, अनुगमन तथा सुपरिवेक्षण गर्न सक्छ।¹³² विभागले सहकारी संस्थाको कार्य प्रकृति अनुसार तोकिए बमोजिमका निकायको प्रतिनिधि र विषय विज्ञ रहेको समितिबाट त्यस्तो संस्थाको नियमन, अनुगमन तथा सुपरिवेक्षण गराउन सक्छ।¹³³

¹²⁶ सहकारी ऐन, २०७४ दफा ९२

¹²⁷ सहकारी ऐन, २०७४ दफा ९५(७)

¹²⁸ सहकारी ऐन, २०७४ दफा ९९(१)

¹²⁹ सहकारी ऐन, २०७४ दफा १५०(३)

¹³⁰ सहकारी ऐन, २०७४ दफा १५०(५)

¹³¹ सहकारी ऐन, २०७४ दफा १५०(६)

¹³² सहकारी ऐन, २०७४ दफा १५०(७)

¹³³ सहकारी ऐन, २०७४ दफा १५०(८)

६. **अभिलेख तथा कारोबारको लेखाको तरिका र ढाँचा तोक्ने:** सहकारी संस्थाले आफ्नो कार्यसञ्चालनको अभिलेखका साथै आफूले गरेको कारोबारको लेखा विभागले तोकेको तरिका र ढाँचामा समेत राख्नु पर्छ। पाँच करोड रुपैयाँभन्दा बढी जायजथा भएका सहकारी संस्थाले राख्नुपर्ने अभिलेख तथा लेखा विभागले तोकेबमोजिमको निर्धारक पूरा भएको विद्युतीय उपयोग कार्यक्रमणिका (एप्लिकेशन सफ्टवेयर) मा समेत व्यवस्थित गर्नु पर्छ। सहकारी संस्थाले आफ्नो संस्थागत तथा व्यावसायिक कारोबारको विवरण विभागले तोकेको व्यवस्थापन सूचना प्रणालीमा समेत प्रविष्ट गर्नु पर्छ।¹³⁴
७. **निरीक्षण तथा अनुगमन सम्बन्धी विशेष व्यवस्था:** ऋणको मुख्य कारोबार गर्ने सहकारी संस्थाको सघन अनुगमनको व्यवस्था मिलाउने सम्बन्धमा विभागको भूमिका रहेको छ। सहकारी संस्थाहरूले सुरक्षण, वित्तीय संरचना, सम्पत्तिको स्तर, तरलता, लगानीका क्षेत्रलगायतमा विभागले तोकेका मानकहरूको पालना गर्नु पर्छ। तोकिएका मानकहरूको पालनाको अवस्थाको नियमित अनुगमन गरी पालना नभएको पाइएमा विभागले तत्काल निर्देशन दिन सक्छ।¹³⁵

कानुनले सहकारी विभागलाई उच्च तहको नियामकको रूपमा राखेको छ। अन्य कुराको अतिरिक्त सहकारी संस्थाहरूको निरीक्षण र अनुगमनमा विभागको भूमिका महत्वपूर्ण रहेको छ। तर विभागमा अव्यवस्थित तवरले रहेको फाइलहरू, COPOMIS मा रहेका सूचनाहरूको अपूर्णता, सहकारी संस्थाहरूले साधारण सभा गरे नगरेको नियमित जानकारी लिने कार्य, लेखा परीक्षण भए नभएको, र भए पनि पठाइएको प्रतिवेदन साँचो वा झुठो के हो भनी पहिचान गर्ने दक्षता, साँचो नै हो भने संस्थाको अवस्था कस्तो छ भनी विश्लेषण गर्न सक्ने क्षमताको दृष्टिकोणले आयोगले सन्तोषजनक अवस्था देखेन। यस अघिका आयोग समितिहरूले पनि यस सम्बन्धमा प्रशस्त पाना खर्च गरेका छन्।

२. रजिष्ट्रार:

सहकारी ऐन, २०४८ ले रजिष्ट्रार भन्नाले दफा २१ बमोजिम नियुक्त भएको रजिष्ट्रार सम्झिनु पर्ने भनि परिभाषा गरेको र¹³⁶ संस्था वा संघ दर्ता गर्न र तोकिए बमोजिमका अन्य कार्यहरू गर्न नेपाल सरकारले एकजना रजिष्ट्रारको नियुक्ति गर्नेछ भन्ने व्यवस्था गरेको थियो। सो बमोजिम सहकारी नियमावली, २०४९ ले समेत उल्लेख गरेको थियो।¹³⁷

सहकारी ऐन, २०४८ र सहकारी नियमावली, २०४९ ले रजिष्ट्रारको भूमिका सम्बन्धमा निम्न व्यवस्था गरेको थियो:

¹³⁴ सहकारी नियमावली, २०७५ नियम २८

¹³⁵ सहकारी नियमावली, २०७५ नियम ७२

¹³⁶ सहकारी ऐन, २०४८ दफा २(घ)

¹³⁷ सहकारी ऐन, २०४८ दफा २१

१. **संस्था वा संघ दर्ता:** संस्था वा संघ दर्ता गर्नको लागि सम्बन्धित सदस्यहरूले रजिष्ट्रारसमक्ष दरखास्त दिनु पर्छ ।¹³⁸ दर्ता गर्नको लागि परेको दरखास्तमा रजिष्ट्रारले सो संस्था वा संघको विनियम सहकारी सिद्धान्त बमोजिम छु छैन भन्ने सम्बन्धमा आवश्यक जाँचबुझ गर्नुपर्छ । जाँचबुझ गर्दा उपयुक्त देखेमा रजिष्ट्रारले संस्था वा संघ दर्ता गरी प्रमाणपत्र दिनु पर्छ ।¹³⁹ जाँचबुझ गर्दा रजिष्ट्रारले कुनै कुरा संशोधन गर्नु पर्ने देखेमा पन्ध्र दिनभित्र संशोधनका लागि सूचना दिनुपर्छ । सूचना अनुसार संशोधन गर्न आवेदकहरूले अस्वीकार गरेमा वा त्यस्तो सूचना पाएको मितिले पैंतीस दिन भित्र संशोधन नगरेमा रजिष्ट्रारले संस्था वा संघ दर्ता गर्न अस्वीकार गर्न सक्छ ।¹⁴⁰
२. **संस्था वा संघको विनियम:** संस्था वा संघले आफ्नो कार्य संचालन गर्न विनियम बनाउनु पर्छ । यसरी बनाइएको विनियम रजिष्ट्रारले स्वीकृत गरेपछि लागू हुन्छ । विनियम संशोधन गरिएमा संशोधन गरिएको विनियम रजिष्ट्रारले स्वीकृत गरे पछि मात्र लागू हुन्छ ।¹⁴¹
३. **अधिकार प्रत्यायोजन:** यो ऐन वा यस ऐन अन्तर्गत बनेको नियम बमोजिम रजिष्ट्रारलाई प्राप्त अधिकारहरू मध्ये सबै वा कुनै अधिकार रजिष्ट्रारले आफू मुनिका कुनै अधिकृतलाई प्रत्यायोजन गर्न सक्छ ।¹⁴²
४. **एकीकरण वा विभाजन गर्न सक्ने :** दुई वा दुईभन्दा बढी संस्थाहरू आपसमागाभी एकीकरण गर्न वा एक सस्वा वा संघलाई दुई वा दुईभन्दा बढी संस्था वा संघमा विभाजन गर्न सम्बन्धित संस्था वा संघको साधारण सभाको दुई तिहाई बहुमतबाट निर्णय भएको हुनु पर्छ । यस्तो निर्णय गर्दा एकीकरण र विभाजनका शर्त र कार्यविधिहरू समेत खोलिएको हुनु पर्छ । सो निर्णयको आधारमा रजिष्ट्रारले एकीकरण वा विभाजन गर्नु पर्छ ।¹⁴³
५. **प्रतिवेदन तथा जानकारी लिने:** प्रत्येक संस्था वा संघले प्रत्येक वर्ष कारोवारको वार्षिक प्रतिवेदन तथा लेखापरीक्षण प्रतिवेदनको साथै तोकिएको विवरणहरू समावेश भएको प्रतिवेदन तोकिएको समयभित्र रजिष्ट्रार वा निजले तोकिएको अधिकारी समक्ष पेश गर्नु पर्छ ।¹⁴⁴ रजिष्ट्रारले आवश्यक देखेमा प्रत्येक संस्था वा संघले लेनदेन कारोवार गर्ने बैंक वा अन्य निकायसँग (क) लेनदेन सम्बन्धी कुनै विवरण, (ख) बैंक वा अन्य निकाय किताबको नक्कल रहेको संस्था वा संघको हिसाब (ग) संस्था वा संघको नाममा जम्मा हुने गरी भुक्तानी

¹³⁸ सहकारी ऐन, २०४८ दफा ४

¹³⁹ सहकारी ऐन, २०४८ दफा ५

¹⁴⁰ सहकारी ऐन, २०४८ दफा ६

¹⁴¹ सहकारी ऐन, २०४८ दफा १२

¹⁴² सहकारी ऐन, २०४८ दफा २२

¹⁴³ सहकारी ऐन, २०४८ दफा ३१

¹⁴⁴ सहकारी ऐन, २०४८ दफा ३४ तथा सहकारी नियमावली, २०४९ नियम २१(२)

गरिएको वा संस्था वा संघले दरपिठ गरेको चेकहरू (घ) आर्थिक कारोबार सम्बन्धी बिल भरपाई आदि सम्बन्धी जानकारी माग्न सक्छ।¹⁴⁵

६. **निरीक्षण गर्ने:** संस्था वा संघको जुनसुकै कागजपत्रहरू तथा अभिलेखहरू निरीक्षण गर्न सक्छ र त्यस्तो निरीक्षण गर्न दिनु संस्था वा संघका संचालक सदस्य वा कर्मचारीको कर्तव्य हुन्छ।¹⁴⁶ निरीक्षण प्रतिवेदनमा लेखिए बमोजिमको त्रुटिहरू सुधार गर्न लगाउने कर्तव्य रजिष्ट्रारको हुनेछ।¹⁴⁷
७. **सोधपुछ गर्न सक्ने:** कुनै संस्था वा संघले सन्तोषजनक काम गरेको छैन भनी सो संस्था वा संघको कम्तिमा पाँच प्रतिशत सदस्यले निवेदन दिएमा वा कुनै संस्था वा संघको व्यावसायिक कारोबार सन्तोषजनक नलागेमा रजिष्ट्रारले आफै गरी सोधपुछ गर्न वा कुनै अधिकारीलाई लिखित रूपमा अधिकार दिई सोधपुछ गराउन सक्छ।¹⁴⁸
८. **लेखापरीक्षकको स्वीकृति:** संस्था वा संघले प्रत्येक आर्थिक वर्षको हिसाव जाँच रजिष्ट्रार वा निजले तोकेको अधिकारीले स्वीकृति दिएको लेखापरीक्षकद्वारा गराउनु पर्छ।¹⁴⁹
९. **संस्था वा संघको बाँकी बक्यौता असुल उपर गर्ने:** कुनै व्यक्तिले संस्था वा संघबाट प्राप्त गरेको ऋण वा संस्था वा संघलाई तिर्नु पर्ने बाँकी बक्यौता, संस्था वा संघको हिनामिना गरेको सम्पत्तिको बिगो र सो रकमहरूमा लागेको व्याज समेत संस्था वा संघको सिफारिसमा रजिष्ट्रारले निजको जाय जेयाजेथाबाट तोकिए बमोजिमको कार्यविधि अपनाई लिलाम विक्री गरी असुल उपर गर्न सक्छ।¹⁵⁰ सो असुलीको कार्यविधिसमेत व्यवस्था गरिएको छ।¹⁵¹
१०. **संस्था वा संघको विघटन र दर्ता खारेजी:** संस्था वा संघको साधारण सभाको कूल सदस्य संख्याको दुई तिहाई बहुमतले संस्था वा संघ विघटन गर्ने निर्णय सहितको निवेदन प्राप्त भएपछि रजिष्ट्रार वा निजबाट अधिकार प्राप्त व्यक्तिले त्यस्तो संस्था वा संघको दर्ता खारेज गर्न सक्छ। सोधपुछ गर्दा वा निरीक्षण गर्दा कुनै संस्था वा संघ लगातार दुई वर्षसम्म कुनै कारोबार नगरी निस्कृय अवस्थामा रहेको पाइएमा वा कुनै संस्था वा संघद्वारा आफ्नो उद्देश्य विपरीत कार्य गरेको पाइएमा पनि दर्ता खारेज गर्न सक्छ।¹⁵²

¹⁴⁵ सहकारी नियमावली, २०४९ नियम २२

¹⁴⁶ सहकारी ऐन, २०४८ दफा ३६

¹⁴⁷ सहकारी नियमावली, २०४९ नियम २३

¹⁴⁸ सहकारी ऐन, २०४८ दफा ३५

¹⁴⁹ सहकारी ऐन, २०४८ दफा ३७

¹⁵⁰ सहकारी ऐन, २०४८ दफा ३९

¹⁵¹ सहकारी नियमावली, २०४९ नियम २५-२७

¹⁵² सहकारी ऐन, २०४८ दफा ४१

११. **लिक्वीडेटरको नियुक्ति:** कुनै संस्था वा संघ विघटन भएमा सो सम्बन्धी कुराको कार्यान्वयन गर्न रजिष्ट्रार वा निजबाट अधिकार प्राप्त व्यक्तिले एक जना लिक्वीडेटर नियुक्त गर्नुपर्छ ।¹⁵³ लिक्वीडेटरको काम कर्तव्य र अधिकार सम्बन्धमा पनि व्यवस्था गरिएको छ ।¹⁵⁴ लिक्वीडेटरले गरेको कामलाई रजिष्ट्रारले दोहोर्‍याई हेरी पुनः आदेश वा अन्यथा निर्णय गर्न सक्छ ।¹⁵⁵

१२. **सजायको अधिकार:** प्रतिवेदन पेश नगर्ने वा जानकारी नदिने संस्था वा संघलाई तथा दर्ताभएको संस्था वा संघ बाहेक सहकारी शब्द प्रयोग गरी व्यापार गर्नेलाई सजाय गर्न सक्छ ।¹⁵⁶

१३. **साधारण सभा बोलाउने:** कुनै संस्था वा संघको वार्षिक साधारण सभा नबोलाइएको अवस्थामा रजिष्ट्रारले वा निजले तोकेको व्यक्तिले त्यस्तो सभा बोलाउन सक्छ ।¹⁵⁷

सहकारी ऐन, २०७४ ले रजिष्ट्रार" भन्नाले दफा ९२ बमोजिम तोकिएको रजिष्ट्रार सम्झनु पर्छ भनि परिभाषा गरेको छ ।¹⁵⁸ मन्त्रालयले नियमित सेवाको राजपत्रांकित प्रथम श्रेणी वा सो सरहको पदमा कार्यरत कर्मचारीलाई विभागको रजिष्ट्रारको रूपमा कार्य गर्न तोक्नु पर्छ भनि नियमावली, २०७५ ले व्यवस्था गरेको छ ।¹⁵⁹

रजिष्ट्रारको काम, कर्तव्य र अधिकार ऐनमा उल्लेख भए बाहेक नियमावलीले विस्तृत व्यवस्था गरेको छ ।¹⁶⁰ रजिस्ट्रारलाई प्राप्त अधिकारमध्ये आवश्यकता अनुसार केही अधिकारहरू आफू मातहतका अधिकृतलाई प्रत्यायोजन गर्न सक्छ ।¹⁶¹

सहकारी ऐन, २०७४ र सहकारी नियमावली, २०७५ ले रजिष्ट्रारको भुमिका सम्बन्धमा निम्न व्यवस्था गरेको छ ।

१. **संस्था दर्ता:** यस ऐन बमोजिम गठन भएका सरकारी संस्थाले संस्थाको प्रकृति बमोजिम दर्ताको लागि रजिष्ट्रारबाट अधिकार प्राप्त अधिकारी समक्ष वा रजिष्ट्रार समक्ष दरखास्त दिनु पर्छ । दरखास्तसाथ प्रस्तावित विनियम, सञ्चालनको सम्भाव्यता अध्ययन प्रतिवेदन, शेयर

¹⁵³ सहकारी ऐन, २०४८ दफा ४२

¹⁵⁴ सहकारी नियमावली, २०४९ नियम ३३

¹⁵⁵ सहकारी नियमावली, २०४९ नियम ३४

¹⁵⁶ सहकारी ऐन, २०४८ दफा ४३-४४

¹⁵⁷ सहकारी नियमावली, २०४९ नियम ११

¹⁵⁸ सहकारी ऐन, २०७४ दफा २(झ)

¹⁵⁹ सहकारी ऐन, २०७४ दफा ९२

¹⁶⁰ सहकारी ऐन, २०७४ दफा ९३

सहकारी नियमावली, २०७५ नियम ७३

¹⁶¹ सहकारी ऐन, २०७४ दफा ९४

सङ्ख्या र शेर रकमको विवरण समेतका तोकिए बमोजिमका अन्य विवरण देखिने कागजातहरू संलग्न गर्नु पर्छ । सहकारी बैङ्क दर्ताको लागि दरखास्त दिँदा सो को अतिरिक्त नेपाल राष्ट्र बैङ्कको पूर्व स्वीकृति प्राप्त गरेको पत्र समेत संलग्न गर्नु पर्छ । संस्था वा संघ दर्ताको दरखास्तको ढाँचा र पेश गर्नुपर्ने विवरण सम्बन्धमा नियमले विस्तृत व्यवस्था गरेको छ।¹⁶²

प्राप्त दरखास्त सहितको कागजातहरू छानबिन गर्दा पेश भएको विनियम कानून बमोजिम रहेको, प्रस्तावित सहकारी संस्था सहकारी मूल्य, मान्यता र सिद्धान्त अनुरूप सञ्चालन हुन सक्ने आधार रहेको, समुदायमा आधारित एवम् सदस्य केन्द्रित भई सञ्चालन र नियन्त्रण हुन सक्ने स्पष्ट आधार रहेको र तोकिए बमोजिमका अन्य आधारहरू पूरा भएको पाइएमा दरखास्त परेको मितिले तीस दिनभित्र त्यस्तो सहकारी संस्था दर्ता गरी तोकिए बमोजिमको ढाँचामा दर्ता प्रमाणपत्र दिनु पर्छ। प्रस्तावित सहकारी संस्थाको विनियम संशोधन नगरी दर्ता गर्न मिल्ने नदेखिएमा सो विनियममा संशोधन गर्नु पर्ने व्यहोरा खुलाई दरखास्त प्राप्त भएको मितिले पन्ध्र दिनभित्र निवेदकलाई सूचना दिनु पर्छ ।¹⁶³ सूचना दिएको अवधिभित्र निवेदकले संशोधन गर्न अस्वीकार गरेमा वा त्यस्तो सूचना पाएको मितिले तीस दिनभित्र विनियम संशोधन नगरेमा वा सूचनामा उल्लेख भए बमोजिम हुनेगरी विनियम संशोधन नगरेमा त्यस्तो सहकारी संस्था दर्ता गर्न अस्वीकार गर्न सकिन्छ।¹⁶⁴

सहकारी संस्था दर्ता गर्दा सहकारी संस्थाले पालना गर्नु पर्ने गरी कुनै शर्त तोक्न पनि सकिन्छ।¹⁶⁵

२. कार्य सञ्चालन प्रतिवेदन लिने: यो ऐन प्रारम्भ हुँदाका बखत सञ्चालनमा रहेका संस्थाहरूको कार्यक्षेत्र यसै ऐन अनुसार कायम भएको मानिनेछ। तर यो ऐन प्रारम्भ भएपछि ती संस्थाहरूले एक वर्षभित्र सदस्यता विस्तारको अवस्था, व्यावसायिक सेवा सञ्चालनको अवस्था, र तोकिए बमोजिमका अन्य विवरण खोली कार्य सञ्चालन प्रतिवेदन पेश गर्नु पर्छ।¹⁶⁶

कार्य सञ्चालन प्रतिवेदन पेश भएपछि आवश्यक जाँचबुझ समेत गरी सम्बन्धित सहकारी संस्थालाई सदस्यता विस्तार वा व्यावसायिक सेवा सञ्चालनको आधार वा सञ्चालन खर्च धान्ने गरी व्यावसायिक कार्यकुशलता बढाउन र संस्था सञ्चालनमा सदस्यको

¹⁶² सहकारी नियमावली, २०७५ नियम ६

¹⁶³ सहकारी ऐन, २०७४ दफा १५

¹⁶⁴ सहकारी ऐन, २०७४ दफा १६

¹⁶⁵ सहकारी ऐन, २०७४ दफा १५

¹⁶⁶ सहकारी ऐन, २०७४ दफा १८(५)

सहभागितामूलक लोकतान्त्रिक नियन्त्रण कायम राख्न वा व्यावसायिक एवं प्रबर्द्धनात्मक सेवाका लागि कार्यक्षेत्र पुनःनिर्धारण गर्न निर्देशन दिन सक्छ।¹⁶⁷

३. **मापदण्ड पालना गर्नु पर्ने:** बचत तथा ऋणको मुख्य कारोबार गर्ने सहकारी संस्थाको नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण गर्ने निकायले सो सम्बन्धमा नेपाल राष्ट्र बैङ्कले जारी गरेको निर्देशन तथा मापदण्डको पालना गर्नु पर्छ।¹⁶⁸
४. **विनियम स्वीकृति:** सहकारी संस्थाले आफ्नो कार्य सञ्चालनको लागि विनियम बनाउनु पर्छ। विनियम रजिष्ट्रार वा रजिष्ट्रारबाट अधिकार प्राप्त अधिकारीबाट स्वीकृत भएपछि लागू हुन्छ। सहकारी बैङ्कको विनियम स्वीकृत गर्नु अघि रजिष्ट्रारले नेपाल राष्ट्र बैंक परामर्श लिनु पर्छ।¹⁶⁹ उपदफा (१) बमोजिम संशोधन भएको विनियम पनि रजिष्ट्रार वा रजिष्ट्रारबाट अधिकार प्राप्त अधिकारीबाट स्वीकृत भएपछि मात्र लागू हुन्छ।¹⁷⁰
५. **विशेष साधारण सभा बोलाउन निर्देशन दिन सक्ने :** कुनै सहकारी संस्थाको निरीक्षण वा सुपरिवेक्षण गर्दा वा कसैको उजुरी परी छानबिन गर्दा यो ऐन, यस ऐन अन्तर्गत बनेका नियम, विनियम तथा आन्तरिक कार्यविधि विपरीत कार्य गरेको समेतका अवस्था देखिन आएमा रजिष्ट्रार वा रजिष्ट्रारबाट अधिकारप्राप्त अधिकारीले त्यस्तो सहकारी संस्थाको समितिलाई साधारण सभा बोलाउन निर्देशन दिन सकिन्छ।
समितिले सो निर्देशन प्राप्त भएको मितिले पैंतीस दिनभित्र साधारण सभाको बैठक बोलाउनु पर्छ र उक्त बैठकमा उजुरी वा निरीक्षणका क्रममा देखिएका विषयमा छलफल गरी त्यसको प्रतिवेदन रजिष्ट्रार वा रजिष्ट्रारबाट अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष पेश गर्नु पर्छ।
उल्लेखित अवधिभित्र समितिले साधारण सभा नबोलाएमा रजिष्ट्रारबाट अधिकारप्राप्त अधिकारीले वा रजिष्ट्रारले त्यस्तो साधारण सभा बोलाउन सक्छ।¹⁷¹
६. **समितिको निर्वाचन :** समितिले आफ्नो कार्यावधि समाप्त हुनु अघि अर्को समितिको निर्वाचन गराउनु पर्छ। समितिको निर्वाचन नगराएको जानकारी प्राप्त भएमा त्यस्तो जानकारी प्राप्त भएको मितिले छ महिनाभित्र समितिको निर्वाचन गराउन सम्बन्धित समितिलाई आदेश दिन सक्छ। सो आदेश बमोजिमको समयावधिभित्र समितिको निर्वाचन गराई रजिस्ट्रार वा रजिस्ट्रारबाट अधिकारप्राप्त अधिकारीलाई जानकारी गराउनु पर्छ। त्यसरी आदेश दिँदा पनि निर्वाचन नगराएमा त्यस्तो सहकारी संस्था सदस्य रहेको माथिल्लो संघ भए सो संघको

¹⁶⁷ सहकारी ऐन, २०७४ दफा १८(६)

¹⁶⁸ सहकारी ऐन, २०७४ दफा २३(क)

¹⁶⁹ सहकारी ऐन, २०७४ दफा २७

¹⁷⁰ सहकारी ऐन, २०७४ दफा २९(२)

¹⁷¹ सहकारी ऐन, २०७४ दफा ४०

प्रतिनिधिसमेतलाई सहभागी गराई समितिको निर्वाचन सम्बन्धी सम्पूर्ण कार्य गर्नु वा गराउनु पर्छ।¹⁷²

७. **समितिको विघटन** : यो ऐन वा यस ऐन अन्तर्गत बनेको नियमावलीमा उल्लिखित शर्त वा रजिष्ट्रार वा रजिष्ट्रारबाट अधिकारप्राप्त अधिकारीले दिएको निर्देशनको बारम्बार उल्लङ्घन गरेमा साधारण सभाले समितिको विघटन गर्न सक्छ ।

रजिष्ट्रार वा कार्यालय प्रमुखले समितिलाई उजुरी वा निरीक्षणका क्रममा देखिएका विषयवस्तुको गम्भीरताको आधारमा बढीमा छ महिनासम्मको समय दिई सुधार गर्ने मौका दिन सक्छ। त्यस्तो समयवाधिभिन्न पनि सुधार नगरेमा त्यस्तो समितिलाई विघटन गर्नु पर्छ।

समिति विघटन भएमा त्यसरी विघटन गरिएको मितिले तीन महिनाभित्र अर्को समितिको निर्वाचन सम्पन्न गराउनुपर्छ। त्यस्तो निर्वाचन नभएसम्म सहकारी संस्थाको दैनिक कार्य सञ्चालन गर्न रजिष्ट्रार वा रजिष्ट्रारबाट अधिकारप्राप्त अधिकारीले एक तदर्थ समिति गठन गर्नुपर्छ।¹⁷³ सदस्यहरूमध्येबाट सात जनाको तदर्थ समिति गठन गर्नु पर्छ।¹⁷⁴

८. **सन्दर्भ व्याजदर तोक्न सक्ने** : रजिस्ट्रारले सहकारी संस्थाको प्रयोजनका लागि बचत तथा ऋणको सन्दर्भ व्याजदर (रेफरेन्स इन्टेरेस्ट रेट) तथा कारोबारको अधिकतम सीमा तोक्न सक्छ।¹⁷⁵

९. **सहकारी बैंकको दर्ता खारेजी** : सहकारी बैंकले तिर्नुपर्ने ऋण तथा बाह्य दायित्व भुक्तानी गर्न नसक्ने देखिएमा त्यस्तो बैंकलाई नेपाल राष्ट्र बैंकको परामर्श रजिष्ट्रारले दर्ता खारेज गरी लिक्विडेटर नियुक्त गर्नुपर्छ।¹⁷⁶

१०. **सहकारी प्रवर्द्धन कोष**: सहकारी प्रवर्द्धन कोषबाट विभिन्न संघलाई उपलब्ध गराइएको रकम दुरुपयोग वा अन्य प्रयोजनमा प्रयोग भएको पाइएमा रजिष्ट्रार वा रजिष्ट्रारबाट अधिकारप्राप्त अधिकारीले त्यस्तो रकम असुलउपर गराई कोषबाट उपलब्ध गराइने रकममा रोक लगाउन सक्छ।¹⁷⁷

¹⁷² सहकारी ऐन, २०७४ दफा ४२

¹⁷³ सहकारी ऐन, २०७४ दफा ४७

¹⁷⁴ सहकारी नियमावली, २०७५ नियम २१

¹⁷⁵ सहकारी ऐन, २०७४ दफा ५१

¹⁷⁶ सहकारी ऐन, २०७४ दफा ६०

¹⁷⁷ सहकारी ऐन, २०७४ दफा ७०

११. **विवरण उपलब्ध गराउनु पर्ने:** सहकारी संस्थाले प्रत्येक वर्ष वार्षिक प्रतिवेदन र लेखापरीक्षण प्रतिवेदन लगायत तोकिएको विवरणहरू तोकिएको समयभित्र रजिष्ट्रार वा रजिष्ट्रारबाट अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष पेश गर्नु पर्छ।¹⁷⁸
१२. **विघटन र दर्ता खारेजी:** कुनै सहकारी संस्थामा विनियममा उल्लिखित उद्देश्य तथा कार्य हासिल गर्न सम्भव नभएमा वा सदस्यको हित गर्न नसक्ने अवस्था विद्यमान भएमा साधारण सभाको तत्काल कायम रहेका बहुमत सदस्यको निर्णयबाट त्यस्तो सहकारी संस्थाको विघटन गर्ने निर्णय गरी दर्ता खारेजीको स्वीकृतिका लागि समितिले रजिष्ट्रार वा रजिष्ट्रारबाट अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष निवेदन दिन सक्छ। प्राप्त निवेदन छानबिन गर्दा त्यस्तो सहकारी संस्थाको विघटन गर्न उपयुक्त देखिएमा रजिष्ट्रार वा रजिष्ट्रारबाट अधिकारप्राप्त अधिकारीले त्यस्तो सहकारी संस्थाको दर्ता खारेज गर्न सक्छ।¹⁷⁹
- लगातार दुई वर्षसम्म कुनै कारोबार नगरी निष्क्रिय रहेको पाइएमा लगायतका अवस्थामा पनि सहकारी संस्थाको दर्ता खारेज गर्न सकिन्छ।¹⁸⁰
१३. **लिक्विडेटको नियुक्ति र नियन्त्रण:** कुनै सहकारी संस्थाको दर्ता खारेज भएमा रजिष्ट्रार वा रजिष्ट्रारबाट अधिकारप्राप्त अधिकारीले लिक्विडेटर नियुक्त गर्नुपर्छ। पचास लाख रुपैयाँसम्मको सम्पत्ति भएको संस्थाको हकमा रजिष्ट्रारले वा रजिष्ट्रारबाट अधिकारप्राप्त अधिकारी वा कर्मचारीलाई लिक्विडेटर नियुक्त गर्न सक्छ। यसरी नियुक्त लिक्विडेटरलाई रजिष्ट्रारले आवश्यक निर्देशन दिन सक्छ।¹⁸¹ लिक्विडेशन प्रक्रियालाई रजिष्ट्रारले नियन्त्रण गर्न सक्ने अधिकार रहेको छ।¹⁸²
१४. **निरीक्षण तथा हिसाब-जाँच गर्नु :** रजिष्ट्रार वा रजिष्ट्रारबाट अधिकारप्राप्त अधिकारीले सहकारी संस्थाको जुनसुकै समयमा निरीक्षण तथा हिसाब-जाँच गर्न वा गराउन सक्छ। निरीक्षण वा हिसाब-जाँच गर्दा कुनै सहकारी संस्थाको कार्य यस ऐन, यस ऐन अन्तर्गत बनेका नियम, निर्देशन, मापदण्ड वा कार्यविधि अनुसार भएको नपाइएमा आवश्यक निर्देशन दिन सक्छ।¹⁸³
१५. **छानबिन गर्न सक्ने :** कुनै सहकारी संस्थाको व्यावसायिक कारोबार सन्तोषजनक नहुँदा, सदस्यको हित विपरीत कार्य भएको वा सो संस्थाको उद्देश्य विपरीत काम गरेको ठहरिएमा

¹⁷⁸ सहकारी ऐन, २०७४ दफा ७३

¹⁷⁹ सहकारी ऐन, २०७४ दफा ८८(१)(२)

¹⁸⁰ सहकारी ऐन, २०७४ दफा ८८(३)(४)

¹⁸¹ सहकारी ऐन, २०७४ दफा ८९

सहकारी नियमावली, २०७५ नियम ५९

¹⁸² सहकारी नियमावली, २०७५ नियम ६१

¹⁸³ सहकारी ऐन, २०७४ दफा ९५

त्यस्तो संस्थाका कम्तीमा पाँच प्रतिशत सदस्यले छानबिनको लागि निवेदन दिएमा त्यस्तो संस्थाको छानबिन गर्न वा गराउन सक्नेछ।¹⁸⁴

१६. बचत तथा ऋणको कारोबार गर्ने संस्था वा संघको निरीक्षण तथा अनुगमन: बचत तथा ऋणको कारोबार गर्ने संस्था वा संघको तोकिएको अनुगमन प्रणालीमा आधारित भएर निरीक्षण तथा अनुगमन गर्नुपर्छ। आवश्यकता अनुसार नेपाल राष्ट्र बैंक लगायतका अन्य निकायको सहयोग लिन सकिन्छ।¹⁸⁵

संस्था वा संघको निरीक्षण तथा अनुगमन गर्दा रजिष्ट्रार वा रजिष्ट्रारबाट अधिकारप्राप्त अधिकारीले आवश्यकता अनुसार नेपाल राष्ट्र बैंक लगायतका अन्य निकायको सहयोग लिन सक्छ।

१७. वार्षिक प्रतिवेदन पेश गर्नु पर्ने : रजिस्ट्रारले वार्षिक वर्ष समाप्त भएको मितिले तीन महिनाभित्र सहकारी संस्थाको निरीक्षण सम्बन्धी वार्षिक प्रतिवेदन मन्त्रालयसमक्ष पेश गर्नु पर्छ र सहकारी बैंकको निरीक्षण प्रतिवेदन नेपाल राष्ट्र बैंकलाई समेत उपलब्ध गराउनुपर्छ।¹⁸⁶

१८. संस्था वा संघ समस्याग्रस्त भएको घोषणा गर्न सक्ने : यस ऐन बमोजिम गरिएको निरीक्षण वा हिसाब-जाँचबाट कुनै संस्था वा संघमा संस्था वा संघले पूरा गर्नुपर्ने वित्तीय दायित्व पूरा नगरेको वा भुक्तानी गर्न नसकेको वा गर्न नसक्ने अवस्था रहेको लगायतका अवस्था विद्यमान रहेको देखिएमा रजिष्ट्रारले त्यस्तो संस्था वा संघलाई समस्याग्रस्त संस्था वा संघको रूपमा घोषणा गरी मन्त्रालयसमक्ष सिफारिस गर्नु पर्छ।¹⁸⁷

१९. जरिवाना हुने : कसैले यो ऐन वा यस ऐन अन्तर्गत बनेका नियम बमोजिम दिएको कुनै निर्देशन वा तोकिएको मापदण्डको पालना नगरे लगायतका कुनै कार्य गरेको पाइएमा त्यस्तो कार्यको प्रकृति र गम्भीरताको आधारमा सम्बन्धित व्यक्तिलाई तीन लाख रुपैयाँसम्म जरिवाना गर्न सक्छ।¹⁸⁸ यस अतिरिक्त बढीमा तीन महिनासम्म त्यस्तो सहकारी संस्थाको कारोबार, सम्पत्ति तथा बैंक खाता रोक्का राख्न तथा सम्पत्ति रोक्का राख्न सम्बन्धित निकायमा सिफारिस गर्न सक्छ।¹⁸⁹ जरिवाना भएको व्यक्ति वा सहकारी संस्थाले पुनः सोही कसूर गरेमा त्यस्तो व्यक्ति वा सहकारी संस्थालाई रजिष्ट्रार वा रजिष्ट्रारबाट अधिकारप्राप्त अधिकारीले दोस्रो पटकदेखि प्रत्येक पटकका लागि दोब्बर जरिवाना गर्नु पर्छ।¹⁹⁰

¹⁸⁴ सहकारी ऐन, २०७४ दफा ९६

¹⁸⁵ सहकारी ऐन, २०७४ दफा ९७

¹⁸⁶ सहकारी ऐन, २०७४ दफा १००

¹⁸⁷ सहकारी ऐन, २०७४ दफा १०४

¹⁸⁸ सहकारी ऐन, २०७४ दफा १२५

¹⁸⁹ सहकारी ऐन, २०७४ दफा १२६

¹⁹⁰ सहकारी ऐन, २०७४ दफा १२७

२०. अनुसन्धानका लागि लेखी पठाउन सक्ने : यस ऐन बमोजिम आफ्नो काम, कर्तव्य र अधिकारको पालन गर्ने क्रममा दफा १२२ बमोजिमको कसूर गरेको थाहा पाएमा त्यस्तो कसूरको सम्बन्धमा यस ऐन बमोजिम अनुसन्धान गर्न सम्बन्धित निकायमा लेखी पठाउन सक्छ।¹⁹¹
२१. सदस्यताको समाप्ति उपर उजुरी सुन्ने : संघ वा संस्थाको कुनै सदस्यको सदस्यता समाप्तीको निर्णय भएकोमा सञ्चालक समितिले गरेको निर्णयमा चित्त नबुझ्ने सदस्यले रजिष्ट्रार वा रजिष्ट्रारबाट अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष उजुरी गर्न सक्छ, र तत्सम्बन्धमा रजिष्ट्रार वा रजिष्ट्रारबाट अधिकारप्राप्त अधिकारीले गरेको निर्णय अन्तिम हुन्छ।¹⁹² निरीक्षण वा अनुगमनको सिलसिलामा वा अन्य कुनै माध्यमबाट ऐनको दफा ३२ को उपदफा (१) विपरीत कुनै सदस्यको दोहोरो सदस्यता रहेको देखिएमा सदस्यले चाहेको कुनै एक मात्र संस्थाको सदस्यता कायम गरी अन्य संस्थाको सदस्यता खारेज गर्न निर्देशन दिन सक्नेछ।
२२. छुट, सुविधा र सहूलियत प्रदान गर्ने संस्थाले कानून बमोजिम पाउने छुट, सुविधा वा सहूलियत प्राप्त गर्न दिएको निवेदन जाँच गरी रजिष्ट्रारले छुट, सुविधा वा सहूलियत प्रदान गर्न सम्बन्धित निकायमा लेखी पठाउन सक्छ।¹⁹³
२३. बचत तथा कर्जा सुरक्षा कोषको सञ्चालक समिति : बचत तथा कर्जा सुरक्षा कोषको सञ्चालनका लागि रहने सञ्चालक समितिमा रजिष्ट्रार, सहकारी विभाग सदस्यको रूपमा रहेको छ।¹⁹⁴
२४. स्थिरीकरण कोष: स्थिरीकरण कोष सञ्चालनका लागि रहेको समितिमा सहकारी विभागको प्रतिनिधि सदस्यको रूपमा रहेको छ।¹⁹⁵

कानूनले नियामकको रूपमा प्रशस्त अधिकार प्रदान गरेको छ। तथापि इच्छाशक्तिको अभावमा ती अधिकारहरूको कार्यान्वयन कोरा कल्पनामा मात्र सीमित रहन्छ। दर्ता गर्नका लागि पेश भएका कागजातहरूबाट प्रस्तावित सहकारी मूल्य, मान्यता र सिद्धान्त अनुरूप सञ्चालन हुन सक्ने आधार नदेखिएको अवस्थामा त्यस्तो संस्था दर्ता गर्न वा कार्यक्षेत्र विस्तार गर्न अस्वीकार गर्ने अधिकारको प्रयोग कानून र सहकारी सिद्धान्तको मूल्य मान्यता भित्र रहेर गरेको थियो भने हालको समस्याले यति विकराल रूप लिने थिएन होला भनी सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ। आवधिक प्रतिवेदन लिने, त्यसको विश्लेषण गर्ने, आवश्यकता अनुसार on-site, off-site निरीक्षण

¹⁹¹ सहकारी ऐन, २०७४ दफा १२९

¹⁹² सहकारी नियमावली, २०७५ नियम १७

¹⁹³ सहकारी नियमावली, २०७५ नियम २९

¹⁹⁴ सहकारी नियमावली, २०७५ नियम ६५(१)(घ)

¹⁹⁵ सहकारी नियमावली, २०७५ नियम ७४(२)(ड)

र अनुगमन गर्ने तथा अनुगमनमा नेपाल राष्ट्र बैंकको सहभागिता सुनिश्चित गर्ने कुराले समस्या रोकन सघाउ नै पुग्ने थियो। समस्याग्रस्त हुने क्रममा रहेको संस्थाहरूको पटक पटक अनुगमन गरेर पनि समस्याग्रस्त हुनबाट रोक्ने पहल भएको अवस्था देखिँदैन। अर्को तर्फ समस्याग्रस्त हुने क्रममा रहेको संस्थाहरूको एकपटक पनि अनुगमन नगर्नुले त्यस्ता संस्थाहरू बारे सुसुचित रहने कानूनको अपेक्षा र सहकारीको सिद्धान्तको मुलभुत मान्यताको विचलन भन्न सकिन्छ।

ड. प्रदेश सरकार:

नेपालको संविधानले २०७२ सालमा संघीयताको प्रबन्ध गरेपछि मात्र प्रदेश सरकारको संवैधानिक तथा कानूनी भूमिका रहेको हुँदा सहकारी ऐन, २०४८ मा प्रदेश सरकारको भूमिका सम्बन्धमा कुनै व्यवस्था रहेको थिएन। संविधानको अनुसूची ५ देखि ९ सम्म संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको अधिकारको सूचीमा एकल र साझा अधिकारको रूपमा सहकारी रहेकोले कानून बनाएर सहकारीलाई प्रदेशको नियमनको दायरमा ल्याइएको छ। सहकारी ऐन, २०७४ ले शुरुमा प्रदेश सरकारको भूमिका सम्बन्धमा कुनै व्यवस्था गरेको थिएन। सम्पत्ति शुद्धिकरण निवारण तथा व्यवसायीक वातावरण प्रवर्द्धन सम्बन्धी केही ऐनलाई संशोधन गर्ने ऐन २०८० ले दफा १५० मा संशोधन गरी स्थानीय तहमा दर्ता भई वार्षिक पच्चीस करोड रूपैयाँभन्दा बढी पचास करोड रूपैयाँसम्मको कारोबार गर्ने सहकारी संस्था र प्रदेशमा दर्ता भएको वार्षिक पचास करोड रूपैयाँसम्मको कारोबार गर्ने सहकारी संस्थाको नियमन, अनुगमन र सुपरिवेक्षण सम्बन्धित प्रदेशबाट हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरेको छ। प्रदेशबाट जोखिमको आधारमा कुनै सहकारी संस्थाको नियमन अनुगमन तथा सुपरिवेक्षण गर्नका लागि विभागलाई अनुरोध गर्न सक्छ। सहकारी ऐन, २०७४ को दफा १५०(५)को उपदफा (१) वा (२) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि सम्बन्धित स्थानीय तह वा प्रदेशबाट जोखिमको आधारमा कुनै सहकारी संस्थाको नियमन, अनुगमन तथा सुपरिवेक्षण गर्नका लागि अनुरोध भई आएमा विभागबाट त्यस्तो संस्थाको नियमन, अनुगमन तथा सुपरिवेक्षण गर्न सकिनेछ भन्ने व्यवस्था रहेको छ।

च. स्थानीय तह:

स्थानीय तहमा दर्ता भई वार्षिक पच्चीस करोड रूपैयाँसम्मको कारोबार गर्ने सहकारी संस्थाको नियमन, अनुगमन र सुपरिवेक्षण सम्बन्धित स्थानीय तहबाट हुनेछ भन्ने व्यवस्था रहेको छ।¹⁹⁶ तापनि सम्बन्धित स्थानीय तह वा प्रदेशबाट जोखिमको आधारमा कुनै सहकारी संस्थाको नियमन, अनुगमन तथा सुपरिवेक्षण गर्नका लागि अनुरोध भई आएमा विभागबाट त्यस्तो संस्थाको नियमन, अनुगमन तथा सुपरिवेक्षण गर्न सकिन्छ।

छ. समस्याग्रस्त सहकारी व्यवस्थापन समिति:

¹⁹⁶ सहकारी ऐन, २०७४ दफा १५०(१)

सहकारी ऐन, २०७४ ले रजिष्ट्रार वा प्रधिकरणले कुनै संस्था वा संघलाई समस्याग्रस्तको रूपमा घोषणा गर्न गरेको सिफारिस अनुसार मन्त्रालयले कुनै संस्था वा संघलाई समस्याग्रस्तको रूपमा घोषणा गर्न सक्छ।

१. व्यवस्थापन समितिको गठन: कुनै संस्था वा संघलाई समस्याग्रस्त संस्था वा संघको रूपमा घोषणा गरिएकोमा त्यस्तो समस्याग्रस्त संस्था वा संघको सम्पत्ति व्यवस्थापन तथा दायित्व भुक्तानी सम्बन्धी कार्य गर्न नेपाल सरकारले दुई वर्षका लागि एक व्यवस्थापन समिति गठन गर्ने व्यवस्था छ।¹⁹⁷

२. व्यवस्थापन समितिको काम, कर्तव्य र अधिकार: व्यवस्थापन समितिको काम, कर्तव्य र अधिकार सम्बन्धमा ऐनले समस्याग्रस्त संस्था वा संघको साधारण सभा, समिति तथा लेखा सुपरिवेक्षण समितिको सम्पूर्ण अधिकार प्रयोग गर्ने लगायत, अनुसन्धान, अध्ययन, विश्लेषण समेतको त्यस्तो संस्थाको सम्पत्ति, दायित्व व्यवस्थापन गर्ने सम्बन्धमा विस्तृत अधिकार प्रदान गरेको छ।¹⁹⁸

उल्लिखित प्रयोजनको लागि व्यवस्थापन समितिले लगत तयार गर्नुपर्छ।¹⁹⁹

व्यवस्थापन समितिले समस्याग्रस्त संस्था वा संघको दायित्व भुक्तानी गर्नको लागि प्राथमिकता कायम गर्नु पर्छ।²⁰⁰

३. सिफारिस गर्न सक्ने : समस्याग्रस्त संस्था वा संघको सम्पत्ति व्यवस्थापन वा दायित्व भुक्तानीको काम कारबाहीमा सहयोग नगर्ने वा त्यस्तो काम कारबाहीमा अवरोध सिर्जना गर्ने कुनै निकायको पदाधिकारी वा कर्मचारीलाई विभागीय कारबाही वा अन्य आवश्यक कारबाही गर्न व्यवस्थापन समितिले सम्बन्धित निकायसमक्ष सिफारिस गर्न सक्छ।²⁰¹

४. अनुसन्धान तहकिकात गरी मुद्दा दायर गर्न लेखी पठाउने: व्यवस्थापन समितिले समस्याग्रस्त संस्था वा संघको सम्पत्ति व्यवस्थापन वा दायित्व भुक्तानी सम्बन्धी काम कारबाही गर्दा दफा १२२ बमोजिमको कसूर भएको विश्वास गर्नु पर्ने मनासिब आधार देखिएमा अनुसन्धान तहकिकात गरी मुद्दा दायर गर्न अधिकार प्राप्त निकायसमक्ष लेखी पठाउनु पर्छ।²⁰²

संघमा रहेको समस्याग्रस्त संस्थाहरूको समस्याग्रस्त सहकारी व्यवस्थापन समितिले जनशक्तिको अभाव रहेको बताइ रहेको छ। अर्को तर्फ यस कार्यमा ढिलाइ भएको सरोकारवालाहरूको गुनासो छ। समस्याग्रस्त व्यवस्थापनमा पठाउनु अघि समाधानको पर्याप्त प्रयास नभएको भन्ने गुनासोहरू पनि आइरहेका छन्। सो व्यवस्थापन समितिको खर्च सम्बन्धित सहकारीले नै व्यहोर्नु पर्ने कानुनी

¹⁹⁷ सहकारी ऐन, २०७४ दफा १०५

¹⁹⁸ सहकारी ऐन, २०७४ दफा १०६

¹⁹⁹ सहकारी ऐन, २०७४ दफा १०७

²⁰⁰ सहकारी ऐन, २०७४ दफा १०८

²⁰¹ सहकारी ऐन, २०७४ दफा ११६(१)

²⁰² सहकारी ऐन, २०७४ दफा ११६(३)

व्यवस्था छ।²⁰³ तर हालसम्म व्यवस्थापन समितिमा कति खर्च भयो, दायित्व भुक्तानीबाट व्यवस्थापन समितिको खर्चमा कति प्राप्ति भयो, यसको लेखाजोखा छैन। दायित्व असुलीको अनुपातमा व्यवस्थापनमा लागेको खर्चको अनुपात कस्तो रहेको छ भनी मूल्याङ्कन गर्नु पर्ने अवस्था पनि आएको छ।

समस्याग्रस्त सहकारी व्यवस्थापन समितिको कार्य छिटो छरितो प्रक्रियाबाट सम्बोधन गर्न, समस्याग्रस्त सहकारीका पीडितहरूको बचत रकम फिर्ता र दायित्व फरफारक गर्ने कार्ययोजना तयार गरिएको छ।²⁰⁴

४.१.४ खारेज भएका संरचनाहरू

नेपालको संविधान, २०७२ लागू भए पश्चात् संविधानको अनुसूची ५, ६, ७, ८ र ९ मा व्यवस्था भए अनुसार स्थानिय तहको कार्य सम्पादन सोही तहहरूबाट गर्ने व्यवस्था गरिए पश्चात् देहायका कानून र संस्थागत संरचनाहरू खारेज र स्थापना भएको देखिन्छ :-

क. राष्ट्रिय सहकारी बोर्ड ऐन, २०४९

ख. सहकारी प्रशिक्षण तथा डिभिजन कार्यालयहरू — ५ वटा र डिभिजन सहकारी कार्यालयहरू — ३३ वटा गरी जम्मा ३८ वटा

ग. सहकारी ऐन, २०४८ र सहकारी नियमावली, २०४९

घ. राष्ट्रिय सहकारी विकास बोर्डलाई खारेज गरी राष्ट्रिय सहकारी नियमन प्राधिकरणको गठन

ड. सहकारी प्रशिक्षण केन्द्रलाई राष्ट्रिय र प्रदेश स्तरमा लाने गरी पुनर्संरचना गरेको ।

नेपालको संविधान, २०७२ ले सहकारी संस्थाहरूको नियमन गर्ने अधिकार तिनै तहको स्थानिय सरकारलाई दिएकोले माथि उल्लेखित ती संरचनाहरू खारेज भएको देखिन्छ । तत्पश्चात् सात वटै प्रदेशमा सहकारी रजिष्ट्रारको आ-आफ्नै संरचना बनाएको देखिन्छ । त्यसैले, हाल सहकारी संस्थाहरूको दर्ता, नियमन लगायतको कार्य सम्बन्धित संघ, प्रदेश र स्थानिय तहले नै गर्दै आइरहेको पाइन्छ ।

४.१.५ स्वेस्ता हस्तान्तरण प्रक्रिया:

यसरी सहकारी संस्थाहरूको दर्ता एवं नियमनको अधिकार प्रदेश तथा स्थानिय तहमा आए पश्चात् ती सहकारी संस्थाहरूको कागजात सम्बन्धित प्रदेश तथा स्थानिय तहहरूमा हस्तान्तरण भएको पाइन्छ । यस सम्बन्धमा नेपाल सरकार, सहकारी विभागको मिति २०७५/३/१७ को पत्रानुसार

²⁰³ सहकारी ऐन २०७४ दफा ११०

²⁰⁴ <https://molcpa.gov.np/>

"नेपालको संविधान, २०७२ लागू भए पश्चात् संविधानको अनुसूची ५,६,७,८ र ९ मा उल्लिखित संघ, प्रदेश र स्थानिय तहका अधिकारहरूको कार्य विस्तृतीकरण प्रतिवेदन अनुसार स्थानिय तह एवं प्रदेशहरूबाट सम्पादन हुने हुँदा उक्त कार्यालयमा रहेका सहकारी संस्थाका अभिलेखहरू सम्बन्धित तहका कार्यालयहरूमा हस्तान्तरण गरिसकिएको छ । साथै, मन्त्रालयको क्षेत्राधिकार भित्र पर्ने सहकारी संस्था एवं विषयगत जिल्ला सहकारी संघ तथा जिल्ला सहकारी संघहरूको अभिलेख मन्त्रालयमा हस्तान्तरण गर्ने गरी तयार गरिसकिएको हुँदा त्यस्ता अभिलेख सम्बन्धित सहकारी प्रशिक्षण तथा डिभिजन कार्यालय/डिभिजन सहकारी कार्यालयबाट यथाशिघ्र हस्तान्तरण गरिलिने व्यवस्था मिलाई आवश्यक सहयोग हुन" भनी लेखेको पत्रबाट स्थानिय तहसँग सम्बन्धित फाइलहरू मिति २०७५/१०/१८ अगावै हस्तान्तरण भैसकेको देखिन्छ ।

यसरी फाइल हस्तान्तरण गर्दा विभागले सम्बन्धित निकायसँग "... अब आइन्दा गाउँपालिका मातहत कार्यक्षेत्र कायम भएका वा कायम हुने साविक तथा भविष्यमा थप हुने सहकारी संस्थाहरूको नियमनका साथै नयाँ दर्ता हुने सहकारी संस्थाहरूको दर्ताका साथै नियमन कार्यहरू गाउँपालिकाबाटै गर्ने गरी साविकमा कार्यालयबाट नियमन कार्यका सिलसिलामा खडा गरिएको गाउँपालिका मातहत (कार्यक्षेत्र भित्र) मा सञ्चालित सहकारी संस्थाहरूको तपसिलमा उल्लेख गरिए बमोजिमको दर्ता किताब तथा त्यस्ता संस्थाहरूसँग सम्बन्धित भए गरेका काम कारवाहीको कागजात लगायत तपसिलमा उल्लेखित सम्पूर्ण अभिलेख तपसिलका पदाधिकारीहरूको रोहवरमा कार्यालय र गाउँपालिका तर्फबाट अधोहस्ताक्षरीहरूले बरबुझारथ गरी चारप्रति अकर्ण तयार गरी आ-आफ्नो कार्यालयको निसान छाप लगाएका छन्" भन्ने ब्यहोरा उल्लेख गरि कागजातहरू हस्तान्तरण गरिएको ब्यहोरा विभागबाट प्राप्त हुन आएको विवरणबाट देखिन्छ ।

विभागले अपनाएको उपरोक्त प्रक्रिया हेर्दा कानूनतः सही देखिन्छ । तर, यस आयोगले विभिन्न निकायमा गई गरेको अध्ययन अनुसार विभागले यसरी कागजात हस्तान्तरण गर्दा सम्बन्धित निकायको कार्यक्षेत्रमा नै नपरेका कतिपय फाइलहरू समेत हस्तान्तरण गरेको देखिन्छ । उदाहरणको लागि, काठमाण्डौ महानगरपालिकाले आफ्नो कार्यक्षेत्रमा नपरेका संस्थाहरू त्यस पालिकाबाट हटाउन पटक पटक अनुरोध गर्दा पनि विभागले आवश्यक कदम उठाएको देखिँदैन । काठमाण्डौ महानगरपालिकाले पछिल्लो पटक विभागलाई लेखेको पत्र अनुसूची-३ मा छ । यसले गर्दा एकातिर सर्वसाधारण जनता कुनै सहकारी संस्थाको नियमनकर्ता काठमाडौँ महानगरपालिका भनेर जाने तर काठमाण्डौ महानगरपालिकाले आफ्नो कार्यक्षेत्र भित्र नपर्ने भनी फर्काउने गर्दा सर्वसाधारणले दुःख पाएको अवस्था छ । यस्तै अवस्था अध्ययन गरेका अन्य निकायहरूमा पनि पाइयो ।

यसरी हस्तान्तरण गरिएका कागजातहरू सम्बन्धित स्थानिय निकायले पोका समेत नखोली राखेको अवस्था पनि अनुगमनको क्रममा आयोगलाई जानकारी प्राप्त हुन आएको छ । डिभिजन सहकारी कार्यालयबाट हुँदै आएको काम स्थानिय निकायको क्षमता अभिवृद्धि नै नगरी हस्तान्तरण गर्दा

काठमाण्डौ उपत्यका भित्रकै स्थानिय निकायकै हालत त पोका नै नखोलेको अवस्थामा छन् भने दुर्गम स्थानको अवस्था के होला भन्ने अनुमान मात्र गर्न सकिन्छ । कुनै निकायले फाइल पठाउनु पर्ने दायित्व भएकाले त्यस्तो फाइल पठाइसकेको जिकीर गरीरहेको र प्राप्त गर्नु पर्ने निकायले हालसम्म प्राप्त नभएको भन्ने जवाफ दिएको विडम्बनापूर्ण अवस्था समेत देखिएको र प्राप्त गर्ने निकायहरूले पठाइएको फाइलको पोको नै नखोलिएको जानकारी संसदीय समितिको स्थलगत अनुगमनको क्रममा भएको कुरा प्रतिवेदनमा नै उल्लेख छ।²⁰⁵

अनौपचारिक रूपमा छलफलमा सहभागी मध्येका राज्यको निकायमा महत्वपूर्ण पद सम्हाली सक्नुभएका एक पूर्व राष्ट्र सेवकको सुनाउनु भएको प्रसङ्ग विस्मयकारी छ।

दुर्गम क्षेत्रको कुनै जिल्लामा सहकारी डिभिजन कार्यालयका एक कर्मचारीले स्थानीय तहमा बुझाउन लिएर गएको फाइलसाथ बाटोमा राति बास बसेको थिए। राती नै आफ्नो कार्यालय खारेज भएको र आफ्नो अन्यत्र काज भएको जानकारी पाएपछि सो पोको त्यहीँ होटलमा छाडेर हिँडेको रहेछन्। आजसम्म पनि सो पोको त्यहि होटलमा छ। कसैले खोजखबर गरेको छैन।

पूर्व राष्ट्रसेवकले सो कुरा अतिरञ्जित पारेर भन्न पर्ने कारण र प्रयोजन पनि देखिँदैन। हस्तान्तरण भएको एक दशक सम्मपनि हस्तान्तरण भएको पोको नखोल्नु र पोको खोलेपछि पनि आवश्यक फाइल र कागजात नभेटिनु वा अर्को निकायको नियमन क्षेत्राधिकार भित्र रहेको फाइलहरू हुनुले तत्कालीन राष्ट्रसेवकको लापवाहिको सीमा बुझ्न सकिन्छ।

४.२ सहकारी संस्थाहरूको दर्ता, कार्यक्षेत्र, एकीकरण र नियमन

४.२.१ सहकारी संस्थाहरूको दर्ता:

सहकारी ऐन, २०४८ मा गठन भएको संस्था वा संघ दर्ता गर्नको लागि सम्बन्धित सदस्यहरूले रजिष्ट्रार समक्ष दरखास्त दिनु पर्ने र त्यस्तो ²⁰⁶दरखास्तमा रजिष्ट्रारले सो संस्था वा संघको विनियम सहकारी सिध्दान्त बमोजिम छ छैन भन्ने सम्बन्धमा आवश्यक जाँचबुझ गरि²⁰⁷ उपयुक्त देखेमा रजिष्ट्रारले संस्था वा संघ दर्ता गरी दर्ताको प्रमाणपत्र दिनु पर्छ।²⁰⁸ जाँचबुझ गर्दा रजिष्ट्रारले कुनै कुरा संशोधन गर्नु पर्ने देखेमा पन्ध्र दिनभित्र सम्बन्धित संस्था वा संघ दर्ता गर्न आवेदन दिने व्यक्तिहरूलाई संशोधनका लागि सूचना दिनु पर्छ।²⁰⁹ सो सूचना अनुसार संशोधन गर्न आवेदकहरूले अस्वीकार गरेमा वा त्यस्तो सूचना पाएको मितिले पैंतीस दिन भित्र संशोधन नगरेमा रजिष्ट्रारले

²⁰⁵ सहकारी संस्था बचत रकम दुरुप्रयोग सम्बन्धमा संसदीय छानबिन विपेश समिति, २०८१।

²⁰⁶ सहकारी ऐन, २०४८ दफा ४(१)

²⁰⁷ सहकारी ऐन, २०४८ दफा ५(१)

²⁰⁸ सहकारी ऐन, २०४८ दफा ५(२)

²⁰⁹ सहकारी ऐन, २०४८ दफा ६(१)

संस्था वा संघ दर्ता गर्न अस्वीकार गर्न सक्छ र दर्ता गर्न नसकेको कारण खोली सोको जानकारी सम्बन्धित आवेदकहरूलाई दिनु पर्छ।²¹⁰

सहकारी संघ संस्था दर्ता निर्देशिका, २०६२ र २०६९ तथा सहकारी संघ संस्था दर्ता तथा नियमन सम्बन्धी मापदण्ड २०६५ र २०६७ मा दर्ता सम्बन्धमा निम्न विवरण तथा कागजातहरू पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको देखिन्छ:

- प्रस्तावित संस्थाको प्रमाणित सक्कलै कार्य योजना
- संस्थाको हकमा आवेदन गर्ने कम्तिमा २५ जवान भिन्न परिवारका व्यक्तिहरूको तीनपुस्ते विवरण र दस्तखत संलग्न भएको सक्कलै विवरण फारम
- आवेदकहरूको नागरिकता प्रमाणपत्रको प्रमाणित प्रतिलिपि
- तदर्थ संचालक समितिका पदाधिकारीहरूको फोटो सहित तीनपुस्ते विवरण

सहकारी ऐन २०७४ले दर्ता सम्बन्धमा निम्न व्यवस्था गरेको देखिन्छ:

ऐनको दफा १४ ले संघ वा संस्थाको प्रकृति अनुसार रजिष्ट्रारबाट अधिकार प्राप्त अधिकारी समक्ष वा रजिष्ट्रार समक्ष तोकिए बमोजिमको ढाँचामा दरखास्त दिनु पर्ने र दरखास्त साथ प्रस्तावित विनियम, संस्था सञ्चालनको सम्भाव्यता अध्ययन प्रतिवेदन, सदस्यले लिन स्वीकार गरेको शेयर सङ्ख्या र शेयर रकमको विवरण तोकिए बमोजिमका अन्य विवरण देखिने कागजातहरू संलग्न गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ।

सहकारी बैङ्क दर्ताको लागि दरखास्त दिँदा उल्लिखित कागजातका अतिरिक्त नेपाल राष्ट्र बैङ्कको पूर्व स्वीकृति प्राप्त गरेको पत्र समेत संलग्न गर्नु पर्छ।²¹¹

प्राप्त दरखास्त सहितको कागजातहरू छानबिन गर्दा,²¹² विनियम कानून बमोजिम रहेको, प्रस्तावित सहकारी संस्था सहकारी मूल्य, मान्यता र सिद्धान्त अनुरूप सञ्चालन हुन सक्ने आधार रहेको सहकारी संस्था समुदायमा आधारित एवम् सदस्य केन्द्रित भई सञ्चालन र नियन्त्रण हुन सक्ने स्पष्ट आधार रहेको र तोकिए बमोजिमका अन्य आधारहरू पूरा भएको पाइएमा दरखास्त परेको मितिले तीस दिनभित्र त्यस्तो सहकारी संस्था दर्ता गरी प्रमाणपत्र दिनु पर्ने व्यवस्था गरेको छ। छानबिन गर्दा प्रस्तावित सहकारी संस्थाको विनियम संशोधन नगरी दर्ता गर्न मिल्ने नदेखिएमा सो विनियममा संशोधन गर्नु पर्ने व्यहोरा खुलाई निवेदकलाई सूचना दिनु पर्छ। संशोधनको लागि सूचना दिएको अवधिभित्र निवेदकले संशोधन गर्न अस्वीकार गरेमा त्यस्तो सूचना पाएको मितिले तीस दिनभित्र विनियम संशोधन नगरेमा वा सूचनामा उल्लेख भए बमोजिम हुनेगरी विनियम संशोधन नगरेमा रजिष्ट्रार वा रजिष्ट्रारबाट अधिकार प्राप्त अधिकारीले त्यस्तो सहकारी संस्था दर्ता गर्न अस्वीकार गर्न

²¹⁰ सहकारी ऐन, २०४८ दफा ६(२)

²¹¹ सहकारी ऐन, २०७४ दफा १४

²¹² सहकारी ऐन, २०७४ दफा १५

सक्ने अधिकार छ । दर्ता गर्न अस्वीकार गरेमा सो को लिखित कारण खुलाइ तीन दिनभित्र सो को जानकारी सम्बन्धित दरखास्तकर्तालाई दिनु पर्छ ।²¹³

सहकारी संस्था दर्ता गर्दा त्यस्तो सहकारी संस्थाले पालना गर्नु पर्ने गरी कुनै शर्त तोक्न सकिन्छ । बचत तथा ऋण सहकारी संस्था दर्ता सम्बन्धमा भने महानगरपालिका र उपमहानगरपालिकाको हकमा एक वडामा वा नगरपालिका वा गाउँपालिकामा तोकिएको मापदण्ड बमोजिम बचत तथा ऋण सहकारी संस्था दर्ता गरिने व्यवस्था छ ।

विशिष्टिकृत संघको हकमा विषयगत जिल्ला सहकारी संघ वा केन्द्रीय विषयगत सहकारी संघद्वारा प्रदान गरिने सेवामा दोहोरो नपर्ने गरी मात्र दर्ता हुन सक्छ ।

सहकारी सम्बन्धी केही नेपाल ऐनलाई संशोधन गर्ने ऐन २०८१ द्वारा दफा १५ मा थप भएको उपदफा (८) ले यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि यो उपदफा प्रारम्भ भएपछि बचत तथा ऋणको मुख्य कारोबार गर्ने सहकारी संस्थाको दर्ता प्राधिकरणले निर्धारण गरेको मापदण्ड बमोजिम स्थानीय तहमा मात्र हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरेको छ ।

सहकारी विभागबाट सहकारी संघ/संस्था दर्ता निर्देशिका, २०६२ (नियमन सम्बन्धी मापदण्ड २०६४ सहित) उल्लेख गरी प्रकाशित उक्त निर्देशिकाको निर्देशन नं. ८ मा उल्लेखित बुँदा नं. (क) देखि (छ) सम्मको ब्यहोरा एकीन गर्न सहकारी संस्था खोलिन लागेको स्थानको सहकारी कार्यालयको कर्मचारीबाट स्थलगत अध्ययन गराई प्रतिवेदन लिए पश्चात् मात्र कारवाही अगाडी बढाउने ब्यहोरा उल्लेख गरेको भएता पनि आयोगले अध्ययन गरेका फाईलहरू कुनैमा पनि त्यसरी अध्ययन गरी प्रतिवेदन दिएको पाइएन ।

यस अवधिमा दर्ता भएका सहकारी संस्थाहरूले दर्ता गर्ने प्रयोजनको लागि पेश गर्नु पर्ने अधिकांश अन्य कागजातहरू पूरा गरी दर्ता गरेको देखिएतापनि धेरैजसो प्रस्तावित सहकारी संस्थाहरूले व्यावसायिक योजना भने बनाएकै पाईदैन । साथै विभागका कर्मचारीमा पनि व्यावसायिक योजना भनेको के हो भन्ने बारेमा ज्ञान नभएकोले होला व्यावसायिक योजना लेखेर प्रस्तुत गरेको जस्तोसुकै कागजात भएपनि पेश गरे दर्ताको लागि पुग्ने खालको अवस्था रहेको देखिन्छ । उदाहरणको लागि, आईएमई बचत तथा ऋण सहकारी संस्था दर्ता हुँदा पेश गर्नुपर्ने कार्ययोजना फाइलमा फेला परेन भने ओरेण्टल को-अपरेटिभ लिमिटेडको पनि विनियम र कार्ययोजना फाइलमा भेटिएन ।

नमुना फाइलहरूको अध्ययन गर्दा दर्ता हुँदाको बखत पेश भएको व्यावसायिक वा कार्य योजनाको विश्लेषण गरी संस्था दीगो रूपमा सञ्चालन हुन सक्छ कि सक्दैन भनी अध्ययन गरेको देखिएन । विभागमा फाईलहरू अध्ययनको क्रममा कतिपय फाईलहरूमा संस्था दर्ता प्रक्रियाको शुरूको कागजातहरू नै फेला परेन भने कतिपय अवस्थामा संघीय व्यवस्था कार्यान्वयन गर्ने प्रयोजनको

²¹³ सहकारी ऐन, २०७४ दफा

लागि फाईलहरु सम्बन्धित स्थानिय तहमा पठाइसकेको भन्ने जानकारीको विवरण अनुसूची-४ मा दिइएको छ ।

बागमती प्रदेश सहकारी रजिष्ट्रारको कार्यालय, हेटौँडामा भएको सम्पूर्ण फाईलहरु आन्दोलनको समयमा जलेर नष्ट भएको कारणले उक्त कार्यालयमा संस्था दर्तासँग सम्बन्धित कुनै पनि फाईलहरु अध्ययन गर्न सम्भव भएन । हाल उक्त कार्यालय काठमाडौँमा स्थापना भए पश्चात् उजुरी सम्बन्धी फाइलहरु बाहेक सहकारी संस्थाहरु दर्ता सम्बन्धी अन्य कुनै पनि फाइलहरु अध्ययन गर्न सम्भव भएन ।

सबैभन्दा अचम्मको विषय भनेको नेपाली वर्णमालामा नै नभएको अक्षर “अै” बाट नामाकरण गरेर अैचो पैचो बचत तथा ऋण सहकारी संस्था दर्ता गरेको पाइयो ।

केही सहकारी संस्थाको हालको अवस्था के छ भन्ने बारे विभाग समेत अनभिज्ञ रहेको देखिन्छ । उदाहरणको लागि कान्तिपुर प्रिण्टर्स एण्ड जनरल सप्लायर्स (कापिज) सहकारी संस्था जिल्ला सहकारी कार्यालय, काठमाडौँबाट दर्ता भै मिति २०५४/५/१० देखि सञ्चालनमा आएको देखिन्छ । उक्त संस्थालाई २०७०/१/३० मा खारेजी प्रक्रियामा लगेकोमा मिति २०७०/३/२९ को पत्रबाट खारेजीको प्रक्रियाबाट हटाएको देखिन्छ । उक्त सहकारी संस्थाको २०७७/७८ को साधारण सभाबाट शिखर बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि. सँग एकीकरणमा जाने प्रस्ताव पारित गरेको देखिन्छ । उक्त एकीकरण प्रस्ताव टुंगोमा पुग्यो पुगेन भन्ने कुरा उपलब्ध फाईलबाट स्पष्ट हुन सकेन भने यो संस्था हाल सञ्चालनमा रहे नरहेको विषयमा विभाग समेत अनभिज्ञ रहेको पाइयो ।

सहकारी संघ/संस्था दर्ता निर्देशिका, २०६२ को निर्देशन नं. ८ को बुँदा नं. ड मा संस्था दर्ता गर्न निवेदन दिने ब्यक्तिहरु सोही प्रकृतिको अन्य सहकारी संस्थाको संचालक वा पदाधिकारीको रूपमा पनि आवद्ध छन् छैनन् एकीन गर्ने साथै स्वीकृतीको लागि माग भएको कार्यक्षेत्रलाई समेटिने गरी सदस्यहरुको प्रतिनिधित्व गरिएको छ छैन भन्ने विवरण लिनु पर्ने स्पष्ट व्यवस्थालाई एकै ब्यक्ति ५/६ वटा सहकारी संस्थाहरुको अध्यक्षको रूपमा रहेको पाइनुले विभाग आफुले गरेको नीतिगत व्यवस्थालाई समेत पालना नगरेको भन्ने कुरालाई स्पष्ट गरेको छ । उदाहरणको लागि केदार प्रसाद शर्मा भन्ने ब्यक्ति शिखर बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था, तुलसी बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था, शिवशिखर कृषि सहकारी संस्था, शिखरदीप बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था आदिको अध्यक्षको रूपमा रहेको पाइन्छ ।

यस आयोगले अध्ययनको लागि छनौट गरेको अरुणोदय बहुमुखी सहकारी संस्थाको दर्ता कहिले कहाँ भएको भन्ने सम्बन्धमा विभागसँग यकीन तथ्याङ्क रहेको पाइएन । उपलब्ध फाइल अध्ययन गर्दा उक्त संस्था मिति २०३३/७/३० मा दर्ता नं. ५/३/२(३०)०३३/३४ कायम गरी साझा संस्था लि. वेणी मणीपुरको नामबाट दर्ता भएको हुनसक्ने र मिति २०३७/१२/२३ मा जिल्ला

सहकारी कार्यालय, नवलपरासीको च.नं. १९०८ को पत्रबाट सोही दर्ता मिति कायम गरी अरुणोदय साझा सहकारी संस्था लि. को नाममा दर्ता भै सञ्चालन भएको हुनसक्ने भनी मिति २०८२/३/११ मा भएको स्थलगत निरीक्षण प्रतिवेदनमा उल्लेख गरेको बाहेक अन्य यकीन तथ्याङ्क उपलब्ध भएन ।

किसान बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि. को दर्ता सम्बन्धी कागजात अध्ययन गर्दा उक्त संस्था दर्ताको लागि अन्य कागजपत्रहरू पूरा गरेको देखिएता पनि पहिलो र दोश्रो प्रारम्भिक बैठकहरूको कागजातमा कसैको दस्तखत नभएको माइन्सूट पेश गरेको पाइयो ।

तुलसी बहुमुखी सहकारी संस्था लि., मोरङ्ग, विराटनगरको सञ्चालनमा आएको प्रक्रिया पनि रोचक देखिन्छ । जिल्ला सहकारी कार्यालय, मोरङ्गले मिति २०६१/३/१६ मा संस्था सञ्चालनमा नआइ निस्कृय रहेको कारणले खारेजीमा लैजाने भनी ३५ दिने सूचना जारी गर्दछ र मिति २०६२/२/१६ मा संस्था खारेजीमा लैजाने सम्बन्धमा पुनः पत्र जारी गर्दछ । तत्पश्चात् एकै पटक २०६८/१२/३ मा सम्पूर्ण शेयरधनीहरूको तर्फबाट भनी सनोज कुमार पौडेलले साधारण सभा गर्न र लेखापरीक्षण गर्न स्वीकृतिको लागि निवेदन पेश गर्दछ र डिभिजन सहकारी कार्यालयले सोही दिन साधारण सभा राख्न स्वीकृतिको लागि सहकारी विभागमा पठाएको देखिन्छ । मिति २०६८/१२/२८ मा पुनः भविष्य श्रेष्ठले संस्था खारेज नगरिदिनु हुन भनी पेश गरेको निवेदनमा तुलसी बहुमुखी सहकारी संस्थालाई खारेजीको प्रक्रियाबाट हटाउने भन्ने तोक आदेश भएको देखिन्छ । फेरि, डिभिजन सहकारी कार्यालय, मोरङ्गको मिति २०७०/११/२१ को पत्रबाट पुनः संस्था किन खारेज नगर्ने भनी पत्र जारी गरेको देखिन्छ यस पछि के भयो भन्ने विषयमा कुनै टुंगोमा पुग्ने गरी निर्णय भएको देखिँदैन । संस्था खारेजीमा नलैजान अनुरोध गर्दै सनोज कुमार पौडेल र भविष्य श्रेष्ठले निवेदन पेश भएको र मिति २०७०/११/२१ सम्म संस्था खारेजीमा लैजाने प्रक्रियामा रहीरहेको अवस्थामा केदारनाथ शर्माको अध्यक्षतामा उक्त तुलसी बहुमुखी सहकारी संस्था सञ्चालनमा आएको देखिन्छ यसरी सञ्चालन गर्न कुनै निकायबाट आधिकारीक स्वीकृति दिएको प्रमाण फाइल अध्ययनको क्रममा भेटिएन । विभागले एक पटक शुरु गरेको प्रक्रिया कुनै टुंगोमा नपुन्याई कसरी संस्था सञ्चालनमा आयो अचम्म छ ।

२०५५ सालमा जिल्ला सहकारी कार्यालय, ललितपुरलाई सहकारीको मूल्य, मान्यता र सिद्धान्त विपरीत हुने गरी पशुपति बहुउद्देश्यीय फाइनेन्स सहकारीको दर्ता गरेको देखिन्छ । यसरी सहकारी संस्थामा "फाइनेन्स" भन्ने शब्द राखी इजाजत दिँदा सर्वसाधारण जनता सहकारी संस्था भनेकै "फाइनेन्स कम्पनी" हो भन्ने भ्रममा रहेको देखिन्छ । के सहकारीको इजाजतपत्र दिने रजिष्ट्रार वा अन्य पदाधिकारीले "फाइनेन्स" र "सहकारी" को भिन्नता नबुझेकै होला त?

अर्को रोचक कुरा भनेको स्यार्पुदह जलविद्युत सहकारी संस्था लि., मुसिकोट, खलङ्गामा स्थापनाको लागि निवेदन दिएकोमा डिभिजन सहकारी कार्यालय दाङ्गले मिति २०७२/२/२७ मा जारी गरेको प्रमाणपत्रमा उज्यालो स्यार्पुदह जलविद्युत सहकारी संस्था लि. भनी उल्लेख गरिएको छ ।

सिल्भरभ्याली बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.को फाइल अध्ययन गर्दा उक्त संस्थालाई मिति २०६६/०६/०७ मा दर्ता नं. २५९१ को प्रमाणपत्र प्रदान गरी दर्ता गरिएको पाइन्छ भने संस्थाको विनियम बाहेक दर्ताको लागि चाहिने अरु कुनै कागजपत्र सम्बन्धित फाइलमा संलग्न भएको पाइएन ।

दर्ताको समयमा कान्तिपुर फाइनेन्स सहकारी संस्था लि. को नाममा दर्ता भएको संस्था पछि कान्तिपुर सेभिङ एण्ड क्रेडिट को-अपरेटिभ कायम भएको देखिएता पनि नाम परिवर्तन गर्दा अपनाइएको प्रक्रियाको सम्बन्धमा कुनै कागजपत्र उपलब्ध भएन ।

सहकारी संस्था दर्ता, संचालन, लेखापरीक्षण, अनुगमन तथा नियमन सम्बन्धी मापदण्ड, २०६८ को परिच्छेद-२ मा उल्लेख गरिएका दर्ता तथा सञ्चालन सम्बन्धी मापदण्डको विपरीत धेरै जिल्लामा बसोबास गर्ने व्यक्तिहरूलाई समेटी राजनीतिक पहुँच भएको व्यक्तिको नेतृत्वमा हाम्रो नयाँ कृषि सहकारी संस्था लि. दर्ता गरियो जुन कि २०८०/१०/११ मा समस्याग्रस्त घोषणा भएका छन् ।

नेपाल वित्तीय सहकारी संस्था लि. दर्ता हुँदा बखतको कुनै कागजातहरू फाइलमा उपलब्ध भएन जसले विभाग र नियामकीय निकायको कामको गुणस्तर कस्तो रहेछ भन्ने कुरा स्पष्ट गरेको छ ।

नियामकीय निकायहरू बीच कतिसम्म समन्वयको अभाव रहेछ भन्ने कुरा पशुपति बहुउद्देश्यीय फाइनेन्स सहकारी लि. लाई मिति २०५६/३/१४ मा "फाइनेन्स" शब्द हटाउन पत्र लेखेको र नेपाल अधिराज्यभर कार्यक्षेत्र रहेको संस्था भएकोले आवश्यक कारवाहीको लागि विभागमा सिफारिश साथ लेखी पठाएकोमा विभागबाट कुनै किसिमको कारवाही भएको नदेखिएको व्यहोराले पनि स्पष्ट हुन आउँछ ।

नेपालको संविधान २०७२ सालमा जारी भए पछि सहकारी संस्थाहरूको नियमन स्थानिय तहबाट गर्ने प्रावधान पश्चात् धेरै स्थानिय निकायहरूले आ-आफ्नै सहकारी ऐन निर्माण गरी सहकारी संस्थाहरू दर्ता गर्ने गरेको पाइयो । यस्तो प्रवृत्तिले सहकारी संस्थाहरूको नियमनमा निकै अन्यायलता रहने हुँदा सहकारी संस्थाहरूको नियमनको लागि एकीकृत व्यवस्था गर्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ ।

सहकारी संस्था दर्ता प्रक्रियामा संस्था दर्तामा संलग्न हुने सहकारी विभाग, सहकारी कार्यालयहरू, डिभिजन सहकारी कार्यालयहरूले सहकारी ऐन, २०४८ लाई व्यवस्थित तुल्याउन जारी गरिएका विभिन्न निर्देशिका तथा मापदण्डहरूको उल्लङ्घनको आधारलाई हेर्ने हो भने सरोकारवालाहरूसँगको अन्तरक्रियामा सरकारका सम्बन्धित निकायले सहकारीको दर्ता बेचे भन्ने जुन आरोप लगाएको छ त्यसलाई नकार्न सक्ने अवस्था पनि रहेन ।

४.२.२ सहकारी संस्थाहरूको कार्यक्षेत्र (विस्तार र सेवा केन्द्र समेत)

सहकारी ऐन, २०४८ को दफा ३को उपदफा (३)ले संस्था वा संघको कार्यक्षेत्र सोही संस्था वा संघको विनियममा तोकिएबमोजिम हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरेको थियो।

सहकारी संघ/ संस्था दर्ता, संचालन, लेखा परिक्षण, अनुगमन तथा नियमन सम्बन्धी मापदण्ड २०६८ को दफा २० ले निम्न मापदण्ड निर्धारण गरेको थियो:

(१) संस्थाको कार्यक्षेत्र विस्तारका लागि संस्थाले देहायका शर्तहरू पुरा गरेको भए रजिष्ट्रारको स्विकृति लिई सम्बन्धित कार्यालयले दफा १९ को मापदण्ड (दर्ताको समयमा तोकिएका कार्यक्षेत्रको व्यवस्था) अन्तर्गतको कार्यक्षेत्रको अधिनमा रही जिल्ला भर वा जिल्लाका केही क्षेत्र थप गरी निम्न अवस्था पुरा भएकोमा कार्यक्षेत्र विस्तार गर्न स्विकृति दिन सक्ने व्यवस्था गरेको थियो:

(क) नियमित रूपमा लेखापरीक्षण र साधारण सभा सम्पन्न गरेको विवरण खुल्ने कागजात ।

(ख) जिल्ला भित्रको आंशिक कार्यक्षेत्र विस्तार गर्न संस्था संचालनमा आएको कम्तिमा २ आर्थिक वर्ष पुरा भएको हुनु पर्ने । जिल्ला भर कार्यक्षेत्र विस्तार गर्न भने संस्था संचालनमा आएको कम्तिमा ५ आर्थिक वर्ष पुरा भएको हुनु पर्ने ।

(ग) लेखापरीक्षण प्रतिवेदन र सम्बन्धित कागजातबाट संस्था प्रचलित कानून तथा विभागले जारी गरेको मापदण्ड बमोजिम संचालन भएको, संस्थाको कारोवार उत्कृष्ट रहेको, सदस्य संख्यामा उल्लेख्य बृद्धि भएको र निरन्तर मुनाफामा संचालन भएको प्रमाणित भएको ।

(घ) प्रचलित सहकारी ऐन, नियम र विभागले जारी गरेको मापदण्ड र निर्देशनहरूको पालना गरेको विवरणलाई संस्थाको निरीक्षण प्रतिवेदनबाट पुष्टि भएको ।

(ङ) करको दायरा भित्र पर्ने सहकारी संस्थाले आन्तरिक राजस्व कार्यालयबाट स्थायी लेखा नम्बर लिएको र नियमानुसार कर दायित्व फरफारक गरेको ।

(च) कार्यक्षेत्र विस्तार गर्न साधारण सभाको स्वीकृति भएको ।

(छ) विगत वर्षहरूमा संस्थाको सदस्य संख्या बृद्धि दर उत्साहजनक भएको

(ज) संस्थाले जिल्ला सहकारी संघ, विषयगत संघ र राष्ट्रिय सहकारी बैंकको शेयर सदस्य लिएको ।

(झ) संस्थाको शेयर सदस्य संख्या ५०० भन्दा बढी भएको ।

(ञ) जिल्ला भित्रको आंशिक क्षेत्रहरू कार्यक्षेत्र विस्तारको माग गर्ने संस्थाको चुक्ता शेयर पूँजि कम्तिमा रु. ५० लाख र जिल्लाभर कार्यक्षेत्र माग गर्ने संस्थाको चुक्ता पूँजि रु. १ करोड आवश्यक हुनेछ । काठमाडौं, ललितपुर र भक्तपुर जिल्ला भित्रका संस्थाहरूले जिल्लाभर कार्यक्षेत्र विस्तार माग गर्दा चुक्ता पूँजि रु. २ करोड भन्दा बढी हुनु पर्नेछ । पूँजिको विवरण प्रमाणित गर्न लेखापरीक्षण प्रतिवेदन पेश भएको ।

(२) काठमाडौं उपत्यकाका कुनै एक जिल्ला भरी कार्यक्षेत्र भएको संस्थाले काठमाण्डौं उपत्यकाका ३ जिल्ला भित्रका जोडिएका गा.वि.स. वा नगरको वडा कार्यक्षेत्र विस्तारका लागि माग गरेमा देहायका थप शर्तहरू पुरा भएको आधारमा सम्बन्धित कार्यालयको सिफारिशमा रजिष्ट्रारले स्वीकृति दिन सक्ने व्यवस्था थियो:

- (क) संस्थाको सदस्य संख्या २ हजार भन्दा बढी पुगेको ,
- (ख) शेयर पूँजी र जगेडा कोष समेत संस्थाको जम्मा पूँजि रु. ६ करोड भन्दा माथि पुगेको,
- (ग) संस्था स्थापना भएको कम्तिमा ६ वर्ष पुरा भएको,
- (घ) आफ्नै भवनबाट कारोवार संचालन गरेको, र
- (ङ) खण्ड (ख), (झ) र (ञ) बाहेकका अन्य शर्तहरू पुरा भएको हुनुपर्नेछ। शर्तहरू पुरा भए नभएको छानविन गरी रजिष्ट्रारले आवश्यकता र औचित्यताका आधारमा कार्यक्षेत्र तोकी क्षेत्र विस्तारको लागि स्वीकृति दिन सक्नेछ ।

(३) एक पटक कार्यक्षेत्र थप भएपछि न्यूनतम २ आर्थिक वर्ष व्यतित नभई पुनः कार्यक्षेत्र थप गरिने छैन।

(४) एक जिल्ला भित्रका दुई वा दुई भन्दा बढी एकै प्रकृतिका संस्थाहरू एउटै संस्थामा गाभिन आएमा वा अर्को नामबाट संस्था संचालन गर्ने गरी प्रक्रिया पुरा गरी एक अर्कामा गाभिएमा गाभिएका संस्थाहरूले कारोवार गरेका क्षेत्रहरू समेत कार्यक्षेत्र कायम गर्न सम्बन्धित कार्यालयको सिफारिशमा रजिष्ट्रारले स्वीकृति दिन सक्नेछ।

(५) कुनै गाउँ विकास समितिमा कुनै विषयको व्यवसाय गर्ने संस्थाको अभाव भई जनतामा सहकारी सेवा विस्तार नभएको अवस्थामा स्थानिय निकायको सिफारिशमा स्तरिय ढंगले संचालनमा रहेको कुनै मिल्दो व्यवसाय गर्ने संस्थाको कार्यक्षेत्र कायम गरी सहकारी सेवाको पहुँच विस्तार गर्न शर्त सहित रजिष्ट्रारले स्वीकृति दिन सक्नेछ ।

(६) कार्यक्षेत्र थपको माग गर्दा कार्यक्षेत्र विस्तार गरिने क्षेत्रका बासिन्दाहरूको सदस्यता माग सम्बन्धी विवरण (नाम, ठेगाना, नागरिकता र हस्ताक्षर) पेश गर्नु पर्नेछ ।

सहकारी संघ/ संस्था दर्ता निर्देशिका, २०६८ (नियमन सम्बन्धी मापदण्ड २०६४ सहित) को परिच्छेद-३ मा संस्थाको कार्यक्षेत्र सम्बन्धमा निम्न व्यवस्था गरिएको थियो:

कार्यक्षेत्र सीमित गर्ने वा स्थानियकरण गर्ने प्रक्रिया :

- (१) विगतमा दर्ता हुँदा एक जिल्लाभर कार्यक्षेत्र स्वीकृत भएका सहकारी संस्थाहरूको कार्यक्षेत्र सोही जिल्लाभर कायम रहनेछ ।

(२) संस्था दर्ता हुँदा एक भन्दा बढी जिल्लाहरू कार्यक्षेत्र राखिएका बचत तथा ऋणको कारोवार गरेका संस्थाहरूको कारोवार नभएका जिल्लाहरूको कार्यक्षेत्र कार्यालयले घटाउन विभागमा लेखी पठाउनु पर्नेछ ।

(३) एक भन्दा बढी जिल्ला कार्यक्षेत्र कायम रहेमा, यस प्रकृतिका सहकारी संस्थाले २ वर्ष भित्र स्थानियकरण गरी कार्यक्षेत्र एक जिल्लामा सीमित गर्नुपर्ने व्यवस्था छ ।

(४) उपदफा (३) अनुसार तत्काल स्थानीयकरण नभएमा, सम्बन्धित कार्यालयको सिफारिशमा विभागको पूर्व स्वीकृति लिएर १ वर्ष भित्र विनियम संशोधन गरी सदस्य अनुपातमा अन्य जिल्लाबाट प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गरी निर्वाचन सम्पन्न गर्नुपर्ने व्यवस्था छ ।

(५) एक जिल्ला भन्दा बढी कार्यक्षेत्र भएका बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाले निर्वाचित संचालक संयोजकत्वमा व्यवस्थापन उप समिति बनाएर कायदेश अनुसार स्थानिय तहमा कामकाज विकेन्द्रित गर्नुपर्नेछ र प्रत्येक जिल्लाको सदस्य तथा कारोवारको लेखा अलग राखी मासिक विवरण सम्बन्धित कार्यालयमा पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था छ ।

(६) एक जिल्ला बाहेक अन्य क्षेत्रमा कारोवार गर्ने संस्थाले स्थानियकरण नगरे वा उप समिति/प्रतिनिधित्व व्यवस्था नगरेमा, २ वर्षपछि एक जिल्ला कायम गरी अन्य जिल्लाको सम्पूर्ण कारोवार रोक्ने कार्यवाही सम्बन्धित सहकारी कार्यालयले गर्ने व्यवस्था छ ।

(७) स्वीकृति नलिई शाखा, सेवा केन्द्र वा सम्पर्क कार्यालय खोल्दा, सम्बन्धित कार्यालयले संस्थाको सबै वा आंशिक कारोवारमा रोक लगाउने व्यवस्था छ ।

सहकारी ऐन, २०७४ ले दर्ता हुँदाका बखत सहकारी संस्थाको कार्य क्षेत्र देहाय बमोजिम हुने व्यवस्था गरेको छ:-

(क) बचत तथा ऋणको मुख्य कारोवार गर्ने संस्थाको हकमा महानगरपालिका र उपमहानगरपालिका भए एक वडा,

(ख) नगरपालिका वा गाउँपालिकामा बचत तथा ऋणको मुख्य कारोवार गर्ने संस्था र अन्य संस्थाको हकमा देहायका आधारमा तोकिए बमोजिम एक स्थानीय तहसम्म:-

(१) सदस्यहरूबीच स्वावलम्बनको पारस्परिक अभ्यासको लागि आपसी साझा बन्धन (कमन बण्ड),

(२) व्यावसायिक स्तरमा सेवा सञ्चालन गर्न आवश्यक सदस्य सङ्ख्या,

(३) संस्था सञ्चालनमा सदस्यको सहभागितामूलक लोकतान्त्रिक नियन्त्रण कायम हुने गरी पायक पर्ने स्थान।²¹⁴

संस्थाले दर्ता भई व्यावसायिक सेवा प्रारम्भ गरेको दुई वर्षपछि देहायको आधारमा जोडिएको भौगोलिक क्षेत्र कायम रहने गरी आफ्नो कार्यक्षेत्र विस्तार गर्न सक्ने व्यवस्था छ:-

(क) संस्थाको व्यावसायिक क्रियाकलापको विकास क्रममा सदस्यता बढाउन थप कार्यक्षेत्र आवश्यक परेको,

(ख) संस्थाको कार्य सञ्चालनमा सदस्यको प्रत्यक्ष नियन्त्रण कायम राख्न रचनात्मक उपायहरू अवलम्बन गरिएको,

(ग) दफा १५ को उपदफा (६) बमोजिम निर्धारित मापदण्ड प्रतिकूल नरहेको।²¹⁵

तर यो ऐन प्रारम्भ भएपछि ती संस्थाहरूले एक वर्षभित्र सदस्यता विस्तारको अवस्था र व्यावसायिक विवरण खोली रजिष्ट्रार वा रजिष्ट्रारबाट अधिकार प्राप्त अधिकारी समक्ष यो ऐन प्रारम्भ हुँदाका बखतसम्मको कार्य सञ्चालन प्रतिवेदन पेश गर्नु पर्ने व्यवस्था छ।

त्यस्तै कार्य सञ्चालन प्रतिवेदन पेश भएपछि रजिष्ट्रार वा रजिष्ट्रारबाट अधिकार प्राप्त अधिकारीले आवश्यक जाँचबुझ समेत गरी सम्बन्धित सहकारी संस्थालाई कार्यक्षेत्र पुनःनिर्धारण गर्न निर्देशन दिन सक्छ।²¹⁶

सहकारी नियमावली, २०७५ ले ऐनको व्यवस्थालाई विस्तार गर्दै संस्थाको कार्यक्षेत्र सदस्यको सीप, पेशा र प्रकृति समेतबाट फराकिलो क्षेत्र आवश्यक पर्ने देखिएमा एक स्थानीय तहसम्म हुने भएतापनि प्रस्तावित कार्यक्षेत्रको कुनै वडामा संस्थाका आवेदकहरूको बसोबास नभएको भए त्यस्तो वडा कार्यक्षेत्रमा समावेश गरिने छैन भन्ने व्यवस्था गरेको छ। कार्यक्षेत्र विस्तार गर्दा विशेष व्यावसायिक आवश्यकताको आधार लिनु पर्ने व्यवस्था गरेको छ।

ऐन तथा यस नियमावली बमोजिम संस्थाको कार्यक्षेत्र विस्तार गर्दा मौजुदा कार्यक्षेत्रमा संस्थाको सदस्यता एवं सेवा विस्तारको लेखाजोखा गरिएको, थप गरिने कार्यक्षेत्रमा संस्थाको सेवा माग भएको, ऐनको दफा ३२ को उपदफा (१) विपरीत दोहोरो सदस्यता हुने अवस्था नरहेको सुनिश्चित गरिएको प्रक्रिया पूरा गर्नु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ।

सहकारी ऐन, २०७४ प्रारम्भ हुँदाका बखत सञ्चालनमा रहेका संस्थाहरूको कार्यक्षेत्र कायम गर्ने प्रयोजनको लागि त्यस्ता संस्थाहरूले पेश गर्ने कार्य सञ्चालन प्रतिवेदनमा संस्थाको विस्तृत विवरण समेत संलग्न गर्नु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ।

²¹⁴ सहकारी ऐन, २०७४ दफा १८(१)

²¹⁵ सहकारी ऐन, २०७४ दफा १८(२)

²¹⁶ सहकारी ऐन, २०७४ दफा १८(६)

सहकारी ऐन, २०४८ को दफा ३ को उपदफा ३ मा "संस्था वा संघको कार्यक्षेत्र सोही संस्था वा संघको विनियममा तोकिएबमोजिम हुनेछ" भन्ने उल्लेख गरेको देखिन्छ । सोही आधारमा सहकारी संस्थाको कार्यक्षेत्र दर्ता गरेकै समयमा नै नेपाल अधिराज्यभरी भनी उल्लेख गरी प्रमाणपत्र प्रदान गर्ने गरियो । पारस्परिक सहयोग र सहकारीताको आधारमा विभिन्न किसिमका संस्था तथा संघको गठन हुने मान्यता ऐनको रहेको थियो । नेपाल अधिराज्यभरी कार्यक्षेत्र दिने कुरा आफैमा कानूनको मकसद् विपरीत रहेको देखिन्छ ।

सहकारी ऐन, २०७४ कार्यान्वयनमा आए पश्चात् भने उक्त ऐनको दफा १८ मा सहकारी संस्थाको कार्यक्षेत्रको विषयमा स्पष्ट व्यवस्था गरेको पाइन्छ ।

सहकारी संस्थाको कार्यक्षेत्र व्यवस्थित गर्ने उद्देश्यले २०५६/१२/०७ मा नै सहकारी विभागबाट परिपत्र जारी गरी "स्वीकृति नलिई शाखा स्थापना गरी कार्य संचालन गरेको भए त्यस्तो शाखा बन्द गर्न लगाउने । नियमानुसार कार्यक्षेत्र विस्तारको स्वीकृति लिई शाखा स्थापना गरेका संस्थाको सम्बन्धमा कार्यक्षेत्र विस्तार गरी जिल्ला बाहिर शाखा रहेका स्थानमा शाखाको सट्टा स्थानिय स्तरमा छुट्टै सहकारी संस्था गठन गरी कार्य हस्तान्तरणको प्रकृया अवलम्बन गर्ने" भन्ने व्यवस्था गरियो जुन कि कहिल्यै लागु भएको देखिएन ।

सहकारी ऐन, २०७४ कार्यान्वयनमा आए पश्चात् भने उक्त ऐनको दफा १८ मा सहकारी संस्थाको कार्यक्षेत्रको विषयमा स्पष्ट व्यवस्था गरेको पाइन्छ ।

यस्तै काठमाडौं महानगरपालिका सहकारी ऐन, २०७४ को दफा ९ मा सहकारी संस्थाको कार्यक्षेत्र विस्तार सम्बन्धी व्यवस्था उल्लेख गरेको पाइन्छ । जस अनुसार काठमाडौं महानगरपालिकाबाट बचत तथा ऋण कारोवार गर्ने सहकारी संस्थाहरूको दर्ता प्रक्रिया रोकेको भएतापनि बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्थाहरूको दर्ता भने गरेको देखिन्छ । यसरी सहकारी संस्थाहरूको दर्ता गर्दा सोही ऐनको दफा ९ को उपदफा (१)(ख) को प्रावधानको आधारमा तीन वडासम्म कार्यक्षेत्र रहने गरी बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्थाहरूको दर्ता गर्ने गरेको पाइयो । तर बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्थाको कार्य पनि बचत तथा ऋण सम्बन्धी कार्य नै गरेको पाइन्छ ।

सहकारी संस्थाको कार्यक्षेत्रको विषयमा प्राप्त फाईलहरू अध्ययन गर्दा विभागबाट जारी भएका निर्देशनहरू र विभिन्न मितिमा प्रकाशित मापदण्डहरूलाई पूरै बेवास्ता गरिएको पाइएको छ । कतिपय अवस्थामा सहकारी संस्था दर्ता गर्दाको अवस्थामा नै नेपालभरी कार्यक्षेत्र रहने गरी स्वीकृति दिइएको पाइन्छ भने कतिपयलाई संस्था दर्ता गर्दा सीमित कार्यक्षेत्र राखी स्वीकृति प्रदान गर्ने र सञ्चालनमा आएको केही दिनमा नै मुलुकभर कार्यक्षेत्र विस्तार गर्ने गरी विनियम स्वीकृत गर्ने परिपाटि रहेको देखियो ।

यस आयोगबाट छनौट गरिएका अनुसूची-५ बमोजिमको सहकारी संस्थाहरूलाई दिइएको कार्यक्षेत्रको बारेमा अनुसूची-६ मा उल्लेख गरिएको छ । जस अनुसार तुलसी बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था

लि., हाम्रो नयाँ कृषि सहकारी संस्था लि., ओरेण्टल को-अपरेटिभ लि., नेपाल वित्तीय सहकारी संस्था लि. र महामञ्जुश्री विशिष्टीकृत सहकारी संस्था लि. लाई स्वीकृति दिँदा नै नेपालभर कार्यक्षेत्र रहने गरी स्वीकृति दिएको पाइयो ।

त्यसैगरी, पशुपति बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि., गोरखा सेभिङ्ग एण्ड फाइनेन्स लि., द सहारा लोन, सेविङ्ग एण्ड इन्भेष्टमेन्ट को-अपरेटिभ सोसाइटी, रोयल बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि., आइडियल यमुना हाम्रो बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि. लाई संस्था दर्ता भएको एक वर्ष वा सो भन्दा कम अवधिमानै नेपाल भर कार्यक्षेत्र विस्तार गर्न स्वीकृति दियो । यसरी स्वीकृति दिँदा न त्यसको सम्भाव्यता अध्ययन गरियो न त्यसको वित्तीय विश्लेषण नै गरियो हचुवाको भरमा नेपालभर स्वीकृति दिनुमा पदाधिकारीहरूको निहीत स्वार्थ नभएको भनी भन्न गाह्रो छ । यी अधिकांश सहकारी संस्थाहरू समस्याग्रस्त अवस्थामा रहेका छन् ।

यस्तै सिल्भरभ्याली बचत तथा ऋण सहकारी संस्था र एस.एन.एस. को-अपरेटिभ लि. बीच एकीकरण भए पश्चात् कार्यक्षेत्र नेपाल अधिराज्यभर कायम गरेको देखिन्छ । साथै, सहकारी विभागको मिति २०७९/९/१२ को निर्णय अनुसार का.म.पा. सहित गोंगबु, जोरपाटी, सीतापाइला, धापासी, कपन, गढाटार, चाँगुनारायण, स्यूचाटार, माहाकाल र खड्क भद्रकालीमा कार्यक्षेत्र थप गरेको देखिन्छ ।

मिति २०५३/८/३० मा स्थापना भएको कान्तिपुर सहकारी संस्था लि को कार्यक्षेत्र मिति २०५५/१०/२८ मा सम्पन्न साधारण सभाको निर्णयानुसार नेपाल अधिराज्यभर कार्यक्षेत्र विस्तार गरेको देखिन्छ । साथै, २०७७ सालमा दुई पटक गरी विभिन्न ठाउँमा १७ वटा सेवा केन्द्र विस्तार गरेको पाइन्छ ।

अन्य बाँकिलाई भने कार्यक्षेत्र विस्तार गर्न एक वर्ष भन्दा बढी अवधि लागेको पाइन्छ । शिवशिखर कृषि सहकारी संस्थालाई शुरुमै ३५ जिल्लामा कार्यक्षेत्र प्रदान गर्नुको पनि कुनै औचित्य पुष्टि हुने आधार देखिएन । यसरी नियामक निकाय आफै नै आफुले जारी गरेको मापदण्ड लागू गर्दैन वा लागू गर्न सक्दैन भने त्यहाँ सरोकारवालाले भनेको जस्तो चलखेल भएको छैन भनी कसरी भन्न सकिन्छ ?

सहकारी संघ/संस्था दर्ता, संचालन, लेखा परीक्षण, अनुगमन तथा नियमन सम्बन्धी मापदण्ड, २०६८ को परिच्छेद-३ को बुँदा नं. २३ मा "...केही संख्यामा सेवा केन्द्र वा सम्पर्क कार्यालय स्थापना गर्न विभागले स्वीकृति दिन सक्नेछ । यसका लागि संस्थाको सघन अनुगमनबाट संस्थाले प्रचलित कानून र विभागबाट दिइएको निर्देशन र मापदण्डको अनुसरण गरेको सघन अनुगमनबाट प्रमाणित हुनु पर्नेछ" भन्ने व्यवस्था गरेको भएतापनि यस आयोगले अध्ययन गरेका फाइलहरूबाट सेवा केन्द्र वा सम्पर्क कार्यालयको स्वीकृति दिँदा सघन अनुगमनको आधारमा दिएको एउटा पनि उदाहरण फेला परेन ।

यस आयोगले सञ्चालन गरेको एक अन्तरक्रिया कार्यक्रममा एक जना सहभागीले तत्कालिन समयमा विभाग/कार्यालयका कर्मचारी नै सहकारी संस्थाको दर्ताको लागि फाईल लिइ धाउने गरेको र कार्यक्षेत्र विस्तार लगायतको कार्य गर्दा सम्बन्धित कर्मचारीलाई खुसी नपारीकन काम नबन्ने भन्ने भनाईले पनि उक्त कुराको पुष्टि हुन आउँदछ । तर, यस्ता विषयहरू छुट्टै अनुसन्धानका विषय हुन सक्दछ ।

४.२.३ सहकारी संस्थाहरूको एकीकरण:

सहकारी ऐन २०४८ ले साधारण सभाको काम, कर्तव्य र अधिकारको खण्ड (ङ) मा संस्था वा संघको विभाजन वा अन्य संस्था वा संघसंग एकीकरण वा विघटन निर्णय गर्ने व्यवस्था रहेको थियो।²¹⁷ एकीकरण वा विभाजन गर्न सक्ने शिर्षक अन्तर्गत निम्न व्यवस्था रहेको थियो:

(१) दुई वा दुईभन्दा बढी संस्थाहरू आपसमा गाभी एकीकरण गर्न वा एक संस्था वा संघलाई दुई वा दुईभन्दा बढी संस्था वा संघमा विभाजन गर्न सम्बन्धित संस्था वा संघको साधारण सभाको दुई तिहाई बहुमतबाट निर्णय भएको हुनु पर्नेछ। यस्तो निर्णय गर्दा एकीकरण र विभाजनका शर्त र कार्यविधिहरू समेत खोलिएको हुनु पर्नेछ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको निर्णयको आधारमा रजिस्ट्रारले सम्बन्धित संस्था वा संघको एकीकरण वा विभाजन गर्नेछ।²¹⁸

सहकारी संघ/संस्था एकीकरण सम्बन्धी कार्यविधि, २०७० ले "एकीकरण कार्य" भन्नाले दुई वा दुई भन्दा बढी संघ संस्थाहरूबीच एक आपसमा भएको सम्झौता बमोजिम एकीकरण हुने कार्य सम्झनु पर्छ र सो शब्दले दुई वा दुई भन्दा बढी संघ संस्था एक आपसमा गाभिई नयाँ संस्था बन्ने कार्य समेतलाई जनाउँछ भनि परिभाषा गरेको थियो।²¹⁹

एकीकरण सम्बन्धमा अन्य व्यवस्थाहरू निम्न बमोजिम रहेका थिए:

एकीकरण गर्न सकिने सहकारी संघ/संस्थाहरू: निम्न संघ संस्थाहरूलाई एकीकरण गर्न सकिने संघ/संस्थामा राख्न सकिनेछ:

- (क) एउटै कार्य क्षेत्र भित्र रहेका एक भन्दा बढी सहकारी संस्थाहरू ।
- (ख) फरक जिल्ला भए पनि कार्य क्षेत्र जोडिएका संस्थाहरू
- (ग) सञ्चालन लागत घटाएर सदस्यहरूलाई बढी लाभ वितरण गर्न चाहने संस्थाहरू ।
- (घ) एउटै विषयसंग मेल खाने खालका संघहरू ।²²⁰

²¹⁷ सहकारी ऐन, २०४८ दफा १४

²¹⁸ सहकारी ऐन, २०४८ दफा ३१

²¹⁹ सहकारी संघ/संस्था एकीकरण सम्बन्धी कार्यविधि, २०७० दफा २(घ)

²²⁰ सहकारी संघ/संस्था एकीकरण सम्बन्धी कार्यविधि, २०७० दफा ४

एकीकरण गर्दा कार्यालयले पूर्व स्वीकृति, साधारणसभाको दुईतिहाई निर्णय, १५ दिने सूचना प्रकाशन, गुनासो/उजुरी जाँच, निर्णय, सूचना प्रकाशन, दर्ता कायम/लगत कट्टा, तथा आवश्यक कर सम्बन्धी सहमति सुनिश्चित गरी प्रक्रिया पूरा गर्नुपर्छ भन्ने व्यवस्था गरिएको थियो।²²¹

सहकारी ऐन, २०७४को दफा ८६ ले एकीकरण तथा विभाजन सम्बन्धमा दुई वा दुईभन्दा बढी सहकारी संस्थाहरू एक आपसमा गाभी एकीकरण गर्न वा एक सहकारी संस्थालाई भौगोलिक कार्यक्षेत्रको आधारमा दुई वा दुईभन्दा बढी सहकारी संस्थामा विभाजन गर्न सकिनेछ। एकीकरण वा विभाजन गर्दा सम्बन्धित सहकारी संस्थाको कुल कायम रहेका सदस्य सङ्ख्याको बहुमतबाट निर्णय हुनु पर्नेछ र एकीकरण वा विभाजनका शर्त र कार्यविधि समेत खुलाउनु पर्नेछ भन्ने व्यवस्था गरेको थियो।

सहकारी नियमावली, २०७५ को परिच्छेद-९ एकीकरण, विघटन र दर्ता खारेज अन्तर्गत नियम ३९ मा निम्न व्यवस्था गरेको छ:

नियम ३९: सहकारी संस्थाको एकीकरण: (१) ऐनको दफा ८७ बमोजिम दुई वा दुईभन्दा बढी संस्थाहरू एकीकरण गर्दा देहायका शर्त बन्देजहरू पूरा भएको हुनु पर्नेछ :-

(क) कार्यक्षेत्र एक अर्कासँग खटिएको वा जोडिएको हुनुपर्ने,

(ख) एकै विषय वा प्रकृतिका संस्था हुनुपर्ने वा फरक विषय वा प्रकृतिका भए तापनि मूलतः एकै विषयमा प्रतिस्पर्धा भएको हुनुपर्ने,

(ग) सदस्यको प्रत्यक्ष सहभागिता एवं लोकतान्त्रिक नियन्त्रण कायम रहनुपर्ने ।

(२) उपनियम (१) बमोजिम एकीकरण गर्दा साधारणतया मौजुदा संस्थाको कार्यक्षेत्रको आधारमा स्थानीय तहको वडा, स्थानीय तह, जिल्ला वा प्रदेशको क्षेत्रभित्र पर्ने गरी गर्नु पर्नेछ ।

सहकारी संस्थाको एकीकरण तथा विभाजन निर्देशिका, २०७७ को प्रस्तावनामा सहकारी संस्थाको गुणात्मक विकासका लागि आवश्यक मापदण्ड तथा प्रक्रिया निर्धारण गर्न सहकारी ऐन, २०७४ को दफा १५१(१) बमोजिम यो निर्देशिका बनाइएको उल्लेख छ। उक्त निर्देशिकाले निम्न व्यवस्थाहरू गरेको छ:

अधिकतम संस्था सङ्ख्या कायम गर्ने:²²² नियामक निकायले महानगर/उपमहानगरको वडा, नगरपालिका र गाउँपालिकाको जनसंख्याका आधारमा बचत तथा ऋण कारोबार गर्ने सहकारी संस्थाको अधिकतम संख्या तोक्नेछ।

²²¹ सहकारी संघ/संस्था एकीकरण सम्बन्धी कार्यविधि, २०७० दफा १३

²²² सहकारी संस्थाको एकीकरण तथा विभाजन निर्देशिका, २०७७ दफा ३

नयाँ संस्था दर्ता वा विषय परिवर्तन गर्न नहुनेः²²³ जनसंख्या नपुगेका महानगरपालिका, उपमहानगरपालिका, नगरपालिका वा गाउँपालिकामा बचत तथा ऋणको मुख्य कारोबार गर्ने नयाँ संस्था दर्ता गर्न वा अन्य विषयगत/बहुउद्देश्यीय संस्थालाई बचत तथा ऋण विषयगत संस्थामा परिवर्तन गर्न अनुमति नदिने व्यवस्था गरिएको छ।

मौजुदा संस्थाको विवरण अद्यावधिकरणः²²⁴ नियामक निकायले स्थानीय तहअनुसार बचत तथा ऋणको मुख्य कारोबार गर्ने सहकारी संस्थाहरूको अद्यावधिक विवरण तोकिएको मापदण्डबमोजिम तयार गरी योग्य संस्थामात्र समावेश गर्नुपर्ने र उक्त विवरण प्रमुखबाट प्रमाणित गराई राख्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ।

तथ्य भिडाउनु पर्नेः²²⁵ स्थानीय तहको नियामक निकायले अद्यावधिक विवरण तयार गर्दा आफ्नो क्षेत्राधिकार बाहिर भए पनि वडामा मुख्य कार्यालय राखी बचत तथा ऋणको कारोबार गर्ने संस्थासम्बन्धी आवश्यक विवरण सम्बन्धित संस्था र प्रदेशको नियामक निकायबाट संकलन गरी समावेश गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ।

बचतऋणको मुख्य कारोबार गर्न रोक लगाउनुपर्नेः²²⁶ स्वैच्छिक एकीकरणको प्रक्रियामा सहभागी हुन नचाहेको वा सहमति नजनाएको संस्थालाई म्याद सकिएको भोलिपल्टदेखि बचतऋणको मुख्य कारोबार गर्नमा रोक लगाउनुपर्नेछ।

दुई वटा मात्र संस्था भएको अवस्थामा बढी जोखिमावस्थामा रहेको संस्थाका हकमा मुख्य कारोबार गर्नमा रोक लगाउनुपर्नेछ।

यस आयोगले अध्ययनको लागि छनौट गरिएका सहकारी संस्थाहरू मध्ये एकीकरणसँग सम्बन्धित विवरण अनुसूची-७ मा प्रस्तुत गरिएको छ।

एकीकरण मार्फत सहकारी संस्थाहरूले कसरी बेथिति कायम गरे भन्ने कुरा पनि रोचक देखिन्छ। यस आयोगले शिव शिखर कृषि सहकारी संस्थाको फाईल अध्ययन गर्दा डिभिजन सहकारी कार्यालयले मिति २०७०/०३/०९ को पत्रबाट श्री शिखरदीप बचत तथा ऋण सहकारी संस्थालाई सम्बोधन गरिएको पत्रानुसार गोर्खादिप बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि., का.म.न.पा.१३ र शिखर बचत तथा ऋण सहकारी संस्था, मध्यपुर थिमी न.पा. १३ भक्तपुर एकीकरण भई शिखरदिप बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि., मध्यपुर थिमी कायम हुन आएको देखिएको सन्दर्भमा सो सम्बन्धी अध्ययन गर्न खोज्दा दुवै संस्थाको फाइल उपलब्ध हुन सकेन।²²⁷ त्यसैले यी संस्थाहरू

²²³ सहकारी संस्थाको एकीकरण तथा विभाजन निर्देशिका, २०७७ दफा ५

²²⁴ सहकारी संस्थाको एकीकरण तथा विभाजन निर्देशिका, २०७७ दफा ६

²²⁵ सहकारी संस्थाको एकीकरण तथा विभाजन निर्देशिका, २०७७ दफा ९

²²⁶ सहकारी संस्थाको एकीकरण तथा विभाजन निर्देशिका, २०७७ दफा १८।

²²⁷ गोरखाद्वीप सेभिङ्ग एण्ड को-अपरेटिभ लि., बागबजार र शिखर सेभिङ्ग एण्ड क्रेडिट को-अपरेटिभ लि. ठिमीमा केदारनाथ शर्माको करिब १८ करोड रुपैया बचत थियो। गोरखा विकास बैङ्क संकटमा जाने अवस्था आएसँगै आफ्नो १८ करोड

एकीकरण हुँदा २०६८ सालमा जारी गरिएको मापदण्ड पूरा गन्यो कि गरेन भन्ने विषयमा यकीन हुन सकेन । विभागका कर्मचारीहरूको सरुवा छिटो छिटो हुँदा कर्मचारीहरूमा पुराना फाईलहरूको सूचनाको खाडल यथेष्ट देखिन्छ भने कर्मचारीहरू सरुवा भै जाँदा संस्थागत स्मरणको अवस्था कमजोर भएकाले खोजी भएका फाइल वा सो सम्बन्धी सूचना समयमै प्राप्त भएन ।

२०६८ सालमा जारी मापदण्ड र २०७० सालमा जारी एकीकृत सम्बन्धी कार्यविधि पश्चात् जारी भएको नयाँ सहकारी ऐन, २०७४ को दफा ८७ र सहकारी नियमावली, २०७५ को नियम ३९ ले एकीकरण सम्बन्धी व्यवस्थालाई थप स्पष्ट तुल्याएको पाइन्छ । यो ऐन जारी भएपछि गरिने एकीकरणमा यही ऐन नै आकर्षित हुने देखिन्छ । एकीकरण सम्बन्धी कार्यविधि, २०७७ ले पनि यस सम्बन्धमा स्पष्ट व्यवस्था गरेको छ । शिव शिखर कृषि सहकारी संस्था लि. र शिखरदीप बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि. फरक फरक प्रकृतिको सहकारी संस्था भएपनि यी दुवैको कार्यक्षेत्र खण्टिएको र प्रतिस्पर्धी समेत देखिएको भनी एकीकरणको लागि स्वीकृति प्रदान गरिएको छ । यी दुवै संस्थाको अध्यक्ष केदार नाथ शर्मा रहेको र उनी तुलसी बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्थाको समेत अध्यक्ष रहेको देखिन्छ ।

यी दुई संस्था एकीकरण गर्ने सम्बन्धमा अधिकांश प्रक्रिया पूरा गरेको देखिएता पनि शिव शिखर कृषि सहकारी संस्था लि. भक्तपुरको मिति २०७६ मंसिर १४ गते सम्पन्न सातौँ वार्षिक साधारण सभाको ३ प्रति प्रतिवेदनको प्रतिलिपी पेश हुन आएको देखिएकोमा त्यसमा संलग्न सातौँ वार्षिक साधारण सभाको प्रस्ताव सम्बन्धी विवरण भने फरक देखिएको छ । हाल यो संस्था समस्याग्रस्त अवस्थामा व्यवस्थापन समितिमा छ । साधारण सभाको प्रतिवेदनको एउटा प्रतिवेदनमा एकीकरण सम्बन्धी प्रस्ताव नै छैन, अर्को प्रस्तावमा एकीकरणको प्रस्ताव राखेको देखिन्छ भने अर्को प्रतिवेदनमा भएको प्रस्ताव पछि थपिएको भान पर्छ ।

किसान बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि.सँग गणेशबाबा महिला जागृती बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि. र सर्वेश्वर कृषि सहकारी संस्था लि. एक आपसमा एकीकरण गर्ने सम्बन्धमा तीन वटै संस्थाबाट छुट्टाछुट्टै निवेदन पेश गरी कारवाही अगाडि बढाइएकोमा अन्तिम एकीकरण हुँदा किसान बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि. र गणेशबाबा महिला जागृती बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था मात्र एकीकरण भएको देखिन्छ । सर्वेश्वर कृषि सहकारी संस्था लि. किन एकीकरण भएन भन्ने विषयमा कहीं कतै उल्लेख गरेको पाइएन । साथै, गणेशबाबा महिला जागृती बहुउद्देश्यीय सहकारी र सर्वेश्वर कृषि सहकारी संस्थाको फाइल सहकारी विभागमा उपलब्ध भएन । यसले गर्दा यिनीहरूले सहकारी एकीकरणको प्रक्रिया पूरा गरे गरेनन् भन्ने कुरा पनि स्पष्ट गर्ने आधार भएन ।

रुपैयाँमा हुने परिस्थिति उत्पन्न भएपछि २०६६ मा दुवै सहकारीको एकीकरण गरी शिखरदीपको सञ्चालक अध्यक्षसहित केदारनाथ शर्माले सकारेका थिए । संसदीय छानविन विशेष समिति, २०८१ पेज नं. ३५४ ।

आइडियल यमुना हाम्रो बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि. विभिन्न अरु २४ वटा सहकारी संस्थाहरू मिलेर बनेको संस्था हो (अनुसूची-७)। यसमध्ये पाँच वटा सहकारी संस्थाहरूको मिति २०८२/२/२८ मा एकीकरण भएको संस्थाहरूको मिति २०८०/०६/०६ मा साधारण सभा गरी आ.व. २०७९/८० को लेखापरीक्षण प्रतिवेदन पास गरेतापनि ती संस्थाहरूको एकीकृत कारोवार नै भएको देखिँदैन । लेखापरीक्षण प्रतिवेदनमा एकीकृत वित्तीय विवरण प्रस्तुत नगरी पाँचवटा सहकारी संस्थाहरूको वित्तीय विवरणलाई जोडेर प्रस्तुत गरेको देखिन्छ । यसरी एकीकरणको स्वीकृति दिँदा नियामकीय निकायले सैद्धान्तिक सहमति दिने कार्य बाहेक अन्य कुनै प्रक्रिया पुरा गराउन सकेको देखिएन । हाल उक्त संस्था मिति २०८१/१२/१९ मा समस्याग्रस्त घोषणा भएको कारणले यस अघि एकीकरण भएका सम्पूर्ण सहकारी संस्थाहरूको बचतकर्ताहरूको रकम जोखिममा परेको छ । यी प्रसंगले सहकारीका सञ्चालकहरू मात्र होइन कि नियामक निकायका निर्णयकर्ताहरू समेत उत्तिकै दोषि छैन भनेर कसरी भन्ने ?

यस प्रकरणमा सबैभन्दा चाखलाग्दो कुरा चाहीं के रह्यो भने अन्तिमका यी ५ वटा संस्थाहरू एक आपसमा एकीकरण भै आइडियल यमुना हाम्रो बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्थाको जन्म हुँदा नै एकीकरण हुनु अघि भएका समस्याका कारणले एकीकरण पछि समस्या देखिन आएमा सो को समाधान तत् तत् संस्था वा संस्थाका सेवा केन्द्रहरू वा तत् तत् सञ्चालक वा व्यक्ति नै जिम्मेवार हुने गरी एकीकरण भएको देखिन्छ । एकीकरण पश्चात् पनि यी पाँच वटा संस्थाहरू छुट्टाछुट्टै स्वतन्त्र रूपमा कारोवार गरिरहेको र मिति २०८०/०६/०६ मा भएको साधारण सभाबाट पुनः विभाजनमा जाने निर्णय गरी विभागमा निवेदन पेश गरेको अवस्था छ । जसले गर्दा समस्या झन् जेलिएको अवस्थामा देखिन्छ भने स्वीकृति दिने निकायबाट कतिसम्म हेलचक्र्याई हुँदो रहेछ भन्ने कुराको यो एउटा ज्वलन्त उदाहरण समेत हो । हाल उक्त संस्था २०८१/१२/१९ को निर्णयानुसार समस्याग्रस्त घोषणा गरेको छ । हाल, करिब दुइ हजार तीन सय बचतकर्ताहरूले रु. एक अर्ब १६ करोड भन्दा बढी रकम फिर्ता पाउन मागदावी पेश गरेको अवस्था छ । नियामकीय निकायको कमजोर नियमन प्रणालीले संस्थाहरू समस्यामा मात्र गएको होईन कि २४ वटा संस्थाका बचतकर्ताहरूको बचत रकम पनि जोखिममा परेका छन् । यसमा भएका कमी कमजोरीहरूको विषयमा छुट्टै अनुसन्धान हुनु जरुरी हुनसक्छ ।

सिल्भरभ्याली बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि. र एसएनएस को-अपरेटिभ सर्भिस लि. बिच भएको एकीकरणको फाइल अध्ययन गर्ने क्रममा एस.एन.एस. को-अपरेटिभ सर्भिस लि. र सौर्य सञ्चार सहकारी संस्था बीच पनि एकीकरण भएको देखिन्छ । तर, त्यसको कुनै विवरण फाइलमा संलग्न भएको पाइएन भने सिल्भरभ्याली र एस.एन.एस. को एकीकरण सम्बन्धमा पनि एकीकरणको लागि दुवै संस्थाबाट पेश गरेको संयुक्त निवेदन, एकीकरणको लागि सम्झौताको कागजात र मिति २०७७/५/१५ दिएको पूर्व सहमति बाहेक अन्य कुनै प्रक्रिया पूरा गरेको फाइल अध्ययनको क्रममा देखिएन ।

मिति २०७८/१०/१६ को निर्णयानुसार कान्तिपुर सेभिङ्ग एण्ड को-अपरेटिभ लि. सँग सगरमाथा सहकारी संस्था लि., ललितपुर, मेरीगोल्ड बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि., मकवानपुर र कुटिर बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि. कोटेश्वर बीच एकीकरण भै कान्तिपुर सेभिङ्ग एण्ड क्रेडिट को-अपरेटिभ लि. कायम भएको । तर, यस्तो एकीकरणसँग सम्बन्धित कुनै पनि प्रकारको कागजात फाइलमा संलग्न भेटिएन ।

यस्तैगरी किसान बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि. सँग पनि अरु विभिन्न २४ वटा सहकारी संस्थाहरू एकीकरण भएको देखिन्छ । एकीकरणको लागि विभागको पूर्व स्वीकृति लिएको देखिएता पनि एकीकरणको लागि पूरा गर्नु पर्ने अन्य प्रक्रियाहरू पूरा गरेको कागजातहरू र एकीकरण हुन आएका सहकारी संस्थाहरूको फाइल उपलब्ध नभएको कारणले यकीन गर्न सकिएन । सहकारी संस्थाहरूको एकीकरणको माथिको उदाहरणहरूबाट के कुरा स्पष्ट हुन आउँछ भने एकीकरण मार्फत आफ्नो खराब वित्तीय विवरण अवस्थालाई लुकाउने र एकीकरणलाई कार्यक्षेत्र वा सेवा केन्द्र विस्तारको औजारको रूपमा मात्र प्रयोग गर्ने गरिएको छ ।

४.२.४ सहकारी संस्थाहरूको नियमन:

सहकारी ऐन २०७४ को नियमन, अनुगमन र सुपरिवेक्षण सम्बन्धी अधिकारलाई तिनै तहमा प्रस्तुत गरेको छ । सो सम्बन्धि कानुनी व्यवस्था निम्नानुसार रहेको छ:

१) **स्थानीय तह:** - स्थानीय तहमा दर्ता भई वार्षिक पच्चीस करोड रूपैयाँसम्मको कारोबार गर्ने सहकारी संस्थाको नियमन, अनुगमन र सुपरिवेक्षण सम्बन्धित स्थानीय तहबाट हुने व्यवस्था छ ।²²⁸ दुई वा सोभन्दा बढी स्थानीय तहमा कार्यक्षेत्र भएको सहकारी संस्थाको नियमन, अनुगमन तथा सुपरिवेक्षण सम्बन्धी कार्य त्यस्तो संस्थाको केन्द्रीय कार्यालय रहेको स्थानीय तह वा प्रदेशबाट हुन्छ ।

नियमनकर्ताको रूपमा रहेका कतिपय स्थानिय तहको लागि सहकारी संस्थाहरू प्राथमिकतामा नै पर्दैनन् भने आवश्यक जनशक्ति पनि उपलब्ध छैनन् । त्यसैले संविधानको मर्म बमोजिम सहकारी संस्थाहरूको नियमन लगायतको कार्य स्थानीय तहलाई जिम्मा दिने हो भने तिनको क्षमता अभिवृद्धि गर्नु पर्ने अवस्था देखिन्छ ।

- १) नेपालको संविधान अनुसार ७५३ वटा स्थानिय निकायहरूमा अनिवार्य रूपमा छुट्टै सहकारी हेर्ने इकाइको स्थापना गरी जनशक्तिको आवश्यक व्यवस्था गर्ने ।
- २) यस्ता जनशक्तिलाई नियमन, सुपरिवेक्षण लगायत लेखासँग सम्बन्धित क्षेत्रमा तालिम दिनुपर्ने ।
- ३) आफ्नो कार्यक्षेत्र भित्रका सहकारी संस्थाहरूलाई अनिवार्य रूपमा कोपोमिसमा आवद्ध गर्न भूमिका खेल्नु पर्ने ।

²²⁸ सहकारी ऐन, २०७५ को दफा १५० ।

- ४) कुनै निश्चित आकार भन्दा बढी भएको सहकारी संस्थाहरूको नियमनको लागि स्थानिय निकायबाट गर्न नसकिने देखिएमा माथिल्लो निकायले हेर्न सक्ने व्यवस्था गर्नु पर्ने।
- ५) सहकारी संस्थाहरूको नियमन गर्न हाल सहकारी नियमन प्राधिकरणको गठन भएको सिलसिलामा प्राधिकरणको भूमिकालाई पनि स्पष्ट रूपमा व्यवस्था गर्नु पर्ने।
- ६) अहिले सहकारी संस्थाहरूलाई जारी गर्ने निर्देशन, नियमन लगायतका विषयहरू विभिन्न निकायबाट हुने गरेको हुँदा यस्ता विषयमा पनि स्पष्ट गर्नु जरुरी हुन्छ ।
- २) **प्रदेश:** -स्थानीय तहमा दर्ता भई वार्षिक पच्चीस करोड रूपैयाँभन्दा बढी पचास करोड रूपैयाँसम्मको कारोबार गर्ने सहकारी संस्था र प्रदेशमा दर्ता भएको वार्षिक पचास करोड रूपैयाँसम्मको कारोबार गर्ने सहकारी संस्थाको नियमन, अनुगमन र सुपरिवेक्षण सम्बन्धित प्रदेशबाट हुने व्यवस्था छ । दुई वा सोभन्दा बढी प्रदेशमा कार्यक्षेत्र भएको सहकारी संस्थाको नियमन, अनुगमन तथा सुपरिवेक्षण सम्बन्धी कार्य त्यस्तो संस्थाको केन्द्रीय कार्यालय रहेको प्रदेशबाट हुन्छ ।
- ३) **सहकारी विभाग:** - स्थानीय तह वा प्रदेशमा दर्ता भई वार्षिक पचास करोड रूपैयाँभन्दा बढीको कारोबार गर्ने सहकारी संस्था र विभागमा दर्ता भएको सहकारी संस्थाको नियमन, अनुगमन र सुपरिवेक्षण विभागबाट हुने व्यवस्था छ । वार्षिक कारोबार रहेको दुई वा सोभन्दा बढी सम्बन्धित स्थानीय तह वा प्रदेशबाट जोखिमको आधारमा कुनै सहकारी संस्थाको नियमन, अनुगमन तथा सुपरिवेक्षण गर्नका लागि अनुरोध भई आएमा विभागबाट त्यस्तो संस्थाको नियमन, अनुगमन तथा सुपरिवेक्षण गर्न सकिन्छ ।
- पचास करोड रूपैयाँभन्दा बढी शेयर पूँजी भएको वा सो रकम बराबरको वार्षिक कारोबार गर्ने सहकारी संस्थाको वित्तीय सुशासन तथा जोखिमको आधारमा विभागको अनुरोधमा त्यस्ता संस्थाको नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण नेपाल राष्ट्र बैङ्कले समेत गर्नु पर्छ ।
- नियमावली, कार्यविधि, निर्देशिका, दिग्दर्शन वा दिएको निर्देशनको पालना नगरेको उजुरी वा गुनासो प्राप्त भएको अवस्थामा विभागले जुनसुकै सहकारी संस्थाको नियमन, अनुगमन तथा सुपरिवेक्षण गर्न सक्छ। विभागले सहकारी संस्थाको कार्य प्रकृति अनुसार तोकिए बमोजिमका निकायको प्रतिनिधि र विषय विज्ञ रहेको समितिबाट त्यस्तो संस्थाको नियमन, अनुगमन तथा सुपरिवेक्षण गराउन सक्छ ।

४.२.५ सहकारी संस्थाहरूको अनुगमन:

नियमनको एउटा महत्वपूर्ण पाटो अनुगमन हो। सुशासनका लागि कटिबद्ध र वित्तीयरूपले स्वःसक्षम सहकारी संस्थाहरूले मात्र दिगो रूपमा विपन्न वर्गको आर्थिक तथा सामाजिक विकासमा टेवा पुऱ्याउन सक्दछ । सहकारीहरूमा सुशासन र वित्तीय स्वःसक्षमताका लागि प्रभावकारी अनुगमन

एवं निरीक्षण आवश्यक पर्छ । प्रभावकारी अनुगमनले (क) संस्थाको विद्यमान वित्तीय तथा संस्थागत अवस्था बारे जानकारी प्राप्त गर्न (ख) संस्था सञ्चालन गर्ने क्रममा देखिएका विभिन्न जोखिमहरू पहिचान गरी सोको न्यूनीकरणको लागि संस्थाहरूलाई आवश्यक परामर्शका साथै सुझाव दिन (ग) संस्थाहरूको सुशासन तथा संस्थागत विकासमा सहयोग गर्न र (घ) संस्थाहरूले प्रचलित ऐन नियम तथा निर्देशनको पालना भए नभएको एकिन गर्न मद्दत गर्दछ ।

तसर्थ वित्तीय कारोवार गर्ने सहकारी संस्थाहरूको सुपरिवेक्षण एवं जोखिमको विश्लेषणका साथै नियमित स्थलगत निरीक्षण, अनुगमन र हिसाब जाँच तथा त्यस सिलसिलामा सम्बद्ध नियामक निकायहरू बीच आवश्यक सहकार्यका आधार र प्रक्रियाहरू निर्धारण गर्न भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिवी निवारण मन्त्रालयले बचत तथा ऋणको मुख्य कारोवार गर्ने सहकारी संस्थाको सुपरिवेक्षण तथा अनुगमन निर्देशिका २०७७ बनाई लागु गरेको छ । यसै निर्देशिकामा आधारित भएर सहकारी विभागले संस्थाहरूको निरीक्षण तथा अनुगमन गरी सोही बमोजिम मात्र अनुगमन सम्बन्धी प्रतिवेदन दिने गरेको पाइन्छ ।

सहकारी विभागबाट अनुगमन गरिएका सहकारी संस्थाहरू मध्ये अनुसूची-८ मा उल्लेखित संस्थाहरूको अनुगमन प्रतिवेदन झिकाइ आयोगले अध्ययन गरेको थियो । सहकारी विभागले आफ्नो कार्ययोजना अनुसार अनुगमन गरी दिने प्रतिवेदनको ढाँचा एकै प्रकारको रहेको पाइन्छ । त्यसैले अनुगमन प्रतिवेदनमा साधारणतया संस्थाको नाम, दर्ता, कार्यक्षेत्र आदिको विषयमा अनुगमनमा देखिएको कमी कमजोरी छ भने त्यसलाई एउटा खण्डमा उल्लेख गर्ने गरेको पाइन्छ । यस आलेखमा ती प्रतिवेदनको सारांश मात्र उल्लेख गरिएको छ ।

यसरी अनुगमन गरिएको प्रतिवेदन अध्ययन गर्दा मुख्यतः देहाय बमोजिमका कैफियतहरू मुख्य रूपमा उल्लेख भएको पाइयो :-

१. ४९ प्रतिशत भन्दा बढी सञ्चालक समितिका पदाधिकारीहरूले संस्थाबाट ऋण लिने गरेको ।
२. एकै दिनमा एकै जना व्यक्तिलाई रु. ४९ लाख र रु. ५१ लाखको ऋण प्रदान गरी कूल एक करोड भन्दा बढी ऋण लगानी गरेको साथै एकै व्यक्तिलाई रु १४ करोड सम्म ऋण प्रदान गरेको ।
३. ऋण हानी कोषमा पर्याप्त रकम व्यवस्था नगरी नाफा देखाएर लाभांश वितरण गरेको ।
४. संस्थाको कारोवारको अभिलेख दुइ वटा सफ्टवेयरमा छुट्टाछुट्टै राखे गरेको ।
५. तोकिएको क्षेत्र भन्दा बाहिर गएर बचत सङ्कलन तथा ऋण प्रवाह गरेको ।
६. संस्थाका पदाधिकारीले आफू र आफ्ना परिवारका सदस्य, नजिकका नातेदारहरूलाई ऋण दिने गरेको ।

यसरी अनुगमन गरी प्रतिवेदन पेश भए पश्चात् सहकारी संस्थाका पदाधिकारीलाई विभागमा बोलाइ छलफल गरी निर्देशन र सुझाव दिने व्यवस्था पनि छ । यसरी निर्देशन दिए पश्चात् धेरैजसो सहकारीहरूले केही अवधिको लागि कार्ययोजना र प्रगति विवरणमा धेरैजसो विवरण हरेक महिना एउटै राखी पेश गर्ने गरेको र केही अवधि पश्चात् त्यस्तो प्रतिवेदन पनि पठाउन छोड्ने गरेको पाइन्छ । तर विभागले सो सम्बन्धमा कुनै प्रतिक्रिया व्यक्त गर्ने गरेको वा त्यसलाई कुनै कारवाही वा कुनै किसिमको enforcement गर्ने गरेको पाइँदैन । साथै, कतिपय अवस्थामा अनुगमन गरी प्रतिवेदन पेश गरेको एक वर्ष पछि मात्र कैफियत सुधारका लागि निर्देशन पठाउने गरेको पाइन्छ । अवैको कारोवार गर्ने सहकारी संस्थाको व्यवस्थापकको योग्यता एस.एल.सी. मात्र भएको पनि देखिन्छ । उदाहरणको लागि, चमेली कल्याणकारी बचत तथा ऋण सहकारी संस्था, भक्तपुरलाई लिन सकिन्छ ।

अनुगमन तथा निरीक्षणको विधिमा स्थलगत (On-site Supervision) र गैर-स्थलगत (Off-site Supervision) गरी सामान्यतया २ प्रकारको हुन्छ । सबै संस्थाहरूको स्थलगत अनुगमन गर्न स्रोत साधनको अभाव हुने हुनाले आवश्यकता अनुसार दुवै विधि अपनाइन्छ ।

अनुगमन गरिने संस्थाहरूबाट त्रैमासिक रूपमा वासलात, नाफा नोक्सान हिसाब, ऋणको वर्गीकरण (भाखा नाघेको अवधि अनुसार, वार्षिक लेखा परीक्षण प्रतिवेदन, अर्धवार्षिक खाताबन्दी विवरण, अन्य आवश्यक कागजात, प्रगति प्रतिवेदन माग गरी सो को विश्लेषण गरि सुधारको लागि आवश्यक निर्देशन दिइन्छ भने यसलाई गैर-स्थलगत अनुगमन तथा निरीक्षण भनिन्छ । गैर-स्थलगत अनुगमनमा संस्थामा गम्भिर त्रुटि देखिएमा स्थलगत अनुगमन गरिन्छ । अनुगमन गर्ने संस्थाले आवश्यक ठानेमा कुनैपनि समयमा वा उजुरीको आधारमा आकस्मिक स्थलगत अनुगमन तथा निरीक्षण गर्न सक्छ तर सहकारी विभागले उल्लेखित विधि अपनाई अनुगमन तथा निरीक्षण गरेको उदाहरण पाइएन । बचत तथा ऋणको मुख्य कारोवार गर्ने सहकारी संस्थाको सुपरिवेक्षण , निरीक्षण तथा अनुगमन निर्देशिका २०७७ को दफा २८ मा अनुगमन तथा निरीक्षण गरीने संस्था छनोट विधि स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरेको भएता पनि सो को पालना भएको देखिएन ।

पृष्ठपोषण तथा कार्यान्वयन अनुगमन तथा निरीक्षणको महत्वपूर्ण पक्ष हो । सुपरिवेक्षण विभाग प्रमुख वा निकटतम् सुपरिवेक्षकले निरीक्षण प्रतिवेदन अध्ययन गरी आवश्यकता अनुसार संस्थामा देखिएका कमजोर तथा जोखिमपूर्ण पक्षहरू सुधार गर्नको लागि पत्राचार गर्नु पर्छ । वित्तीय संस्थाले पत्राचार गरेपछि निरीक्षणको क्रममा देखिएको कमजोरीहरूको सुधारको स्थितिका बारेमा एक महिना भित्र लिखित रूपमा जानकारी लिई अद्यावधिक गर्नु पर्छ । अनुगमन तथा निरीक्षण विभागले जोखिमको गम्भिरतालाई ध्यानमा राखी व्यवस्थापन समक्ष छलफल गर्नु पर्छ । अनुगमन तथा निरीक्षण कार्यकालागि आवश्यक परेमा संस्थाका प्रतिनिधिहरूसँग समेत छलफल गर्नु पर्ने हुन्छ ।

निरीक्षण तथा अनुगमन निर्देशिका दफा ३१ मा संस्थाको कारोवार अनुसार अनुगमन तथा निरीक्षण गरिने अवधि तोक्रिएको छ । अनुगमन तथा निरीक्षण गरिने अवधि कारोवार अनुसार मात्र नभई संस्था सुशासनमा रही विधिपूर्वक संचालन नभएको पक्षहरूले पनि निर्धारण गर्दछ । निरीक्षण तथा अनुगमन निर्देशिकामा उल्लेखित धेरै पक्षहरूको बारेमा निरीक्षण तथा अनुगमन प्रतिवेदनमा उल्लेख भएको पाइएन

४.२.५.१ साधारण सभा

सहकारी विभागको नियमन भित्रका प्रारम्भिक सहकारी संस्थाहरूको COPOMIS सूचना प्रणालीमा प्रविष्टि भएको आर्थिक वर्ष २०७३/७४ देखि आर्थिक वर्ष २०८२/८३ सम्मको दश वर्षको साधारण सभा सम्बन्धी विवरणहरूको अध्ययन गरियो । अध्ययन विषेशत साधारणसभाको विवरण कोपोमिसमा नियमित प्रविष्टि गरे नगरेको, साधारण सभा विधि सम्मत भए नभएको, निर्णयहरू कानून सम्मत भए नभएकोमा केन्द्रीत थियो । विभागको नियमन कार्यक्षेत्र भित्रका सहकारीहरू मध्ये नगन्य प्रतिशतले मात्र साधारण सभा सम्बन्धी विवरण कोपोमिसमा प्रविष्टि गरिएको पाइयो । दश वर्षनै नियमित साधारण सभा गरी कोपोमिस सूचना प्रणालीमा प्रविष्टि गर्ने संस्थाको संख्या शुन्य रहेको पाइयो ।

साधारण सभा सम्बन्धी विवरणहरू निम्न अनुसार रहेको पाइयो:

क्र.सं.	सहकारी संस्थाको प्रकार	संस्था संख्या	संख्या दश वर्षको अवधिमा साधारण सभा संख्या		प्रतिशत
			हुनुपर्ने	भएको	
१	बचत तथा ऋण	३९	३९०	३४	८.७
२	बहुउदेशीय सहकारी संस्था लि	२५	२५०	१३	५.२
	जम्मा	६४	६४०	४७	७.३४

सहकारी ऐन २०७४ को दफा ३८ को वार्षिक साधारण सभाको काम, कर्तव्य र अधिकार शीर्षकको बुँदा नं. (छ) लेखा परीक्षकको नियुक्ति र निजको पारिश्रमिक निर्धारण गर्ने, (ज) संस्था एकीकरण वा विघटन सम्बन्धी निर्णय गर्ने, (झ) पारिश्रमिक लगायतका सुविधा तोक्ने भनी उल्लेख गरिएको छ ।

तर एस.एन.एस को-अपरेटिभको आर्थिक वर्ष २०७८/७९ को साधारण सभामा लेखा परीक्षकको पारिश्रमिक निर्धारण नभएको, पारिश्रमिक लगायतका सुविधा र संस्था एकीकरण वा विघटन सम्बन्धी अधिकार संचालक समितिलाई प्रदान गर्ने निर्णय भएकोमा कानूनतः सबै कार्य गर्न अधिकार संचालक समितिलाई दिन नमिल्ने देखिन्छ। त्यस्तै कैफियत टाईम बचत तथा ऋण सहकारी संस्था,

नवप्रतिभा बचत तथा ऋण सहकारी संस्था,लि., विक्रु बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि. लगायत अन्य संस्थाहरूमा पनि पाइयो ।

द सहारा लोन, एण्ड सेविंग्स कोअपरेटिभ सोसाइटीले आ.ब. ०७७/०७८ को साधारण सभाको निर्णय नं ६ मा विभिन्न ६ वटा नगरपालिका र गाउँपालिकामा थप सेवा केन्द्र विस्तार गर्ने र स्विकृतीका लागी सम्बन्धित निकायमा अनुरोध गर्ने भनी निर्णय गरेको छ । सहकारी मापदण्ड, २०६८ र मिति २०७६/०३/१३ को विभागीय निर्णयानुसार पेश गर्नुपर्ने विवरणहरू जस्तै सदस्यहरूबाट माग भई आएको लगायत अन्य महत्वपूर्ण विवरणहरू वारे माइन्सूटमा केही पनि उल्लेख भएको पाइँदैन। त्यस्तै आ.ब. ०८०/०८१, ०८१/०८२, ०८२/०८३ को साधारण सभाको निर्णयहरूमा सेवा केन्द्र विस्तारको निर्णय गर्दा पेश गर्नु पर्ने विवरणहरूको वारेमा केही पनि उल्लेख नभएको पाइयो।

कतिपय संस्थाहरूको साधारण सभा भएको भनेर कोपोमिस सुचना प्रणालीमा प्रविष्टि भएको भएको तर साधारण सभाको निर्णय अपलोड भएको पाइएन। उदाहरणका लागि जस्तै नागरिक बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लिमिटेड, नेपाल मर्चेन्ट को-अपरेटिभ सहकारी संस्था लि., प्रभु को-अपरेटिभ सर्भिस बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि., सम्झना बहुमुखी बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि., आइडियल यमुना हाम्रो बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लगायत अन्य सहकारी संस्थाहरूको साधारण सभाको माइन्सूटमा आन्तरिक कार्यविधिहरू आवश्यक परिमार्जन गरि स्वीकृत गर्ने, यस संस्थाका केहि सदस्यहरूलाई विभिन्न कारणले साँवा, ब्याज तथा हर्जाना छुट दिने, रिक्त संचालक समिति तथा लेखा समिति सदस्यमा २ जनालाई चयन गर्ने, संस्था एकीकरण तथा विभाजन गर्ने भन्ने जस्ता एकिन हुन नसक्ने विषय उल्लेख गरी निर्णय गर्ने गरेको पाइयो । आन्तरिक कार्यविधिहरू परिमार्जन गर्न तीन महले विवरण आवश्यक पर्छ, संचालक समिति तथा लेखा समिति सदस्यमा चयन गर्न चयन हुने सदस्यको नाम, एकीकरण तथा विभाजन गर्न निर्णय गर्दा एकीकरण वा विभाजन हुने संस्थाको नाम त अनिवार्य उल्लेख हुनुपर्ने विषय हो सो समेत भएको पाइएन।

नवजीवन सहकारी संस्था लि, निजगढले सहकारी बिभागबाट चौमाला कैलाली, हसुकिया कैलाली, डडेल्धुरा र नयाँ बानेश्वर काठमांडौंमा सेवाकेन्द्र संचालनका लागी स्वीकृति प्राप्त गरेको र उक्त स्थानहरूमा प्राथमिकताको आधारमा सेवाकेन्द्रहरू संचालनमा ल्याउन सक्ने अख्तियारी समेत सञ्चालक समितिलाई दिने निर्णय गरियो भनी आर्थिक वर्ष २०७६/७७ को साधारण सभाको निर्णयमा उल्लेख भएको छ । एक वर्ष पश्चात् आर्थिक वर्ष २०७७/७८ को साधारण सभामा निम्नानुसारका क्षेत्रहरूमा संस्थाका शेयर सदस्यहरूको बाहुल्यता रहेको र सो क्षेत्रहरूबाट संस्थाको सेवाकेन्द्र आवश्यक भएको भनि सदस्यहरूबाट माग भई आएकोले संस्थाको संचालक समितिको बैठकबाट उक्त क्षेत्रहरूमा संस्थाका सेवा केन्द्रहरू विस्तार गर्नका लागी निर्णय भई साधारणसभामा सिफारिस हुन आएको हुँदा सहकारी बिभागबाट स्वीकृति लिई उक्त क्षेत्रहरूमा संस्थाको सेवाकेन्द्रहरू विस्तार गर्न संचालक समितिलाई अख्तियारी दिने निर्णय गरियो । (क) जिल्ला कैलाली धनगढी उपमहानगरपालिका स्थित क्याम्पसरोड (ख) जिल्ला कैलाली बर्दगोरिया गाँउपालिका स्थित बौनिया

बजार (ग) जिल्ला कैलाली लम्कि चुहा नगरपालिका स्थित लम्की बजार (घ) जिल्ला कैलाली गौरिगंगा नगरपालिका स्थित मसुरिया बजार (ङ) जिल्ला कैलाली चुरे गाँउपालिका स्थित सहजपुर बजार (च) जिल्ला कंचनपुर बेलौरी नगरपालिका स्थित बेलौरी बजार (छ) जिल्ला कंचनपुर कृष्णपुर नगरपालिका स्थित गुलरिया बजार (ज) जिल्ला कंचनपुर भिमदत्त नगरपालिका स्थित महेन्द्रनगर बजार (झ) जिल्ला कंचनपुर दोधरा चाँदनी स्थित दोधरा चाँदनी बजार (ञ) जिल्ला कंचनपुर शुक्लाफाँटा नगरपालिका स्थित झलारी बजार (ट) जिल्ला बर्दिया गुलरिया नगरपालिका स्थित गुलरिया बजार (ठ) जिल्ला बर्दिया मधुवन नगरपालिका स्थित सानेश्री बजार (ड) जिल्ला बर्दिया ठाकुरबाबा नगरपालिका स्थित भुरिगाँउ बजार (ढ) जिल्ला बर्दिया राजापुर नगरपालिका स्थित राजापुर बजार भनि साधारण सभामाको भनि उल्लेख भएको छ । एक वर्ष पश्चात यति धेरै स्थानमा किन सेवाकेन्द्र विस्तार गर्नु परेको स्पष्ट विवरण फाइल संलग्न देखिँदैन ।

लालीगुराँस बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि. को कर्जा मिनाहा गर्ने सम्बन्धमा आर्थिक वर्ष २०७७/७८ साधारण सभामा भएको निर्णयमा श्री नेपाल ट्राभल दि सोसाईटी तथा कञ्चन के.सी. बस्नेतको रु. ८८,०७,९९६/- कर्जा असुलीको लागि विभिन्न मितिमा सूचना प्रकाशित गरिएको र ऋणी तथा जमानीको धितो पत्ता लगाई रोक्का राखेकोमा नीज ऋणीको जेठानी श्रीमती लक्ष्मी के.सी.ले ऋणीहरू सम्पर्कमा नरहेको र मिति २०७८/०६/१८ गते रु.७५,००,०००/- (अक्षरूपी पचहत्त लाख मात्र) कर्जामा घटाई बाँकी कर्जा रकम (ब्याज तथा जरिवाना) छुट गर्न सोही दिन निवेदन पेश गरेको । कर्जा मिनाहा गर्नुपर्ने जम्मा रकम रु. १,१७,५९,५७५/- भनी उल्लेख भएको देखिन्छ ।

द्रष्टव्य: ब्याजमा केही रकम छूट दिनु र हर्जाना ब्याज मिनाहा गर्नु चाहीं कानून सम्मत होला तर कर्जा नै मिनाहा गर्नु भनेको कानूनतः मिल्ने कुरा होइन

कोपोमिसमा प्रविष्टी भएका यस प्रकारका सूचना वा विवरणलाई विश्लेषण गरी सम्बन्धित संस्थालाई सचेत गराउने लगायतका कुनै किसिमका कारवाही भए गरेको नदेखिएबाट सो कोपोमिसको औचित्यमा नै प्रश्न चिन्ह खडा भएको पाइन्छ ।

४.३ नियामक निकायमा रहेका पदाधिकारी र कर्मचारीहरूको विवरण:

सहकारी ऐन, २०४८ जारी भए पछि विभागको नेतृत्व गर्ने रजिष्ट्रारहरू तथा उपत्यका भित्रका डिभिजन सहकारी कार्यालयका पछिल्लो अवधिमा कार्यरत कार्यालय प्रमुखहरू र सहकारी ऐन, २०७४ लागु भए पश्चात बागमती प्रदेशको रजिष्ट्रारका रूपमा कार्यरत अधिकृतहरूको सूची अनुसूची-९ बमोजिम रहेको छ । उपत्यका भित्रका डिभिजन सहकारी कार्यालयहरूमा कार्यालयहरू खारेज हुनु भन्दा अघि तत्काल कार्यरत कार्यालय प्रमुखहरूको कार्यावधि सम्बन्धमा सहकारी विभागबाट माग गर्दा विवरण प्राप्त हुन सकेन । त्यस सम्बन्धमा अनुसन्धान हुन आवश्यक छ ।

अध्याय ५ : नियामक निकायहरूको भूमिका एवं कानूनी र

संरचनागत समस्याको पहिचान

नेपालको आर्थिक तथा सामाजिक विकासमा सहकारी क्षेत्र महत्वपूर्ण आधारका रूपमा विकसित हुँदै आएको छ। सहकारी संस्थाहरूको विशेषतः ग्रामीण तथा शहरी क्षेत्रका निम्न तथा मध्यम वर्गका नागरिकहरूलाई वित्तीय पहुँच प्रदान गर्ने, बचतको प्रवर्द्धन गर्ने, साना उद्यमलाई सहयोग गर्ने तथा सामुहिक आर्थिक सशक्तिकरणमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउँदै आएको भएतापनि सहकारी क्षेत्रको तिव्र विस्तारसँगै यसको व्यवस्थापन, पारदर्शिता, वित्तीय अनुशासन तथा सुशासनका चुनौतिहरू देखापरेका छन्। विशेषगरी पछिल्ला वर्षहरूमा सहकारी संस्थाहरूमा बचत अपचलन, अनियमित कर्जा प्रवाह, कमजोर लेखापरीक्षण तथा संचालक समितिको गैर-जिम्मेवारीपूर्ण व्यवहारका घटनाहरू बढ्दै गएका कारण सहकारी प्रति सर्वसाधारणको विश्वासमा गिरावट ल्याएको छ र वित्तीय प्रणालीमै जोखिम सिर्जना गरेको छ।

यस्तो अवस्थामा सहकारी क्षेत्रलाई व्यवस्थित, पारदर्शी र उत्तरदायी बनाउन प्रभावकारी नियमनको आवश्यकता अत्यन्तै महत्वपूर्ण भएको छ। यसका लागि नेपालमा सहकारी ऐन, २०४८ तथा सहकारी नियमावली २०४९ बाट सहकारी क्षेत्रलाई व्यवस्थित गर्ने शुरुवाती संगै नयाँ सहकारी ऐन, २०७४ तथा सहकारी नियमावली, २०७५ लगायतका कानूनी व्यवस्थाहरू लागु गरिएका छन्, जसले सहकारीको दर्ता, कार्यक्षेत्र विस्तार, एकीकरण, सञ्चालन, अनुगमन तथा सुपरिवेक्षणका लागि आधार प्रदान गरेको छ। यसका साथै भूमिव्यवस्था, सहकारी तथा गरिवी निवारण मन्त्रालय, राष्ट्रिय सहकारी नियमन प्राधिकरण, नेपाल राष्ट्र बैक, सहकारी विभाग, प्रदेश तथा स्थानीय तहलाई सहकारी नियमन तथा सुपरिवेक्षण गर्ने जिम्मेवारी प्रदान गरिएको छ। त्यसैगरी समस्याग्रस्त सहकारीको सम्पत्ति व्यवस्थापन तथा दायित्व भुक्तानी सम्बन्धी काम गर्न केन्द्रमा समस्याग्रस्त सहकारी व्यवस्थापन समिति क्रियासिल रही आएको छ भने, बागमति प्रदेश, कोशी प्रदेश र केही स्थानिय तहहरूमा समेत यस्ता संस्थाहरूको स्थापना भैसकेका छन् र अरु प्रदेशहरू तथा स्थानिय तहहरूमा समेत स्थापना गर्ने क्रममा रहेको देखिन्छ। यसकारण सहकारी क्षेत्रमा नियमन तथा सुपरिवेक्षणको लागी बहु नियामक निकाय संलग्न रहेका छन्।

सहकारीको नियमन गर्ने कार्यको लागी बहुनियामक निकाय संलग्न हुनु, समन्वयको अभाव र कार्यान्वयन कमजोरीका कारण प्रभावकारी नियमन हुन सकेको छैन। त्यसैले सहकारी क्षेत्रलाई पारदर्शी, उत्तरदायी र विश्वसनीय बनाउन नियामक निकायहरूको भूमिका सुदृढ बनाउन अत्यावश्यक भएको छ।

५.१. नियामक निकायहरूको भूमिका

५.१.१ भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालय:

सहकारी क्षेत्रको समग्र नीति निर्माण गर्ने, निर्देशन गर्ने, समन्वय गर्ने प्रमुख केन्द्रीय निकायको रूपमा भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालय रहेको छ। यस मन्त्रालयले सहकारी सम्बन्धी कानून, नीति तथा रणनीतिहरू तयार गरी समग्र सहकारी क्षेत्रको दिशा निर्धारण गर्ने काम गर्दछ। सहकारीको प्रभावकारी नियमनको लागि आवश्यक कानूनी तथा संस्थागत ढाँचा निर्माण गर्ने, सहकारी विभाग, राष्ट्रिय सहकारी नियमन प्राधिकरण, नेपाल राष्ट्र बैंक लगायतका संस्थाहरूसँग समन्वय कायम गर्ने, अनुगमन प्रणालीलाई सुदृढ बनाउने, सहकारी क्षेत्रमा सुशासन पारदर्शिता र उत्तरदायित्व प्रवर्द्धन गर्न नीतिगत निर्देशन दिने, क्षमता विकासका कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने तथा सहकारीलाई दीगो र विश्वसनीय बनाउने कार्यको लागि यस मन्त्रालयको भूमिका रही आएको छ।²²⁹ भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालयको सहकारी नियमन सम्बन्धी भूमिकाको विश्लेषण यस प्रकार रहेको छ :

- सहकारी ऐन, २०७४ को दफा ९८(१) मा रजिष्ट्रार वा रजिष्ट्रारबाट अधिकार प्राप्त आधिकारीबाट कुनै सहकारी संस्थाको निरीक्षण नभएको वा निरीक्षण प्रभावकारी नभएकोले सदस्यको हितमा प्रतिकूल असर परेको भनी कुनै स्रोतबाट जानकारी हुन आएमा मन्त्रालयले त्यस्तो सहकारी संस्थाको निरीक्षण तथा अनुगमन गरी सम्बन्धित सहकारी संस्थालाई आवश्यक निर्देशन दिन सक्नेछ भनि मन्त्रालयको निरीक्षण तथा अनुगमन गर्ने भूमिका स्पष्ट पारेको छ। त्यसैगरी सहकारी ऐन, २०७४ को दफा १००(१) अनुसार रजिष्ट्रारले आर्थिक वर्ष समाप्त भएको ३ महिना भित्र सहकारी संस्थाको निरीक्षण सम्बन्धी वार्षिक प्रतिवेदन मन्त्रालय समक्ष पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ। तर मन्त्रालयमा जनशक्ति र स्रोतको अभाव, जोखिममा आधारित सुपरिवेक्षण (Risk Based Supervision) प्रणाली लागु नहुनु, निरीक्षण कार्यतालिका एवं प्रतिवेदनमा उठाइएका विषयमा अनुगमन (Follow Up) कारवाहीको संस्थागत प्रणाली स्थापित हुन नसक्दा सहकारी संस्थामा अनियमितताको उजागर भए पछि मात्र सक्रियता बढ्ने प्रवृत्ति देखिएको छ।
- सहकारीका सम्बन्धमा विभिन्न समयमा सहकारी क्षेत्रलाई व्यवस्थित र सुदृढ तुल्याउन विभिन्न आयोग तथा समिति गठन गरी त्यस्ता आयोग तथा समितिबाट प्रतिवेदन लिई कार्यान्वयन समेत गर्ने मन्त्रालयको भूमिका रहेको छ। यस्ता प्रतिवेदनमा उठाइएका विषयवस्तुलाई मन्त्रालयले अध्ययन गरी सहकारी क्षेत्रको व्यवस्थापनमा समयमै उचित निर्णय लिएको देखिँदैन। जस्तै: सहकारी क्षेत्रको नियमनको लागि दोस्रो तहको नियमन

²²⁹ यस मन्त्रालयको सहकारी सम्बन्धमा रहेको भूमिकाको कानूनी आधार अध्याय ४ अन्तर्गत ४.१.३(क) मा विवेचना गरिएको छ।

निकाय (Second Tier Institutions -STI) को आवश्यकता आ.ब. २०६०/६१ को मौद्रिक नीति देखि नै उठाइएको र विभिन्न आयोग/समितिहरूको सुझाबमा परेको भएता पनि २०८१ सालमा आएर मात्र STI को रूपमा राष्ट्रिय सहकारी नियमन प्राधिकरणको स्थापना गरिएको छ ।

- सहकारी संस्थाहरूले मनोमानी ब्याजदर तोक्न नपाउने वातावरण सृजना गर्न र सदस्यहरूलाई अस्वाभाविक उच्च ब्याजदरबाट सुरक्षित राख्न बचतमा दिने र ऋणमा लिने ब्याजदरलाई नियमन गर्न सहकारी ऐन, २०७४ को दफा ५१(१), सहकारी नियमावली, २०७५ को नियम २३ मा मन्त्रालयको प्रतिनिधी समेत रहने गरी सन्दर्भ ब्याजदर (Reference Interest Rate) तोक्ने समितिको व्यवस्था गरिएको छ तर व्यवहारमा सहकारी संस्थाहरूले बचतकर्ताहरूलाई प्रलोभनमा पारी बचत तथा ऋण लगानीमा अधिक ब्याजदर लगाउँदा पनि सम्बन्धित पक्षबाट उचित नियमन गर्न सकेको पाइएन ।
- सहकारी संस्थाहरूको प्रवर्द्धन, क्षमता अभिवृद्धि, अनुसन्धान र विकास कार्य गर्नको लागि सहकारी ऐन, २०७४ को दफा ७० र सहकारी नियमावली, २०७५ को नियम २६ मा सहकारी प्रवर्द्धन कोषको व्यवस्था गरिएको छ । सोही ऐनको दफा ७०(५) मा कोषमा जम्मा भएको रकमको अनुपातमा मन्त्रालयले तोकिए बमोजिमको रकम उपलब्ध गराउन सक्ने व्यवस्था भएपनि मन्त्रालयले कोषमा जम्मा गर्नु पर्ने रकमको प्रतिशत स्पष्ट तोकेको छैन भने विभिन्न सहकारी संस्थाहरूले नाफा नभएको देखाइ यस कोषमा योगदान नगर्ने प्रवृत्ति देखिएको छ । यस कोषमा जम्मा भएको रकम कुन कुन उद्देश्यमा खर्च भयो भन्ने विवरण पनि स्पष्ट र पारदर्शी देखिंदैन ।
- सहकारी संस्थाहरूलाई आफ्ना सदस्यहरूको बचत निक्षेप फिर्ता गर्न नसक्ने गरी समस्याग्रस्त अवस्थामा पुग्नबाट जोगाउन बचतको आंशिक वा पूर्ण सुरक्षाको लागि निक्षेप तथा कर्जा सुरक्षण कोष (Deposit and Loan Protection Fund) को व्यवस्था सहकारी ऐन, २०७४ को दफा १०१ तथा सो कोषको स्थापना र सञ्चालन सहकारी नियमावली, २०७५ को नियम ६४ र नियम ६५ मा उल्लेख गरिएको छ । यो ऐन पारीत भएको सात वर्ष भन्दा बढी समय बितिसकदा पनि कोष व्यवस्थापनको लागि मन्त्रालयले आवश्यक तयारी गरेको पाइएन । नियमावलीको मस्यौदा तयार गरिएको भनि मन्त्रालयको आ.ब. २०८१/८२ को वार्षिक प्रगति विवरण देखाएको छ।²³⁰
- समस्याग्रस्त सहकारी संस्थाको बचाउको लागि सापटी दिन, सहकारी संस्थाको तरलता कायम राख्न एवं सहभागी संस्थाको समग्र वित्तीय स्थिरता कायम गर्न सहकारी ऐन, २०७४ को दफा १०३ तथा सहकारी नियमावली, २०७५ को नियम ७४ मा स्थिरीकरण कोष

²³⁰ <https://molcpa.gov.np/>

(Stabilization Fund) सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ । स्थिरीकरण कोष सञ्चालनको लागि यस कोषमा ठूलो संख्याका संस्थाहरू आवद्ध भएका छन् । त्यस कारण हालको सहकारी संकटको तुलनामा कोषको मौज्जात सानो रहेको छ । यस अतिरिक्त विभिन्न विषयगत सहकारी संस्थाहरूको कोष एउटै हुने वा छुट्टै रहने कुरामा पनि द्विविधा रहेको छ तथापि कोष सञ्चालन सम्बन्धी कार्यविधि संशोधन गरिएको भन्ने आ.व. २०८१/८२ को प्रगति विवरणमा देखिन्छ²³¹ ।

५.१.२ राष्ट्रिय सहकारी नियमन प्राधिकरण

सहकारी ऐन २०७४ को दफा १०३(क)(१) अनुसार संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको कार्यक्षेत्र भित्रका बचत तथा ऋणको मुख्य कारोबार गर्ने सहकारी संस्थाहरूको नियमन गर्न राष्ट्रिय सहकारी नियमन प्राधिकरणको स्थापना गरिएको हो । यसको स्थापनाको मुख्य उद्देश्य नै सहकारी क्षेत्रमा बढ्दो बेथिति, बचत अपचलन तथा वित्तीय जोखिम नियन्त्रण गर्न गरिएको हो । राष्ट्रिय सहकारी नियमन प्राधिकरण सहकारी क्षेत्रलाई पारदर्शी, सुरक्षित र विश्वासयोग्य बनाउन मुख्य नियामक निकायको रूपमा अझ सुदृढीकरण गरिनु पर्दछ । राष्ट्रिय सहकारी नियमन प्राधिकरणको मुख्य भूमिका नियमन तथा सुपरिवेक्षण गर्ने (जस्तै: सहकारी संस्थाहरूको नियमित अनुगमन र सुपरिवेक्षण गर्ने, वित्तीय अनुशासन कायम गराउने), मापदण्ड निर्धारण गर्ने (जस्तै: वित्तीय तथा सञ्चालन सम्बन्धी मापदण्ड (Standard) तय गर्ने, जोखिम व्यवस्थापनका नियम लागु गर्ने), बचतकर्ताको हित संरक्षण गर्ने (जस्तै सदस्यहरूको बचत सुरक्षित राख्ने व्यवस्था गर्ने, समस्या आएका सहकारीमा हस्तक्षेप गर्ने), उजुरी तथा छानविन गर्ने (जस्तै: सहकारी सम्बन्धी गुनासो लिने र अनुसन्धान गर्ने, अनियमितता भेटिएमा कारवाही प्रकृया अघि बढाउने), समन्वय र निर्देशन दिने (जस्तै: सहकारी विभाग तथा अन्य निकायसंग समन्वय गर्ने, नीति कार्यान्वयनमा सहजीकरण गर्ने) आदि रहेका छन् ।

सहकारी ऐन, २०७४ को दफा १०३ज(१) मा राष्ट्रिय सहकारी नियमन प्राधिकरणको काम कर्तव्य र अधिकारमा बचत तथा ऋणको मुख्य कारोबार गर्ने, सहकारी संस्थाको दर्ता, नियमन, अनुगमन, सुपरिवेक्षण तथा प्रतिवेदन प्रणाली लगायतका विषयमा राष्ट्रिय मापदण्ड बनाई कार्यान्वयन गर्ने गराउने, बचत तथा ऋणको मुख्य कारोबार गर्ने सहकारी संस्थाको सञ्चालन सम्बन्धमा नियामकीय मापदण्ड (Prudential standard) जारी गर्ने, बचत तथा ऋणको मुख्य कारोबार गर्ने सहकारी संस्थाको नियमन, अनुगमन र सुपरिवेक्षण गर्ने गराउने, सहकारीको व्यवस्थापन सूचना प्रतिवेदन प्रणालीलाई संघ, प्रदेश र स्थानीय तहमा लागु गर्ने गराउने मुख्य व्यवस्था गरिएको छ ।

प्रतिवेदन तयार गर्ने सिलसिलामा स्थलगत अवलोकन, छलफल तथा यस आयोगले संचालन गरेका लक्षित समूह छलफल (Focus Group Discussion) तथा परामर्श बैठकमा समेत राष्ट्रिय सहकारी

²³¹ <https://molcpa.gov.np/>

नियमन प्राधिकरणको क्षेत्राधिकार तथा नियमनमा स्पष्ट कानूनी व्यवस्थाको अभाव, राष्ट्रिय सहकारी नियमन प्राधिकरण र सहकारी विभागको कार्यमा दोहोरोपन, दरबन्दी अनुसार जनशक्तिको उचित व्यवस्थापन हुन नसकेको कारण प्राधिकरणको कामले गति लिन नसकेको कुरा प्रमुख रूपमा उठाइएको थियो।

५.१.३ नेपाल राष्ट्र बैंक:

सहकारी ऐन, २०४८ को दफा २६(२) अनुसार सहकारी संस्थाले नेपाल राष्ट्र बैंकबाट पूर्व स्वीकृत लिई तोकेको शर्तको अधिनमा रही बैकिङ्ग कारोबार गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको थियो भने बचत तथा ऋणको कारोबार गर्ने सहकारीको नेपाल राष्ट्र बैंकका विशेषज्ञ कर्मचारीहरूबाट समेत निरीक्षण गर्ने परम्परा शुरु गरिएको भए पनि पछि नेपाल राष्ट्र बैंकले पूर्व स्वीकृति माग गर्ने नयाँ सहकारी संस्थाहरूलाई पूर्व स्वीकृति दिन छोड्यो र पूर्व स्वीकृति दिएका बचत तथा ऋणको कारोबार गर्ने सहकारीको समेत स्वीकृति रद्द गरियो। सरकारले कडाइ गर्न नसकेको कारण कानूनले बाध्य पादा समेत नेपाल राष्ट्र बैंकले सहकारी संस्थाहरूको अनुगमन गर्ने कार्य आफ्नो कार्यक्षेत्र बाहिरको सम्झियो। सहकारी संस्थाहरू पनि नेपाल राष्ट्र बैंकको नियमन बाहिर बस्न नै खोजे। फलस्वरूप सहकारी संस्थाहरू नेपाल राष्ट्र बैंकको नियमनको दायराबाट बाहिर रहन पुगे।

सहकारी ऐन, २०७४ को दफा ९५(२) मा नेपाल राष्ट्र बैंकले जुनसुकै बखत सहकारी बैंक वा तोकिएको भन्दा बढी आर्थिक कारोबार गर्ने सहकारी संस्थाको हिसाब किताब वा वित्तीय कारोबारको निरीक्षण वा जाँच गर्न, गराउन सक्ने उल्लेख गरिएको छ भने सहकारी नियमावली, २०७५ को नियम ७१(१) अनुसार नेपाल राष्ट्र बैंकले सहकारी बैंकका अतिरिक्त ५० करोड रुपैयाँ भन्दा बढी बचत तथा ऋणको कारोबार गर्ने सहकारी संस्थाको निरीक्षण वा हिसाब किताब नेपाल राष्ट्र बैंकले जाँच गर्न, गराउन सक्ने व्यवस्था गरेको छ। बचत तथा ऋण कारोबार गर्ने सहकारी संस्थाहरूमा नेपाल राष्ट्र बैंकबाट प्रभावकारी रूपमा निरीक्षण तथा हिसाब किताब जाँच गर्ने कार्य अद्यापी हुन सकेको छैन।

५.१.४ सहकारी विभाग:

भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिवी निवारण मन्त्रालय अन्तर्गत सहकारी क्षेत्रको नीति, नियम तथा कार्यक्रम कार्यान्वयनको लागि दर्ता, कार्यक्षेत्र विस्तार तथा सेवा केन्द्रको स्थापना, एकीकरण, अनुगमन तथा निरीक्षण, प्रतिवेदन तथा विश्लेषण, नियमन तथा निर्देशन दिने तथा मन्त्रालय तथा अन्य निकायसँग समन्वयकारी भूमिका निर्वाह गर्नको लागि सहकारी विभागको स्थापना गरिएको हो। सहकारी ऐन, २०४८ को दफा ३७ (२) र (३) अनुसार सहकारीको लेखापरीक्षण गराउन आर्थिक वर्ष समाप्त भएको ३ महिना भित्र लेखापरीक्षकको नियुक्ति साधारण सभाबाट गराउनु पर्ने र एउटै व्यक्ति लगातार ३ वर्ष भन्दा बढी एउटै संस्थामा लेखापरीक्षकको रूपमा नियुक्त गर्न सकिने छैन भनी स्पष्ट व्यवस्था गरेको छ। साथै सहकारी ऐन, २०७४ को दफा ७५ (२) मा आर्थिक वर्ष

समाप्त भएको ३ महिना भित्र कुनै सहकारीले लेखापरीक्षण नगराएको पाइएमा रजिष्ट्रार वा रजिष्ट्रारबाट अधिकार प्राप्त अधिकारीले त्यस्तो सहकारीको लेखापरीक्षण गराउन सक्नेछ भनी उल्लेख गरिएको छ। त्यसै गरी उक्त ऐनको दफा ७६ (१) र (३) अनुसार सहकारीको लेखापरीक्षण गराउन साधारण सभाबाट लेखापरीक्षकको नियुक्ति र लगातार ३ वर्ष भन्दा बढी एउटै व्यक्तिबाट लेखापरीक्षण गराउन नमिल्ने व्यवस्था गरिएको छ। तर जस्तै : लालीगुराँस बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था, पुलचोक, ललितपुरले पहिलो, तेस्रो, चौथो, २१ औं साधारण सभाले लेखापरीक्षक नियुक्ति उक्त साधारण सभाबाट नगरी साधारण सभाले लेखापरीक्षक नियुक्ति गर्ने जिम्मेवारी सञ्चालक समितिलाई दिएको देखिन्छ भने पाँचौं, छैठौं र आठौं साधारण सभाले एउटै व्यक्ति (प्र.नं. १४७८ भरत कुमार पोखरेल) लाई लेखापरीक्षक नियुक्ति गरेको देखिन्छ।

त्यस्तै सहकारी ऐन, २०४८ को दफा ४१(३) मा सोही ऐनको दफा ३६(१) र (२) अनुसार निरीक्षण गर्दा कुनै संस्था वा संघ लगातार २ वर्षसम्म कुनै कारोवार नगरी निष्कृत रहेको पाइएमा वा कुनै संस्था वा संघद्वारा आफ्नो उद्देश्य विपरित कार्य गरेको पाइएमा रजिष्ट्रार वा निजबाट अधिकार प्राप्त अधिकारीले संस्था वा संघको दर्ता खारेज गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको देखिन्छ। त्यसै गरी सहकारी ऐन २०७४ को दफा ८८(३) अनुसार कुनै पनि सहकारी संस्था लगातार २ वर्ष सम्म कुनै कारोवार नगरी निष्कृत रहेको पाइएमा, सहकारीको मूल्य मान्यता र सिद्धान्त विपरित कार्य गरेमा, ऐन, नियम एवं विनियम विपरितको कार्य गरेको पाइएमा रजिष्ट्रार वा रजिष्ट्रारबाट अधिकार प्राप्त अधिकारीले यस्तो सहकारी संस्थाको दर्ता खारेज गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ। तर यति धेरै सहकारी संस्थाको बचत हिसाव जोखिममा हुँदा पनि सहकारी विभागबाट प्रभावकारी अनुगमन भएको र यस सम्बन्धी दर्ता खारेज गर्ने सम्मको उपयुक्त कदम चाल्न सकेको देखिएन।

यसरी ठूलो संख्यामा सहकारी संस्थाहरू विद्यमान रहनु, सहकारी विभागमा सीमित प्रविधि तथा दक्ष जनशक्तिको अभाव रहनु, सीमित स्रोत साधन तथा तालिमको अभाव रहनु, सहकारी संस्थाहरूले ऐन, नियम, विनियम उल्लंघन गर्दा तुरुन्त कारवाही नहुँदा दण्डहीनता बढ्नु, कमजोर तथा अपूर्ण सूचना प्रणाली (हाल प्रयोगमा रहेको COPOMIS) का कारण वास्तविक समय (Real-time) निगरानीको अभाव हुनु, लेखापरीक्षण (Audit) नियमित र गुणस्तरीय नहुनु जस्ता कमजोरीहरूको परिणामस्वरूप वित्तीय विश्लेषण कमजोर हुनुको साथै सहकारी संस्थाभित्रका अनियमितता समयमै पत्ता लाग्न नसकी सहकारी संस्था भित्र बेथितिको चाड बढ्दै गएको देखिन्छ।

५.१.५ प्रदेश सरकार :

नेपालको संघीय संरचना अनुसार सहकारी क्षेत्रको नियमन संघ, प्रदेश र स्थानीय तहमा बाँडिएको छ। प्रदेश सरकारले विशेष गरी आफ्नो अधिकार क्षेत्र भित्र रहेका सहकारी संस्थाहरूको दर्ता, कार्यक्षेत्र विस्तार, एकीकरण, निरीक्षण, अनुगमन तथा व्यवस्थापनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्नु पर्ने अपेक्षित छ। सहकारी नियमनमा प्रदेश सरकारको भूमिका अन्तर्गत कार्यक्षेत्र प्रदेश भित्र सीमित

भएका सहकारी संस्थाहरूको दर्ता तथा स्वीकृति दिने, संघीय नीति तथा कानूनलाई प्रदेश स्तरमा कार्यान्वयन गर्ने, प्रदेशस्तरीय नीति तथा निर्देशिका बनाउने, स्थानीय तह, सहकारी विभाग, राष्ट्रिय सहकारी नियमन प्राधिकरणसँग समन्वय कायम गर्ने, सहकारी संस्थाहरूको वित्तीय तथा प्रशासनिक अवस्थाको मूल्यांकन एवं सहकारीको नियमित अनुगमन गर्ने मुख्य भूमिका रहेका छन्। प्रदेश सरकार सहकारी नियमनमा महत्वपूर्ण तह भएता पनि अधिकारको अस्पष्टता हुनु (जस्तै: संघ र स्थानीय तहसँग अधिकार overlap हुनु, स्पष्ट जिम्मेवारी नहुँदा कार्य दोहोरो वा अपूर्ण हुनु, संस्थागत क्षमताको अभाव हुनु (जस्तै: दक्ष जनशक्तिको कमी हुनु, तालिमको अभाव हुनु), प्रभावकारी समन्वयको अभाव हुनु (जस्तै: संघ, प्रदेश, स्थानीय तह बिच सूचना आदानप्रदानको प्रणाली विकास नहुनु, एउटै सहकारीमा बहुनियामक निकायको क्षेत्र तोकिनु, एकिकृत डिजिटल प्रणालीको अभावको कारण Real Time Monitoring हुन नसक्नु), अनुगमन प्रणाली कमजोर हुनु (जस्तै: सहकारी संस्थाको नियमित निरीक्षण नहुनु, लेखापरीक्षण नियमित र गुणस्तरीय हुन नसक्नु) जस्ता अनेकौं कमजोरीको परिणामस्वरूप ऐन, नियम, विनियम, उल्लङ्घन गर्ने सहकारी संस्थाहरूलाई समयमै कारवाही गर्न नसक्दा सहकारीमा दण्डहीनता बढ्दै गएको पाइन्छ।

५.१.६ स्थानीय सरकार:

नेपालको संघीय संरचना अनुसार स्थानीय तह (महानगरपालिका, उपमहानगरपालिका, नगरपालिका तथा गाँउपालिका) लाई सहकारी क्षेत्रको नियमन र व्यवस्थापन गर्ने महत्वपूर्ण जिम्मेवारी दिइएको छ। स्थानीय स्तरमै सहकारीहरूको संचालन हुने भएकोले स्थानीय तहको भूमिका प्रत्यक्ष र प्रभावकारी मानिन्छ।

सहकारी नियमनमा स्थानीय तहको भूमिका अन्तर्गत स्थानीय तह भित्र सीमित कार्यक्षेत्र भएका स्थानीय स्तरमा संचालन हुने सहकारी संस्थाहरूको दर्ता तथा अनुमति दिने, सहकारी संस्थाहरूको सदस्य, पूँजी, कर्जा सम्बन्धी तथ्यांक अद्यावधिक गर्ने, प्रदेश सरकार, सहकारी विभाग, राष्ट्रिय सहकारी नियमन प्राधिकरणसँग समन्वय र सहकार्य गर्ने, सहकारीको वित्तीय तथा प्रशासनिक गतिविधि जाँच गर्ने, सहकारीहरूको नियमित निरीक्षण र अनुगमन गर्ने जस्ता मुख्य कार्यहरू पर्दछन्। स्थानीय तह सहकारी नियमनको सबैभन्दा नजिकको र महत्वपूर्ण निकाय भएता पनि प्राविधिक क्षमताको अभाव हुनु, (जस्तै: तालिम प्राप्त दक्ष जनशक्तिको अभाव हुनु, वित्तीय विवरण, तथ्यांक विश्लेषण गर्ने क्षमता कमजोर हुनु), अभिलेख व्यवस्थापन कमजोर हुनु (जस्तै: Digital प्रणालीको अभाव हुनु, तथ्याङ्क अद्यावधिक हुन नसक्नु), समन्वयको अभाव हुनु (जस्तै: प्रदेश र संघसँग सूचना आदानप्रदान कमजोर हुनु, एउटै सहकारीमा बहुनियामक निकाय संलग्न रहनु, अनुगमन प्रणाली फितलो हुनु (जस्तै: अत्याधिक सहकारीको संख्याको कारण नियमित निरीक्षण हुन नसक्नु) जस्ता कमजोरीहरूको परिणामस्वरूप सहकारी क्षेत्र भित्र अनियमितता बढ्दै गएको कारणले प्रभावकारी नियमन हुन नसकी सहकारीमा बेथिति बढ्दै गएको छ।

५.१.७ समस्याग्रस्त सहकारी व्यवस्थापन समिति:

नेपालमा सहकारी क्षेत्रमा बढ्दो बचत अपचलन, वित्तीय संकट तथा दुरुपयोग नियन्त्रण गर्न समस्याग्रस्त सहकारी व्यवस्थापन समिति गठन गर्ने व्यवस्था गरिएको छ। सहकारी ऐन, २०७४ को दफा १०४(१) मा संस्था वा संघ समस्याग्रस्त भएको घोषणा गर्न सकिने विद्यमान अवस्थाको बारेमा उल्लेख गरिएको छ। जस्तै: सदस्यको हित विपरित कार्य गरेको, वित्तीय दायित्व पूरा नगरेको, भुक्तानी गर्नु पर्ने दायित्व भुक्तानी गर्न नसकेको र भुक्तानी गर्न नसक्ने अवस्था भएको, शर्त अनुसार बचत फिर्ता गर्न नसकेको, ऐन, नियम, विनियम विपरीत संस्था संचालन भएको, संस्था दामासाहीमा पर्न सक्ने अवस्था भएकोले गम्भिर आर्थिक कठिनाई भोगिरहेको छ र १०% सदस्यले रजिष्ट्रार समक्ष समस्याग्रस्त घोषणा गर्न निवेदन दिएमा तथा दफा १०५(१) अनुसार कुनै संस्था वा संघलाई समस्याग्रस्त संस्था वा संघको रूपमा घोषणा गरिएकोमा त्यस्तो समस्याग्रस्त संस्था वा संघको सम्पत्ति व्यवस्थापन तथा दायित्व भुक्तानि सम्बन्धी कार्य गर्न नेपाल सरकारले व्यवस्थापन समिति गठन गर्नेछ भनि उल्लेख गरिएको छ। यस प्रकारको समिति समस्यामा परेका सहकारी संस्थाहरूलाई व्यवस्थापन, पुनर्संरचना वा समाधान गर्ने उद्देश्यले गठन गरिन्छ।

यस्तो प्रकृतिको समस्याग्रस्त सहकारी व्यवस्थापन समिति संघीय स्तरको केन्द्रमा पहिले देखि नै स्थापना भई क्रियाशिल भई कार्यरत छ भने प्रदेश स्तरमा समेत जस्तै: वागमती प्रदेश र कोशी प्रदेशमा प्रदेश स्तरीय समस्याग्रस्त सहकारी व्यवस्थापन समिति गठन भई सकेका छन् भने स्थानीयस्तरमा जस्तै ठिमि नगरपालिका समस्याग्रस्त सहकारी व्यवस्थापन समिति गठन भैसकेको छ। यसरी ७ वटै प्रदेश र ७५३ वटै स्थानीय सरकारमा यस्तो समिति गठन गर्न सक्ने अवस्था देखिन्छ। यस्तो समस्याग्रस्त सहकारी व्यवस्थापन समितिबाट कति बचत फिर्ता हुन सक्थे र कति यस्ता समितिको कार्य सञ्चालन गर्नमा खर्च भयो त्यसको लेखाजोखा हुन आवश्यक छ भने अब थप यस्ता समिति गठन गर्ने सम्बन्धमा विगतको अभ्यासबाट भएको प्रगति र विकल्पको विश्लेषण गरी स्पष्ट कार्यनिर्देश गर्नु पर्ने अवस्था देखिन्छ।

समस्याग्रस्त सहकारी व्यवस्थापन समिति सहकारी क्षेत्रमा संकट समाधानको महत्वपूर्ण संयन्त्र भए पनि ढिलो हस्तक्षेप हुनु (जस्तै: समस्या बढी सके पछि मात्र समिति गठन हुने), सम्पत्ति व्यवस्थापन कठिन हुनु (जस्तै : सम्पत्ति पहिचान र संरक्षणमा कठिनाई हुनु), ऋण असुली कमजोर हुनु, बचत रकमको सुरक्षा कमजोर हुनु (जस्तै: पूर्ण रकम फिर्ता सुनिश्चित गर्न कठिन हुनु, वीमा वा सुरक्षा प्रणालीको अभाव हुनु), कानुनी प्रकृया जटिल तथा समन्वयको अभाव हुनु (जस्तै: खारेजी वा कर्जा असुलीको प्रकृया लामो हुनु, अदालतमा मुद्दा लम्बिनु, संघ, प्रदेश, स्थानीय तह बिच स्पष्ट समन्वय नहुनु, जिम्मेवारि दोहोरो तथा अस्पष्ट हुनु), जनशक्ति तथा दक्षता अभाव (जस्तै: व्यवस्थापन समितिमा विशेषज्ञताको कमी, वित्तीय पुनर्संरचना क्षमता कमजोर) जस्ता कमजोरीहरूका कारण संघ,

प्रदेश र स्थानीय स्तरका समस्याग्रस्त सहकारी व्यवस्थापन समितिहरूले अपेक्षित प्रभावकारिता देखाउन सकेका छैनन्।

५.२ सहकारी सम्बन्धी कानूनी र संरचनागत व्यवस्थाका कारण देखिएका समस्याको पहिचान:

नेपालमा सहकारी क्षेत्रलाई समावेशी आर्थिक विकासको मेरुदण्डको रूपमा लिईन्छ जसले सर्वसाधारण नागरिकलाई वित्तीय पहुँच र आत्मनिर्भरता प्रदान गर्दै आएको छ। यसलाई व्यवस्थित गर्न सहकारी ऐन, २०७४ तथा सहकारी नियमावली, २०७५ लगायतका कानूनी व्यवस्था लागु गरिएका छन् भने संघीय संरचना अनुसार संघ, प्रदेश र स्थानीय तहमा सहकारीको संचालन, व्यवस्थापन, अनुगमन र नियमन गर्ने संस्थाको विकास गरिएको छ तर पछिल्ला वर्षहरूमा सहकारी क्षेत्रमा देखिएका बचत अपचलन, कमजोर सुशासन तथा अनियमितताले यसको विश्वसनीयता कमजोर बनाएको छ। यसको मूल कारण केवल व्यवस्थापनमा मात्र कमजोरी नभई कानूनी अस्पष्टता, कमजोर कार्यान्वयन र बहु निकाय संरचनागत (Fragmented structure) जटिलता नै रहेको देखिन्छ। अतः सहकारी क्षेत्रका विद्यमान समस्याहरूको सही पहिचान गर्न कानूनी र संरचनागत व्यवस्थाको गहिरो विश्लेषण हुनु आवश्यक छ।

५.२.१ कानूनी व्यवस्थासँग सम्बन्धित समस्याहरू:

५.२.१.१ कानूनी अस्पष्टता:

नेपालको संविधान जारी भइ संघीयता लागु भए पश्चात् बनेको सहकारी ऐन, २०७४ तथा सहकारी नियमावली, २०७५ मा सहकारी संस्थाको दर्ता, कार्यक्षेत्र एवं नियमनको सन्दर्भमा रहेका केही कानूनी अस्पष्टता तल उल्लेख गरिएको छ:-

- नेपालको संविधानको अनुसूची-५ संघको अधिकार सूची नं. (२८) मा "सहकारी नियमन", अनुसूची-६ प्रदेशको अधिकार सूची नं. (२) मा "सहकारी संस्था", अनुसूची-७ संघ र प्रदेशको साझा अधिकार सूची नं. (७) मा "सहकारी", अनुसूची-८ स्थानिय तहको अधिकार सूची नं (२) मा "सहकारी संस्था" र अनुसूची-९ संघ, प्रदेश र स्थानिय तहको साझा अधिकार सूची नं. (१) मा "सहकारी" शब्दको प्रयोग गरिएको छ । यसबाट सहकारीको नियमन गर्ने अधिकार संघीय सरकारमा रहेको स्पष्ट देखिए पनि प्रदेश सरकार र स्थानिय सरकारले आ-आफ्नै सहकारी सम्बन्धी ऐन तथा नियमावली जारी गरी तिनै तहको सरकारले सहकारीको नियमन गर्दै आएका छन् । वागमती प्रदेशको कानूनी व्यक्तिवाट सहकारीको समस्या बनाउन सक्ने गरी कानून बनाएको हुँदा आफु अनुकूल व्याख्या हुन सक्ने अवस्था रहेको छ।

- सहकारी ऐन, २०७४ को दफा १०३ज(१)(ग) मा बचत तथा ऋणको मुख्य कारोवार गर्ने सहकारी संस्थाको नियमन, अनुगमन र सुपरिवेक्षण गर्ने गराउने कार्य राष्ट्रिय सहकारी नियमन प्राधिकरणलाई तोकिएको छ भने सहकारी नियमावली, २०७५ को नियम ७१(१) मा पचास करोड रुपैया भन्दा बढी बचत तथा ऋणको कारोवार गर्ने सहकारी संस्थाको निरीक्षण वा हिसाब किताब जाँच नेपाल राष्ट्र बैंकले गर्न गराउन सक्ने उल्लेख गरिएको छ । सोही नियमावलीको नियम ७२ (१)(ग) मा तर पचास करोड रुपैया भन्दा बढी कारोवार भएका जुनसुकै सहकारी संस्थाको सहकारी विभागबाट सघन अनुगमन गर्ने भन्ने उल्लेख गरिएबाट नियमनमा कानूनी दोहोरोपन र अस्पष्टता रहेको छ ।
- कतिपय स्थानिय तहको स्थलगत अवलोकन गर्ने क्रममा संघीय सरकारबाट हस्तान्तरण भइ स्थानिय तहमा गएका सहकारी संस्थाहरुको हस्तान्तरण गरिएका फाइलको पोका नै हालसम्म खोलेको पाइएन । जस्तै : सूर्यविनायक नगरपालिका, भक्तपुर । स्थानिय तहमा सहकारीको सञ्चालन, नियमन र अनुगमन गर्ने संयन्त्रको अभाव, पूर्वाधारको कमी, दक्ष जनशक्तिको अभाव एवं स्थानिय तहले अपनत्व नलिएको हो कि जस्तो देखिएकोले सहकारी संस्थाहरुको सञ्चालनमा स्पष्ट दिशाबोध हुन सकेको देखिँदैन ।
- सहकारी नियमावली, २०७५ ले खासगरी संघीय तहमा रहेका सहकारीमा मात्र केन्द्रित भएर प्रक्रियागत कुराको व्यवस्था गरेको छ । तर प्रदेश र स्थानिय तहमा दर्ता हुने र हस्तान्तरण पछिको व्यवस्थापन सम्बन्धमा यस नियमावलीमा विस्तृत उल्लेख नभएकोले प्रदेश र स्थानिय तहका लागि सहकारी नियमावली, २०७५ प्रक्रियागत मार्गदर्शनको लागि अपर्याप्त रहेको छ ।

५.२.१.२ नियमन सम्बन्धी कमजोर कानूनी प्रावधान:

सहकारी ऐन, २०४८ मा सहकारी नियमनको सम्बन्धमा एकदमै फितलो व्यवस्था गरेको कारणबाट अधिकांश सहकारी संस्थाहरु सहि गतिमा चलन सकेको देखिएन। उक्त ऐनमा संस्था वा संघले प्रत्येक वर्ष कारोवारको वार्षिक प्रतिवेदन र लेखापरीक्षण प्रतिवेदन रजिष्ट्रार वा निजले तोकेको अधिकारी समक्ष पेश गर्नु पर्ने र विवरण पेश नगरेमा एक हजार पाच सय रुपैयासम्म जरिवाना हुने व्यवस्था रहेको पाइन्छ। त्यसैगरी कुनै संस्था वा संघले सन्तोषजनक काम नगरेको वा व्यावसायिक कारोवार सन्तोषजनक नदेखिएमा रजिष्ट्रार आफैले वा कुनै अधिकारी मार्फत निरीक्षण गराउन सक्ने र रजिष्ट्रार वा निजबाट अधिकार प्राप्त अधिकारीले संघ संस्थाको निरीक्षण गर्दा ऐन, नियम वा विनियम बमोजिमको व्यवस्था गरेको नपाइएमा ऐन, नियम र विनियम बमोजिमको व्यवस्था गर्न आवश्यक सुझाव दिन सक्ने व्यवस्था रहेता पनि त्यस्तो सुझावको पालना नगरेमा सम्बन्धीत सहकारी संघ संस्थालाई कारवाही गर्ने सम्बन्धमा कुनै व्यवस्था रहेको थिएन।

५.२.१.३ नियामक निकायहरु बिच अधिकारको दोहोरोपन:

एकै सहकारी संस्थामाथि एक भन्दा बढी नियामक निकायको क्षेत्राधिकार हुँदा नियामक अस्पष्टता (Regulatory Ambiguity) को अवस्था उत्पन्न हुन आएको छ । जस्तै:

- सहकारी ऐन, २०७४ को दफा ९५(१) अनुसार सहकारी विभागका रजिष्ट्रार वा रजिष्ट्रारबाट अधिकार प्राप्त अधिकारीले सहकारी संस्थाको निरीक्षण गर्न पाउने व्यवस्था गरिएको छ ।
- त्यसैगरी नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ को दफा ५(१) (च२) अनुसार नेपाल राष्ट्र बैंकले ५० करोड रुपैया भन्दा बढी शेयर पूँजी भएको वा सो रकम बराबरको वार्षिक कारोवार गर्ने सहकारी संस्थाको वित्तीय सुशासन तथा जोखिमको आधारमा सहकारी विभागको अनुरोधमा सहकारी सम्बन्धी प्रचलित कानूनको समेत अधिकार प्रयोग गरी नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण गर्ने व्यवस्था गरेको छ भने सहकारी नियमावली, २०७५ को नियम ७१(१) मा पनि यस्तै व्यवस्था गरिएको छ ।
- बैंक तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन, २०७३ को दफा ७ मा कसैले पनि बैंक तथा वित्तीय संस्था वा सहकारी बैंकबाट कर्जा लिँदा दिँदा (क) गलत, झुट्टा वा नरहेको नभएको वित्तीय विवरण पेश गरे कृत्रिम व्यवसाय खडा गरी कर्जा लिए दिएमा, (ख) धितोको अस्वाभाविक रूपमा बढी मूल्याङ्कन गरी कर्जा लिए दिएमा, (ग) झुट्टा विवरणको आधारमा परियोजनाका लागत अस्वभाविक रूपमा बढाई मूल्याङ्कन गरी कर्जा लिए दिएमा बिगो भराई बिगो बमोजिम जरीवाना र चार वर्षसम्म कैद हुने व्यवस्था गरेको छ भने सोही ऐनको दफा ८ अनुसार कसैले पनि बैंक वा वित्तीय संस्था वा सहकारी बैंकबाट जुन प्रयोजनको लागि कर्जा सुविधा लिएको हो सोही परियोजनामा नलगाई अन्यत्र प्रयोग गरी वा गराई कर्जाको दुरुपयोग गर्नु वा गराउनु हुँदैन र यसो गरेमा कसूरको मात्रा अनुसार कैद र बिगो भराई बिगो बमोजिम दश लाख रुपैयासम्म बिगो भए एक वर्षसम्म कैद, एक करोड रुपैया भन्दा बढी दश करोड रुपैया सम्म बिगो भए ४ वर्ष देखि ६ वर्षसम्म कैद, एक अर्ब भन्दा बढी जतिसुकै रुपैया बिगो भए १० वर्ष देखि १२ सम्म कैद सजाय हुने व्यवस्था गरिएको छ । यसरी सहकारी संस्थाहरूको नियमन गर्ने सम्बन्धमा एक भन्दा बढी निकाय संलग्न रहेका छन् ।
- कृषिमा आधारित सहकारीहरूमा कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय र भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिवी निवारण मन्त्रालय दुवैले नियमन गर्ने हुँदा प्रभावकारिता आउन सकेको छैन । सहकारी संस्थाहरूले सञ्चालन गर्ने उद्यमहरूको दर्ता तथा नियमन गर्ने सम्बन्धमा स्पष्ट व्यवस्थाको अभाव रहेको छ ।
- उपभोक्ता सहकारीहरूमा वाणिज्य, आपूर्ति तथा उपभोक्ता संरक्षण विभाग र सहकारी विभाग दुवैले नियमन गर्ने हुँदा दोहोरोपन देखिएको छ ।

आयोगले गरेको अन्तरक्रियाका सहभागीहरूले कस्को निर्देशन पालना गर्नु पर्ने हो भन्ने अवस्था भएकोले संस्थाहरू असमंजसमा रहेको कुरा व्यक्त गरेका छन्।

५.२.१.४ कानून कार्यान्वयनमा रहेका कमजोरीहरू:

क) निरीक्षण तथा अनुगमन नियमित नहुनु:

सहकारी ऐन, २०७४ को दफा ९५(१) अनुसार रजिष्ट्रार वा रजिष्ट्रारबाट अधिकार प्राप्त अधिकारीले सहकारी संस्थाको जुनसुकै बखत निरीक्षण तथा हिसाब जाँच गर्न, गराउन सक्ने व्यवस्था गरेको छ। त्यसैगरी प्रदेश अन्तर्गतका सहकारीहरूको प्रदेशबाट र स्थानीय तहमा भएमा सहकारीको निरीक्षण तथा अनुगमन सम्बन्धित तहबाटै हुने व्यवस्था भएबाट साधन, स्रोत, दक्ष जनशक्तिको अभाव, दरबन्दी अनुसारको पदपूर्ति नभएका जस्ता कारणहरूबाट सहकारी संस्थाहरूको समयमै निरीक्षण तथा अनुगमन हुन सकेको देखिँदैन।

ख) सदस्य व्यवस्थापनका समस्या:

सहकारी ऐन, २०४८ मा एकै व्यक्ति एकै प्रकृतिको एक भन्दा बढी सहकारी संस्थामा सदस्य हुन नपाउने स्पष्ट नभएको कारणले दोहोरो सदस्यता लिइएको पाइयो। “एक व्यक्ति एक भन्दा बढी सहकारीमा सदस्य हुन नपाउने” सिद्धान्तको कार्यान्वयन नभएकोले एउटै व्यक्तिले धेरै सहकारीबाट ऋण लिएको कारणबाट संस्थाहरू समस्यामा परेका देखिन आएका छन्।

ग) साधारण सभाको सतही कार्यान्वयन :

साधारण सभा सहकारीको सर्वोच्च निर्णय गर्ने निकाय भएतापनि व्यवहारमा यो औपचारिकतामा मात्र सीमित भएको देखिन्छ। जस्तै:

- सहकारी ऐन, २०७४ को दफा ३९(१)(२) अनुसार साधारण तथा दफा ४०(५) अनुसार दुई हजार वा सो भन्दा बढी सदस्य भएको संस्थाले साधारण सभा गर्दा समान कार्यसूचीमा तोकिए बमोजिम सदस्य संख्याको आधारमा स्थानिय तह वा त्यसका वडामा सञ्चालक सदस्यहरूलाई पठाई साधारण सभा गर्न र त्यस्तो सभाको निर्णय प्रमाणित गर्न प्रतिनिधीहरू छनौट गर्न सक्ने र त्यस्ता प्रतिनिधिहरूको उपस्थितिको सभाले अन्तिम निर्णय प्रमाणित गर्ने व्यवस्था रहेको तथा सहकारी नियमावली, २०७५ को नियमावली १८ अनुसार साधारण सभा सम्बन्धी विशेष व्यवस्था गरेकोमा सोको कार्यान्वयन पक्ष अत्यन्त कमजोर रहेको देखिन्छ।
- साधारण सभाको सूचना पुगे/नपुगेको, उपस्थिति प्रमाणित भए/नभएको सम्बन्धमा न्यूनतम मापदण्ड पालना अत्यन्तै कमजोर रहेको छ।

५.२.१.५ दण्ड तथा सजाय सम्बन्धी प्रावधान कमजोर:

क) ठगी र वित्तीय अपचलनमा कानूनी उपाय अपर्याप्तता:

सहकारी क्षेत्र भित्र भएका ठगी तथा वित्तीय अपचलन सम्बन्धमा कानूनी उपचारको लागि सहकारी ऐन, २०७४ र सहकारी नियमावली, २०७५ भन्दा बाहिर गएर मुलुकी अपराध संहिता र भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ अन्तर्गत मुद्दा चलाउन पर्ने अवस्था छ फलस्वरूप प्रक्रिया लम्बिने देखिन्छ

- सहकारी ऐन, २०७४ मा “सम्पत्ति हिनामिना”, “कर्तव्य प्रति लापरवाही” र “वित्तीय धोखाघडी” का लागि छुट्टा छुट्टै दफा नरहेकोले एउटै व्यवहारको वर्गीकरणमा न्यायिक विवेकशीलतामा भर पर्नु पर्ने देखिन्छ।
- पिडित सदस्यहरूको बचत फिर्ता पाउनको लागि “सम्पत्ति रोक्का” (Asset Freezing) को आदेश लिन अलगगै अदालत जानुपर्ने हुँदा प्रकृया जटिल र ढिलो हुने गरेको छ।
- सहकारी नियमावली, २०७५ मा क्षतिपूर्ति कोष (Compensation Fund) र बीमा कोषको उपयोग भएको भए अहिलेको जस्तो समस्या उत्पन्न हुने थिएन।

ख) अध्यक्ष लगायत संचालक समितिका पदाधिकारीहरूले गरेका बदनियतपूर्ण अनियमितता प्रति जवाफदेही हुने कानूनी व्यवस्थाको कार्यान्वयन नहुनु :

- सहकारीको बचत हिनामिनामा संलग्न भै सकेपछि अधिकांश संचालकहरू पदबाट राजिनामा दिई उत्तरदायीत्वबाट पन्छिने गरेको पाइएको छ।
- संचालक समितिको बैठकमा अनुपस्थित रहेका सदस्यहरूले “मैले निर्णयमा भाग लिएको छैन” भनेर उत्तरदायीत्वबाट मुक्त हुने बाहानाबाजी गरेको पाइन्छ।

ग) दण्ड कार्यान्वयन प्रक्रियामा जटिलता:

सहकारी ऐन, नियम, विनियम उलंघन गरेको कारणबाट कुनै सहकारी संस्थालाई दण्ड जरिवाना लगाउनु परेमा सहकारी विभागले सम्बन्धीत सहकारी संस्थाबाट स्पष्ट लिखित जवाफ माग गर्ने, सुनुवाई गर्ने, र त्यसपछि निर्णय गरिने हुँदा निर्णय प्रक्रिया लामो हुन आँउछ भने निर्णय विरुद्ध पुनरावेदन गर्ने व्यवस्थाले प्रक्रिया अझ लम्बिन जान्छ। दण्ड जरिवाना तिर्न आनाकानी गर्ने सहकारी संस्थाहरू विरुद्ध ‘राजस्व असूली’ को जस्तो शिघ्र कार्यान्वयन विधि रहेको पाइदैन। यसरी दण्ड सजायको जटिल प्रक्रिया र कार्यान्वयन संयन्त्रको कमजोरीको कारण वित्तीय अनुशासनमा गम्भिर गिरावट आउनुका साथै बचत रकम अपचलन गर्नेहरूको मनोवृत्तिमा वृद्धि भएको देखिन्छ।

५.२.२ संरचनागत व्यवस्थासँग सम्बन्धित समस्याहरू:

५.२.२.१ बहु-निकाय संरचना

नेपालमा सहकारी क्षेत्रलाई व्यवस्थित, पारदर्शी र उत्तरदायी बनाउन बहु-निकाय संरचना (Fragmented Structure) को व्यवस्था गरिएको छ भने यस क्षेत्रको नियमन, अनुगमन र प्रवर्धनका लागि विभिन्न तहका निकायहरू स्थापना गरिएका छन्। संघीय तहमा राष्ट्रिय सहकारी

नियमन प्राधिकरण, सहकारी विभागले निति निर्माण, नियमन र अनुगमनको प्रमुख भूमिका निर्वाह गर्दछन्। यसका साथै सहकारी विभाग, सहकारी प्रशिक्षण तथा अनुसन्धान केन्द्र र राष्ट्रिय सहकारी महासंघ जस्ता निकायहरूले सहकारीको क्षमता विकास, तालिम तथा अनुसन्धान जस्ता कार्य गर्दछन्। त्यसै गरी प्रदेश तथा स्थानीय तहमा पनि सहकारी सम्बन्धी ऐन तथा संरचनाहरू निर्माण गरिएका छन्। प्रदेश स्तरमा प्रदेश सहकारी मन्त्रालय अन्तर्गत प्रदेश सहकारी रजिष्ट्रारको कार्यालय स्थापना गरि आफू अन्तर्गतका सहकारी संस्थाहरूको दर्ता, नियमन र अनुगमनको कार्य गर्दै आएका छन्।

यसरी नेपालमा सहकारी क्षेत्रको नियमन तथा अनुगमन गर्न बहु-निकाय संरचनाको व्यवस्था गरिएकोले कहिले काही कार्यक्षेत्रको दिहोरोपन, जिम्मेवारीको असस्पष्टता र समन्वयको कमी जस्ता चुनौतिहरू देखिएका छन् जसको विश्लेषण यहाँ गरिएको छ।

क) सहकारी विभागको संरचनागत सीमितता :

भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिवी निवारण मन्त्रालय अन्तर्गत सहकारी विभाग मुख्य नियामक निकायको रूपमा रहेको छ। तथापि यसका संरचनागत सीमितता निम्न छन्:

- भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिवी निवारण मन्त्रालय अन्तर्गत सहकारी विभाग भएकोले यस विभागलाई स्वायत्त निर्णय लिने अधिकार छैन। महत्वपूर्ण निर्णयहरू मन्त्रालय वा मन्त्रीस्तरमा जानु पर्दछ।
- विभागका महानिर्देशक र अन्य पदाधिकारीहरू बारम्बार सरुवा हुने गरेकाले संस्थागत स्मृति (Institutional Memory) र निरन्तरताको अभाव रहेको छ।
- सहकारी संस्थाहरूको नियमन र अनुगमनका लागि आवश्यक पूर्वाधार, प्रविधि र जनशक्तिको लागि पर्याप्त बजेट विनियोजन हुन सकेको छैन।
- कानूनी सल्लाहकार र विशेषज्ञ जनशक्तिको कमी छ। हाल सहकारी विभागले प्रयोगमा ल्याएको सूचना प्रणाली (COPOMIS) संचालन गर्ने सूचना विशेषज्ञको दरबन्दी भएपनि हालसम्म पदपूर्ति हुन सकेको छैन। जटिल वित्तीय अनियमितताको अनुसन्धान गर्न दक्ष जनशक्ति विभागमा अपर्याप्त छ।

(ख) राष्ट्रिय सहकारी नियमन प्राधिकरणको अपूर्ण स्थापना :

सहकारी क्षेत्रलाई व्यवस्थित, पारदर्शी र उत्तरदायी बनाउनको लागि गठन गरिएका थुप्रै आयोगहरूको प्रतिवेदनले नेपालमा सहकारीलाई नियमन गर्ने दोस्रो तहको संस्था STI (Second Tier Institution) को आवश्यकता सुझाए अनुसार सहकारी ऐन, २०७४ को दफा १०३(क) मा राष्ट्रिय सहकारी नियमन प्राधिकरण स्थापनाको व्यवस्था गरिएको छ। सहकारीको स्वतन्त्र

नियमन गर्न सक्ने स्वायत्त संस्थाको रूपमा राष्ट्रिय सहकारी नियमन प्राधिकरणको परिकल्पना गरिएपनि स्थापनाको समय देखि नै निम्न समस्या रहेका छन्:

- राष्ट्रिय सहकारी नियमन प्राधिकरण र सहकारी विभाग बिच अधिकारको दोहोरोपना देखिएको छ। यी दुई संस्था समानान्तर नभई सहकारी नियमनलाई अझ प्रभावकारी बनाउन कानूनमै स्पष्ट अधिकार, कार्यक्षेत्रको सीमा निर्धारण गर्न जरुरी छ।
- प्राधिकरणका पदाधिकारीहरूको नियुक्ति, पदपूर्ति, दक्ष जनशक्तिको व्यवस्थापन अझै हुन सकेको छैन।
- राष्ट्रिय सहकारी नियमन प्राधिकरणलाई नेपाल राष्ट्र बैंक, बीमा समिति र Securities Board जस्तो स्वायत्त अधिकार दिने विषयमा अझै नीतिगत स्पष्टता देखिदैन,
- तसर्थ संघ, प्रदेश र स्थानीय तहमा संचालित वचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूको प्रभावकारी नियमनका लागि एउटा स्वायत्त, सक्षम र पर्याप्त अधिकार सम्पन्न नियामक निकाय आवश्यक छ।

(ग) डिभिजन सहकारी कार्यालय तथा जिल्ला सहकारी कार्यालयहरूको खारेजी:

सहकारीको कार्यक्षेत्र देश भरी फैलिरहेको अवस्थामा सहकारी क्षेत्रलाई झन बढी नियमन अनुगमन गर्नु पर्ने अवस्थामा साविकका ६८ जिल्लामा रहेका डिभिजन सहकारी कार्यालयहरूलाई खारेज गरी २०५९ बैशाख १ गतेबाट लागु हुने गरि ३३ जिल्लामा डिभिजन सहकारी कार्यालय र ५ जिल्लामा सहकारी प्रशिक्षण तथा डिभिजन कार्यालय गरी ३८ जिल्लामा मात्र जिल्ला सहकारी कार्यालयहरू रहने गरी संगठनात्मक संरचना बनाइएकोले संरचनागत रूपमा संकुचन भई सहकारी संघ संस्थाको निरीक्षण तथा अनुगमन प्रभावकारी नहुनाले एकातिर सहकारी संस्थाहरूमा वित्तीय अनुशासन कायम हुन सकेन भने अर्कोतिर यी कार्यालयहरू पनि खारेज गरिएको कारणबाट सहकारी संस्थाहरूमा नियमित अनुगमनको अभावबाट वित्तीय बिचलनको अवस्था सृजना हुन पुग्यो । यसरी सहकारी संस्थाहरूमा वित्तीय विचलन आउनुमा यी सहकारी संस्थाहरूको कार्यक्षेत्र संकुचन, खारेजी, नियमित अनुगमनको अभावबाट सिर्जना भएको कुरा लक्षित समुह छलफल (Focus Group Discussion) तथा परामर्श बैठकमा समेत व्यापक छलफल भएको थियो।

(घ) संघ, प्रदेश, स्थानीय तह तथा अन्य निकायहरूसँग समन्वयको चुनौति:

संघ, प्रदेश, स्थानीय तहसँग:

- सहकारी क्षेत्रको संचालन तथा व्यवस्थापन गर्ने कार्य संविधानले संघ, प्रदेश र स्थानीय तहमा विभाजन गरेकोले कुनै एकल सरकारले मात्र सहकारीको नियमन तथा अनुगमन गर्ने कार्यक्षेत्र पर्दैन। स्थानीय सरकारको कार्यक्षेत्रमा पर्ने सहकारीको स्थानीय तहले, प्रदेशको कार्यक्षेत्रमा पर्ने सहकारीको नियमन प्रदेश सरकारले र संघीय सरकारको

कार्यक्षेत्रमा पर्ने सहकारीको नियमन तथा अनुगमन संघीय सरकारले गर्ने संवैधानिक व्यवस्ता रहेको छ। तसर्थ तीनवटै तहको सरकारसंग समन्वय गर्ने कार्य जटिल छ।

- सहकारी संस्थाको प्रलोभन र दक्ष कर्मचारीको अभावमा सहकारी विभाग र अन्तर्गतका सहकारी कार्यालयबाट प्रभावकारी निरीक्षण तथा अनुगमन हुन सकेन।
- बचत तथा ऋणको कारोबार गर्ने सहकारी संस्थाको वित्तीय विश्लेषण गर्ने काम विभागमा रहेको जनशक्तिबाट सम्भव नहुनाले सहकारी संस्था भित्रका निमुखा बचतकर्ताहरूको बचतको चरम दुरुप्रयोग हुन पुग्यो ।

सम्पत्ति शुद्धीकरण अनुसन्धान विभागसँग:

सहकारी मार्फत हुने सम्पत्ति शुद्धीकरण (Money Laundering) को अनुसन्धानमा सहकारी संस्था तथा सम्पत्ति शुद्धीकरण अनुसन्धान विभाग बिच समन्वय अत्यन्त कमजोर रहेको छ।

महान्यायधिवक्ताको कार्यालयसँग:

सहकारी सञ्चालक विरुद्ध मुद्दा चलाउन अपराध भएको दावी गर्दै त्यसलाई प्रमाणित गर्न अदालतमा मुद्दा चलाउने अभियोजन पक्ष अर्थात् महान्यायधिवक्ताको कार्यालयसँग सम्बन्धित सहकारी संस्थाको प्रभावकारी समन्वयको अभाव छ।

जिल्ला प्रशासन कार्यालयसँग:

स्थानीय स्तरमा सहकारी ठगीका घटनामा प्रहरी र प्रशासनको समन्वय मिलेको देखिदैन।

५.२.२.२ पाँच तहिय संस्थाको कार्यान्वयनमा समस्या:

सहकारी क्षेत्रलाई प्रारम्भिक संस्था, जिल्ला संघ, प्रदेश संघ, केन्द्रीय संघ र महासंघ गरी पाँच तहको ढाँचामा व्यवस्थित गर्ने परिकल्पना गरिएको छ । तर यसको कार्यान्वयनमा देहायका गम्भिर समस्याहरू देखिएका छन् जस्तै :

- राष्ट्रिय सहकारी महासंघको भूमिका नियामकीय र प्रतिनिधि दुवैका रूपमा रहनाले हितको द्वन्द (Conflict of Interest) उत्पन्न भएको देखिन्छ।
- तल्लो तहका सहकारी संस्थाहरू माथिल्ला संघ र महासंघ प्रति जवाफदेही नहुँदा शासन शृङ्खला कमजोर भएको छ।
- सहकारी संस्थाहरूलाई सेवा प्रवाह र क्षमता अभिवृद्धि गर्ने कार्यमा संघ र महासंघको भूमिका स्पष्ट गरिएको छैन।

५.२.२.३ शिक्षा तालिम र क्षमता विकासको अपेक्षा :

International Co-operative Alliance (ICA) द्वारा निर्धारित अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता प्राप्त सहकारीका ७ सिद्धान्त मध्ये पाँचै सिद्धान्त शिक्षा तालिम र सूचना हो। यो सिद्धान्त अनुसार सहकारी संस्थाले आफ्ना सदस्यहरूलाई अभिमुखीकरण (Orientation), निर्वाचित प्रतिनिधि (संचालक) र व्यवस्थापकलाई सुशासन सम्बन्धी र कर्मचारीहरूलाई प्राविधिक तथा व्यवस्थापन सम्बन्धी तालिम उपलब्ध गराई सहकारीका मूल्य, सिद्धान्त, व्यवस्थापन, वित्तीय अनुशासन र सेवाबारे जानकारी गराई प्रभावकारी र जिम्मेवार सहगागिता सुनिश्चित गरिन्छ। तर नेपालको सहकारी कानूनमा यसलाई पर्याप्त महत्व दिएको छैन।

- सहकारी ऐन, २०४८ को दफा २७(१) तथा सहकारी नियमावली, २०४९ को नियम १९(१)(घ) मा सहकारी शिक्षा कोषको व्यवस्था गरिएको पनि खासै यसलाई प्राथमिकता दिइ सहकारी क्षेत्रमा परिचालन गरिएको थिएन।
- सहकारी ऐन, २०७४ को दफा ७० तथा सहकारी नियमावली, २०७५ को नियम २६ मा सहकारी प्रवर्द्धन कोषको व्यवस्था गरिएको छ। यस कोषमा भएको रकम सहकारी व्यवसायको पुर्वाधारमा लगानी, व्यवसाय प्रवर्द्धन, शिक्षा सूचना र तालिम, बजार प्रवर्द्धन जस्ता काममा खर्च गर्ने उल्लेख गरिएपनि उपयोगको प्राथमिकता स्पष्ट छैन भने व्यवहारमा राम्ररी प्रयोग समते भएको छैन।
- सहकारी व्यवस्थापकहरूका लागि अनिवार्य तालिमको व्यवस्था कानूनमा उल्लेख गरिएको छैन। (एक दिने अभिमुखीकरणले सतही बुझाई मात्र हुन्छ)।
- सहकारी सिद्धान्त र मूल्य मान्यताका सम्बन्धमा आफ्ना सदस्यहरूलाई शिक्षित गर्नको लागि सहकारी संस्था भित्र प्रभावकारी संयन्त्रको अभाव छ।

यसरी सहकारी अभियानमा संलग्न सबै सहकारीका सदस्य, संचालक, व्यवस्थापक तथा कर्मचारीहरूलाई सहकारीको सिद्धान्त, मूल्य मान्यताका सम्बन्धमा शिक्षा तथा तालिमको अभावका कारण आज सहकारी संस्थाहरू भित्र चरम आर्थिक दुरुप्रयोग भै संस्था विघटनको अवस्थामा आइपुगेका छन्।

५.२.२.४ एकीकृत सूचना प्रणालीको अभाव:

सहकारी संस्थाको प्रभावकारी नियमनका लागि विश्वसनीय तथ्याङ्क र सूचना प्रणाली आवश्यक हुन्छ। तर सहकारी विभागसँग सहकारी संस्थाहरू सम्बन्धी पुर्ण र अद्यावधिक तथ्याङ्क उपलब्ध छैन। सहकारी ऐन, २०७४ को दफा ७३(१क) मा सहकारी विभागमा रहेको एकीकृत व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (हाल प्रयोगमा भैरहेको COPOMIS) मा सम्बन्धित सहकारी संस्थाले आफ्नो संस्थाको विवरण सहितको प्रतिवेदन प्रत्येक आर्थिक वर्ष प्रविष्टि गर्नु पर्ने उल्लेख छ। सहकारी क्षेत्रमा प्रयोगमा ल्याइएको विद्यमान एकीकृत सूचना प्रणालीको अवस्था देहाय बमोजिम रहेको छ

:

- सहकारी विभागले प्रयोगमा ल्याएको यस COPOMIS मा नियमित रूपले विवरण तथा तथ्याङ्क प्रविष्ट गरिएको छैन।
- सहकारी सम्बन्धी कार्यक्षेत्र संविधान बमोजिम संघ, प्रदेश र स्थानिय तहका सरकारमा गएको र सहकारी संस्थाहरूको दर्ता, कार्यक्षेत्र, एकीकरण, निरीक्षण र अनुगमन तथा नियमन सम्बन्धीत सरकारबाटै हुने प्रावधान रहेकोले यस COPOMIS बाट सहकारी सम्बन्धी यथार्थ विवरण तथा प्रतिवेदन आउन सक्ने अवस्था छैन।
- दर्ता भएका सबै सहकारीहरूको एकीकृत डिजिटल अभिलेख (Database) छैन।
- सहकारीहरूको वित्तीय स्वास्थ्य सूचक (Financial Health Indicators) वास्तविक समयमा हेर्न सकिने प्रणाली छैन।
- स्थानिय तहले दर्ता गरेका सहकारीहरूको तथ्याङ्क केन्द्रिय प्रणालीमा अद्यावधिक छैन।
- Digital निगरानी र Early Warning System को अभावमा वित्तीय संकटग्रस्त सहकारीहरूलाई समयमै पहिचान गर्न सकिएको छैन।

तसर्थ यी सबै कमी कमजोरीहरूलाई सम्बोधन गर्न सक्ने संयन्त्रको विकास गरी भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिवी निवारण मन्त्रालय, राष्ट्रिय सहकारी नियमन प्राधिकरण, सहकारी विभाग, प्रदेश र स्थानीय तहका सम्पूर्ण सहकारी संस्थाहरूको पूर्ण विवरण उपलब्ध हुन सक्ने एकीकृत सूचना प्रणालीको आवश्यकता रहेको छ।

५.२.२.५ लेखापरीक्षण र अनुगमन व्यवस्थाको कमजोरी :

सहकारी संस्थाहरू सबल, सक्षम र प्रतिस्पर्धी रहनको लागि स्वस्थ वित्तीय अवस्था आवश्यक पर्दछ। सहकारी संस्थाहरूको यस्तो अवस्था सुनिश्चित गर्न समयमै गुणस्तरीय लेखापरीक्षण र अनुगमन व्यवस्था आवश्यक छ। सहकारी ऐन, २०४८ को दफा ३७ (१) र (२) अनुसार प्रत्येक सहकारी संस्थाले आर्थिक वर्ष समाप्त भएको ३ महिना भित्र साधारण सभाबाट दर्तावाल लेखापरिक्षक नियुक्त गरी हिसाब जाँच गराउने, दफा ३७(३) अनुसार लगातार ३ पटक भन्दा बढी एउटै लेखापरिक्षक नियुक्ति नगर्ने र त्यस्तो लेखापरीक्षकबाट प्राप्त लेखापरीक्षण प्रतिवेदन सोही ऐनको दफा ३४ अनुसार रजिष्ट्रार समक्ष पेश गर्नु पर्ने र त्यस्तो विवरण पेश नगरेमा दफा ४३(१) अनुसार रजिष्ट्रारले त्यस्तो सहकारी संस्थालाई एक हजार पाँच सय रुपैयासम्म जरिवाना गर्ने व्यवस्था गरिएको थियो।

त्यसैगरी सहकारी ऐन, २०७४ को दफा ४८ मा सहकारी संस्थामा आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली सुदृढ गर्न प्रत्येक सहकारी संस्थाले साधारण सभाबाट लेखा सुपरीवेक्षण समिति गठन गर्ने व्यवस्था गरेको छ भने सहकारी नियमावली, २०७५ को नियम २२ मा लेखा सुपरीवेक्षण समितिका पदाधिकारीहरूको योग्यता उल्लेख गरिएको छ। सहकारी ऐन,

२०७४ को दफा ७५(१) अनुसार प्रत्येक सहकारी संस्थाले आर्थिक वर्ष समाप्त भएको ३ महिना भित्र इजाजत प्राप्त लेखापरीक्षकद्वारा लेखापरीक्षण गराउन पर्ने, दफा ७५(२) अनुसार कुनै सहकारी संस्थाले सो अवधिमा लेखापरीक्षण नगराएमा रजिष्ट्रार वा रजिष्ट्रारबाट अधिकार प्राप्त अधिकारीले इजाजत प्राप्त लेखापरीक्षकबाट लेखापरीक्षण गराउनु पर्ने र दफा ७६(३) अनुसार एउटै लेखापरीक्षकलाई लगातार ३ पटक भन्दा बढी नियुक्त गर्न नहुने उल्लेख छ।

तर व्यवहारमा यी कानूनी प्रावधानहरू कडाइका साथ पालना गरेको पाइएन। जस्तै: लगातार ३ पटक एउटै लेखापरीक्षकलाई साधारण सभाबाट लेखापरीक्षक नियुक्त गरिसकेपछि लेखापरीक्षक नियुक्त गर्ने अधिकार संचालक समितिलाई दिने भनी साधारण सभाबाट निर्णय गराई आफुखुसी लेखापरीक्षक नियुक्त गरेको समेत पाइयो। यसका साथै उक्त अवधिमा सम्बन्धित सहकारी संस्थाहरूले लेखापरीक्षण नगराएकाहरूको लेखापरीक्षण रजिष्ट्रार वा रजिष्ट्रारबाट अधिकार प्राप्त अधिकारीले इजाजत प्राप्त लेखापरीक्षकबाट लेखापरीक्षण गराउनु पर्ने कानूनी व्यवस्था भएपनि रजिष्ट्रारबाट त्यस्ता सहकारीको लेखापरीक्षण गर्न लगाइएको पाइएन भने कुनै उल्लेखनीय कारवाही समेत गरेको पाइएन।

सहकारी संस्थाले संस्थाको आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाउन सहकारी ऐन, २०७४ को दफा ४८(१) अनुसार लेखा सुपरीवेक्षण समिति गठन गर्ने व्यवस्था भए अनुसार सहकारी संस्थाले साधारण सभाबाट लेखा सुपरीवेक्षण समितिको संयोजक एक जना र लेखा सुपरीवेक्षण समितिका सदस्य दुई जना निर्वाचन गर्ने प्रावधान रहे पनि सहकारी संस्थाले योग्यता नपुगेका व्यक्तिलाई लेखा सुपरीवेक्षण समितिको पदाधिकारीमा राखेको देखिन्छ। जस्तै: शुभ बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि. सल्लाघारी दर्ता नं. ३०१ (१८१) ०६४\०६५ (डिभिजन सहकारी कार्यालय, भक्तपुर) ले पेश गरेको संचालक समितिका पदाधिकारी तथा लेखा सुपरिवेक्षण समितिका सदस्यको विवरण मध्ये निम्न व्यक्ति त्यहाँ कार्यरत कर्मचारी मात्र रहेको पुष्टि हुन आएको छ। उक्त संस्थाले पेश गरेको पदाधिकारीहरूको विवरणमा कानूनमै नभएको पद लेखा सदस्य उल्लेख गरेको पाइयो। यस सम्बन्धि पदाधिकारीहरूको विवरण र ती पदाधिकारी नभइ कर्मचारी मात्र रहेको पुष्ट्याइ अनुसूची-१० मा उल्लेख गरिएको छ।

सि.नं.	नाम, थर	पद
१.	गंगा त्यात	लेखा सदस्य
२.	क्षितिज श्रेष्ठ	लेखा सदस्य
३.	अनिता प्रजापति	सदस्य

४.	तुल्सी केशरी प्रजापति	सदस्य
५.	ममता श्रेष्ठ	सदस्य

त्यसै गरि सहकारी ऐन, २०४८ को दफा ३६(१) (२) अनुसार रजिष्ट्रार वा निजवाट अधिकार प्राप्त अधिकारिले कुनै पनि सहकारी संस्थाको निरीक्षण गर्न र सुझाव दिन सक्ने व्यवस्था गरिएको र सोही ऐनको दफा ४१(३) अनुसार निरीक्षण गर्दा कुनै संस्था लगातार २ वर्ष सम्म कारोवार नगरी निस्कृय अवस्थामा रहेको पाइएमा वा कुनै संस्थाले उद्देश्य विपरीत कार्य गरेको पाइएमा रजिष्ट्रार वा निजवाट अधिकार प्राप्त अधिकारिले त्यस्तो संस्थाको दर्ता खारेज गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको थियो। त्यसैगरी सहकारी ऐन, २०७४ को दफा ९५(१) मा रजिष्ट्रार वा रजिष्ट्रारबाट अधिकार प्राप्त अधिकारिले सहकारी संस्थाको जुनसुकै बखत निरीक्षण तथा हिसाव जाँच गर्न, गराउन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ। सहकारी विभाग, राष्ट्रिय सहकारी नियमन प्राधिकरण, प्रदेश तथा स्थानिय तहवाट समेत सहकारीको निरीक्षण तथा अनुगमन गर्ने गरिएवाट संघको कार्यक्षेत्र भित्रका सहकारी संस्थाको त्यहाँ प्रदेश र स्थानिय तह पनि रहेको हुँदा निरीक्षण तथा अनुगमनमा द्विविधा आएको देखिन्छ। सहकारी संस्था भित्र बित्तीय अपचलन हुनुमा नियमित र गुणस्तरिय लेखापरीक्षण एवं नियमित र प्रभावकारी र अनुगमन र सुपरीवेक्षण नहुनु नै प्रमुख कारण हुन्।

- कानूनले अनिवार्य गरेको वार्षिक लेखापरीक्षण धेरै जसो सहकारीहरूमा औपचारिकतामा मात्र सीमित भएको देखिन्छ।
- सहकारी संस्थाहरूले समयमै लेखापरीक्षण नगराएमा सहकारी विभागको रजिष्ट्रार वा निजवाट अधिकार प्राप्त अधिकारिवाट इजाजतप्राप्त लेखापरीक्षणवाट त्यस्तो संस्थाको लेखापरीक्षण गराउने कानूनी व्यवस्था भएपनि सहकारी विभागले त्यस्ता सहकारी संस्थाको लेखापरीक्षण नगराउँदा र लेखापरीक्षण गर्न लगाए पनि कारवाही नगर्दा सहकारी भित्र अनियमितता बढेको पाइयो।
- सहकारीसँग सम्बद्ध वा मिलेमतो गरेका लेखापरीक्षकहरूद्वारा Clean Report दिने प्रवृत्ति व्यापक छ।
- लेखापरीक्षण प्रतिवेदनमा उल्लेखित अनियमितताहरू माथि Follow-up Action हुने गरेको देखिँदैन।
- लेखापरीक्षक नियुक्ति प्रक्रिया स्वतन्त्र नभएकोले लेखापरीक्षक र लेखापरीक्षण गरिने सहकारी संस्था बीच यस्तो सम्बन्ध जसले लेखापरीक्षणको निष्पक्षतामा प्रश्न उठ्ने हुँदा स्वार्थको द्वन्द्व (Conflict of Interest) व्यापक देखिन्छ।
- डिजिटल लेखापरीक्षण र Real-time Monitoring को व्यवस्था व्यवहारमा लागू भएको देखिँदैन।

५.२.२.६ सहकारीमा कर्जा सूचना, कर्जा असुली र विवाद समाधान संयन्त्र

क) कर्जा सूचना केन्द्र लिमिटेड : नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ को दफा ८८(१) अनुसार नेपाल राष्ट्र बैंकले बैंक तथा वित्तीय संस्था वा सहकारी सम्बन्धी प्रचलित कानून बमोजिम दर्ता भएका सहकारी संस्थाहरूले प्रवाह गरेको कर्जाको सूचना प्राप्त गर्नको लागि कर्जा सूचना केन्द्रको स्थापना गरिएको छ। त्यसैगरी सहकारी ऐन, २०७४ को दफा ८१(१) मा बचत तथा ऋणको मुख्य कारोवार गर्ने सहकारी संस्थाले कानून बमोजिम स्थापना गरिएको कर्जा सूचना केन्द्रको सदस्यता प्राप्त गरी ऋण कारोवारको सूचना आदान प्रदान गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ।

कर्जा सूचना केन्द्रले ऋणीको कर्जा इतिहास, भुक्तानी व्यवहार तथा जोखिम अवस्थाबारे जानकारी उपलब्ध गराएर सहकारी संस्थालाई सुरक्षित र सुव्यवस्थित कर्जा निर्णय लिन सहयोग गर्दछ। यस प्रणाली मार्फत वित्तीय क्षेत्रको पारदर्शिता, विश्वास र अनुशासन अभिवृद्धि गर्ने लक्ष्य राखिएको हुन्छ। कर्जा सूचना केन्द्रले सहकारी तथा वित्तीय संस्थाहरू बीच ऋणीहरूको जानकारी आदान प्रदान गरी जोखिम व्यवस्थापनमा सहयोग पुऱ्याउने मुख्य उद्देश्य राखे पनि सबै सहकारी संस्थाहरू यसै कर्जा सूचना केन्द्र लिमिटेडमा आवद्ध भैसकेका छैनन्।

यसरी सबै सहकारीहरू यस प्रणालीमा समावेश नभएका कारण पूर्ण सूचना प्राप्त हुने अवस्था छैन भने उपलब्ध गराइने सूचना पनि समयमै अद्यावधिक नहुने, Data उपलब्ध गराउने कानुनी बाध्यता कमजोर रहेकोले धेरै संस्थाहरूले नियमित रूपमा सूचना नपठाउने अवस्था रहेको छ। प्रविधिगत पूर्वाधारको कमजोरी, Real Time प्रणालीको अभाव तथा Data सुरक्षा र विश्वसनीयता सम्बन्धी चुनौती रहेकोले कर्जा सूचना केन्द्र लिमिटेडमा बचत तथा ऋण सम्बन्धी कारोवार गर्ने सबै सहकारीहरू आवद्ध भैसकेका छैनन्।

ख) कर्जा असुली न्यायाधिकरण :- सहकारी ऐन, २०७४ को दफा ८२(१) मा सहकारी क्षेत्रको लागि एक कर्जा असुली न्यायाधिकरण रहने व्यवस्था गरिएको छ भने सहकारी नियमावली, २०७५ को नियम ४२ मा कर्जा असुली न्यायाधिकरणको गठन तथा नियम ४३ (१) मा सहकारी संस्थाको कर्जा असुली सम्बन्धी मुद्दाको शुरु कारवाही तथा किनारा गर्ने अधिकार कर्जा असुली न्यायाधिकरणको हुनेछ भनी कर्जा असुली न्यायाधिकरणको कार्य क्षेत्र स्पष्ट गरेको छ।

कर्जा असुली न्यायाधिकरण सहकारीहरूको बक्यौता ऋण छिटो, सरल र प्रभावकारी रूपमा असुल गर्न स्थापना गरिएको एक विशेष न्यायिक निकाय हो। यसले परम्परागत अदालत प्रक्रियाको ढिलाईलाई कम गर्दै ऋण विवादको छिटो समाधान गरी वित्तीय अनुशासन कायम गर्न र ऋण नतिर्ने प्रवृत्तिलाई नियन्त्रण गर्ने प्रमुख औजारको रूपमा काम गर्दछ।

कर्जा असुली न्यायाधिकरण सहकारी संस्थाहरूको बक्यौता ऋण छिटो र प्रभावकारी रूपमा असुल गर्न स्थापना गरिएको भए पनि यसको कार्यान्वयन पक्षमा विभिन्न कमजोरीहरू देखिएका छन्। एकातिर सहकारीका सबै मुद्दाहरू यसमा समेटिन सकेका छैनन् भने समाधान प्रक्रिया पनि ढिलाई हुने गरेकोले छिटो न्याय प्रदान गर्ने उद्देश्य कमजोर बनेको छ। कर्जा असुली न्यायाधिकरणले

दिएको निर्णय कार्यान्वयन गर्ने संयन्त्र पनि प्रभावकारी नभएकोले वास्तविक ऋण असुलीमा कठिनाई उत्पन्न भएको छ। यसका अतिरिक्त कर्जा असुली न्यायाधिकरणको सेवा काठमाडौंमा मात्र केन्द्रीत भएकोले ग्रामीण सहकारीहरूलाई पहुँचमा समस्या परिरहेको छ भने दक्ष जनशक्ति तथा प्रविधिको अभावले यसको कार्यक्षमता अझै सीमित बनाएको छ।

ग) विवाद समाधान समिति :- सहकारी ऐन, २०४८ तथा सहकारी नियमावली, २०४९ मा सहकारी संस्थाहरू बीच हुने विवाद समाधानको लागि कुनै पनि संयन्त्रको परिकल्पना गरेको पाइँदैन। सहकारी ऐन, २०७४ को दफा १४३ मा सहकारी संस्थाहरूबीच कुनै विवाद उत्पन्न भएमा सो विवाद निरूपणका लागि तोकिए बमोजिम विवाद निरूपण समितिको गठन गर्न सकिने व्यवस्था गरेको छ। सहकारी नियमावली, २०७५ को नियम ८३ मा विवाद निरूपण समितिको गठनको व्यवस्था छ। तथापी यो समिति प्रभावकारी नहुँदा सहकारी संस्थाहरूमा उत्पन्न हुने विवादहरूको समयमै समाधान हुने गरेको छैन। सहकारी संस्था भित्रका सदस्य र संस्था बीचको विवाद सामान्य अदालतमा जानाले समय र खर्च दुवै बढेको देखिन्छ।

५.२.२.७ विशेष क्षेत्रगत समस्याहरू:

(क) बचत तथा ऋण सहकारीमा देखिएका समस्याहरू: सहकारी संस्थाहरूमा वित्तीय अनियमितता नेपालको सहकारी क्षेत्रको सर्वाधिक गम्भीर र बहुचर्चित समस्या हो त्यसमध्ये बचत तथा ऋण सहकारीहरू सर्वाधिक विवादित र समस्याग्रस्त क्षेत्रका रूपमा देखापरेका छन् ।

१. बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाको गैर सदस्य सँग कारोबार :-

सहकारी ऐन २०४८ को दफा २६ (१) र (२) मा सहकारी संस्था वा संघले आफ्ना सदस्यहरूबाट बचत निक्षेप स्वीकार गर्न र आफ्ना सदस्यहरूलाई कर्जा दिन सक्ने र यस्ता कारोबार बाहेक आफ्ना सदस्यहरू भित्र मात्र सीमित रहने गरी निक्षेप स्वीकार गर्ने र कर्जा दिने लगायतका अन्य बैंकिङ कारोबार गर्न नेपाल राष्ट्र बैंकको पूर्व स्वीकृति लिनु पर्ने व्यवस्था गरिएको देखिन्छ । त्यसैगरी सहकारी ऐन, २०७४ को दफा ५०(१) र (२) मा सहकारी संस्थाले आफ्ना सदस्यहरूको मात्र बचत स्वीकार गर्न, सो को परिचालन गर्न र आफ्ना सदस्यलाई मात्र ऋण प्रदान गर्न सक्ने व्यवस्था गर्नुको साथै बचत तथा ऋणको मुख्य कारोबार गर्ने गरी दर्ता भएको संस्था बाहेक अन्य विषयगत वा बहुउद्देश्यीय संस्थाले बचत तथा ऋणको मुख्य कारोबार गर्न पाउने छैन भनी स्पष्ट लेखिएको छ।

यसरी ऐनमा सहकारी संस्थाले आफ्ना सदस्यहरूबाट बचत तथा निक्षेप स्वीकार गर्न र आफ्ना सदस्यहरूलाई मात्र कर्जा दिन सक्ने व्यवस्था रहेकोमा सो विपरित गैर सदस्यसँग बचत निक्षेप स्वीकार गर्ने तथा गैर सदस्यलाई ऋण प्रदान गर्ने, सहकारीको सिद्धान्त विपरित बचतकर्तालाई वास्तविक सदस्य नबनाई बचत संकलन गर्ने र ऋण प्रदान गर्ने प्रयोजनको लागी नाम मात्रको (Pseudo Member) सदस्य बनाउने विकृति संस्थाभित्र मौलाएको देखिन्छ । यसरी संस्थाको रकम

हिनामिना गर्ने सहकारी र त्यसका पदाधिकारीहरूलाई कारवाहीको दायरामा नल्याइएको परिणामस्वरूप बचत तथा सहकारी संस्थाहरूमा समस्या आएको देखिन्छ ।

२. बचत तथा ऋणको कारोबार गर्ने सहकारीलाई नेपाल राष्ट्र बैंकको नियमन दायरामा नल्याइनु:-

सहकारी ऐन २०४८ को दफा २६ (२) अनुसार सहकारी संस्थाले आफ्ना सदस्य भित्र मात्र समीत रहने गरी निक्षेप स्वीकार गर्ने र कर्जा दिने लगायतका अन्य बैंकिङ कारोबार गर्न नेपाल राष्ट्र बैंकको पूर्व स्वीकृति लिनु पर्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ भने सहकारी ऐन २०७५ को दफा ९५(२) मा नेपाल राष्ट्र बैंकले जुनसुकै बखत सहकारी बैंक वा तोकिएको भन्दा बढी आर्थिक कारोबार गर्ने सहकारी संस्थाको हिसाव किताव वा वित्तीय कारोबारको निरीक्षण वा जाँच गर्न, गराउन सक्ने उल्लेख छ भने सोही ऐनको दफा ९७(३) मा बचत तथा ऋणको कारोबार गर्ने संस्था वा संघको निरीक्षण तथा अनुगमन सम्बन्धी विशेष व्यवस्था अन्तर्गत रजिष्ट्रार वा निजवाट अधिकार प्राप्त अधिकारीबाट निरीक्षण तथा अनुगमन गर्दा नेपाल राष्ट्र बैंकको सहयोग लिन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ। त्यसैगरी सहकारी नियमावली, २०७५ को नियम ७१(१) मा नेपाल राष्ट्र बैंकले सहकारी बैंकका अतिरिक्त पचास करोड भन्दा बढीको बचत तथा ऋणको कारोबार गर्ने सहकारी संस्थाको निरीक्षण वा हिसाव किताव जाँच गर्न गराउन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसरी नेपाल राष्ट्र बैंकको पूर्व स्वीकृती लिएर मात्र सहकारी संस्था वा संघले आफ्ना सदस्यहरू भित्र सीमित रहने गरी निक्षेप स्वीकार गर्ने र कर्जा दिने लगायतका अन्य बैंकिङ कारोबार गर्न सक्ने कानूनी व्यवस्था रहे पनि नेपाल राष्ट्र बैंकको पूर्व स्वीकृति दिएका बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाको स्वीकृति रद्द गर्ने र नेपाल राष्ट्र बैंकमा स्वीकृति मात्र गर्ने नयाँ सहकारी संस्थाहरूलाई पनि पूर्व स्वीकृती नदिएँ सहकारीलाई नेपाल राष्ट्र बैंकको नियमनको घेरा भन्दा बाहिर राख्ने काम भयो । नेपाल राष्ट्र बैंकका विशेषज्ञ कर्मचारीहरूबाट सहकारीमा हुने निरीक्षण पनि रोकियो। सहकारी संस्था भित्र बचत तथा ऋणको रकम दुरुपयोग गर्ने वातावरण मौलायो । फलस्वरूप प्रविधिमैत्री, प्रभावकारी निरीक्षण र अनुगमनको अभावमा बचत तथा ऋण सम्बन्धी कारोबार गर्ने सहकारी भित्र चरम विकृति आई संकटग्रस्त अवस्थाको सृजना भएको देखिन्छ ।

३. बचत तथा ऋण सहकारीको असीमित कार्यक्षेत्र विस्तार हुनु :

सहकारी ऐन २०४८ को दफा १२ (३) मा सहकारी संस्थाको विनियममा संस्था वा संघको नाम, ठेगाना, कार्यक्षेत्र, उद्देश्य, संचालन विधी तथा तोकिए बमोजिम हुने अन्य प्रावधानको व्यापक दुरुपयोग गरी एउटा प्रारम्भिक सहकारी संस्थाको कार्यक्षेत्र नेपाल भर राखी विनियम स्वीकृत गर्ने तथा कुनै एक ठाउँमा मुख्य कार्यलय स्थापना गरि अन्य बिभिन्न ठाँउमा त्यस्तो संस्थाको सम्पर्क कार्यलय वा शाखा कार्यलय अथवा सेवाकेन्द्र खोल्न स्वीकृति दिने कार्य सहकारी विभागबाट भएको देखिन्छ भने कानूनको छिद्र प्रयोग गरेर सहकारी मुल्य मान्यता विपरीत सहकारीलाई दुरुपयोग गर्ने सहकारी संचालकहरूको चाहनामा कहीं कतैवाट अवरोध भएको देखिँदैन । वाणिज्य बैंकहरूलाई नेपाल राष्ट्र बैंकले

वित्तीय अनुशासन कायम गराउन, प्रविधिमैत्री तथा जनमुखी बैंकिङ्ग सेवा उपलब्ध गराउन मर्जरमा लगेको अवस्थामा सहकारी सञ्चालकहरूले कानूनको दुरुपयोग गरी बैंक भन्दा पनि ठूलो कार्यक्षेत्र र पुँजि भएका सहकारी संस्था बनाइ सञ्चालनमा ल्याएको पाइयो । फलस्वरूप यस्ता सहकारी संस्थाबाट नाम मात्रको सदस्य बनाई बचत संकलन गर्ने र संचालक समितिका पदाधिकारीहरूले आफुखुसी आफ्ना निजी कम्पनीमा लगानी गर्ने, आर्थिक अनुशासन पालना नगर्ने, कार्यलय संचालनमा मितिव्ययीता नअपनाउने जस्ता कारणले सर्वसाधारण बचतकर्ताको बचत फिर्ता गर्न नसक्ने अवस्था सृजना हुन गएको देखिन्छ । यस्तो अवस्था आउनुमा सहकारी संस्थाहरू समुदायमा आधारित भई संचालन गर्नु पर्नेमा प्रारम्भिक सहकारी संस्थालाई कुनै आधार विना कार्यक्षेत्र मनपरी विस्तार गरी जथाभावी शाखा कार्यालय वा सम्पर्क कार्यालय / सेवाकेन्द्र खोल्न स्विकृति दिनु नै प्रमुख कारकको रूपमा लिनु पर्ने देखिन्छ । यसका साथै बचत तथा ऋण सहकारीमा देहाय बमोजिमका समस्याहरू विद्यमान रहेका छन् ।

- बचत तथा ऋण सहकारीहरूले ऋण प्रवाहमा अनुसरण गर्नु पर्ने क्षेत्रगत सीमा (Sectorial Cap) तोकिएको छैन ।
- एउटा सहकारीले आफ्नो सदस्य भन्दा बाहिर गएर अन्य व्यक्ति वा संस्थालाई कर्जा दिनु Cross Lending हो । बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूमा Cross Lending को दुरुपयोग भएको छ ।
- तरलता व्यवस्थापन (Liquidity Management) सम्बन्धी न्यूनतम मापदण्डको व्यवस्था पर्याप्त गरिएको छैन ।
- नेपाल सरकारले बैंकिङ्ग क्षेत्रमा प्रति खाता रु ५ लाख सम्मको बचत बीमाको व्यवस्था गरेको छ तर सहकारी क्षेत्रमा बचत सुरक्षाको कुनै बीमा प्रणाली (Deposit Insurance) को व्यवस्था गरिएको छैन ।
- "अस्वाभाविक उच्च ब्याजदर" र "असम्भव प्रतिफल" दिने सहकारी संस्थाहरूलाई रोक्न प्रारम्भिक चेतावनी र कारबाही गर्ने संयन्त्र छैन ।

(ख) कृषि सहकारीमा देखिएका समस्याहरू:

नेपालको अर्थतन्त्रमा कृषि महत्वपूर्ण क्षेत्र हो तथापि कृषि सहकारीहरू अनेकौँ कानूनी समस्याहरूले ग्रस्त छन् ।

- कृषि उत्पादन, संकलन, प्रशोधन र बिक्रीमा सहकारीको भूमिका कानूनमा स्पष्ट गरिएको छैन ।
- कृषि सहकारीहरू समेत मुख्य कारोबार कृषि सम्बन्धी गर्नुको सट्टा ठूलो मात्रामा बचत तथा ऋण सहकारीको कारोबार गर्दै आएका छन् ।
- नेपालको २० वर्षे कृषि विकास रणनीति (वि.सं. २०७२ - २०९२) तथा कृषि विधेयक, २०८० एवं सहकारी ऐन, २०७४ बीच तादम्यता एवं भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण

मन्त्रालय र कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय बीच कृषि सहकारीका सम्बन्धमा समन्वयको अभाव छ ।

ग) महिला सहकारीमा देखिएका समस्याहरू : महिला सहकारीहरूले महिलाहरूको बीच वित्तीय समावेशीकरण र महिला सशक्तीकरणमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेका छन् । सहकारी ऐन, २०७४ को दफा ४१(२) मा सहकारी संस्थामा साधारण सभाबाट निर्वाचित संचालक समितिमा उपलब्ध भएसम्म कम्तीमा ३३% महिला सदस्यको प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्नु पर्ने कानुनी व्यवस्था गरिए पनि संचालक समितिमा महिला प्रतिनिधित्वको प्रावधानको कार्यान्वयन पूर्ण रूपमा लागू हुन सकेको छैन । महिला केन्द्रित सहकारीको लागि विशेष सुविधा र प्रोत्साहनको व्यवस्था अपर्याप्त छ ।

अध्याय ६ : निष्कर्ष र अन्तर्राष्ट्रिय अभ्याससँग तुलना

६.१ प्रमुख निष्कर्षः

यस अध्ययनबाट सहकारी क्षेत्र नेपालको समाजवादउन्मुख अर्थतन्त्रको एक महत्वपूर्ण आधार भए तापनि पछिल्लो समय देखिएका वित्तीय अनियमितता, दुरुपयोग तथा कमजोर नियमनका कारण यस क्षेत्रप्रति जनविश्वासमा उल्लेखनीय हास आएको आयोगको प्रमुख निष्कर्ष छ। संविधानले सहकारीलाई तीनखम्बे अर्थनीतिको एक प्रमुख स्तम्भका रूपमा मान्यता दिएको भए पनि व्यवहारमा सहकारी संस्थाहरू सहकारीका मूल मूल्य, मान्यता र सिद्धान्तअनुसार सञ्चालन हुन नसकेको अवस्था देखिएको छ।

सहकारी ऐन, २०४८ तथा सहकारी ऐन, २०७४ ले आवश्यक कानूनी आधार प्रदान गरे तापनि तिनको प्रभावकारी कार्यान्वयन नहुँदा सहकारी क्षेत्रमा विकृति र विसंगति बढ्दै गएको पाइयो। सहकारी क्षेत्रका समस्या समाधानका लागि विगतमा गठन भएका विभिन्न आयोग, समिति तथा कार्यदलहरूले समान प्रकृतिका समस्या पहिचान गरी सुधारका सुझावहरू प्रस्तुत गरे पनि तिनको कार्यान्वयन अवस्था अत्यन्तै न्यून रहेको देखिन्छ, जसले समस्याहरूको समाधानमा कुनै प्रगती भएको पाइएन।

नियामक संरचनामा संघ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच स्पष्ट अधिकार विभाजन र समन्वयको अभाव रहेको देखिन्छ। बहु-नियामक निकायहरूको संलग्नताले नियामक अस्पष्टता सिर्जना गरेको छ भने अनुगमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण प्रणाली प्रभावकारी हुन सकेको छैन। सहकारी विभाग तथा सम्बन्धित निकायहरूमा फाइल व्यवस्थापन, तथ्याङ्क व्यवस्थापन तथा संस्थागत क्षमतामा कमजोरी रहेको पाइयो। यस अतिरिक्त सहकारी संस्थाहरूको दर्ता, कार्यक्षेत्र विस्तार र संस्थाहरूको एकीकरणका क्रममा कानूनको आशयको अवमानना र सहकारी सिद्धान्तहरूको प्रत्यक्ष अस्विकृतिका प्रवृत्तिहरू देखिएका छन्।

सूचना प्रणालीको सन्दर्भमा COPOMIS जस्तो प्रणाली सञ्चालनमा रहे तापनि यसबाट प्राप्त तथ्याङ्कहरू अपूर्ण, अद्यावधिक नभएका तथा अविश्वसनीय रहेका कारण नीति निर्माण तथा नियमन कार्यमा अपेक्षित योगदान दिन नसकेको देखिन्छ। एकीकृत, विश्वसनीय तथा real-time सूचना प्रणालीको अभावले समस्याग्रस्त सहकारीहरूको समयमै पहिचान र नियन्त्रण गर्न कठिन भएको देखिएको छ।

सहकारी संस्थाहरूमा सुशासनको अवस्था कमजोर रहेको देखिन्छ। सञ्चालक तथा पदाधिकारीहरूबाट संस्थाको स्रोतको दुरुपयोग, एकल व्यक्तिमा अत्यधिक ऋण प्रवाह, एउटै संस्थाको दुइथरी लेखा विवरण, ऋण हानी कोषको अपर्याप्तता तथा पारदर्शिताको अभाव जस्ता गम्भीर वित्तीय अनियमितताहरू विद्यमान छन्।

सहकारी संस्थाहरूको एकीकरणसम्बन्धी अभ्यासबाट के स्पष्ट हुन्छ भने एकीकरणलाई वास्तविक संस्थागत सुदृढीकरणभन्दा बढी आफ्नो कमजोर वित्तीय अवस्थालाई लुकाउने तथा कार्यक्षेत्र वा सेवा केन्द्र विस्तार गर्ने औजारका रूपमा प्रयोग गर्ने प्रवृत्ति देखिएको छ। त्यस्तै तोकिएको कार्यक्षेत्रभन्दा बाहिर गई कारोबार गर्ने, अस्वस्थ प्रतिस्पर्धा गर्दै बचत संकलन गर्ने तथा अनुत्पादक क्षेत्रमा लगानी गर्ने प्रवृत्तिले संस्थागत जोखिम बढाएको देखिन्छ।

लेखापरीक्षण प्रणालीमा समेत कमजोरी देखिएको छ, जहाँ लेखापरीक्षक र संस्थाबीच मिलेमतो, औपचारिक “clean report” दिने प्रवृत्ति तथा लेखापरीक्षण निष्कर्षमाथि आवश्यक कार्यान्वयन नहुने अवस्था रहेको पाइयो। यसले वित्तीय अनुशासन कमजोर बनाएको छ।

बचतकर्ताको हित संरक्षणका लागि आवश्यक संयन्त्रहरूको अभाव रहेको छ। बैंकिङ क्षेत्र जस्तो निक्षेप सुरक्षण प्रणाली सहकारी क्षेत्रमा लागू नभएको, कर्जा सूचना केन्द्र तथा कर्जा असुली संयन्त्र प्रभावकारी रूपमा सञ्चालनमा नआएको तथा विवाद समाधान प्रक्रिया जटिल र ढिलो भएको कारण बचतकर्ताको रकम जोखिममा परेको देखिन्छ।

सहकारी क्षेत्रको अर्को महत्वपूर्ण कमजोरी मानव संसाधन र क्षमता विकाससँग सम्बन्धित छ। सहकारी शिक्षा, तालिम तथा व्यावसायिक दक्षताको अभावका कारण सहकारीका मूल सिद्धान्तबाट विचलन भई संस्थाहरूमा व्यवस्थापकीय कमजोरी तथा आर्थिक दुरुपयोग बढेको पाइयो।

यसका अतिरिक्त, कृषि सहकारीहरू समेत आफ्नो मूल उद्देश्यभन्दा विचलित भई बचत तथा ऋण कारोबारतर्फ केन्द्रित हुने प्रवृत्ति देखिएको छ, जसले सहकारीको मूल उद्देश्यलाई कमजोर बनाएको छ।

समग्रमा हेर्दा सहकारी क्षेत्रमा देखिएका समस्या कमजोर नियमन, कानूनी अस्पष्टता, सूचना प्रणालीको अभाव, सुशासनको कमी, तथा कार्यान्वयन पक्षको कमजोरीको संयुक्त परिणामका रूपमा देखिन्छन्। अतः सहकारी क्षेत्रको सुदृढीकरणका लागि प्रभावकारी नियामक संरचना, विश्वसनीय सूचना प्रणाली, कडा सुशासन व्यवस्था तथा विगतका सुझावहरूको वास्तविक कार्यान्वयन अपरिहार्य देखिन्छ।

६.२ अन्तर्राष्ट्रिय अभ्याससँग तुलना:

यस आलेखमा विश्वको केही सफल सहकारीहरूको क्षेत्र र तीनका कार्यशैलीका बारेमा संक्षिप्त जानकारी प्रस्तुत गरिएको छ। यसले नेपालमा भएका सहकारी संस्थाहरूको सञ्चालनका जिम्मेवार निकाय तथा पदाधिकारीहरूलाई मार्गदर्शकको काम गर्नेछ भन्ने हामीलाई विश्वास छ।

६.२.१ राबो बैंक (Rabobank), नेदरल्याण्ड:

स्थानीय साना सहकारी मिलेर बनेको राबो बैंक हाल बहुराष्ट्रिय बैंकिङ र वित्तीय सेवा प्रदायक संस्था बनेको छ। राबो बैंकको सुरुवात १९औं शताब्दीको अन्त्यतिर किसानहरूलाई वित्तीय सहयोग गर्नका लागि भएको थियो। जर्मनीको 'राइफाइजेन' (Raiffeisen) मोडेलबाट प्रभावित भएर नेदरल्याण्डका किसानहरूले मिलेर यसको स्थापना गरेका थिए। हाल विश्वका ३८ भन्दा बढी

देशहरूमा राबो बैंकका शाखाहरू सञ्चालित छन् । यसका सदस्य संख्या २१ लाख रहेका छन् । यसको सेवाहरू विशेष गरी कृषि व्यवसायमा केन्द्रित छन् ।

यो बैंकलाई विश्वकै प्रमुख कृषि बैंकको रूपमा चिनिन्छ । यसको मुख्य उद्देश्य विश्वव्यापी खाद्य सुरक्षा र दिगो कृषिमा लगानी गर्नु हो । यसले किसान, कृषि उद्यमी र खाद्य प्रशोधन उद्योगहरूलाई ठूलो मात्रामा ऋण लगानि र प्राविधिक परामर्श प्रदान गर्दछ । राबो बैंकले "Growing a better world together" भन्ने नाराका साथ काम गर्दछ । यसले जलवायु परिवर्तन, खाद्य अभाव, र वातावरणीय दिगोपनका क्षेत्रमा काम गर्ने संस्थाहरूलाई प्राथमिकता दिन्छ ।

नेपाल जस्तो कृषिप्रधान देशका लागि राबो बैंकको मोडेल निकै सान्दर्भिक मानिन्छ । सहकारीहरू कसरी एउटा शक्तिशाली वित्तीय संस्था बन्न सक्छन् र कृषिमा कसरी व्यावसायिक क्रान्ति ल्याउन सकिन्छ भन्ने कुरामा राबो बैंक एक उत्कृष्ट उदाहरण हो । नेदरल्याण्ड कृषि उत्पादनहरू निर्यात गर्ने पहिलो देश बनेको छ । यसको ठूलो श्रेय राबो बैंकलाई जान्छ । राबो बैंकको उदाहरणबाट सिकि नेपाली सहकारीहरूले पनि छरिएर लगानी गर्नुभन्दा विशिष्टीकृत क्षेत्र (जस्तै: दुग्ध, चिया, वा तरकारी खेती) मा केन्द्रित भई 'भ्यालु चेन' (Value Chain) मा आधारित लगानी गर्नुपर्छ ।

राबो बैंक प्रणालीमा यदि एउटा स्थानीय बैंक समस्यामा पर्‍यो भने, सञ्चालका अन्य बैंकहरूले त्यसलाई सहयोग गर्दछन् । यसलाई 'क्रस-ग्यारेन्टी' (Cross-Guarantee System) भनिन्छ, जसले गर्दा निक्षेपकर्ताको पैसा कहिल्यै डुब्दैन । नेपालका सहकारीहरूले पनि राबो बैंकबाट सिकि 'स्थिरीकरण कोष' (Stabilization Fund) लाई प्रभावकारी बनाउनु पर्छ ताकि एउटा सहकारी संकटमा पर्दा अरूले जोगाउन सकून् ।

सहकारी भए तापनि राबो बैंकको व्यवस्थापन पूर्ण रूपमा व्यावसायिक छ । यसको सञ्चालक समिति र कर्मचारीहरू दक्ष र विशेषज्ञ हुन्छन् । सहकारी सदस्यले मात्र चलाउने नभई, दक्ष र प्राविधिक ज्ञान भएका व्यक्तिहरूलाई व्यवस्थापन सुम्पनुपर्छ भन्ने पाठ राबो बैंकको बाट सिक्न सकिन्छ । राबो बैंकले प्रमाणित गरेको छ कि सहकारी मोडेल व्यावसायिक रूपमा असफल हुँदैन, बरु यसलाई सही सुशासन (Governance) र व्यावसायिकता आवश्यक पर्छ । नेपालका सहकारीहरूले केवल बचत र ऋणमा मात्र सीमित नभई, उत्पादन र सेवामा राबो बैंक जस्तै 'ब्रान्ड' बनाउनु पर्ने बेला आएको छ ।

६.२.२ जेन नोह मोडेल जापान (The Zen-Noh Model, Japan):

जेन नोह-जापानको कृषि सहकारी संघहरूको राष्ट्रिय महासंघ हो । यसलाई छोटकरीमा जेए ग्रुप (JA Group) भनेर चिनिन्छ । यसले विशेष गरी किसानहरूलाई निःशुल्क प्राविधिक तालिम, उत्पादनको बजारीकरण र कृषि सामग्रीहरूको आपूर्तिमा सहयोग गर्दछ । जेए ग्रुपको आफ्नै ग्यास स्टेशनहरू, मल कारखानाहरू र ढुवानी बन्दरगाहहरू छन् ।

स्थानीय / प्राथमिक तहका किसानहरू स्थानीय तहका सहकारी संस्थाको सदस्य हुन्छन्। स्थानीय सहकारीले किसानहरूलाई बैकिङ, बीमा, र कृषि तालिम आदि सेवाहरू प्रदान गर्छ। जेन नोहले ठूलो स्तरका कार्यहरू सम्हाल्छ जुन स्थानीय वा क्षेत्रीय एकाइहरूले एकलै व्यवस्थापन गर्न सक्दैनन्, जस्तै विदेशबाट खाद्यान्न आयात गर्ने वा राष्ट्रिय सुपरमार्केटमा किसानहरूको उत्पादन बिक्री गर्ने। जेन नोहले स्थानीय तहका किसानहरूसँग चामल, फलफूल, तरकारी र पशुजन्य पदार्थ संकलन गर्दछ। यसले ढुवानी, ब्रान्डिङ जस्तै "JA Rice", र थोक विक्रेता तथा खुद्रा विक्रेताहरूलाई बिक्री गर्ने कार्यको व्यवस्थापन गर्दछ। जेन-नोह उत्पादनहरूलाई एकीकृत गरेर, प्रतिस्पर्धी बजारमा मूल्य निर्धारक बन्न सफल भएको छ।

जेन-नोहले प्रतिस्पर्धी बजारमा मल, मेसिनरी, दाना, आदि थोक मुल्यमा खरिद गर्दछ र कम लागतमा किसानहरूलाई बिक्री गर्दछ। जेन-नोह कृषि मुल्यश्रृंखला (Agriculture Value Chain) मोडेलमा आधारित भएर कार्य गर्दछ। नेपालमा कृषकहरूले उत्पादनको उचित मुल्य नपाएको गुनासो आइरहेको अवस्थामा उत्पादनमा आधारित सहकारीहरूलाई (जस्तै चिया, कफी, उखु, जूना, सुपारी, बीउरविजन, मौरीपालन, तरकारी दुग्ध उत्पादक आदि कृषि वा प्रत्यक्ष उत्पादनसँग सरोकार राख्ने संस्थाहरू) जेन-नोहको मोडेलमा प्रवर्धन गर्नु उपयुक्त हुन्छ। यस कार्यले ऋणीलाई उत्पादनशील कार्यमा लगानी गर्न समेत सहयोग पुऱ्याउँछ।

६.२.३ डेजार्डिन्स ग्रुप (Desjardins Group, Canada):

डेजार्डिन्स ग्रुप वित्तीय सेवा प्रदायक सहकारी हो। डेजार्डिन्स नाफा कमाउने उद्देश्यले मात्र खोलिएको सहकारी बैंक नभई आफ्ना सदस्यहरूको स्वामित्वमा सदस्यहरूलाई सुलभ ढंगले सेवा प्रदान गर्ने संस्था हो। डेजार्डिन्सले बैकिङ (निक्षेप र ऋण), बीमा (जीवन र सामान्य), सम्पत्ति व्यवस्थापन, र लगानी बैकिङ जस्ता विस्तृत वित्तीय सेवाहरू प्रदान गर्दछ। यसको सम्पत्ति करिब ४०० अर्ब क्यानेडियन डलर भन्दा बढी छ। यसले लाखौं सदस्य र ग्राहकहरूलाई सेवा दिइरहेको र क्यानडामा रोजगारीको एक ठूलो स्रोत समेत बनेको छ। स्थानीय तहको सहकारीमा सदस्यहरूले खाता खोलि सदस्य बन्दछन् र सेवा प्राप्त गर्छन्।

यस्ता स्थानीय सहकारीहरू मिलेर एउटा महासंघ बनेको हुन्छ, जसले स्थानीय तहको सहकारीहरूलाई रणनीतिक दिशा, जोखिम व्यवस्थापन र साझा सेवाहरू (जस्तै IT र कानुनी सहयोग) प्रदान गर्दछ। डेजार्डिन्सले आफ्ना सहायक कम्पनीहरू मार्फत क्यानडाभरि बीमा र धितोपत्र (Securities) जस्ता विशिष्ट सेवाहरू सञ्चालन गर्दछ। नेपालमा धेरै साना सहकारीहरू छरिएर रहेको अवस्थामा तिनीहरूबीच पालिका तथा जिल्ला तहमा एकीकरण गरी डेजार्डिन्स जस्तो बलियो वित्तीय सहकारी बनाउनु उपयुक्त हुनेछ।

६.२.४ सेवा बैंक (Sewa Bank) भारत:

भारतको 'सेवा बैंक' (SEWA Bank) जसलाई औपचारिक रूपमा 'श्री महिला सेवा सहकारी बैंक' (Shri Mahila Sewa Sahakari Bank) भनिन्छ । यो महिलाहरूको वित्तीय सशक्तिकरणका लागि एउटा उदाहरणीय संस्था हो। सन् १९७४ मा स्थापना भएको यो बैंकले अनौपचारिक क्षेत्रमा काम गर्ने महिलाहरूलाई वित्तीय मूलधारमा ल्याउन महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ। यो पूर्ण रूपमा सहकारीको सिद्धान्तमा आधारित छ। यसका सदस्यहरू नै यसका मालिक हुन् र उनीहरूले नै सञ्चालक समिति चयन गर्छन्।

सेवा बैंक को मुख्य उद्देश्य गरिब र अनौपचारिक क्षेत्रमा काम गर्ने महिलाहरूलाई साहु महाजनको शोषणबाट मुक्त गराई आफ्नै वित्तीय संस्थामा पहुँच पुऱ्याउनु हो। सामान्यतया ग्राहक बैंकसम्म पुग्छन्, तर सेवा बैंकको मोडेलमा बैंकले घरघरमा पुगेर बैंकिङ सेवा प्रदान गर्ने काम गर्दछ। साना व्यापारी, सडक बिक्रेता, र घरेलु कामदार महिलाहरू यसका प्रमुख सदस्य हुन्।

सेवा बैंकले बचत, ऋण, पेन्सन योजना, बीमा, र वित्तीय परामर्श जस्ता सेवाहरू प्रदान गर्दछ। उसले सदस्यहरूलाई वित्तीय साक्षरता, व्यावसायिक तालिम, र आफ्ना हक अधिकारका बारेमा सचेत गराउँछ। अनौपचारिक क्षेत्रका महिलाहरूको आम्दानी अनिश्चित हुने भएकाले, उनीहरूको आवश्यकता अनुसारको सेवा बैंकले लचिलो कर्जा र बचत सेवाहरू प्रदान गर्दछ।

सेवा बैंकले यदि महिलाहरूलाई संगठित गरी सही वित्तीय उपकरणहरू प्रदान गरियो भने, उनीहरू गरिबीको दुष्चक्रबाट बाहिर निस्कन सक्छन् र यसले देशको अर्थतन्त्रमा समेत योगदान पुऱ्याउँछ भन्ने प्रमाणित गरेको छ।

६.२.५ स्पेनको मोन्ड्रागन मोडेल, (The Mondragon Model, Spain):

मोन्ड्रागन कर्पोरेसन चारवटा मुख्य कार्यगत क्षेत्रहरूमा विभाजित छ: वित्त (आफ्नै बैंक 'काजा लाबोरल'), उद्योग, वितरण, र ज्ञान (विश्वविद्यालय)। केवल सदस्यता शुल्क मात्र तिर्नुको सट्टा, प्रत्येक प्रारम्भिक सहकारीले आफ्नो नाफाको एक हिस्सा केन्द्रीय "एकवद्धता कोष" (Solidarity Fund) मा योगदान गर्दछन्। मोन्ड्रागन मोडेलमा यदि सहकारीको एउटा क्षेत्र संकटमा छ भने, महासंघले कर्मचारीहरूलाई फस्टाउँदै गरेको अर्को क्षेत्रमा सरुवा गर्दछ, जसले गर्दा प्रारम्भिक तहमा कर्मचारी कटौती र टाट पल्टिने (Insolvency) अवस्था आउन दिँदैन।

सन् २०२४ सम्ममा, मोन्ड्रागनको बिक्री ११.२ अर्ब युरो नाघेको छ, यसमा ७०,००० भन्दा बढी सदस्यहरू आबद्ध छन्, र उद्योग, वित्त, वितरण र ज्ञानका चारवटै क्षेत्रहरूमा गरी ६३२ मिलियन युरोको नाफा आर्जन गरेको छ। मोन्ड्रागन मोडेलको सफलताले सहकारी मोडेलको प्रभावकारितालाई प्रमाणित गरेको छ। यस संस्थामा असी हजार कर्मचारीहरू नै संस्थाका मालिक र कर्मचारी हुन।

६.२.६ अमूल (AMUL India) :

अमूल अर्थात Anand Milk Union Limited भारतको र विश्वकै सबैभन्दा सफल सहकारी मोडेलहरू मध्ये एक हो। बिचौलिया र व्यापारीहरूद्वारा हुने किसानहरूको शोषण रोक्नका लागि अमूल सहकारीको स्थापना गरिएको थियो। अमूल तीन-तहको संरचनामा संचालन भएको पाइन्छ।

तह १: स्थानिय दुग्ध सहकारी संस्था (VDCS): यो तल्लो तहको संगठन हो जहाँ हाल करिब ३६ लाख स्थानीय किसानहरूले दैनिक रूपमा दूध उत्पादन तथा संकलन गर्छन्। यस तहको मुख्य जिम्मेवारी दूध संकलन गर्नु र दूधको गुणस्तर परीक्षण गर्नु हो।

तह २: जिल्ला सहकारी दुग्ध उत्पादक संघ: एक जिल्लाभित्रका स्थानिय दुग्ध सहकारीहरू मिलेर जिल्ला सहकारी दूग्ध उत्पादक संघ बन्छ। यस तहले दुग्ध प्रशोधन चिस्यान केन्द्रहरू सञ्चालन गर्छ। जिल्ला सहकारी संघले कच्चा दूधलाई मखन, चीज र दूधको धुलो जस्ता विभिन्न उत्पादनमा परिवर्तन गर्ने काम गर्छ।

तह ३: गुजरात सहकारी दुग्ध मार्केटिङ महासंघ (GCMMF): यो सबैभन्दा माथिल्लो वा 'एपेक्स' (Apex) निकाय हो। यसले 'अमूल' ब्रान्डको व्यवस्थापन, बजारीकरण र राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा उत्पादनहरूको वितरण गर्ने जिम्मेवारी वहन गर्छ।

अमूलले हाल सयौं प्रकारका दुग्धजन्य पदार्थहरू उत्पादन र बिक्री गर्छ। किसान र उपभोक्ताबीचको दूरी घटाएर नाफा सिधै किसानको हातमा पुऱ्याउनु यसको मुख्य उद्देश्य हो। अमूलकै कारण भारत आज विश्वको सबैभन्दा ठूलो दूग्ध उत्पादक राष्ट्र बन्न सफल भएकोछ। नेपालमा धेरै प्रारम्भिक दुग्ध सहकारीहरू छन्, तर हाल सम्म स्थानीय सहकारीहरू मिलेर आफ्नै ठूला प्रशोधन केन्द्रहरू बनाउन सकेका छैनन्।

विश्वको सफल सहकारी मोडेलहरूले के देखाएको छ भने भौगोलिक रूपमा गठन हुने जिल्ला तथा प्रदेश तहका संघहरू ऐच्छिक रहन्छन्। यदि संघहरूको गठनले थप मूल्य अभिवृद्धि (Value add) गर्न सक्छ वा प्राथमिक सहकारीले प्रदान गर्न नसक्ने सेवाहरू उपलब्ध गराउन सक्छ भने मात्र प्राथमिक सहकारीहरूले संघ निर्माण गर्दछन्। प्राथमिक सहकारीले सदस्य कृषकहरूको उत्पादन संकलन गर्ने कार्य गर्दछन् भने जिल्ला वा प्रदेश वा केन्द्रीय तहका संघहरूले प्रशोधन, भण्डारण र बजारीकरणका कामहरू गर्दछन्।

नेपाल लगायत धेरै देशहरूमा, जिल्ला, प्रदेश, केन्द्रीय र राष्ट्रिय संघहरूले प्रारम्भिक संस्थाहरूबाट शुल्क उठाउने हुनाले प्रशासनिक खर्च बढ्न गएको देखिन्छ। यसबाहेक, यी बहुतहगत सङ्घहरूले - बजार एकीकरण र कृषि मूल्यश्रृंखला प्रवर्द्धनमा कार्य गर्नुको सट्टा एकै प्रकृतिका कार्यहरू दोहोऱ्याइरहेका छन्।

अध्याय ७ : कार्यान्वयन सिफारिश

७.१ नीतिगत तथा कानूनी सुधार:

नीतिगत रूपमा बचत तथा ऋणका सहकारी संस्थाहरूको कडा अनुगमन र जोखिम-आधारित नियमन, क्षमता विकास र प्रविधिको प्रयोग, सहकारी ऐनमा जोखिम-आधारित नियमन, डिजिटल लेखा प्रणाली र कडा दण्ड व्यवस्था समावेश गरी कानूनी सुधार, राजनीतिक हस्तक्षेप रोकथाम, बचतकर्ताको संरक्षण, सूचना प्रवाह र पारदर्शिताको व्यवस्था गरी त्यसको पालनाको सुनिश्चितता गरिनु पर्छ। क्षेत्रगत रूपमा निम्न सुझावहरूको कार्यान्वयनको सिफारिश गरिएको छ:

७.१.१ सहकारीको दर्ता कार्यक्षेत्र / सेवाकेन्द्र विस्तार:

- सहकारी संस्था स्वावलम्बन र पारस्परिक सहयोग जस्ता भावना अनुसार संचालन हुने व्यवसाय हुनाले संस्था स्थापना/दर्ता हुँदा यसको कार्यक्षेत्र बढिमा एक गाँउपालिका वा नगरपालिका वा महानगरपालिकाको केहि वडाहरू मात्र हुनु पर्दथ्यो । दर्ता हुँदाको बखतै वा दर्ता भएको केही समयमानै संस्थाको कार्यक्षेत्र नेपाल भर विस्तार गर्नु, सेवा केन्द्र मार्फत बढी भन्दा बढी निक्षेप संकलन गर्न दिनु उचित थिएन। तसर्थ सहकारीको नियमन गर्न स्पष्ट संस्थागत प्रणाली नहुँदासम्म तीनै तहका सरकारले निम्न कार्य गर्न नितान्त आवश्यक छ:
 - नयाँ सहकारी संस्था दर्ता नगर्ने,
 - शाखा वा सेवा केन्द्र खोल्न स्विकृती नदिने,
 - एक भन्दा बढी शाखा खोली संचालनमा रहेका सहकारीहरूलाई हिसाब राफसाफ गरी शाखा बन्द गर्न लगाउने नितान्त आवश्यक छ ।
- सहकारीको हालको बेथितिहरू व्यवस्थापन भए पश्चात संभाव्यता अध्ययन (संचालकहरूको क्षमता, खर्च धान्न सकिने कारोबार, दिगोपना आदि) अध्ययन गरेर प्राधिकरणको सिफारिसमा स्थानीय तहलाई दर्ता गर्ने अधिकार सुम्पने व्यवस्था अनिवार्यरूपमा लागु गर्ने ।
- नियामक निकायका पदाधिकारीहरू तथा अभियानकर्मीहरूलेनै सहकारी सिद्धान्त र व्यवसायको दुरुपयोग गर्न सहयोग पुऱ्याएको परिणामस्वरूप नेपाल भर कार्यक्षेत्र/सेवाकेन्द्र विस्तारको स्विकृती दिइएको पाइन्छ। सहकारी ऐन २०७४ जारी भए पश्चात पनि नियामक निकायका पदाधिकारीहरू तथा स्थानीय तहले बहुउद्देश्यीय तथा विविध नाम राखि ऐनको भावना विपरित संस्था दर्ता गरेको पाइएकोले जिम्मेवारी तहमा रहेका सम्बन्धित अधिकृतहरू तथा स्थानीय तहका कर्मचारीहरूवारे अनुसन्धान गरी परिच्छेद ७.२.४ बमोजिम कारवाही गर्न यो आयोग सिफारिस गर्दछ ।

- सहकारी नियमावली, २०७५ को नियम ७६ को उपनियम (१) को (ड) ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी मिति २०७६/०३/१३ को विभागीय निर्णयानुसार निर्धारण गरेको १३ बुँदे सेवा केन्द्र स्वीकृति दिने मापदण्ड बहुअर्थ लाग्ने र मापन गर्न कठिन हुने हुनाले सो आधारमा सेवा केन्द्र खोल्न स्वीकृति दिनु उपयुक्त देखिदैन । यस बारे थप अनुसन्धान गरी उपयुक्त निर्णय लिन आयोगको सुझाव रहेको छ ।

७.१.२ सहकारीको प्रकार:

- विभिन्न विषयगत नाममा दर्ता भएता पनि सबै जसो यस्ता संस्थाहरूले बचत तथा ऋणको मुख्य कारोबार गरेको पाइन्छ। कृषि मह, दूध, कफी, चिया, सुपारी, तरकारी, फलफुल, स्वास्थ्य, यातायात आदिको छुट्टाछुट्टै संस्था तथा संघ रहेको अवस्थामा कति प्रकारका प्रारम्भिक संस्था तथा संघ गठन गर्नु उपयुक्त हुन्छ भन्ने सम्बन्धमा सहकारी विभाग र अभियन्ताहरूमा स्पष्टता भएको देखिएन । सहकारी नियमावली, २०७५ ले सहकारी संस्था तथा संघहरूलाई उत्पादक सहकारी, उपभोक्ता सहकारी, वित्तीय सहकारी, श्रमिक सहकारी र बहुउद्देश्यीय सहकारी गरी पाँच प्रकारमा वर्गीकरण गरेको छ । यसरी पाँच प्रकारमा वर्गीकरण गरिएको भएता पनि, अझै १८ प्रकारका केन्द्रिय सङ्घ र अनगिन्ति प्रकारका प्रारम्भिक संस्थाहरू संचालनमा रहेका छन् । संस्था तथा संघहरूलाई यसरी वर्गीकरण गरिएको भएतापनि सबै जसो बहुउद्देश्यीय संस्थाहरूले बचत तथा ऋणको मात्र कारोबार गरेको देखिन्छ तसर्थ छुट्टै बहुउद्देश्यीय संस्था र संघ आवश्यक देखिदैन । श्रमिक संस्था र संघको संख्या ज्यादै न्यून रहेको यसले गर्ने मुख्य कारोबारको आधारमा वर्गीकरण गर्न उपयुक्त हुन्छ ।
- सहकारीको सेवाहरूलाई मनन गर्दा नेपालका सहकारी संस्थाहरूलाई निम्न तिन प्रकारमा वर्गीकरण गर्नु उपयुक्त हुनेछ:
 - (क) उत्पादक तथा सेवा व्यवसाय संग सम्बन्धित सहकारी संस्थाहरू: यस अन्तर्गत चिया, कफी, उखु, जूनार, सुपारी, बीउ र विजन, मौरीपालन, तरकारी दुग्ध उत्पादक आदि कृषि वा प्रत्यक्ष उत्पादनसँग सरोकार राख्ने संस्थाहरू र हस्तकला, औद्योगिक उत्पादन, भोजनालय लगायत अन्य सीपमा आधारित संस्थाहरू राख्न उपयुक्त हुन्छ ।
 - (ख) उपभोक्ता सहकारी संस्था: समुदायका आवश्यकताहरू परिपूर्ति गर्नका लागि गठन भएका, उपभोक्ता भण्डार, ग्रामीण विद्युत, सामुदायिक स्वास्थ्य, सहकारी यातायात, आदि प्रकारका सहकारी संस्थाहरू यस अन्तर्गत राख्न उपयुक्त हुन्छ ।
 - (ग) वित्तीय सहकारी संस्था: जुनसुकै नाममा दर्ता भए पनि मुख्यतः समुदायमा वित्तीय सेवा प्रदान गर्ने सहकारी संस्थाहरू जस्तै बचत तथा ऋण सहकारीहरू, बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्थाहरू, कृषि सहकारी आदि प्रकारका संस्थाहरू यस अन्तर्गत राख्न उपयुक्त हुन्छ ।

७.१.३ जिल्ला, प्रदेश तथा केन्द्रीय संघ:

- जिल्ला, प्रदेश, केन्द्रीय संघ र राष्ट्रिय तहका महासंघहरूमा छुट्टाछुट्टै कार्यालय, कर्मचारी र सञ्चालक समितिहरू कायम राख्दा प्रशासनिक खर्च बढ्न सक्छ, जसको भार अन्ततोगत्वा प्रारम्भिक सहकारीहरूमा पर्न जान्छ । भौगोलिक तहमा आधारित परम्परागत महासंघहरू असफल हुनुको मुख्य कारण तिनीहरू पूर्ण रूपमा सदस्यता शुल्कमा मात्र निर्भर हुनु हो । तसर्थ प्रारम्भिक सहकारी संस्थाहरू तीन प्रकारको रहेको अवस्थामा केन्द्रिय संघ पनि तीनै प्रकारको हुने गरी व्यवस्थापन गरिनु पर्छ ।
- धेरै जसो जिल्ला संघहरू निष्कृय रहेको हुँदा जिल्ला र प्रदेशमा सबै प्रकारका संस्थाहरूको एउटा मात्र संघ भए हुन्छ भन्ने सुझाव विज्ञ तथा सहकारीकर्मीहरूले लक्षित समुहको छलफलमा सुझाव दिएका थिए । तसर्थ जिल्ला र प्रदेश तहमा सबै सहकारी मिलि एउटा मात्र संघ निर्माण गर्ने गरी व्यवस्था मिलाउनु उपयुक्त हुन्छ ।
- प्रारम्भिक सहकारी संस्थाहरूलाई संघहरूमा अनिवार्यरूपमा आवद्ध हुनुपर्ने तथा संघहरूलाई आफ्ना सदस्य संस्थाहरूलाई नियमित र गुणस्तरिय वार्षिक लेखापरीक्षण तथा नियमित रूपमा साधारण सभा गर्न लगाई सदस्य सहकारी संस्थाहरूको अनुगमन प्रतिवेदन नियामक निकायमा वार्षिक रूपमा पेश गर्न संघहरूलाई जिम्मेवार बनाउने कानूनी व्यवस्थाको कार्यान्वयन कडाइसाथ लागू गर्नु आवश्यक छ ।
- सहकारी संस्थाहरूको लेखापरीक्षण साधारण सभा भए/नभएको, सुचना प्रणालीमा आवद्ध भए/नभएको विषयमा विषयगत केन्द्रिय संघहरूले अनुगमन गरी नियामक निकायमा वार्षिक प्रतिवेदन पेश गर्नुपर्ने कानूनी व्यवस्था गर्नु आवश्यक छ । यसैगरी केन्द्रिय र जिल्ला संघहरूको लेखा परीक्षण भए/नभएको विषयमा राष्ट्रिय सहकारी महासंघले अनुगमन गरी नियामक निकायमा प्रतिवेदन पेश गर्नुपर्ने व्यवस्थाको कार्यान्वयन कडाइसाथ लागू गर्नु आवश्यक छ ।
- सहकारी संघहरू संग व्यवसायिक सम्बन्ध नभएर, संघबाट आवश्यक संरक्षण नभएर सहकारी संस्थाहरू संघहरूको सदस्य नभएको हुन भन्ने भनाईहरू छलफलमा आएको थियो । आफ्ना सदस्य संस्थाहरूलाई उत्पादन, रोजगारी सृजना र गरिबी निवारण जस्ता कार्यमा सरिक गराई नेपालको संविधान तथा सहकारी ऐन नियमको भावना अनुसार सहकारी संस्थाहरूलाई उत्पादनमा लगाई उत्पादित वस्तुको प्रशोधन, भण्डारण, बजारीकरण, रोजगारी सृजना तथा गरिबी निवारण कार्यमा सहयोग पुऱ्याउन संघहरूले सक्रय भूमिका खेल्ने वातावरण बनाइनु पर्छ ।

७.१.४ सहकारीको संख्या र एकीकरण

- दर्ता भएको संस्था करिब तेतीस हजार पुगेको र यति धेरै संस्थाहरूको नियमित अनुगमन तथा नियमन गर्न सम्भव नहुने हुँदा (जबकि नेपाल राष्ट्र बैकले नियमन गर्ने संस्था संख्या १०७ मात्र रहेका छन्) एकै प्रकृति र क्षेत्रका संस्था एकीकरण गर्नु उपयुक्त हुनेछ । एकीकरण निर्देशिका, २०७७ जारी भए पनि एकीकरण कार्य द्रुतगतिमा अगाडि बढ्न नसकेको परिप्रेक्षमा न्यूनतम पूँजी, सफ्टवेयर, कर्मचारी क्षमता तथा सुविधा आदि सम्बन्धमा मापदण्ड तोकि सो पूरा नगर्ने संस्थाहरूलाई सरकारबाट हुने सहयोग नदिने नीति लिई एकीकरण गर्न लगाउने नीति बनाउनु पर्छ ।
- एकीकरणमा जाने संघ/संस्थाहरूका लागि तीन वर्षसम्म आयकरमा निश्चित प्रतिशत छुट दिने, एकीकरण हुने संस्थाहरूको सम्पति हस्तान्तरण गर्दा राजस्व छुट दिने साथै अन्य प्रोत्साहन प्रदान गरी एकीकरण कार्य द्रुत गतिमा अघि बढाउने नीति जारी गरी लागु गर्नु पर्छ ।
- दर्ता भएका सहकारी संस्थाहरू मध्ये धेरै संस्थाहरू संचालनमा नरहेको वा निष्क्रिय रहेको हुनाले यस्ता संस्थाका सुचनाहरू पालिका तहमा अध्यावधिक गरी निष्क्रिय सहकारी संस्थाहरूलाई पालिकाकै सक्रिय संस्थासंग एकीकरण गर्न प्रोत्साहन गर्ने नीति जारी गरी लागु गर्नु पर्छ ।
- लगातार ३ वर्षसम्म लेखापरीक्षण र साधारण सभा नगर्ने तथा वित्तीय अनुशासन पालना नगर्ने निष्क्रिय सहकारी संस्थाहरूलाई तत्काल दर्ता खारेजी वा विघटनको प्रक्रियामा लैजाने कार्यलाई समयावधी तोकि कार्यान्वयन गरिनु पर्दछ ।
- वित्तीय रूपमा कमजोर संस्थासंग अर्को राम्रो संस्था एकीकरण गर्दा दुवै संस्था जोखिममा परेको देखिएको छ । तसर्थ एकीकरण पूर्व एकीकरण हुने संस्थाहरूको जोखिम विश्लेषण सहितको लेखापरीक्षण सम्पन्न पश्चात मात्र एकीकरण गर्ने कार्य गरिनु पर्दछ ।

७.१.५ सहकारी संघ/संस्थाको नियमन, अनुगमन तथा सुपरिवेक्षण:

- प्रायःजसो सहकारी संस्थाका सदस्यहरूले लेखापरीक्षण प्रतिवेदन नबुझ्ने वा वित्तीय विवरणहरू विश्लेषण गर्न समय नदिने तथा संस्थाको गतिविधिहरूमा चासो नदिएको अवस्थाहरू देखिन्छ । तसर्थ संचालक तथा सदस्यहरू मार्फत संस्थाको नियमन सम्भव देखिँदैन । यस्तो अवस्थामा जनताको अरवौँ रकमको सुरक्षा नहुने जोखिम रहेको छ । अन्तर्राष्ट्रिय सहकारी महासंघ (International Cooperative Alliance) ले २०१५ मा जारी गरेको Guidance Notes to Cooperative Principle, ले सहकारी स्वायत्तता र स्वतन्त्रता सम्बन्धी सिधदान्तको पुनः परिभाषित गरि यो सबै खाले सहकारीका लागि

उपयुक्त नहुने बताइएको छ । संचालक र लेखा समितिका सदस्य तथा कर्मचारीहरू सक्रिय र सक्षम तथा सुदृढ आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली भए मात्र सहकारीमा स्वायत्तता र स्वतन्त्रताले काम गर्न सक्छ । अधिकांश सहकारीका संचालक, लेखा समिति, उपसमिति तथा कर्मचारीहरूमा दक्षताको अभाव हुनाले स्वनियमन सम्भव हुँदैन । त्यसकारण सहकारी क्षेत्रलाई अधिकार प्राप्त निकायबाट प्रभावकारी अनुगमन तथा नियमन गर्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्छ ।

- हाल सहकारी विभाग र राष्ट्रिय सहकारी नियमन प्राधिकरणको कार्यक्षेत्र स्पष्ट नहुँदा सहकारी संस्थाहरूको सुपरीवेक्षण र नियमनमा अन्योल देखिएको छ । तसर्थ प्राधिकरणलाई छुट्टै ऐन अन्तर्गत अधिकार सम्पन्न निकायको रूपमा स्थापित गर्ने र सो ऐनमा कसुरदार सञ्चालक तथा जिम्मेवार पदाधिकारीहरूको राहदानी रोक्का गर्ने, बैंक खाता तथा सम्पत्ति रोक्का गर्ने र व्यक्तिगत सम्पत्ति जफत गरी लिलाम गर्ने तथा बचतकर्ताको दायित्व राफसाफ गर्ने अर्धन्यायिक अधिकार सहित राष्ट्रिय सहकारी नियमन प्राधिकरणलाई मजबुत बनाउने प्रवन्ध गरिनु पर्छ ।
- प्राधिकरणमा हाल पाँच जनाको समितिको पुनर्गठन गरी सात सदस्यिय बनाउने जस्मा (१) अध्यक्ष (२) प्रतिनिधि: नेपाल राष्ट्र बैङ्कको कार्यकारी निर्देशक (३) प्रतिनिधि: भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिवी निवारण मन्त्रालयको सहकारी हेर्ने सहसचिव (४) बैकिङ विज्ञ (५) कानून विज्ञ (६) सहकारी विज्ञ र (७) चार्टर्ड एकाउन्टेन्ट हुने कानूनी प्रवन्ध गर्नु पर्छ ।
- प्राधिकरणको O&M सर्वेक्षण को आधारमा आवश्यक दक्ष जनशक्तिहरू तथा भौतिक पूर्वाधारको व्यवस्था गर्नु पर्छ । केन्द्रिय तहमा प्राधिकरणको पुनर्गठन पश्चात यसको कार्यालयहरू क्रमशः सातै प्रदेश स्तरमा विस्तार गर्दै लैजानु पर्छ । स्थानीय तहहरूमा दक्ष जनशक्ति र स्रोतको अभाव हुनाले सहकारी संस्थाहरूको नियमन स्थानीय तहबाट सम्भव हुँदैन । साथै अनुगमन तथा नियमनका लागि स्थानीय तह तटस्थ नहुन वा स्थानीय तहका पदाधिकारीहरूको स्वार्थको द्वन्द हुन सक्छ । तसर्थ प्राधिकरणको प्रदेश कार्यालयले पालिकाहरूको समन्वयमा स्थानीय तहका सहकारीहरूको नियमन गर्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्छ ।
- प्राधिकरणको आफ्नै दक्ष र पर्याप्त जनशक्ति नभएसम्म नेपाल राष्ट्र बैङ्कबाट ४०/५० जना दक्ष जनशक्ति उपलब्ध गरी सहकारी संस्थाहरूको सुपरिवेक्षण र अनुगमन गर्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्छ । एउटा समयावधी तोक्यो जस्तै पाँच वर्षका लागि नेपाल राष्ट्र बैङ्कबाट आएका जनशक्ति सुपरिवेक्षण र अनुगमन कार्यमा संलग्न हुनुको साथै प्राधिकरणको जनशक्तिलाई दक्ष बनाउने प्रवन्धमा पनि संलग्न गराउने कार्यदिशा हुनु उपयुक्त हुन्छ ।

- सहकारी प्रशिक्षण केन्द्रहरूलाई प्राधिकरण मातहत ल्याई सञ्चालक, कर्मचारी र सदस्यहरूको वित्तीय साक्षरता, सहकारी व्यवस्थापन, ऋण व्यवस्थापन, वित्तीय विश्लेषण आदि सम्बन्धी क्षमता विकासका तालिमहरू संचालन गर्ने कुरामा जोड दिनु पर्छ।
- विद्यमान सहकारी विभागलाई खारेज गरी, मन्त्रालयमा नीतिगत र कानूनी कार्यका लागि सानो आकारको 'सहकारी महाशाखा' कायम राख्ने र बचत तथा ऋणको मुख्य कारोबार गर्ने वाहेकका सहकारीहरूको प्रवर्द्धन र सुपरिवेक्षण को कार्य गर्ने गराउन लगाउने जिम्मेवारी दिनु उपयुक्त हुन्छ । यस्ता सहकारी संस्थाहरूको सुपरिवेक्षण र अनुगमन विषय संग सम्बन्धित सरकारी निकायहरूले भौगोलिक कार्यक्षेत्र अनुसार गर्ने कानूनी प्रवन्ध मिलाउनु पर्छ।
- सहकारी प्रवर्द्धन कोषको रकम राष्ट्रिय सहकारी नियमन प्राधिकरण अन्तर्गत ल्याई सहकारीहरूको निरीक्षण, क्षमता विकास, तथा अन्य सहकारी प्रवर्द्धन सम्बन्धी कार्यमा खर्च गर्ने गरी व्यवस्था मिलाउनु पर्छ ।

सहकारी सम्बन्धी कानूनको परिमार्जन गर्दा मुख्यतः निम्न व्यवस्थाहरू अनिवार्य रूपमा समेटिने गरी व्यवस्था गर्न उपयुक्त देखिन्छः

- **जोखिम-आधारित सुपरिवेक्षण** “वित्तीय कारोबार गर्ने सहकारी संस्थालाई जोखिमको स्तरका आधारमा वर्गीकरण गरी विशेष निगरानीमा राखिने
- **सञ्चालक कार्यकाल सीमा:** “एक व्यक्ति लगातार दुई कार्यकालभन्दा बढी एउटै सहकारीको सञ्चालक हुन नपाउने।”
- **बचत दुरुपयोगमा कडा दण्ड:** सदस्यको बचत दुरुपयोग भएमा व्यक्तिगत सम्पत्ति जफत गरी सहकारी नेतृत्वमा आजीवन अयोग्य ठहर गरिने
- **डिजिटल लेखा अनिवार्य:** निक्षेप तथा ऋण कारोबार गर्ने सबै सहकारीले नियामकले तोकेको डिजिटल लेखा प्रणाली प्रयोग गर्नुपर्ने
- **नियामक हस्तक्षेप अधिकार:** गम्भीर जोखिम देखिएमा नियामक निकायले अस्थायी रूपमा व्यवस्थापन नियन्त्रण लिन सक्ने

७.१.६ समस्याग्रस्त सहकारी संस्थाहरूको व्यवस्थापन:

हाल तिनै तहका सरकारले समस्याग्रस्त सहकारीहरूको व्यवस्थापन गर्न यस्ता सहकारी व्यवस्थापन समिति गठन गरी कार्य गरिरहेका छन् । राज्यको तिनै तहमा समस्याग्रस्त सहकारीहरूको व्यवस्थापनको लागि दक्षता नहुनु, स्रोतको अभाव हुनु, सम्बन्धित सहकारीको सहभागिता र सहयोग नहुनु जस्ता कारणहरूले गर्दा यस कार्यमा उल्लेखनीय

प्रगति हुन सकेको छैन । तसर्थ समस्याग्रस्त सहकारी घोषणामा हाल अपनाइएको विधि प्रक्रियामा परिवर्तन गर्नु पर्ने देखिएको छ । यसका लागि राष्ट्रिय सहकारी नियमन प्राधिकरण अन्तर्गत समस्याग्रस्त सहकारी व्यवस्थापन गर्न छुट्टै महाशाखा स्थापना गरी देहायका कार्यहरू सुम्पनु उपयुक्त देखिन्छः

- संस्था बन्द रहेका, संस्थाका सञ्चालक सम्पर्कमा नरहेका, संस्था दर्ता भएको स्थान समेत खुलन नसकेका, नियामक निकायमा कुनै प्रतिवेदन नबुझाएका तथा सम्पर्क नगरेका, कोपोमिसको रेकर्डमा नदेखिएका, संस्थाहरूलाई समेत सहकारी ऐन, २०७४ को दफा १०४ अन्तर्गत समेटि समस्याग्रस्त घोषणा गर्न सकिने व्यवस्था थप गर्ने ।
- समस्याग्रस्त सहकारी व्यवस्थापनमा हाल अपनाइएको विधिमा परिवर्तन गरी सहकारीको कारोबारको विस्तृत परीक्षण गरी संस्थाको सम्पत्ति, भूक्तानी गर्नुपर्ने दायित्व (बचत समेत), संचालक, लेखा समिति, ऋण उप समिति, कर्मचारी, ऋणीहरूको तीन पुस्ते (पारपाचुके समेत) र तिनको नाममा रहेको धितो एकीन गर्ने ।
- समस्याग्रस्त सहकारी यदि संचालन हुन सक्ने अवस्थामा भए, संस्थाको कार्यालय सुचारू रूपले कारोबार संचालन गर्ने गरी गर्नुपर्दछ । संस्था संचालनका लागि प्राधिकरण मार्फत फोकल व्यक्ति तोक्नु उपयुक्त हुन्छ ।
- साविक र मौजूदा सञ्चालक समिति र कर्मचारी सबैलाई सामूहिक रूपमा जिम्मेवार बनाई महाशाखा/फोकल व्यक्तिको निगरानीमा संस्था सञ्चालन गर्ने ।
- बचत परिचालन र ऋण असूलीको साप्ताहिक, पाक्षिक र मासिक लक्ष्य तोकि लक्ष्य प्राप्ति हुने गरी काम गर्ने वातावरण बनाउने ।
- समस्याग्रस्त सहकारीलाई पुनः संचालन हुन सक्ने अवस्था नभएमा, सञ्चालक लगायत मुख्य जिम्मेवार पदाधिकारी तथा व्यक्तिहरूको सबै सम्बन्धमा रहेका व्यक्तिहरूको अनुसन्धान गरी तिनको नाममा रहेको सम्पत्ति विक्री तथा व्यवस्थापन गरी सबै बचतकर्ताहरूलाई दामासाहिले फिर्ता गर्ने ।
- समस्याग्रस्त सहकारीको सम्पत्ति व्यवस्थापनका लागि आवश्यक परे सम्पत्ति व्यवस्थापन कम्पनी (Asset Management Company) को मोडलमा कार्य गर्ने ।
- ऐनको दफा १०३ मा बचत तथा ऋण विषयगत संस्थाको सञ्चालनमा सम्भावित जोखिमबाट संरक्षण गर्न त्यस्ता संस्थाहरू मिली एक स्थिरीकरण कोष खडा गर्न सकिने भन्ने व्यवस्था रहेको छ । तथापी हालसम्म ३३४ वटा संस्थाहरू मात्र यसमा आवद्ध भई करीव २६ करोड रकममात्र जम्मा भएको छ । सबै सहकारी संस्थालाई स्थिरीकरण

कोषमा अनिवार्य आवद्ध गर्ने र यस्तो रकम समस्याग्रस्त सहकारी व्यवस्थापन गर्न उपयोग गर्ने व्यवस्था गर्न उपयुक्त हुन्छ।

- सहकारी ऐन, २०७४ को दफा १०३ अनुसार स्थिरीकरण कोषमा नाफा पश्चात् मात्र रकम बाँडफाँड गर्ने व्यवस्था रहेकोमा नाफा पश्चात् वा बचत रहेको रकमबाट प्रतिशत निर्धारण गर्ने कुरामा छलफलका क्रममा दुइ धार देखिए तसर्थ यसमा सहकारी सञ्चालक र सहकारीकर्मिको सहभागितामा थप अध्ययन अनुसन्धान गरी निक्यौलमा पुग्न उपयुक्त हुने आयोगको सुझाव रहेको छ । बचत तथा ऋणको मुख्य कारोवार गर्ने सबै सहकारीलाई स्थिरीकरण कोषमा अनिवार्य आवद्ध गर्ने व्यवस्था गरिनु पर्छ।
- कोषमा योगदान गर्ने सहकारी संस्थाहरूलाई तरलता व्यवस्थापन गर्न कोषबाट बढीमा संस्थाले जम्मा गरेको रकमको ५ गुणासम्म कार्यविधिमा तोकिएको अवधि र ब्याजदरमा सापटी दिने व्यवस्था गर्ने ।
- कोषको व्यवस्थापन राष्ट्रिय सहकारी नियमन प्राधिकरणले गर्ने ।

७.१.७ नियमनको लागि सहकारीहरूको वर्गीकरण:

- एकातिर साना सहकारीहरूको प्रभावकारी सुपरिवेक्षण तथा अनुगमन हुन नसक्ने र अर्कोतिर यस्ता संस्थाले सर्वसाधारण तथा सदस्यहरूलाई सरकारले प्रदान गरेको अनुमति देखाई धेरै भन्दा धेरै निक्षेप लिने वातावरण सिर्जना हुने हुँदा वित्तीय बजारमा जोखिम उत्पन्न हुन सक्छ । करिब तेतीस हजार सहकारीहरूको प्रभावकारी नियमन गर्न सकिन्न । तसर्थ नियमनको लागि हतार नगरौं (Do not Rush to Regulate) भन्ने भनाइलाई सार्थक पार्नु पर्छ। यस्तो अवस्थामा स्थानीय तहका साना सहकारीहरूको सुपरिवेक्षण तथा अनुगमन गर्नु भन्दा नगर्नु बेस हुन्छ । यदि साना सहकारीहरूलाई निक्षेप स्वीकार गर्न अनुमति दिइन्छ भने, सदस्यहरूलाई यस्ता सहकारीहरूको कुनै पनि सरकारी निकायले नियमन तथा सुपरिवेक्षण गरेको छैन र यस्ता संस्थाहरूमा राखेको बचत सुरक्षित नहुन सक्छन् भनी उनीहरूलाई स्पष्ट रूपमा मोवाइल मार्फत सूचित गर्ने र सदस्यहरूलाई त्यस्ता सहकारीहरूमा संस्थाको अध्यक्ष, संचालक, कर्मचारीहरूको विश्वसनियताको आधारमा मात्र बचत गर्ने वा नगर्ने निर्णय लिनु पर्दछ भनि सूचित गर्ने कार्य अभियानका रूपमा सञ्चालन गर्नु पर्छ।
- सहकारीलाई नियमन गर्न विवेकपूर्ण ढंगबाट छनोट गर्ने। छनोटका आधारहरू शहर केन्द्रीत, सदस्य संख्या, भौगोलिक दायरा (नगरपालिका, जिल्ला, प्रान्तीय र संघिय स्तर) र व्यवसायको आकार आदि हुन सक्छन ।

- ठूला सहकारी संस्थाहरूलाई पहिलो चरणमा नियामक दायरा भित्र समावेश गरी सानाहरूलाई क्रमशः समावेश गर्दै जान उपयुक्त हुन्छ। साना सहकारीहरूमा संस्थागत सुशासन कायम राखि व्यवस्थित रूपमा संचालन गर्न नियमित रूपमा प्रगति प्रतिवेदन प्रकाशन, संचालक तथा कर्मचारीहरूको योग्यता जाँच (fit and proper screening), प्रभावकारी व्यवस्थापन सूचना प्रणालीहरू (MIS) र वित्तीय विवरणहरू आवधिक रूपमा संकलन तथा विश्लेषण गर्ने जस्ता कार्यहरू गर्ने व्यवस्था गरिनु पर्छ।
- नियमनका लागि सहकारीहरूलाई ठूला सहकारी, मझौला सहकारी र साना सहकारी गरी तीन भागमा विभाजन गरी कानूनी व्यवस्था गर्नु उपयुक्त हुन्छ। ठूला सहकारी (रु १०० करोड भन्दा बढी लगानिमा रहिरहेको ऋण (संक्षेपमा लरर भनिएको) भएको, मझौला सहकारी (रु २५ देखि १०० करोड सम्म लरर भएको) र साना सहकारी (रु २५ करोड सम्म लरर भएको) भनी कारोवारको आधारमा वर्गिकरण गर्नु एउटा आधार हुन सक्छ।
- साना सहकारीको अनुगमन गर्ने जिम्मेवारि पालिका, थोक कर्जा प्रदायकहरू र संघहरूलाई दिइनु उपयुक्त हुन्छ। यस्ता सहकारीहरूलाई लेखापरीक्षण तथा नियमित साधारण सभा तथा स्व-नियमन मापदण्ड पालना गर्न लगाई सदस्य सहकारी संस्थाहरूको अनुगमन प्रतिवेदन नियामक निकायमा वार्षिक रूपमा पेश गर्न संघहरूलाई जिम्मेवार बनाउनु पर्छ।
- मझौला र ठूला कारोवार भएका सहकारी संस्थाहरूलाई राष्ट्रिय सहकारी नियमन प्राधिकरणले नियमन गर्ने कानूनी प्रवन्ध गर्नु पर्छ। यस्ता सहकारीहरूले प्राधिकरणमा नियमित रूपमा प्रगति विवरण पेश गर्ने र सो को आधारमा प्राधिकरणले गैर स्थलगत र आवश्यकता अनुसार स्थलगत सुपरिवेक्षण गर्ने प्रवन्ध गरिनु पर्छ।
- ठूला सहकारी संस्थाहरूको नियमनमा प्राधिकरणलाई नेपाल राष्ट्र बैंकले सघाउनु पर्ने अनिवार्यताको व्यवस्था सहकारी ऐन र नेपाल राष्ट्र बैंक ऐनमा सामन्जस्यपूर्ण तवरबाट राख्ने। नेपाल राष्ट्र बैंकले यस्ता सहकारी संस्थाहरूको निरीक्षणमा गरेका विधि, प्रक्रिया तथा सीपको संस्थागत स्मरण रहने गरी अभिलेख राख्ने र त्यस्तो अभिलेखबाट कालान्तरमा प्राधिकरणको कर्मचारीहरूमा सहकारीहरूको सुपरिवेक्षण र नियमन गर्ने क्षमता अभिवृद्धि हुने व्यवस्था मिलाउनु पर्छ।
- सहकारी संस्थाका प्रकार, उद्देश्य सेवाहरूको प्रकार र स्थानीय अवस्थाले प्रगति मापन गर्ने तथा संस्थागत परीक्षण गर्ने उपर्युक्त सूचक तथा मानदण्डको माग गर्दछ वा निर्धारण गर्दछ। बचत तथा ऋण वा वित्तीय कारोबार गर्ने सहकारी संस्थाहरूले वित्तीय विश्लेषणका लागि PEARLS प्रयोग गरेको पाईन्छ। वित्तीय संस्थाको प्रगति मापन गर्न प्रयोग भएका

महत्त्वपूर्ण सूचकहरू PEARLS का सूचकहरूमा समावेश भएका छैनन। ELEPHANTS Tool वित्तीय सेवा प्रदान गर्ने सहकारी संस्थाहरूको प्रगति मापन गर्नका लागि तयार भएको देखिन्छ। यसमा संस्थाको प्रगति मापन गर्न ३२ वटा वित्तीय सूचक र २५ वटा सुशासन सम्बन्धित सूचकहरू समावेश गरिएको देखिन्छ। ELEPHANTS का सूचकहरूले नियामक मापदण्डहरू निर्धारण गर्न सक्ने देखिएकोले नेपालको सहकारीहरूमा एलफेन्ट्स टुल पनि प्रगति मापनको एक आधार हुन सक्दछ।

७.१.८ सहकारीका पदाधिकारी तथा कर्मचारीहरूको क्षमता अभिवृद्धि :

- सहकारीका संचालक तथा कर्मचारीहरूमा दक्षताको अभाव हुनु, जोखिम विश्लेषण तथा व्यवस्थापन, आन्तरिक नियन्त्रण गर्ने ज्ञानको अभाव हुनु आदि कारणले गर्दा सहकारीमा रहेको जनताको खरवौं रूपैयाँ जोखिममा रहेको छ। सहकारी संस्थाका पदाधिकारी तथा कर्मचारीहरूको क्षमता अभिवृद्धिका लागि सहकारी प्रशिक्षण तथा अनुसन्धान केन्द्रले प्रदान गरेको तालिमको प्रभाव अध्ययन गरी आवश्यक सुधार सहित सहकारीका पदाधिकारी तथा कर्मचारीहरूको क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रम संचालन गर्ने।
- एक करोड भन्दा बढी ऋण लगानी रहेको सहकारी संस्थामा, कार्यरत कर्मचारी तथा लेखा समितिले न्यूनतम १० दिनको सहकारी व्यवस्थापन, आन्तरिक नियन्त्रण, लेखापरीक्षण, तथा जोखिम विश्लेषण विषय सहकारी प्रशिक्षण तथा अनुसन्धान केन्द्रले प्रदान गरेको तालिम अनिवार्य लिनुपर्ने व्यवस्था गर्ने।
- एक करोड भन्दा बढी लगानीमा ऋण रहेको सहकारी संस्थाका संचालक तथा पदाधिकारीहरूले न्यूनतम ५ दिनको वित्तीय साक्षरता, सहकारी शिक्षा तथा सहकारी व्यवस्थापन सम्बन्धी सहकारी प्रशिक्षण तथा अनुसन्धान केन्द्र वा केन्द्रको सुपरिवेक्षणमा संघ वा महासंघले प्रदान गरेको तालिम अनिवार्य लिनुपर्ने व्यवस्था गर्ने।
- सहकारी संघहरू, सहयोगी निकाय तथा संस्थाहरूले आफ्ना सदस्यहरूलाई वित्तीय साक्षरता तालिम तथा आय आर्जन कार्यक्रमहरू संचालन गरी जोखिम सिर्जना नै हुन नदिन निरोधात्मक कार्यहरू संचालन गर्नुपर्ने अनिवार्य व्यवस्था गर्ने।
- सहकारीको कारोवार अनुसार संचालक, व्यवस्थापक र कर्मचारीहरूको योग्यता निर्धारण गर्ने।
- विद्यालय र विश्वविद्यालयको पाठ्यक्रममा सहकारी शिक्षा समावेश गरी लागु गर्ने।

७.१.९ सूचना प्रणाली :

- सम्पूर्ण सहकारीहरूको स्थलगत निरीक्षण सम्भव छैन । सहकारीहरूको रियलटाईम जोखिम मूल्याङ्कन गर्न प्रभावकारी सफ्टवेयर आवश्यक हुन्छ । आधुनिक प्रविधिमा आधारित गैर-स्थलगत निरीक्षणले अति जोखिम भनेर देखाएको संस्थाको स्थलगत निरीक्षण गरी सुधारको लागि आवश्यक कदम चाल्न प्रभावकारी सफ्टवेयर आवश्यक हुन्छ । यस्तो सफ्टवेयरले तीनै तहका सरकारबीच सहकारीको तथ्याङ्क, कालोसूचीमा परेका ऋणी र खराब सञ्चालकहरूको विवरण आदानप्रदान गर्न एकीकृत डिजिटल सर्भर स्थापना गर्ने तथा समयमा सही निर्णय गर्न सघाउ पुऱ्याउने हुनुपर्दछ । हाल प्रचलनमा रहेको कोपोमिस सूचना प्रणाली (COPOMIS) मा अधिकांश संस्थाहरूले तथ्याङ्क प्रविष्टि गरेका छैनन । तथ्याङ्क प्रविष्टि गरेका संस्थाहरूले पनि कोपोमिस सूचना प्रणालीमा वित्तीय विश्लेषण गर्ने तथा तथ्याङ्कलाई सूचनामा परिणत गर्ने र सूचनालाई समयमा सही निर्णय कार्यमा प्रयोग गर्ने उचित व्यवस्था गरेका छैनन । स्थानीय तहदेखि केन्द्रसम्मका नियामक निकायहरूबीच सहकारीको विवरण र कैफियत आदानप्रदान गर्ने एकीकृत सफ्टवेयर सर्भरको अभाव रहेको अवस्थामा सहकारीहरूको गैर स्थलगत र स्थलगत निरीक्षण सम्भव छैन । तसर्थ संघ, प्रदेश र स्थानीय तहमा जोखिम पहिचान हुने सूचना प्रणालीको व्यवस्था रहेको सफ्टवेयर खरिद/निर्माण गर्ने कार्य अघिलम्ब गर्ने ।
- सम्पूर्ण सहकारी संघ/संस्थालाई अनिवार्य रूपमा तथ्याङ्क प्रविष्टि गर्न लगाउने, कर चुक्ता, जग्गा रोक्का फुकुवा, बैंक खाता खोल्दा तथा कुनै सरकारी निकायबाट अनुदान दिनको लागि, सहकारी बैंक तथा अन्य वित्तीय संस्थाहरूसँग ऋण लिँदा, र संघहरूको सदस्यता लिँदा अनिवार्य रूपमा एकीकृत सफ्टवेयर प्रणालीमा आवद्ध तथा विवरण प्रविष्टि गरेको हुनुपर्ने व्यवस्था सम्बन्धित नियामक निकाय मार्फत मिलाउने वा मिलाउन लगाउने ।
- सूचना प्रणालीमा अनिवार्य रूपमा तथ्याङ्क प्रविष्टि नगर्ने संस्थामा पदाधिकारीहरूलाई यथा सम्भव छिटो कार्यवाहि गर्ने र आवश्यक भएमा कारोबार रोक्का समेत गर्ने ।
- संस्थाको कारोबार र सूचना व्यवस्थापनमा प्रयोग हुने सफ्टवेयरको न्यूनतम Specification (मापदण्ड) निर्धारण गर्ने र त्यस्तो सफ्टवेयरबाट सिधै केन्द्रीय स्तरको एकीकृत सफ्टवेयरमा अपलोड हुने व्यवस्था गर्ने ।
- प्रविधिमैत्री अनुगमन संयन्त्र निर्माण गर्ने ।
- सहकारी संस्थाहरूले आफुखुशि सफ्टवेयर प्रयोग गर्ने र तथ्याङ्क र सूचनाको सुरक्षा एकिन नभएको अवस्थामा सहकारी क्षेत्रमा सूचना प्रविधिको प्रयोग विस्तार गरी डाटा सुरक्षा (क्लाउडमा स्टोरेज), चेन्जेज लक, सफ्टवेयर अडिटिड हुने व्यवस्थाहरू गर्ने ।

कोपोमिस सम्बन्धी

सहकारी संस्थाहरूको तथ्याङ्कलाई एकीकृत र परिष्कृत गर्ने प्रयोजनको लागि नेपाल सरकारले करोडौं रकम खर्च गरेर (Cooperative and Poverty Related Information System) (COPOMIS) (यस पछि कोपोमिस भनिएको) प्रणाली सन् २०१७ देखि सञ्चालनमा ल्याएको छ । सहकारी संस्थाले कोपोमिस प्रणालीमा तथ्याङ्क प्रविष्टि गरी सर्टिफिकेट Generate गरी पेश नगरीकन मालपोत कार्यालयबाट जग्गा सम्बन्धी कारोवार नगरिदिने र राजश्व कार्यालयले राजश्व बुझ्ने कार्य नगर्ने हुनाले जेनेतेन सहकारी विभागबाट पासवर्ड लिई सोही प्रयोजनको लागि मात्र तथ्याङ्क प्रविष्टि हुने गरेको पाइयो । सहकारी संस्थाहरूले प्रविष्टि गर्ने तथ्याङ्क सही हो कि गलत हो भनी परीक्षण गर्ने कुनै निकाय नै भएन । तसर्थ सञ्चालनमा आएको ८ वर्षसम्म पनि भरपदो र विश्वसनीय तथ्याङ्क उपलब्ध गराउन सकेको देखिएन ।

उक्त कोपोमिस प्रणालीले सहकारी संस्थाहरूको संख्या यकीन उपलब्ध गराउन सक्दैन । हुनतः उक्त कोपोमिस प्रणालीमा सही तथ्यांक प्रविष्टि हुन सक्ने हो भने धेरै किसिमको तथ्याङ्क उपलब्ध हुन सक्छ । तर अहिले आएर नियामकीय निकायको रूपमा स्थानीय तह पनि रहेको कारणले यसको अनुगमन निकै कठिन भएको देखिन्छ ।

कोपोमिसलाई प्रभावकारी बनाउन देहाय बमोजिमको उपाय अपनाउन सकिन्छ :

1. सहकारी संस्थाहरूले आफ्नो विवरण कोपोमिसमा प्रविष्टि गरीसकेपछि कोपोमिसबाट तयार हुने प्रमाणपत्रलाई नियामकीय निकायबाट अनिवार्य रूपमा प्रमाणित गर्ने व्यवस्था मिलाए पछि मात्र मालपोत कार्यालय र राजश्व तिर्ने प्रयोजनको लागि उक्त प्रमाणपत्र अनिवार्य रूपमा पेश गर्ने व्यवस्था मिलाउने । यदि नियामक निकायले गलत रूपमा त्यस्ता प्रमाणपत्रलाई प्रमाणित गरेको पाइएमा तुरुन्त विभागीय कारवाही गर्ने व्यवस्था गर्ने । अथवा, सहकारी संस्थाहरूको सफ्टवेयरलाई बैंक वित्तीय संस्था, मालपोत, राजश्व कार्यालयसँग स्थायी रूपमा API Link (Application Programming Interface) गरेर प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न सकिन्थ्यो ।
2. सहकारी संस्थाको संख्याको आधारमा सफ्टवेयरको क्षमता न्यून रहेको भन्ने जानकारी प्राप्त भएको हुँदा यस्ता विषय प्राविधिक रूपमा तुरुन्त समस्या समाधान गर्ने व्यवस्था मिलाइनु पर्छ । केही समय अगाडि ३ महिनासम्म सिस्टम नचलेको कुराले पनि यसलाई पुष्टि गर्दछ ।
3. सफ्टवेयर सिस्टमलाई नियमित सुचारु गर्न कुनै समस्या आएमा तुरुन्त समाधान गर्ने संयन्त्रको आवश्यक पर्दछ । यस प्रयोजनको लागि कुनै सफ्टवेयर कम्पनीसँग वार्षिक करार गरी सेवा लिन सकिन्छ । हाल विभागमा यस्तो संयन्त्र रहेको देखिएन र पर्याप्त

जनशक्ति पनि छैन । हाल विभागमा एक जना अधिकृत स्तरको प्राविधिक कर्मचारी करारमा र अन्य दुई जना कम्प्युटर अपरेटर रहेका छन् ।

4. कोपोमिसमा प्रविष्टि भएका तथ्याङ्क र सहकारी संस्थाहरूको वित्तीय विवरण विश्लेषण गर्न सक्ने कुनै कर्मचारी रहेको देखिएन । राजपत्राङ्कित द्वितीय श्रेणीको एक जना वरिष्ठ वित्तीय विश्लेषकको दरबन्दी रहेता पनि हालसम्म उक्त दरबन्दी पूर्ति हुन सकेको देखिंदैन ।
5. सबै स्थानिय तहमा सहकारी मात्र हेर्ने छुट्टै शाखा भएमा प्रभावकारी रूपमा अनुगमन तथा सुपरिवेक्षण गर्न सकिन्छ ।
6. कतिपय सहकारी संस्थाहरूले NFRS स्टान्डर्डमा लेखापरीक्षण गरेको छ भने त्यस्ता वित्तीय विवरण सम्प्रेषण गर्न नसकिने भन्ने प्रयोगकर्ताको भनाइ रहेको पाइन्छ । तसर्थ, कोपोमिसलाई स्तरोन्नति गर्न जरुरी भै सकेको देखिन्छ ।
7. कोपोमिसमा एउटै संस्था दोहोरो तेहोरो दर्ता भै रहेको कारणले यकीन तथ्याङ्क पाउन निकै कठिन रहेको हुँदा एउटा संस्था एक पटक मात्र प्रविष्टी गर्न सकिने व्यवस्था गर्नु जरुरी छ ।

सहकारी विभागबाट उपलब्ध गराएको हरेक आर्थिक वर्षमा दर्ता भएको सहकारी संस्था प्रदेश अनुसारको विवरण हेर्दा सहकारी संस्थाको संख्या ३६,९४२ देखिन्छ । यस्तै गरी संघीयता लागू भए पश्चात् विभिन्न निकाय/तहमा बझाएको फाइलको विवरण हेर्दा सहकारी संस्थाहरूको संख्या ३४,७१० देखिन्छ भने कोपोमिसबाट उपलब्ध भएको प्रकार अनुसारको सहकारी संस्थाहरूको संख्या आर्थिक वर्ष २०८१/८२ मा ४११८७ देखिन्छ । यसरी हेर्दा सहकारी संस्थाहरूको यकीन तथ्याङ्क समेत हामीसँग उपलब्ध हुने अवस्था देखिंदैन । कोपोमिसमा एउटै संस्था दोहोरो दर्ता भएको कारणले सहकारी संस्थाको संख्यामा फरक आएको भनिएता पनि यसरी दोहोरो दर्ता भएको रहेछ भने यथाशिघ्र त्यसलाई सच्याइ तथ्याङ्कको यकीन विवरण आउने गरी व्यवस्थापन गर्नु जरुरी रहेको छ ।

७.१.१० बचत तथा ऋण व्यवस्थापन:

- बचत तथा ऋणमा लगाइने ब्याजको अधिकतम सिमा नतोकिनु र आकर्षक ब्याजको प्रलोभन देखाइ धेरै व्यक्तिबाट बचत संकलन गर्नु, सहकारीमा जम्मा गर्न सकिने अधिकतम बचत र लिन सकिने अधिकतम कर्जाको सीमा नतोकिनु, एकै वा सिमित व्यक्तिमा ठूलो ऋण लगानि हुनु, कमसल धितो लिइ ऋण प्रवाह हुनु र सदस्यहरूको उजुरि पश्चात मात्र नियामकलाई थाहाहुने अवस्था रहनु जस्ता विद्यमान समस्याहरूको समाधान गर्न हाल प्राधिकरणले जारी गरेको बचत तथा ऋणको मुख्य कारोबार गर्ने सहकारी संस्थाको

सञ्चालन सम्बन्धमा जारी गरिएको नियामकीय मापदण्ड, २०८२ कडाइका साथ लागु गर्ने र आवश्यकता अनुसार मापदण्ड संशोधन गर्ने ।

- सञ्चालन खर्च र जोखिम धान्न सक्ने गरी बचत ऋणको ब्याज तोक्ने तथा वेस रेट सम्बन्धी व्यवस्था गर्ने ।
- सहकारीमा तोकिएको रकम भन्दा बढी ऐच्छिक बचत संकलन नगर्ने र सानो आकारको नियमित बचत मात्र जम्मा गर्ने कानुनी व्यवस्था गर्ने ।
- समितिका पदाधिकारिहरूले संस्थाबाट ऋण लिने सम्बन्धमा कानूनको व्यवस्था कडाइका साथ पालन गर्ने अन्यथा समिति नै कारवाहीको भागिदार हुनुपर्ने जस्ता नियन्त्रणमा माध्यम अपनाउनु पर्छ ।
- बचतकर्ता तथा सदस्यहरूको हित संरक्षणका लागि तोकिएको रकम सम्मको निक्षेप सुरक्षाका लागि निक्षेप तथा कर्जा सुरक्षण कोषमा अनिवार्य आवद्ध हुने व्यवस्था गर्ने ।
- बचत ऋणको काम गर्ने सबै सहकारीहरूलाई तीन वर्ष भित्रमा ठूला र मझौला सहकारीहरूलाई एक वर्ष भित्रमा अनिवार्य रूपमा कर्जा सूचना केन्द्रमा आवद्ध गराई कर्जा सूचना आदान प्रदान गर्ने र ऋण नतिर्ने ऋणीलाई कालोसूचीमा अनिवार्य रूपले राख्नु पर्ने व्यवस्था गर्ने ।
- एकै प्रकृतिका एकभन्दा बढी सहकारी संस्थाहरूमा सदस्य बन्ने कार्य तुरुन्त रोक्ने कुरामा संस्थाहरूबाट दिइएको सूचनाको विश्लेषणका आधारमा कार्यान्वयन गर्नु पर्छ ।
- सहकारीले घरजग्गा, हस्पिटल र शेयर बजार जस्ता अनुत्पादक क्षेत्रमा लगानी गर्न बन्देज गर्ने ।
- सहकारी संस्थाबाट कर्जा लिइ कर्जा फिर्ता गर्न आलटाल गर्ने, ताकेता गर्दा पनि कर्जाको साँवा व्याज भुक्तानी नगरी जानाजानी मनोमानी गर्ने सदस्यहरूलाई स्थानीय, प्रदेश र संघीय सरकारबाट पाउने सिफारिस लगायतका सेवा सुविधाहरू उपलब्ध नगराउने, कालोसूचीमा राख्ने, पासपोर्ट जफत गर्ने र कुनै पनि तहको निर्वाचनमा भाग लिन नपाउने तथा राजनीतिक नियुक्ति नपाउने जस्ता नीति बनाउने र कार्यान्वयन गर्ने ।

७.१.११ सुशासन:

- राष्ट्रिय सहकारी महासंघले तयार पारेको सहकारी आचार संहिता २०७८, संस्थाका समितिका पदाधिकारी, सदस्यहरू, र कर्मचारीहरूले अनिवार्य रूपमा पालन गर्नु पर्ने सुनिश्चितता गर्ने । यस आचार संहितामा सहकारी सिद्धान्त, कार्यविधिहरूको पालना गर्ने, एउटै परिवारका व्यक्ति व्यवस्थापनमा र संचालक समितिमा बस्न नपाउने, एउटै व्यक्ति एकै पटक एक भन्दा बढी सहकारीको समिति वा व्यवस्थापनमा बस्न नमिल्ने, अध्यक्ष

तथा पदाधिकारीले बिना धितो ऋण नलिने अन्य सदस्यलाई जमानि बसि बिना धितो ऋण नदिने, अध्यक्ष तथा पदाधिकारीले कर्मचारि भइ कार्य नगर्ने, एक तिहाइ भन्दा बढी समितिका सदस्यले ऋण नलिने, ऋणको भाखा ननघाउने, राजनैतिक दलको सदस्य बन्न वन्देज, आर्थिक अनुशासन तथा असल चरित्र सम्बन्धि बुँदाहरू लगायत अन्य सुशासन सम्बन्धि महत्वपूर्ण विषयहरू समेटिएको छु छैन एकीन गरी आवश्यक परे संशोधन गर्ने।

- आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीलाई सुदृढ गर्न, संस्थाको सुपरीवेक्षण गर्न, साधारण सभाको निर्णयहरू कार्यान्वयन गराउन लेखा सुपरीवेक्षण समिति सक्षम/सक्रिय देखिएको छैन । यो लेखा प्रणालीको जानकारी नभएर पनि हुन सक्ने हुँदा विकल्पमा आन्तरिक लेखा परीक्षकको अनिवार्य व्यवस्था गरी आन्तरिक लेखापरीक्षण गराउने व्यवस्था गर्नु उपयुक्त हुन्छ।
- सहकारी संस्थाको कारोवार अनुसार समिति सदस्यहरूका लागि न्यूनतम योग्यताको (Fit and Proper Criteria) व्यवस्था गर्ने। सहकारीहरूको जोखिम कम गर्न कर्पोरेट कल्चरमा संचालन गराउने । तसर्थ दश करोड भन्दा कम कारोवार भएको सहकारीहरूको एकीकरण वा कारोवार विस्तार गरी स्तरन्नेति तथा क्षमता अभिवृद्धि गर्ने।
- सुशासन सम्बन्धमा सहकारी ऐन नियम तथा बचत तथा ऋणको मुख्य कारोबार गर्ने सहकारी संस्थाको संचालन सम्बन्धमा जारी गरिएको नियामकीय मापदण्ड, २०८२ कडाइका साथ लागु गराउने ।

७.१.१२ लेखापरीक्षण:

- वार्षिक लेखापरीक्षण नियमित तथा गुणस्तरीय छैन । सहकारी संस्थाको कारोवारको आधारमा लेखापरीक्षण शुल्क, लेखापरिक्षकबाट मात्र लेखापरीक्षण गराउने परिपाटी बसाल्ने, तोकिए भन्दा बढिको कारोवार गर्ने सहकारीको चार्टर्ड एकाउन्टेन्टबाट लेखापरीक्षण गर्ने, गत वर्षको कैफियतहरूको कार्यान्वयनको अवस्था लेखापरीक्षणमा प्रतिवेदनमा अनिवार्य समावेश गरिनु पर्ने व्यवस्था गर्ने।
- गलत ढंगबाट लेखापरीक्षण प्रतिवेदन दिने लेखा परिक्षकलाई कारवाहीको लागि सम्बन्धित नियामक निकायमा लेखि पठाउने ।

७.१.१३ सहकारी मार्फत रोजगारी सृजना र गरिबी निवारण:

- नेपालको संविधान तथा सहकारी ऐनको भावना अनुसार सहकारी संस्थाहरूलाई कृषि उत्पादन, प्रशोधन, भण्डारण, बजारीकरण, रोजगारी सृजना तथा गरिबी निवारण कार्यमा सक्रिय बनाउने ।
- कृषि प्रशोधन उद्योग स्थापना गर्न सहकारी ऐन, २०७४ र सहकारी नियमावली, २०७५ तथा औद्योगिक व्यवसाय नियमावली, २०७८ मा सहकारी संस्था र कृषि उपज उत्पादन गर्ने सहकारीका सदस्यहरू मिलि सहकारी संस्थाको सहायक उद्योगको रूपमा सिमित

दायित्वको सदस्य-संस्था साझेदारी उद्योग स्थापना गर्न सक्ने वा त्यस्तो उद्यम दुई भन्दा बढी संस्था, सङ्घ र सदस्यहरू मिलि संयुक्त वा साझेदारीमा गर्न सक्ने व्यवस्था गर्ने र उक्त उद्योग सञ्चालन सम्बन्धी आवश्यक व्यवस्था सम्बन्धित सहकारी संस्थाको आन्तरिक कार्यविधि बमोजिम हुनेछ भनि उल्लेखित ऐनहरूमा संशोधन व्यवस्था गर्ने । उत्पादनमा संलग्न सहकारीहरूको लागि सहकारी ऐनसँग बाझिएका अन्य कानूनहरू परिमार्जन गर्ने ।

- सहकारी मार्फत उत्पादन र बजारीकरण गर्ने सहकारीलाई सरकारले कर छुट, अनुदान, सरकारी महसुलमा छुट, आयात निर्यातमा आवश्यक सहजीकरण गर्ने व्यवस्था मिलाउने ।

७.२ कारवाहीको सिफारिश:

यस प्रतिवेदनको अध्याय ४ मा सहकारी संस्थाहरूको नीतिगत कानूनी तथा संस्थागत संरचनाका सम्बन्धमा विस्तृत चर्चा गर्दै मौजुदा कानून, नीति तथा नियामक निकायहरूबाट निर्वाह भएका भूमिकाहरू बारे विश्लेषण गरिएको छ । सहकारी संस्थाहरूको दर्ता, कार्यक्षेत्र र एकीकरणका सन्दर्भमा आयोगद्वारा अध्ययन गरिएका कागजातबाट देखिएका तथ्यहरूको विश्लेषणसमेत गरिएको छ । यस परिच्छेदमा सो सम्बन्धमा भएका क्रियाकलाप र सो देखिने कागजातहरूको सम्बन्धमा थप प्रकाश पारिएको छ । फाइलमा मौजुदा कागजातहरूबाट जे जति जानकारी पाउन सकिने हो सोही व्यहोरालाई टेबुलमा राखिएको छ । दर्ता, कार्यक्षेत्र विस्तार वा एकीकरणमा संलग्न पदाधिकारीहरूको विवरण देखिने समग्र कागजातहरू मन्त्रालय, विभाग वा प्रदेश रजिष्ट्रार कार्यालयले पूर्णरूपले उपलब्ध गराउन नसकेको अवस्था हुँदा जे जति जानकारी प्राप्त भएका छन्, सो मात्र उल्लेख गरिएको छ । उपत्यका भित्रका डिभिजन सहकारी कार्यालयहरूमा कार्यालयहरू खारेज हुनु भन्दा अघि तत्काल कार्यरत कार्यालय प्रमुखहरूको नाम प्राप्त भएपनि निजहरूको कार्यावधि सम्बन्धमा सहकारी विभागबाट माग गर्दा विवरण प्रस्तुत हुन सकेन । प्राप्त विवरण अनुसूची-९ मा रहेको छ । त्यस सम्बन्धमा अनुसन्धान हुन आवश्यक छ । सो सम्बन्धमा विस्तृत अनुसन्धान हुनु पर्ने समेत सिफारिश गरेका छौं । यस टेबुलमा उल्लेख भएका सहकारी संस्थाहरूको सम्बन्धमा भएका कार्यहरूलाई पुष्टी गर्ने कागजातहरूको छायाप्रति यो प्रतिवेदनको परिशिष्टमा सोही सहकारी संस्थाको खण्डमा संलग्न गरिएको छ ।

७.२.१ सहकारी संस्थाहरूको दर्ता स्वीकृति तथा संलग्न पदाधिकारीहरूको विवरणः

क्र.सं	सहकारी संस्थाको नाम ठेगाना	दर्ता नं./ स्थान र स्वीकृति मिति	संस्था दर्तामा संलग्न पदाधिकारीहरू	कैफियत
1.	तुलसी बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि. ठेगाना: विराटनगर-३, मोरङ	४१७/०५२/०५३ विराटनगर, मिति २०५२/१२/१३ स्थापनाकालमै नेपाल अधिराज्यभर कार्यक्षेत्र रहने गरी स्वीकृत दिएको	का.मु. रजिष्ट्रार शंकर राज जोशी	संस्था खारेजी मा लैजाने प्रक्रिया चलिरहँदा पछि केदारनाथ शर्माको अध्यक्षतामा संचालन भएको
2.	शिवशिखर कृषि सहकारी संस्था लि. भक्तपुर ।	२०६९/६/२८ मा भक्तपुर जिल्लाभर कार्यक्षेत्र र ३५ जिल्लामा एकल कृषि उद्देश्य कायम गरी स्वीकृत भएको		
3.	श्री रोयल बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि. ठेगाना: काठमाण्डौ	दर्तानं. ३१० काठमाण्डौ विभागको मिति २०५५/०१/०९ को निर्णयानुसार कार्यक्षेत्र काठमाडौं जिल्लामा मात्र सीमित		
4.	लालिगुरास बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लिमिटेड, पुल्चोक ललितपुर	द.नं. ५१/०५६/०५७ जिल्ला सहकारी कार्यालय, ललितपुर, मिति : २०५६/०५/१८ को निर्णयानुसार कार्यक्षेत्र ललितपुर जिल्ला भित्र सीमित		मन्त्रालयको मिति ०८०/११/२९ को निर्णयानुसार समस्याग्रस्त घोषणा
5.	आईडियल यमुना हाम्रो बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि. (दर्ता हुँदा हाम्रो सगरमाथा बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्थाको नाममा)	७९/०५४/५५ जिल्ला सहकारी कार्यालय, ललितपुर, मिति : २०५५/०१/०६ को निर्णयानुसार कार्यक्षेत्र ललितपुर जिल्ला भित्र सीमित		मन्त्रालयको मिति ०८१/१२/१९ को निर्णयानुसार समस्याग्रस्त घोषणा
6.	महामन्जुश्री आवास विशिष्टिकृत सहकारी संस्था लि.	०२/०७७/०७८ विभागको मिति २०७८/३/३१ को निर्णयानुसार दर्ता हुँदाको समयमा कार्यक्षेत्र नेपालभर		
7.	कान्तिपुर फाइनान्स सहकारी सस्था लि,	दर्ता न- २२४ सहकारी विभागको मिति ०५३/८/३०		

क्र.सं	सहकारी संस्थाको नाम ठेगाना	दर्ता नं./ स्थान र स्वीकृति मिति	संस्था दर्तामा संलग्न पदाधिकारीहरु	कैफियत
	ठेगाना: का.म.न.पा. वडा नं ३४ (पछि नाम परिवर्तन भै कान्तिपुर सेभिङ्ग एण्ड क्रेडिट को-अपरेटिभ कायम भएको)	को निर्णयानुसार दर्ता हुँदाको समयमा कार्यक्षेत्र नेपालभर		
8.	जनप्रेमी बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि., मध्यपुर, थिमि न.पा.	दर्ता नं. ४४५ (३२५) ०६५/६६ दर्ता मिति २०६५/०८/१६ डि.स.का. भक्तपुर		
9.	सुन्दर बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.	दर्ता नं. ३६५(२५५) ०६४/०६५ मिति: २०६४\१०\१७		
10.	सफल बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.	दर्ता नं. २८५ (२६५) ०६४/०६५ मिति: २०६४\११\२१		
11.	गोरखा सेभिङ्ग एण्ड फाइनान्स सहकारी संस्था लि. ठेगाना: ललितपुर वडा. नं. १४ (पछि गोरखा सेभिङ्ग एण्ड क्रेडिट को-अपरेटिभ कायम)	दर्ता नं. ७७/०५४/०५५ सहकारी विभागको मिति २०५४\११\०८ को निर्णयानुसार दर्ता हुँदाको समयमा कार्यक्षेत्र ललितपुर जिल्ला भित्र सीमित		
12.	द सहारा लोन, सेविड एण्ड इन्भेष्टमेन्ट को अपरेटिभ सोसाइटी लि. ठेगाना: (सर्लाही जिल्ला मंगलवा)	१/०५०/०५१ सहकारी विभागको मिति २०५१/०२/१३ को निर्णयानुसार दर्ता हुँदाको समयमा कार्यक्षेत्र सर्लाही जिल्लाभर		
13.	श्री नेपाल वित्तीय सहकारी संस्था लि. ठेगाना- काठमाडौं,	दर्ता नं. २४०/०४९/५०, सहकारी विभागको मिति ०४९/१०/०५ को निर्णयानुसार दर्ता हुँदाको समयमा कार्यक्षेत्र नेपालभर	का.मु. रजिष्ट्रार शंकर राज जोशी	
14.	ब्रिटिश गोरखाली बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.	डि.स.का. काठमाडौंको मिति २०६६/११/१७ को निर्णयानुसार दर्ता हुँदाको		

क्र.सं	सहकारी संस्थाको नाम ठेगाना	दर्ता नं./ स्थान र स्वीकृति मिति	संस्था दर्तामा संलग्न पदाधिकारीहरु	कैफियत
		समयमा कार्यक्षेत्र कामनपा वडा नं. २०, २१, २२, २३ र २४		
15.	सुमेरु बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि., ललितपुर	दर्ता नं. ९९/०५७/५८ मिति २०५७/०४/०४ सहकारी विभाग, दर्ता हुँदाको समयमा कार्यक्षेत्र ल.पु.उ.न.पा. ४, १२, १८, २१ र २२		
16.	किसान बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लिमिटेड, ठेगाना: नवलपरासी	दर्ता नं. ४१/०५२/५३ सहकारी विभागको मिति ०५३/२/१ को निर्णयानुसार दर्ता हुँदाको समयमा नवलपरासी जिल्लाको गैडाकोट गा.वि.स. भित्र सीमित		
17.	हाम्रो नयाँ कृषि सहकारी संस्था लि. का.म.पा. १०	डि.स.का. काठमाडौं को मिति २०७०/०३/०१३ को निर्णयानुसार दर्ता हुँदाको समयमा कार्यक्षेत्र नेपालभर	शा.अ. रघुवंश कँडेल	
18.	विकु बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.	जि.स.का. नवलपरासीको मिति २०५०/२/५ को निर्णयानुसार दर्ता हुँदाको समयमा कार्यक्षेत्र नवलपरासी जिल्लाको गैडाकोट गा.वि.स. भित्र सीमित		
19.	आईएमई बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लिमिटेड	डि.स.का.को मिति २०६७/०९/२३ को निर्णयानुसार दर्ता हुँदाको समयमा कार्यक्षेत्र काठमाडौं जिल्लाको कामनपा वडा नं ३, ४, २९ धापासी र गोगबुँ भित्र सीमित		
20.	ओरेण्टल को-अपरेटिभ लिमिटेड, काठमाडौं	जि.स.का. काठमाडौंको मिति २०५३/१२/२० को निर्णयानुसार दर्ता हुँदाको समयमा कार्यक्षेत्र नेपालभर		

क्र.सं	सहकारी संस्थाको नाम ठेगाना	दर्ता नं./ स्थान र स्वीकृति मिति	संस्था दर्तामा संलग्न पदाधिकारीहरु	कैफियत
21.	किसान बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि., लम्की, कैलाली	मिति ०५२/७/१७ को निर्णयानुसार दर्ता हुँदाको समयमा कार्यक्षेत्र कैलाली जिल्लाको धनगढी, बलिया गाविस भित्र		
22.	अँचो पैचो बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि., ठेगाना: का. मा.न.पा. वड नं. १३, कालिमाटी	डि.स.का. को मिति २०५५/४/८ को निर्णयानुसार दर्ता हुँदाको समयमा कार्यक्षेत्र कामपा भित्र सीमित		
23.	पशुपति बहुउद्देश्यीय फाइन्स सहकारी लिमिटेड, ललितपुर	जि.स.का. को मिति २०५५/५/११ को निर्णयानुसार दर्ता हुँदाको समयमा कार्यक्षेत्र ललितपुर जिल्ला भित्र सीमित		
24.	एस.एन.एस को-अपरेटिभ सर्भिस लिमिटेड, काठमाडौं- २२	दर्ता नं २७८८/०६६/०६७ डि.स.का.को मिति ०६६/९/२२ को निर्णयानुसार	रजिष्ट्रार टोकराज पाण्डे	
25.	रासिसमाज स्वास्थ्य सहकारी संस्था लिमिटेड, मुसीकोट-१, रुकुम	१०४९/०७१/७२ डि.स.का. दाङ्गको मिति २०७१/११/४ को निर्णयानुसार राप्ती अञ्चलका ५ जिल्लाहरु रुकुम, रोल्पा, सल्यान, प्यूठान, दाङ्ग	विनोद कुमार पौडेल	
26.	महर्षि बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लिमिटेड, रूपैलिया	३८७/०६६/०६७ डि.स.का. नवलपरासीको २०६६/९/१३ को निर्णयानुसार दर्ता हुँदाको समयमा कार्यक्षेत्र रूपैलिया, त्रिवेणी सुस्ता, कुडिया गाविस		
27.	गजेन्द्रमोक्ष बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि.	२९५/०६५/०६६ मिति २०६५/०४/२६ दर्ताको समयमा प्रतापपुर, जमुनिया, त्रिवेणी र कुडिया गाविस भित्र		

क्र.सं	सहकारी संस्थाको नाम ठेगाना	दर्ता नं./ स्थान र स्वीकृति मिति	संस्था दर्तामा संलग्न पदाधिकारीहरु	कैफियत
28.	भिजन कृषि सहकारी संस्था लिमिटेड रुकुमकोट-५, रुकुम	२६/२०६६/०६७ जि.कृ.वि.का.रुकुम मिति २०६६/०६/२५ को निर्णयानुसार दर्ता हुँदाको समयमा कार्यक्षेत्र रुकुम जिल्लाको शोभा, स्यालापाखा र खलंगा गाविस मात्र		
29.	शाईकुमारी पशुपालन सहकारी संस्था लिमिटेड खलङ्गा-१, रुकुम	३११/०६४/०६५ डि.स.का. घोराहीको मिति ०६५/३/१० को निर्णयानुसार दर्ता हुँदाको समयमा कार्यक्षेत्र रुकुम जिल्लाको खलंगा, छिवांग, भल्पाका, साँख र मुगु गाविस		
30.	सिर्जनसिल माहुरी पालन सहकारी संस्था लिमिटेड	८५०डि.स.का. को मिति २०७०/२/१४ को निर्णयानुसार दर्ता हुँदाको समयमा कार्यक्षेत्र रुकुम जिल्ला अन्तर्गत पिपल र पोखरा गाविस		
31.	स्यापुदह जलविद्युत सहकारी संस्था लिमिटेड	१०७९/०७१/७२ डि.स.का. दाङ्गको मिति ०७२/२/२७ को निर्णयानुसार दर्ता हुँदाको समयमा कार्यक्षेत्र रुकुम जिल्लाको स्यालापाखा, रुकुमकोट, पिपल, बाँढीकोट, माग्मा, झुला र छिवाङ्ग गाविस, मुसीकोट नपा सीमित		
32.	दोभान बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लिमिटेड, स्यालापाखा-४, कैलेदेउ साजेतरा रुकुम	१०३/०५८/०५९ मिति २०५८/०३/२६ दर्ता हुँदाको समयमा कार्यक्षेत्र स्यालापाखा गाविस वडा नं. ४ कैलेदेउ, साजेतरा मात्र		
33.	श्री सुनकोशी बहुउद्देश्यीय सहकारी फाइनेन्स, ललितपुर उप-	१०/०५५/०५६ मिति २०५५/०६/०८ दर्ता हुँदाको		

क्र.सं	सहकारी संस्थाको नाम ठेगाना	दर्ता नं./ स्थान र स्वीकृति मिति	संस्था दर्तामा संलग्न पदाधिकारीहरु	कैफियत
	महानगरपालिका-१३, जावलाखेल	समयमा कार्यक्षेत्र ललितपुर जिल्लाभर		
34.	कामीबुढा स्मृति जन कृषि सहकारी संस्था लिमिटेड, चौखावाङ्ग-२ रुकुम	३२४/०६४/०६५ मिति २०६५/०३/२४ दर्ता हुँदाको समयमा कार्यक्षेत्र चौखावाङ्ग, साँख, भलाक्या, चुनवाङ्ग, स्यालापाखा		
35.	नवजागरण बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लिमिटेड	३५२/०५५/०५६ दर्ता हुँदाको समयमा कार्यक्षेत्र मन्थली नपा, रामेछापन नपा, लिखु तामाकोशी गापा, खौँडादेवी गापा		
36.	हाम्रो बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लिमिटेड	५२०/०६६/०६७ डि.स.का. दाङ्गको मिति ०६६/९/२९ को निर्णयानुसार दर्ता हुँदाको समयमा कार्यक्षेत्र खलंगा, साँख, भलाक्या, छिवाङ्ग र रुघा भिन्न सीमित		
37.	किसान बहुउद्देश्यीय तथा दुग्ध सहकारी संस्था लिमिटेड, खलंगा-१, रुकुम	७६/०५६/०५७ डि.स.का. दाङ्गको मिति ०५७/३/२६ को निर्णयानुसार दर्ता हुँदाको समयमा कार्यक्षेत्र रुकुम जिल्लाको १८ वटा गाविस		
38.	लालिगुरास सेभिङ्ग एण्ड को-अपरेटिभ लिमिटेड, ठेगाना:का.म.पा- १०, नयाँ बानेश्वर	४०७ जिल्ला डिभिजन सहकारी कार्यालय, काठमाडौं २०५५/१०/०३ दर्ता हुँदाको समयमा कार्यक्षेत्र काठमाडौं जिल्ला भित्र सीमित		
39.	नेशनल नमोबुद्ध बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लिमिटेड, काठमाडौं	५९५/०५७/०५८ मिति २०५७/०१/१६, डि.स.का. काठमाडौंको निर्णयानुसार दर्ता हुँदाको समयमा कार्यक्षेत्र काठमाडौं जिल्ला भित्र सीमित		

क्र.सं	सहकारी संस्थाको नाम ठेगाना	दर्ता नं./ स्थान र स्वीकृति मिति	संस्था दर्तामा संलग्न पदाधिकारीहरु	कैफियत
40.	शाक्य पुचः बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि. ठेगाना: ल.पु. म.न.पा.६. कतिवहाल	९४/०५६/५७ २०५७/३/२९ दर्ता गर्ने निर्णय दर्ता हुँदाको समयमा कार्यक्षेत्र लपुउनपा वडा नं. ६,९,१६,२१२२२		
41.	स्परिचुयल बचत तथा ऋण सहकारी संस्था, ठेगाना: ल.पु.म.न.पा. ११	८४९/०६७/०६८ २०६८/०१/१२, डि.स.का. ललितपुरको निर्णयानुसार दर्ता हुँदाको समयमा कार्यक्षेत्र लपुउनपा वडा नं. ६,११,१२,१८,१९		
42.	मुसीकोट भारले विद्युत सहकारी संस्था लि. ठेगाना: बाफिकोट-८, भारले रुकुम	१०७६/०७१/७२ डि.स.का.को मिति २०७२/२/२५ दर्ता हुँदाको समयमा कार्यक्षेत्र मुसीकोट नपा, छिवाङ्ग, स्यालापाखा ४, झुला, मग्मा, बोफिकोट, रुकुमकोट		
43.	राष्ट्रसेवक बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.ठेगाना: खलगा-१. रुकुम	६७३/०६८/०६९ मिति २०६८/६/१२ दर्ता हुँदाको समयमा कार्यक्षेत्र रुकुम जिल्ला भित्र सीमित		
44.	श्री कर्मचारी बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.ठेगाना: रामग्राम-३, नवलपरासी	१५७९/०५९/६० जि.स.का.को मिति २०५९/९/२३ को निर्णयानुसार दर्ता हुँदाको समयमा कार्यक्षेत्र रामग्राम नपा वडा नं. २, ३,४ र ५		

७.२.२ सहकारी संस्थाहरूको शाखा कार्यालय/सेवा केन्द्र विस्तारको स्वीकृति तथा संलग्न पदाधिकारीहरूको विवरण:

क्र. सं.	सहकारी संस्थाको नाम, ठेगाना दर्ता नं., स्थान र	सेवा केन्द्रको नाम, संख्या र स्वीकृति मिति	सेवाकेन्द्र स्वीकृतिमा संलग्न पदाधिकारीहरू	कैफियत
1.	शिव शिखर बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लिमिटेड भक्तपुर, दर्ता नं. ५८८/०६९/०७० मिति २०६९/६/२८	नवलपरासी (कावासोति/ गैडाकोट/ बर्दघाट), बर्दिया (मधुवन, गुलरीया, बाँसगढी), कैलाली (लम्कीचुहा, कञ्चनपुर-वेलौरी), डोटी-(दिपायल सिलगढी, धादिङ्ग(लिलाकण्ठ र रोराङ्ग गाउँपालिका) चितवन (इच्छाकामना गा.पा. र भरतपुर न.पा) गोरखा (गोरखा न.पा) मकवानपुर (मनहरी नगरपालिका र थाहा नगरपालिका) वाग्लुङ्ग (वुर्तिवाड) लमजुङ्ग (वेसिशहर न.पा) रुपन्देही (सैनामैना न.पा) कपिलवस्तु (वाँडगंगा) संस्थाले २३ स्थानमा सेवाकेन्द्र संचालन गरेको देखिएको) स्वीकृत मिति: २०७८/१०/७	शा.अ. सन्देश प्र. जोशी, रजिष्ट्रार टोकराज पाण्डे	
2.	आइएमई को अपरेटिभ सर्भिस लिमिटेड, ठेगाना: कान्तिपथ २९, काठमाण्डौ, दर्ता नं. ३५८८ मिति २०६७/९/२३	काठमाण्डौ एयरपोर्ट, बसपार्क, बालाजु, न्यूरोड, सातदोबाटो ललितपुर, नारायणगढ चितवन, विराटनगर मोरङ्ग, पोखरा कास्की, दाङ्ग घोराही, जनकपुर धनुषा, नेपालगञ्ज बाँके, वाग्लुङ्ग, लहान सिराहा, बुटवल रुपन्देही, विरगञ्ज पर्सा, हेटौँडा, मकवानपुर मिति २०७६/०४/१९ र कलंकी, भक्तपुर-१, कैलाली-१, सुनसरी-१), को स्वीकृत मिति २०७०/१०/२३ गरी जम्मा १४ वटा	शाखा अधिकृत रघुवंश कँडेल र सन्देश प्रसाद जोशी	

क्र. सं.	सहकारी संस्थाको नाम, ठेगाना दर्ता नं., स्थान र	सेवा केन्द्रको नाम, संख्या र स्वीकृति मिति	सेवाकेन्द्र स्वीकृतिमा संलग्न पदाधिकारीहरू	कैफियत
3.	अैंचो पैचो बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लिमिटेड, ठेगाना: कालिमाटी-१३, काठमाण्डौं, दर्ता नं. १५	शंखरापुर काठमाण्डौं, मध्यपुर थिमि, भक्तपुर, संख्या: २ वटा स्वीकृत मिति: २०७८/०३/१८	मेनुका घिमिरे, का.अ. सुरेन्द्रराज पौडेल (उप रजिष्ट्रार), सन्देश प्रसाद जोशी, शाखा अधिकृत, लीला प्रसाद शर्मा रजिष्ट्रार	
4.	एसएनएस को-अपरेटिभ लिमिटेड, ठेगाना: काठमाण्डौं-२२, काठमाण्डौं दर्ता नं. २७८८/०६६/०६७ (२०६६/०९/२२)	काठमाडौं-कोटेश्वर, ललितपुर-कुमारीपाटी, पर्षा- विरगञ्ज, कास्की-पोखरा, रुपन्देही-बुटवल स्वीकृत मिति २०७६/०९/०३ काठमाडौं-सुन्दरीजल, बुढानीलकण्ठ, टोखा, मुलपानी, चन्द्रागिरी, स्वयम्भू, कपन, बानियाटार, दरबारमार्ग, लाजिम्पाट, सिनामंगल, सुकेधारा, बागबजार, बालुवाटार, साँखु, बालाजु, काँडाघारी, मनामनगर तारकेश्वर, रुपन्देही-कञ्चन गाउँपालिका, मकवानपुर-हेटौडा, धनुषा- जनकपुरधाम, भक्तपुर-कौशलटार, बालकोट कटुन्जे, चागुनारायण, टिकाथली नवलपुर- कावसेती, ललितपुर- ईमाडोल, भैसेपाटी, खुमलटार, लुभु, मंगलबजार झम्विसखेल, पुल्चोक, चापागाउँ, बाग्लुङ-बाग्लुङ् बजार, सुनसरी- धरान, सिन्धुपाल्चोक तातोपानी । काठमाडौं-न्यूरोड, चितवन-टाँडी, तनहुँ-दमौली, काभ्रे, काठमाडौं-कालिमाटी, सुनसरी-ईनरुवा, दाङ्ग-देउखुरी, नवलपरासी बर्दघाट, झापा दमक, भन्द्रपुर । स्वीकृत मिति २०७८/१०/२८ जम्मा सेवाकेन्द्र संख्या: ५२	सन्देश प्रसाद जोशी-शाखा अधिकृत, उप रजिष्ट्रार शशि कुमार लम्साल, डा. टोकराज पाण्डे रजिष्ट्रार	

क्र. सं.	सहकारी संस्थाको नाम, ठेगाना दर्ता नं., स्थान र	सेवा केन्द्रको नाम, संख्या र स्वीकृति मिति	सेवाकेन्द्र स्वीकृतिमा संलग्न पदाधिकारीहरू	कैफियत
5.	किसान बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लिमिटेड, ठेगाना: गैडाकोट न.पा. ८, दर्ता नं.४१/०५२/५३ मिति २०५३/२/१	विजयनगर, मुकुन्दपुर, सहज, जनमुखी, देवज्योती, पिठौली, सम्वृद्धि, पन्चवटी, अरुङ्खोला, सर्दी, सप्तगण्डकी, सम्वृद्धि भरतपुर हिमचुली, हर्कपुर, अमरापुरी, पञ्चदृष्टि, कावासोती, विष्णुनगर, कुनाको, भविष्यनिर्माण, दुम्कीबास, नारायणगढ, सप्तगण्डकी, सौहाद्र संख्या: २४ स्वीकृत मिति: २०७८/३/३० को पत्रबाट १० वटाको स्वीकृत	शा.अ. सन्देश प्र.जोशी उप-रजिष्ट्रार सुरेन्द्र राज पौडेल रजिष्ट्रार लिला प्रसाद शर्मा	
6.	किसान बहुउद्देश्यीय स.सं.लिमिटेड, ठेगाना: लम्कीचुहा न.पा. १ दर्ता नं. ४/२२/०५२/५३ (२०५२/०७/१७)	दोधारा, जोशिपुर, भजनी, मुसरीया, दरख, सुखट, हसुलिया, धनगढी, मालाखेती, अत्तरीया, स्वीकृत मिति: २०७१/०५/१८ कञ्चनपुरको कञ्चनपुर न.पा र वेगलौरी, वैतडीको पाटन, मंगलसेनको अछाम, डोटीको शिखर स्वीकृत मिति: २०७८/०८/०७ कैलाली धनगढीको मोति चोक, गौरीगंगा न.पा. राजिपुर स्वीकृत मिति: २०७७/१२/०९। कञ्चनपुर जिल्लाको चाँदनीदोधारा, डडेलधुराको अमरगढीमा मिति २०७८/०५/२५ सेवा सञ्चालन अनुमति डडेलधुराको आदिताल, कञ्चनपुरको पुनर्वास, कैलालीको गेटामा मिति २०७८/०४/१० मा थप सेवा केन्द्र स्वीकृत गरिएको । संख्या: ४१	खेमराज विष्ट (प्राचार्य), गोकुल प्रसाद बोहोरा -रजिष्ट्रार, धनगढी प्रदेश रजिष्ट्रारको कार्यालय	
7.	गणेशमान सिंह मेमोरियल स्वास्थ्य सहकारी संस्था लिमिटेड,	काठमाडौँ-दक्षिणकाली, चाल्नाखेल, बालाजु, नयाँ बानेश्वर, चण्डोल । (भक्तपुर- मध्यपुर ठिमी)	मेनुका घिमिरे- कानून अधिकृत, सन्देश प्रसाद जोशी-	

क्र. सं.	सहकारी संस्थाको नाम, ठेगाना दर्ता नं., स्थान र	सेवा केन्द्रको नाम, संख्या र स्वीकृति मिति	सेवाकेन्द्र स्वीकृतिमा संलग्न पदाधिकारीहरू	कैफियत
	ठेगाना: महालक्ष्मीस्थान ललितपुर, दर्ता नं. १०७२/०७०/०७१	संख्या: ६ स्वीकृत मिति: २०७८/०३/१८	शाखा अधिकृत, सुरेन्द्र प्रसाद पौडेल, लिला प्रसाद शर्मा	
8.	जेविल्स सहकारी लि. ठेगाना: नुशा मार्ग, न्यूरोड, धर्मपथ काठमाडौं दर्ता नं. ३७६/०५१/५२	का.म.पा बौद्ध-६, चितवन भरतपुर महानगरपालिका-१, गोरखा नगरपालिका-६, कास्की पोखरा महानगरपालिका-४ संख्या: ४ स्वीकृत मिति: २०७७/१२/२३	सन्देश जोशी-शाखा अधिकृत, सुरेन्द्रराज पौडेल, उप-रजिष्ट्रार, डा. टोकराज पाण्डे रजिष्ट्रार	
9.	तुलसी बहुमुखी सहकारी संस्था लिमिटेड, ठेगाना: विराटनगर म.न.पा. २, मोरङ दर्ता नं. ४१७/०५२/०५३	झापा-दमक, उदयपुर-गाईघाट, सर्लाही (संस्था दर्ताकै बखतमा) र धरान, धनुषा-जनकपुर, ईलाम, सिराहा, संखुवासभा । स्वीकृत मिति: २०७७/०६/१२ संख्या: ५	सन्देश जोशी-शाखा अधिकृत, सुरेन्द्रराज पौडेल, उप-रजिष्ट्रार, डा. टोकराज पाण्डे रजिष्ट्रार	
10	द सहारा लोन सेविंग्स को-ऑपरेटिभ सोसाईटी लिमिटेड, ठेगाना: मलंगवा, सर्लाही, दर्ता नं. ०१/०५०/०५१	२०७७/०४/२३ मा स्वीकृती-सर्लाही जिल्ला रामनगर गाउँपालिका, गडहिया-१, सर्लाही धनकवल र हरिपूर्वा-१, २०७७/०९/२० मा राजविराज लालबन्दी, कटाहारी, कमलामाई, निजगढ, सिमरा, बर्दिवास संख्या: १७	सन्देश प्रसाद जोशी-शाखा अधिकृत, सुरेन्द्रराज पौडेल, उप-रजिष्ट्रार, डा. टोकराज पाण्डे-रजिष्ट्रार,	
11	नवजीवन सहकारी संस्था लिमिटेड, ठेगाना: धनगढी उ.म.न.पा. ४, कैलाली, दर्ता नं. ३०७/०४९/५०	चौमाला, दसुलिया, राजापुर) नयाँ बानेश्वर, कञ्चनपुर फलवास, डडेलधुरा अमरगढी संख्या: ६ स्वीकृत मिति: २०७६/०५/२५	सन्देश प्रसाद जोशी-शाखा अधिकृत, शशि कुमार लम्साल, रजिष्ट्रार, डा. टोकराज पाण्डे-रजिष्ट्रार	
12	नवप्रतिभा बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लिमिटेड, ठेगाना: मध्यविन्दु न.पा.-१०, मारुडोला, नवलपरासी	नवलपरासी-मध्यविन्दु, चोरमारा सुस्ता पश्चिमको प्रतापुर, पाल्पा-४ वटा, रुपन्देही-२, चितवन-२ संख्या: १०	सन्देश प्रसाद जोशी-शाखा अधिकृत, सुरेन्द्रराज पौडेल उप	

क्र. सं.	सहकारी संस्थाको नाम, ठेगाना दर्ता नं., स्थान र	सेवा केन्द्रको नाम, संख्या र स्वीकृति मिति	सेवाकेन्द्र स्वीकृतिमा संलग्न पदाधिकारीहरू	कैफियत
	द.नं.६७/०५४/०५५	स्वीकृत मिति:	रजिष्ट्रार, टोकराज पाण्डे-रजिष्ट्रार	
13	नागरिक बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लिमिटेड, ठेगाना: सुस्ता गा.पा.-१ रुपौलिया, नवलपरासी, दर्ता नं: ३७७/०६६/६७	सुस्ता-१ बरुवा, सुस्ता-२ कुडीया, विनय त्रिवेणी-७ रानीनगर संख्या: ६ स्वीकृत मिति:	कानून अधीकृत श्री मेनुका घिमिरे, उप रजिष्ट्रार खिमानन्द आचार्य, रजिष्ट्रार श्री रुद्र प्रसाद पण्डित	
14	नेपाल सहकारी वित्तीय संस्था लिमिटेड ठेगाना: नयाँबानेश्वर १०, काठमाण्डौ दर्ता नं. २४०/०४९/०५०	झापा, सुनसरी, मोरङ्ग, पर्सा, सर्काही, भक्तपूर, ललितपूर, चितवन, कास्की, लमजुङ्ग, रुपन्देही, सुर्खेत, कैलाली संख्या: १३ स्वीकृत मिति: २०७७/०१/३०	सन्देश प्रसाद जोशी-शाखा अधीकृत, सुरेन्द्रराज पौडेल उप रजिष्ट्रार, टोकराज पाण्डे रजिष्ट्रार	
15	नेपाल सहकारी संस्था लिमिटेड, बागबजार काठमाण्डौ दर्ता नं. १५५/०५१/०५२	सेवाकेन्द्र: न्यूरोड संख्या: १ स्वीकृत मिति:	नभेटिएको	
16	प्रभु को-अपरेटिभ सर्भिस बचत तथा ऋण सहकारी संस्था ठेगाना: का.म.न.पा २६, दर्ता नं. ३६३\०५१\०५२	स्वीकृति दिएको १८ वटा मध्ये २ वटा मात्र सञ्चालनमा चावहिल, भक्तपूर, ललितपूर, बालुवाटार, नेपालगञ्ज, कैलाली, किर्तिपुर, चितवन, पोखरा, वेनी, न्यूरोड, बाग्लुङ्ग, झापा, पर्सा, सुर्खेत, बाग्लुङ्ग, अर्घाखाँची, रुपन्देही	फाईल नभेटिएको	
17	मस्युड्दी बहुउद्देश्यीय सहकारी सस्था लिमिटेड, ठेगाना: ईच्छाकामना दर्ता नं. १९०	फिस्लिग संख्या: १ स्वीकृत मिति: २०७८/३/१८	शा.अ. सन्देश प्रसाद जोशी, का.अ. मेनुका घिमिरे, उपरजिष्ट्रार सुरेन्द्रराज पौडेल, रजिष्ट्रार लिला प्रसाद शर्मा	

क्र. सं.	सहकारी संस्थाको नाम, ठेगाना दर्ता नं., स्थान र	सेवा केन्द्रको नाम, संख्या र स्वीकृति मिति	सेवाकेन्द्र स्वीकृतिमा संलग्न पदाधिकारीहरू	कैफियत
18	श्री सेविंग्स एण्ड क्रेडिट को-ओपरेटीभ सोसाइटी, ठेगाना: मलंगवा, सर्लाही दर्ता नं २/०५१/०५२	लालबन्दी, इश्वरपुर, जलेश्वर, गरुडा, लहान, इनरुवा, वीरगंज, बरहथवा, जनकपुर, गौर, मित्रैया, इटहरी, विराटनगर, सिनामंगल संख्या: १४ स्वीकृत मिति:		
19	विकु बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि. ठेगाना: गैडाकाटे न.पा.-८ दर्ता नं ०१/०४९/५०	कालीगण्डकी, भैसाखोरी, हर्कपुर, मालपुर गर्दिकुरी, अमरापुरी, कावासोती, श्रीगणेश, रजहर, हिमकिरण, मवलुम्बिनी, चोरमारा, मेलमिलाप, दलदले, प्रगतिनगर, गरिमा, नवजागरण, दियालो, जनकल्याण, अरुणखोला, शरदगौरी, पूजा, कोल्हुवा, स्वागत, सिलान्यास संख्या: २४ स्वीकृत मिति: २०७८/६/१०	१.शरद, गौरी, स्वागत र पूजा सहकारीसँग एकीकरणबाट सेवा केन्द्र थप गरेका पदाधिकारीमा शा.अ. सन्देश प्रसाद जोशी, उप-रजिष्ट्रार सुरेन्द्र प्रसाद पौडेल र रजिष्ट्रार लिला प्रसाद शर्मा २.शा.अ. सन्देश प्रसाद जोशी, उपरजिष्ट्रार शशि कुमार लम्साल, रजिष्ट्रार टोकराज पाण्डेले एक वटा सेवा केन्द्र र २. ५ वटा सेवा केन्द्र थप शा.अ.सन्देश प्रसाद जोशी, उपरजिष्ट्रार सुरेन्द्रराज पौडेल, रजिष्ट्रार लिला प्रसाद शर्मा	
20	कृषि विकास बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लिमिटेड	बुढानिलकण्ठ, फर्पिग, शेषमती, पञ्चेटार, साँखु		

क्र. सं.	सहकारी संस्थाको नाम, ठेगाना दर्ता नं., स्थान र	सेवा केन्द्रको नाम, संख्या र स्वीकृति मिति	सेवाकेन्द्र स्वीकृतिमा संलग्न पदाधिकारीहरू	कैफियत
	ठेगाना: कुमारीपाटि, ललितपुर दर्ता नं. ६९			
21	श्री लालीगुराँस बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लिमिटेड ठेगाना: ललितपुर-३, पुलचोक दर्ता नं: ७५\०५४\०५५	न्यूरोड, नयाँ बजार, माहाराजगंज, सिरानचोक गोर्खा, सूर्यविनायक भक्तपुर, भक्तपुर, पर्सा, चितवन, पोखरा, हेटौडा संख्या: ९ स्वीकृत मिति: १२/९/२०७६	शा.अ. सन्देश प्रसाद जोशी, उ.र. सुरेन्द्रराज पौडेल, रजिष्ट्रार डा. टोकराज पाण्डे	
22	समृद्ध नेपाल कृषि सहकारी संस्था लिमिटेड, बेथानचोक -२ काभ्रे दर्ता नं. ३९४७/०६८/६९	बनेपा, नक्साल, चापागाउँ, कैलाली अतरीवा, भजनी, सखड लम्बी, सुर्खेत बिरन्द्रनगर, जुम्ला, कोहलपुर, दाङ, पोखरा, हेटौडा, जनकपुर, इटहरी, मोरङ बेलबारी, धनकुटा, बिर्तामोड संख्या: १८ स्वीकृत मिति: २०७७।९।२३		
23	सहारा मल्टिपर्पस को-ऑपरेटिभ सोसाईटी लिमिटेड ठेगाना: मलंगवा, सर्लाही दर्ता नं. ४१/३४/(४२३)	सर्लाहीको पर्सा, गोरेता, हरिवन, बरयवा, महतोरीको गोशाला, बारको निजगठ र कोलबी सिमरा, मकवानपुरको हेटौडा, चितवन, रौतहटको कटहरीया संख्या: १०	झलकराम अधिकारी (रजिष्ट्रार), खिमानन्द आचार्य (उपररजिष्ट्रार), सन्देश जोशी (शाखा अधिकृत)	
24	सिटी एक्सप्रेस बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लिमिटेड, ठेगाना: घन्टाघर ३१. काठमाण्डौ दर्ता नं. २४५४/०६६/६७	धनुषा, चितवन, कास्की, दाङ, सुर्खेत, सुनसरी वा मोरङ (यसअघिअर्घाखाचि-सन्धखर्क, गुल्मि-वामिटक्सार, बागलुङ-हटिया, काठमाण्डौ-गोश्वनु र रुपन्देहि-बुटवलमा रहेका) संख्या: १२ स्वीकृत मिति: २०७६/०९/०३	शा.अ. सन्देश प्रसाद जोशी, उ.र. शशि कुमार लम्साल, रजिष्ट्रार टोकराज पाण्डे	
25	सिल्लादेवी कृषि सहकारी संस्था लिमिटेड,	काभ्रे-बनेपा, मोरङ, धनगढी, चितवन, दमौली, बागवजार, काठमाण्डौ, बिरगंज, बुटवल, बर्दिबास	शा. अ. सन्देश प्रसाद जोशी, उ.र: सुरेन्द्र राज पौडेल,	

क्र. सं.	सहकारी संस्थाको नाम, ठेगाना दर्ता नं., स्थान र	सेवा केन्द्रको नाम, संख्या र स्वीकृति मिति	सेवाकेन्द्र स्वीकृतिमा संलग्न पदाधिकारीहरू	कैफियत
	ठेगाना: भक्तपुर दर्ता नं. ५६४/०६९/०७०	संख्या: ९ स्वीकृत मिति: २०७८/०५/०३	रजिष्ट्रार लिला प्रसाद शर्मा	
26	पशुपति बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लिमिटेड ठेगाना: कुमारीपाटी ललितपुर दर्ता नं. ६/५५/५६	जमल, गह्याघर, भक्तपुर, डिल्लिवजार संख्या: ४		
27	नेपाल बचत तथा ऋण केन्द्रीय सहकारी संघ लिमिटेड, ठेगाना: काठमाण्डौ-३२, दर्ता नं. ३२९/०५०/०५१	कलंकी, न्युरोड, चावहिल, लगनखेल, गोंगबु, ठिमी, बनेपा, नारायणगढ, पोखरा, बेशीशहर, धादिङ्गवेशी, विरगन्ज, हेटौँडा, इटहरी, दमक, चरिकोट, मन्थली लगायत देशभरी फिल्डअफिसहरू रहेको तर विभागबाट स्वीकृती नलिएको । संख्या: ३९ स्वीकृत मिति:		
28	लालिगुराँस बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लिमिटेड, पुलचोक, ललितपुर दर्ता नं. ५९/०५/०५७ मिति २०५६/०५/१८ जिल्ला सहकारी कार्यालय, ललितपुर	काठमाण्डौ जिल्लाको न्युरोड, नयाँबजार, महाराजगंज, गोरखा जिल्लाको सिरानचोक गाउँपालिका, भक्तपुर जिल्लाको सूर्यविनायक, चितवन जिल्लाको भरतपुर, पर्सा, कास्की जिल्लाको पोखरा र मकवानपुर जिल्लाको हेटौँडा संख्या : ९	मिति २०७६/१२/०९ को विभागिय स्वीकृति अनुसार	
29	आईडियल यमूना हाम्रो बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि. दर्ता नं. ७९/०५४/५५ मिति: २०५५/०९९०६, डिभिजन सहकारी कार्यालय ललितपुरमा "हाम्रो सगरमाथा बहुउद्देश्यीय	क. एकीकृत हुनु पूर्वको आइडियल यमूना बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लिमिटेडको सेवाकेन्द्रहरू: सुकेधारा, बौद्ध गंगवु, नयाँबजार, सितापाइला स्वयम्भु, अनामनगर, हात्तिगौडा, थलि, चाँगुनारायण मुलपानि, काँडाघारि सल्लाघारि, इमाडोल संख्या : १२	मिति २०८०/०२/०९ को विभागिय स्वीकृति अनुसार सहकारी विभागको मिति २०८०/०२/०९ मा संस्था एकीकरण हुँदा स्वीकृत	

क्र. सं.	सहकारी संस्थाको नाम, ठेगाना दर्ता नं., स्थान र	सेवा केन्द्रको नाम, संख्या र स्वीकृति मिति	सेवाकेन्द्र स्वीकृतिमा संलग्न पदाधिकारीहरू	कैफियत
	सहकारी संस्था लि. को नाममा दर्ता		विनियम, २०८० अनुसार	
		ख. एकीकृत हुनु पूर्वको हाम्रो सगरमाथा बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि. को सेवाकेन्द्रहरू : सोहखुटे, स्वयम्भु, मनमैजु नेपालटार, गोगबु, लगनखेल, सितापाइला, बाफल, बलम्बु, भकुण्डेबेसी, गठाघर, कोटेश्वर, जोरपाटी, चरौडी धादिङ, बनेपा, भिमाद तनहुँ, दमौलि तनहुँ, बसुन्धरा, कलंकी, बर्दिबास, धनगढि, बन्दीपुर, सुर्खेत, नेपालगञ्ज, र झापा संख्या : २४		
		(ग) एकीकृत हुनु पूर्वको तपाईं हाम्रो बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि. को सेवाकेन्द्रहरू: १. नैकाप कलंकी संख्या : २		
		(घ) एकीकृत हुनु पूर्वको नागरिक कल्याण बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि. को सेवाकेन्द्रहरू: न्युरोड, बालाजु, कालिमाटि, नयाँ बानेश्वर, थानकोट र बौद्ध संख्या : ६		
		(ङ) एकीकृत हुनु पूर्वको घेदुङ्ग बहुउद्देश्यीय संस्था लिमिटेडको सेवा केन्द्रहरू: १. चुच्चेपाटि सेवा केन्द्र संख्या : १ जम्मा सेवा केन्द्र: ४५ वटा		
30	नवजागरण बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि. दर्ता नं. ३५२/०५५/०५६	धोवी सेवा केन्द्र, लिखु तामाकोशी संख्या : १		

क्र. सं.	सहकारी संस्थाको नाम, ठेगाना दर्ता नं., स्थान र	सेवा केन्द्रको नाम, संख्या र स्वीकृति मिति	सेवाकेन्द्र स्वीकृतिमा संलग्न पदाधिकारीहरू	कैफियत
31	मसूर्याडिद बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लिमिटेड दर्ता नं. १९०/०५७/५८ मिति २०५७/११/०९	दारे चोक-९ फिस्लिङ्ग सहकारी प्रशिक्षण तथा डिभिजन कार्यालय चितवनको मिति २०७२/०३/२९ को निर्णयानुसार		
32	नेशनल नमोबुद्ध बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लिमिटेड दर्ता नं. ५९५/०५७/०५८ दर्ता मिति २०५७/०१/१६	वसुन्धारा, न्यूरोड, चावहिल, स्वयम्भू, कोटेश्वर संख्या : ५		
33	सुमेरु बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि. दर्ता मिति: २०५७/०४/०४, सहकारी विभाग, ललितपुर	मिति २०७०/०३/३ डिभिजन सहकारी कार्यालयको पत्र अनुसार काठमाण्डौ र भक्तपुर जिल्लामा एक एक वटा सेवा केन्द्र खोल्न स्वीकृति दिएको।		
34	ओरेण्टल को-अपरेटिभ लिमिटेड २०५३/१२/२० मा जिल्ला सहकारी कार्यालय (हाल डिभिजन सहकारी कार्यालय) काठमाण्डौ	मिति २०६६/१०/२५ देखि २०६६/१०/२७ सम्मको अनुगमन प्रतिवेदन अनुसार नेपालगंज, पोखरा, धनुषा, विरगंज, इटहरी, मैतीदेवी, साँखु, ललितपुर, भक्तपुर, विराटनगर, स्याङ्जामा शाखा कार्यालय रहेको संख्या : ११		
35	गोरखा सेभिङ्ग एण्ड क्रेडिट को-अपरेटिभ लि. ललितपुर-१४ द.नं.७७/०५४/५५ मिति २०५४/११/०८	सहकारी विभागको मिति २०७०/११/१४ को निर्णयानुसार काठमाडौं र भक्तपुरमा २/२, कास्की, मोरङ्ग, ओखलढुंगा, चितवन, गुल्मी, काभ्रे, सुनसरी, खोटाङ्ग र संखुवासभामा १/१ वटा गरी १५ वटा सेवा केन्द्र स्वीकृति प्रदान	शा.अ. रघुवंश कँडेल	

७.२.३ सहकारी संस्थाहरूको कार्यक्षेत्र विस्तारको स्वीकृति तथा संलग्न पदाधिकारीहरूको विवरणः

क्र.सं.	सहकारी संस्थाको नाम, ठेगाना दर्ता नं. मिति र स्थान	कार्यक्षेत्र र कार्यक्षेत्र विस्तार, स्थान र स्वीकृति मिति	कार्यक्षेत्र विस्तारमा संलग्न पदाधिकारीहरू	कैफियत
1.	आईडियल यमूना हाम्रो बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि. दर्ता नं. ७९/०५४/५५ मिति: २०५५/०९/०६, डिभिजन सहकारी कार्यालय ललितपुरमा "हाम्रो सगरमाथा बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि. को नाममा दर्ता	संस्था दर्ता हुँदा ललितपुर जिल्लाकार्यक्षेत्र कायम भएको । २०५५/८/१० मा हाम्रो सगरमाथा बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि. लाई नेपाल अधिराज्यभर कार्यक्षेत्र विस्तार गर्न स्वीकृत ।		
2.	किसान बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लिमिटेड, ठेगाना: गैडाकोट न.पा. ८ दर्ता नं. ४९/०५२/५३ मिति २०५३/२/९	दर्ता हुँदा नवलपरासी जिल्ला को गैडाकोट गा.वि.स.मा सीमित भएकोमा मिति २०६७/९/२४ मा विनियम संशोधन गरी मुकुन्दपुर, अमरापुरी, रजहर र दिव्यपुरी गा.वि.स. थप । पुनः २०६६/१०/१३ को पत्रानुसार नवलपरासी, भरतपुर उप-म.न.पा., रत्न नगर न.पा., तनहुँ भर कायम भएको	२०७६/१०/१३ मा रजिष्ट्रार डा. टोकराज पाण्डे	
3.	आइएमई को-अपरेटिभ सर्भिस लिमिटेड, ठेगाना: कान्तिपथ २९, काठमाण्डौ, दर्ता नं: ३५८८ मिति २०६७/९/२३	दर्ता हुँदा का.म.पा वडा नं. २९,३,४ धापासी र गोगबुँ सीमित भएको । सहकारी विभागको मिति २०६९/४/२९ को सस्वीकृति बमोजिम जि.स.का., काठमाडौंको मिति २०६९/४/२२ को पत्रबाट विनियम संशोधन गरी नेपाल अधिराज्यभर कार्यक्षेत्र विस्तार गरेको	पत्रमा सही गर्ने वरिष्ठ सहकारी अधिकृत केशव बहादुर थापा	

क्र.सं.	सहकारी संस्थाको नाम, ठेगाना दर्ता नं. मिति र स्थान	कार्यक्षेत्र र कार्यक्षेत्र विस्तार, स्थान र स्वीकृति मिति	कार्यक्षेत्र विस्तारमा संलग्न पदाधिकारीहरू	कैफियत
4.	त्रैचो पैचो बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लिमिटेड, ठेगाना: कालिमटी-१३, काठमाण्डौ, दर्ता नं १५	मिति २०५०/४/८ मा दर्ता हुँदा काठमाडौं नगरपालिका भर कार्यक्षेत्र हुने गरी स्वीकृति दिएकोमा २०६०/२/१३ मा नेपाल अधिराज्यभर हुनेगरी स्वीकृत	कानून अधिकृत राजेन्द्र नेपाल	
5.	एसएनएस को-अपरेटिभ लिमिटेड, ठेगाना: काठमाण्डौ-२२, काठमाण्डौ दर्ता नं: २७८८/०६६/०६७ (२०६६/०९/२२)	सिल्भरभ्याली सहकारी संस्था सँग एकीकरण हुनु अघि का.म.मा. कार्यक्षेत्र भएकोमा एकीकृत पश्चात् नेपालभर कार्यक्षेत्र गरी स्वीकृत		
6.	किसान बहुउद्देश्यीय स.सं.लिमिटेड, ठेगाना: लम्कीचुहा न.पा.१ दर्ता नं. ४/२२/०५२/५३ (२०५२/०७/१७)	दर्ता हुँदा बलिया गाविस मात्र कार्यक्षेत्र रहेकोमा मिति २०६८/७/७ मा सहकारी विभागबाट कैलाली जिल्लाभरी कार्यक्षेत्र स्वीकृत		
7.	द सहारा लोन सेविंग्स को-ऑपरेटिभ सोसाईटी लिमिटेड, ठेगाना: मलंगवा, सर्लाही दर्ता नं. ०१/०५०/०५१ मिति २०५१/२/१३	दर्ता हुँदा सर्लाही जिल्लामात्र कायम भएकोमा क्रमशः नेपाल अधिराज्यभर कायम गर्ने भनी उल्लेख भएको		
8.	एस.एन.एस. को-अपरेटिभ सर्भिस लि., द.नं. २७८८/०६६/६७ मिति २०६६/९/२०	दर्ता हुँदा का.म.पा. वडा नं. २२ मात्र कार्यक्षेत्र भएकोमा मिति २०७७/५/१५ मा सिल्भरभ्याली बचत तथा ऋण सहकारी संस्था सँग एकीकरण पश्चात् नेपालभर कार्यक्षेत्र कायम गरेको ।		

क्र.सं.	सहकारी संस्थाको नाम, ठेगाना दर्ता नं. मिति र स्थान	कार्यक्षेत्र र कार्यक्षेत्र विस्तार, स्थान र स्वीकृति मिति	कार्यक्षेत्र विस्तारमा संलग्न पदाधिकारीहरू	कैफियत
9.	विक्रु बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि. ठेगाना: गैडाकाटेट न.पा.- ८ दर्ता नं. ०१/०४९/५० मिति २०५०/२/५	दर्ता हुँदा गैडाकोट गा.वि.स. मात्र कायम भएकोमा मिति २०५७/४/३ मा नवलपरासी जिल्लाभर कार्यक्षेत्र विस्तार ।		
10.	कृषि विकास बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लिमिटेड ठेगाना: कुमारीपाटि, ललितपुर दर्ता नं. ६९	काठमाण्डौ, भक्तपुर, धादिंग, गोरखा, तनहु, मकवानपुर, चितवन, कास्की, नवलपरासी, रुपन्देहि, कपिलवस्तु, काभ्रे, सिन्धुपाल्चोक, दोलखा, सिन्धुली, पर्सा, उदयपुर, सुनसरी, मोरग, भ:पा	रघुवंश कडेल, सुदर्शन प्रसाद ढकाल	
11.	समृद्ध नेपाल कृषि सहकारी संस्था लिमिटेड, ठेगाना: बेथानचोक -२ काभ्रे दर्ता नं. ३९४७/०६८/६९		शा.अ. सन्देश प्रसाद जोशी, उ.र. सुरेन्द्र राज पौडेल, रजिष्ट्रार डा. टोकराज पाण्डे	
12.	पशुपति बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लिमिटेड, (पशुपति बहुउद्देश्यीय फाइनेन्स सहकारी संस्था) कुमारीपाटि ललितपुर दर्ता नं. ६/५५/५६ दर्ता मिति २०५५/५/११	दर्ता भएको एक महिना नबित्दै मिति २०५५/५/२९ को साधारण सभाको निर्णय साथ नेपाल भर कार्यक्षेत्र विस्तारको लागि संस्थाले माग गरेकोमा नेपाल भर कार्यक्षेत्र हुने गरी मिति २०५५/६/२७ मा सहकारी विभागले पत्र पठाएको		
13.	श्री रोयल बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लिमिटेड दर्ता नं ३१० मिति: २०५५८०१८०९	मिति २०५५/०७/२५ को विभागीय निर्णयानुसार नेपाल अधिराज्यभर कार्यक्षेत्र बृद्धि		

क्र.सं.	सहकारी संस्थाको नाम, ठेगाना दर्ता नं. मिति र स्थान	कार्यक्षेत्र र कार्यक्षेत्र विस्तार, स्थान र स्वीकृति मिति	कार्यक्षेत्र विस्तारमा संलग्न पदाधिकारीहरू	कैफियत
14.	लालिगुराँस बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लिमिटेड, पुल्चोक, ललितपुर दर्ता नं. ५१/०५/०५७ मिति २०५६/०५/१८ जिल्ला सहकारी कार्यालय, ललितपुर	दर्ता हुँदा ललितपुर जिल्ला सीमित भएकोमा मिति २०७१/१/३ को निर्णयानुसार बागमति, नारायणी, लुम्बिनी अंचलभर कार्यक्षेत्र गप। (विस्तार भएको कार्यक्षेत्रको जिल्लाहरूमा बचत तथा ऋणको कारोबार गर्न नपाउने गरि कार्यक्षेत्र थप गरिएको।)		
15.	महर्षि बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लिमिटेड, रूपौलिया दर्ता नं. ३८७/०६६/०६७ डिभिजन सहकारी कार्यालय नवलपरासीको २०६६।९।१३ को निर्णयानुसार	कार्यक्षेत्र विस्तार सुस्ता: सुस्ता गा.वि.स वडा नं. १.२.३.५ विनय त्रिवेनी: त्रिवेनी गा.वि.स वडा नं. ६.७बर्दघाट न.पा. वडा नं. १५		
16.	गजेन्द्रमोक्ष बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि. दर्ता मिति २०६५/०४/२६ अनुसार गजेन्द्रमाले बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लिमिटेड दर्ता नं. २९५९०६५।०६६	कार्यक्षेत्र विस्तार: थप: गुठी सूर्यपुरा मिति २०६७/०४/२४ को डिभिजन सहकारी कार्यालय नवलपरासी को निर्णयानुसार		
17.	दोभान बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लिमिटेड मिति २०५८/०३/२६ दर्ता नं. १०३/०५८/०५९	कार्यक्षेत्र विस्तार २०७३ को साधारण सभाबाट पारित गरी कार्यक्षेत्र विस्तार गरी स्यालापाखा गा.वि.स. भरी र साविकको खत्तेगा गा.वि.स. वडा नं. १,२,८,९ र हालको		

क्र.सं.	सहकारी संस्थाको नाम, ठेगाना दर्ता नं. मिति र स्थान	कार्यक्षेत्र र कार्यक्षेत्र विस्तार, स्थान र स्वीकृति मिति	कार्यक्षेत्र विस्तारमा संलग्न पदाधिकारीहरू	कैफियत
		मुसिकोट न.पा भरी र स्यालापाखा गा.वि.स. कार्यक्षेत्र विस्तार गरेको।		
18.	मसूर्याडिद बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लिमिटेड दर्ता नं. १९०९०५७/५८ दर्ता मिति २०५७/११/०९	कार्यक्षेत्र विस्तार चितवन जिल्ला चण्डिभञ्ज्याङ्ग गा.वि.स ५ गोरखा जिल्ला ताप्लेजुङ्ग गा.वि.स. वडा नं. १ (विभागको मिति २०६२/१२ को निर्णयानुसार)		
19.	गोरखा सेभिङ्ग एण्ड क्रेडिट को-अपरेटिभ लि., ललितपुर-१४ दर्ता नं. ७७/०५४/५५ मिति २०५४/११/०८	सहकारी विभागको मिति २०५५/२/७ को निर्णयानुसार ल.पु. जिल्लाबाट नेपाल अधिराज्यभर कार्यक्षेत्र विस्तारको स्वीकृति	राजेन्द्र नेपाल	

७.२.४ सहकारी संस्थाहरूको एकीकरणको स्वीकृति तथा संलग्न पदाधिकारीहरूको विवरण:

क्र. सं.	सहकारी संस्थाको नाम, ठेगाना दर्ता नं./ मिति	एकीकरण भएका संस्थाहरू	एकीकरण स्वीकृत भएको मिति	एकीकरण हुँदाको वखत संलग्न पदाधिकारी	कैफियत
१.	शिवशिखर कृषि सहकारी संस्था लि. द.नं.५८८/०६९/ ७० दर्ता मिति: २०६९/६/२८	शिव शिखर कृषि सहकारी संस्था लि. र शिखरदीप बहु उद्देश्यीय सहकारी संस्था लि. एकीकरण भई शिव शिखर बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि. कायम गरिएको ।(गोर्खा दिप र शिखर सहकारी संस्था एकीकरण भै शिखरदीप भएको — जसको फाइल उपलब्ध नभएको)	२०७७/३/२८ (एकीकरणको लागि पेश भएको साधारण सभाको प्रस्तावको फोटोकपी ३ किसिमको संलग्न भएको)		
२.	आईडियल यमूना हाम्रो बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि. दर्ता नं: ७९\०५४\५५ दर्ता मिति: २०५५\०९\०६	(क) निम्न संस्थाहरू एकीकरण भई हाम्रो सगरमाथा बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लिमिटेड कायम भएको: सगरमाथा सहकारी संस्था लिमिटेड, हिमशिखर बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लिमिटेड,स्वयम्भु डल्लु बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लिमिटेड, शुभलक्ष्मी बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लिमिटेड, मेगा बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लिमिटेड, हाम्रो गाउँ बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लिमिटेड, हौसला बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लिमिटेड, जनता बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लिमिटेड, भ्याली बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लिमिटेड	मिति २०७९/०३/०९ को विभागीय स्वीकृतिले मिति २०७९/०५/१० को डिभिजन सहकारी कार्यालयको निर्णयानुसार।		
		(ख) निम्न संस्थाहरू एकीकरण भई हाम्रो सगरमाथा बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लिमिटेड नाम कायम भएको:	मिति २०७२\१०\०९ को विभागीय स्वीकृतीले मिति		

क्र. सं.	सहकारी संस्थाको नाम, ठेगाना दर्ता नं./ मिति	एकीकरण भएका संस्थाहरू	एकीकरण स्वीकृत भएको मिति	एकीकरण हुँदाको वखत संलग्न पदाधिकारी	कैफियत
		हाम्रो सगरमाथा बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लिमिटेड, जनउत्थान कृषी सहकारी संस्था लिमिटेड, कृयाशील महिला बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लिमिटेड, ऊँ शान्ति बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लिमिटेड	२०७२/११/११ को डिभिजन सहकारी कार्यलयको निर्णयानुसार		
		(ग) निम्न संस्थाहरू एकीकरण भई हाम्रो सगरमाथा बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लिमिटेड नाम कायम भएको: हाम्रो सगरमाथा बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लिमिटेड, दौतरी बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लिमिटेड, सीपमूलक बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लिमिटेड, सदाबहार सृजनशील कृषि सहकारी संस्था लिमिटेड, सर्वोदय बहुमुखी सहकारी संस्था लिमिटेड, लालिगुराँस बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लिमिटेड, कामाक्षा सम्बृद्धि बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लिमिटेड	मिति २०७८/०५/२८ को विभागीय निर्णयानुसार		
		(घ) निम्न संस्थाहरू एकीकरणभई आइडियल यमूना हाम्रो बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लिमिटेड कायम भएको : हाम्रो सगरमाथा बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लिमिटेड, आइडियल यमूना बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लिमिटेड, नागरिक कल्याण बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लिमिटेड, तपाईं हाम्रो बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लिमिटेड, घेदुङ्ग	मिति २०८०/०२/२८ को विभागीय निर्णयानुसार		

क्र. सं.	सहकारी संस्थाको नाम, ठेगाना दर्ता नं./ मिति	एकीकरण भएका संस्थाहरू	एकीकरण स्वीकृत भएको मिति	एकीकरण हुँदाको वखत संलग्न पदाधिकारी	कैफियत
		बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लिमिटेड			
३.	नेशनल नमोबुद्ध बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लिमिटेड, दर्ता नं. ५९५/०५७/५८ दर्ता मिति २०५७/०९/१६	क. निम्न संस्थाहरू एकीकरण भै नेशनल नमोबुद्ध बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि. कायम भएको : नेशनल गोर्खा सेभिङ्ग एण्ड क्रेडिट को-अपरेटिभ लिमिटेड, नमोबुद्ध बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लिमिटेड, गौतमबुद्ध बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लिमिटेड, कोशिश बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लिमिटेड, गोल्डक्वाइन बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लिमिटेड, सुपरस्टार बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लिमिटेड, टुल्खा चेली बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लिमिटेड	मिति २०७२/०३/०७ मा बसेको एकिकृत विशेष साधारण सभाको निर्णय बमोजिम एकीकरण भई नेशनल नमोबुद्ध बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लिमिटेड कायम रहेको।		
		नेशनल नमोबुद्ध बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि. र सदिक्षा बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लिमिटेड, का.म.न.पा-२६ (दर्ता नं. १८२०) एकीकरण भै नेशनल नमोबुद्ध बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लिमिटेड कायम भएको	मिति २०७९/०३/१२ को भुमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालय, वाग्मी प्रदेशको निर्णयानुसार		
४.	कान्तिपुर फाइनान्स सहकारी संस्था लि, ठेगाना- का म न पा बडा न ३४, दर्ता न- २२४,	निम्न संस्थाहरू विच एकीकरण भै कान्तिपुर सेभिङ्ग एण्ड क्रेडिट को-अपरेटिभ लि. कायम भएको कान्तिपुर सेभिङ्ग एण्ड क्रेडिट को-अपरेटिभ लि. मिनभवन काठमाण्डौ, सगरमाथा सहकारी संस्था लि.	मिति २०७८/९/९ मा विभागीय स्वीकृतिले एकीकरण		

क्र. सं.	सहकारी संस्थाको नाम, ठेगाना दर्ता नं./ मिति	एकीकरण भएका संस्थाहरू	एकीकरण स्वीकृत भएको मिति	एकीकरण हुँदाको वखत संलग्न पदाधिकारी	कैफियत
	दर्ता मिति- २०५३/८/३०, सहकारी विभाग	कुपण्डोल, ललितपुर, मेरीगोल्ड बचत तथा ऋण सहकारी संस्थालि हेटौडा, मकवानपुर, कुटिर बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि. कोटेश्वर, काठमाण्डौ ।			
५.	किसान बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लिमिटेड, नवलपरासी द.नं. ४१/०५२/५३ २०५३/०२/०१	यस किसान बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लिमिटेडसँग निम्न २४ वटा संस्थाहरू एकिकरण भएको : पञ्चकन्या बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि., भूकुटी कागज कारखानामा कार्यरत कर्मचारीहरूको संगठन, अन्नपूर्ण बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि., जनमुखी बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि., पञ्चदृष्टि बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि., कावासोती बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि., संवृद्धि बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि., हिमचुली बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि., नाको बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि., पञ्चवटी सामाजिक महिला उद्यमी सहकारी संस्था लि., नवअरुण बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि., श्रमिक सहयोगी बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि., पूर्णिमा कृषि सहकारी संस्था लि., माछापुच्छ्रे बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि., तीनचुली बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि., भविष्य निर्माण बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि., नव जनभावना बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि., देवज्योति कृषि सहकारी संस्था लि., समृद्धि बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि., किर्तिपुर बचत	मिति २०५८/०९/३० देखि मिति २०७६/१०/३० सम्म	सहकारी अधिकृत वासुदेव भट्टराई २०७३.३.१९ रजिष्ट्रार डा. टोकराज पाण्डे मिति २०७६/१०/१३	

क्र. सं.	सहकारी संस्थाको नाम, ठेगाना दर्ता नं./ मिति	एकीकरण भएका संस्थाहरु	एकीकरण स्वीकृत भएको मिति	एकीकरण हुँदाको वखत संलग्न पदाधिकारी	कैफियत
		तथा ऋण सहकारी संस्था लि., सप्तरी बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि., सौहार्द बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि., सहज स्वास्थ्य सहकारी संस्था लि. र सप्तगण्डकी कृषि सहकारी संस्था लि. एकीकरण गरेको			
६.	आईएमई बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लिमिटेड दर्ता मिति डि.स.का. काठमाण्डौ २०६७/०९/२३,	वालवाङ्ग बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि. (हाल परिवर्तित नाम जिएमई बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.) र आईएमई बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि. को एकीकरण भएको।	२०७९।८।१३		
७.	किसान बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि., लम्की, कैलाली २०५२/७/१७ मा दर्ता भएको	किसान बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि., गणेशबाबा महिला जागृती बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था र सर्वेश्वर कृषि सहकारी संस्था लि. एकीकरणको प्रक्रिया अघि बढेकोमा किसान बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था र गणेशबाबा महिला जागृती बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था वीचमात्र भएको। सर्वेश्वर को किन भएन र अहिलेको अवस्था के हो? स्पष्ट नभएको।	एकीकरणको लागि स्वीकृति मिति २०७९/७/२	पूर्व स्वीकृति शा.अ.सन्देश प. जोशी, उप-रजिष्ट्रार सुरेन्द्र राज पौडेल, रजिष्ट्रार ... स्वीकृत : शा.अ. निरोज घिमिरे, उप- रजिष्ट्रार टोल राज उपाध्याय, कानून अधिकृत मेनुका घिमिरे, उप- रजिष्ट्रार खिमानन्द आचार्य, रजिष्ट्रार ...	
८.	एस.एन.एस. को-अपरेटिभ सर्भिस लि द.नं.	सिल्भरभ्याली बचत तथा ऋण सहकारी संस्था, का.म. पा. साँगा	एकीकरण मिति २०७७/६/८	रजिष्ट्रार डा. टोकराज पाण्डे	

क्र. सं.	सहकारी संस्थाको नाम, ठेगाना दर्ता नं./ मिति	एकीकरण भएका संस्थाहरू	एकीकरण स्वीकृत भएको मिति	एकीकरण हुँदाको वखत संलग्न पदाधिकारी	कैफियत
	२७८८/०६६/६७ मिति २०६६/९/२२	एकीकरण भै एस. एन.एस. को-अपरेटिभ सर्भिस लि. कायम भएको			
९. स	सुमेरु बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि., ल.पु. द.नं. ९९/०५७/५८ मिति २०५७/४/४	मितेरी बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि., चन्द्रसूर्य बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि., सुनाकोठी बहु उद्देश्यीय सहकारी संस्था लि. सिद्धिचण्डी बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि., पुष्पाञ्जली बचत तथा ऋण सहकारी संस्था समेत एकीकरण भइ सुमेरु बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि. नै कायम भएको ।	डिभिजन सहकारी कार्यालयको मिति २०७०/२/१७ को पत्रानुसार		
१०. ब	बिकु बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि., द.नं. १/०४९/५० मिति २०५०/२/५	स्वागत बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि., पुजा बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि., शरदगौरी बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि., दियालो बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि., गरिमा बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि., नवजागरण बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि., र जनकल्याण बहुमुखी बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि., समेत एकीकरण भै बिकु बचत तथा ऋण सहकारी संस्था नै कायम भएको			

७.२.४ कारवाहीको सिफारिस :

सहकारीमा भएको बेथिति जाँचबुझ आयोग, २०८२ ले सहकारी क्षेत्रमा भएका बेथितिहरू केलाउने क्रममा छनौट गरिएका सहकारी विभागमा रहेका संस्थाहरूको दर्ता प्रक्रिया, कार्यक्षेत्र विस्तार, सेवाकेन्द्र थप वा शाखा कार्यालय थपको स्वीकृति, एकीकरण लगायतका विवरणहरू अध्ययन गरेको थियो । यसको साथै बागमती प्रदेश रजिष्ट्रारको कार्यालय, काठमाडौं महानगरपालिका, ललितपुर महानगरपालिका, भक्तपुर जिल्लाको थिमी नगरपालिका, सूर्यविनायक नगरपालिकाको स्थलगत अवलोकन तथा उपलब्ध फाइलको अध्ययन गरिएको थियो भने आयोगले नै चार समूहमा लक्षित समुह छलफल, परामर्श बैठक संचालन गरेको थियो ।

अध्ययनको सिलसिलामा जिल्ला सहकारी कार्यालय, डिभिजन सहकारी कार्यालय एवं सहकारी विभाग लगायत नियामक निकायमा रहेका पदाधिकारीहरू तथा सहकारीमा संलग्न अभियन्ताहरूले नै सहकारी सिद्धान्त र व्यवसायको दुरुपयोग गर्न सहयोग पुऱ्याएको पाइयो । सहकारी संस्थाको शुरु दर्ता गर्दा नै सम्भाव्यता, आवश्यकता, वित्तीय क्षमता तथा पूर्वाधार तयारीको कुनै पनि विश्लेषण नै नगरी देशभरी कार्यक्षेत्रको स्वीकृती दिइएको, संस्थाको कार्यक्षेत्र विस्तार तथा सेवा केन्द्र एवं शाखा कार्यालय खोल्नको लागि पनि हचुवाको भरमा नियामक निकायबाट स्वीकृती लिइएको पाइयो । त्यसैगरी सहकारी संचालकहरूले निहीत स्वार्थको कारण जनताको बचत रकम संकलन गर्नको लागि मात्र सोच बनाई सहकारी व्यवसाय जस्तो पवित्र कार्यबाट आफ्ना सदस्यहरूको हितमा कार्य गर्नुको सट्टा सहकारीलाई ठगी खाने व्यवसायको रूपमा लिइएको पाइयो । सहकारी ऐन, २०७४ तथा नियमावली, २०७५ जारी भए पश्चात् पनि नियामक निकायमा रहेका पदाधिकारीहरू (जस्तै: सहकारीमा संलग्न कर्मचारीहरू, सहकारी अधिकृत, उप-रजिष्ट्रार, रजिष्ट्रार लगायत) तथा प्रदेश एवं स्थानीय तहले बहुउद्देश्यीय तथा विविध नाम राखी ऐनको भावना तथा सहकारीका मान्य सिद्धान्त विपरीत संस्था दर्ता गर्ने, कार्यक्षेत्र विस्तार गर्ने, सेवा केन्द्र तथा शाखा कार्यालय खोल्न, स्वीकृती दिने लगायतका कार्य गरेको पाइएको छ ।

अध्ययनको क्रममा उपर्युक्त तरिकाबाट सहकारी संस्था दर्ता गर्ने, कार्यक्षेत्र विस्तार गर्ने, सेवा केन्द्र तथा शाखा कार्यालय खोल्न तथा थप गर्न स्वीकृति दिने एवं सहकारी संस्थाहरूलाई एकीकरण गर्ने कार्यमा संलग्न भेटेसम्मका पदाधिकारीहरूको विवरण उल्लेख गरिएको छ । यस जाँचबुझ आयोगलाई दिइएको कार्यावधि अनुसार ती सबै पदाधिकारीहरूको विस्तृत अध्ययन गर्न साधन स्रोत र समयको अभावले सम्भव भएन । तसर्थ, माथि उल्लेख गरिए अनुसार सहकारी संस्थाहरूको दर्ता गर्ने, कार्यक्षेत्र विस्तार गर्ने, सेवा केन्द्र तथा शाखा कार्यालय खोल्न तथा थप गर्न स्वीकृति दिने, सहकारी संस्थाहरूको एकीकरण गर्ने लगायतको कार्यमा संलग्न नियामक निकायका पदाधिकारीहरू तथा सहकारी संस्थाहरूका संचालक एवं सहकारी अभियन्ताहरूको सम्बन्धमा विस्तृत अनुसन्धान गरी कारवाही सिफारिस गर्न यस आयोग सिफारिस गर्दछ ।

७.३ कार्यान्वयन कार्ययोजना:

सहकारी ऐन २०७४ को समसामयिक परिमार्जन र कानूनको पूर्ण र कठोर कार्यान्वयन नै प्रमुख उद्देश्य राखी सहकारी क्षेत्रको सुधारका लागि तिन चरणमा निम्न कार्य सम्पन्न गर्ने गरी योजना बनाउन उपयुक्त हुन्छ:

चरण १: छोटो अवधि (१ वर्ष)

- देशभरका सहकारीहरूको विस्तृत अडिट र वर्गीकरण
- जोखिमयुक्त सहकारीहरूको पहिचान र विशेष निगरानी
- सहकारी डाटाबेस निर्माण
- तत्काल समस्या भएका सहकारीमा व्यवस्थापन हस्तक्षेप
- यस अघी बेथितीमा जानी जानी सघाउ पुग्ने काम गर्ने नियामक निकायका जिम्मेवार कर्मचारीहरूलाई विभागीय कारवाही गर्ने

• चरण २: मध्यम अवधि (२—३ वर्ष)

- सहकारी ऐन तथा नियमावली संशोधन
- डिजिटल लेखा, सदस्य अभिलेख र ऋण व्यवस्थापन प्रणाली लागू
- नियामक निकायको जनशक्ति, प्रविधि र बजेट सुदृढीकरण
- सहकारीबीच अनावश्यक प्रतिस्पर्धा घटाउन एकीकरण (Merger) नीति

चरण ३: दीर्घकालीन अवधि (५ वर्ष)

- सहकारी क्षेत्रलाई उत्पादन, कृषि, ऊर्जा सँग जोड्ने
- सहकारीमार्फत स्थानीय आर्थिक विकास
- सहकारीलाई सामाजिक उद्यमको रूपमा विकास
- अन्तर्राष्ट्रिय सहकारी मापदण्डको पूर्ण कार्यान्वयन

७.४ भविष्यका अनुसन्धानका क्षेत्र:

नेपालको संविधानले नै सहकारीलाई अर्थतन्त्रको 'तीन खम्बे' अर्थनीति अन्तर्गतको एक महत्त्वपूर्ण आधार मानेको र हाल यस क्षेत्रमा देखिएका संकट, सुशासनको अभाव र प्रविधिको परिवर्तनले गर्दा भविष्यमा अनुसन्धानका धेरै नयाँ आयामहरू देखिएका छन् । खासगरी संघीय संरचनामा गए पश्चात् सहकारी क्षेत्रलाई कसरी पुनर्संरचना गर्ने भन्ने कुराले महत्त्वपूर्ण अर्थ राख्दछ । अर्थतन्त्रमा देखिएको तरलताको समस्याले निम्त्याएको सहकारीको संरचनागत समस्यालाई कसरी संघीय संरचनासँग तादात्म्यता मिलाउने भन्ने कुरामा पनि सहकारीका नीति निर्माताहरूले ध्यान पुऱ्याउनु पर्ने अनुसन्धानका विषय हुन सक्छ । नेपालको सहकारी क्षेत्रमा भविष्यमा गरिनुपर्ने अनुसन्धानका प्रमुख विषयहरूलाई निम्न अनुसार वर्गीकरण गर्न सकिन्छ:

१. सुशासन र नियमनकारी संरचना (Governance and Regulatory Framework)

हाल धेरै सहकारीहरूमा बचतकर्ताको रकम जोखिममा परेकाले यस क्षेत्रको नियमनमा नयाँ मोडलहरूको खोजी आवश्यक छ।

- नेपालमा सहकारी लगायतको नियमन गर्नको लागि दोस्रो तहको नियामक निकायको स्थापना गर्नुपर्ने विषय धेरै अघि देखि नै उठिरहेको विषय हो । सहकारी ऐन, २०७४ साल जारी भए पश्चात् पनि २०८१ सालमा आएर मात्र सहकारी नियमन प्राधिकरणको स्थापना भएको पाइन्छ । उक्त प्राधिकरणले ३० हजार भन्दा बढी सहकारीको नियमन गर्न सक्ला त भन्ने प्रश्न पनि रहेकै छ । तसर्थ, बैंक तथा वित्तीय संस्थाको नियमनको लागि नेपाल राष्ट्र बैङ्क रहे जस्तै शक्तिशाली निकायको निर्माणको आवश्यकता सम्बन्धी अझै अध्ययन गर्नु आवश्यक रहेको देखिन्छ ।
- हाल नेपालमा सहकारीका समस्या मुख्यतः सञ्चालकहरूको बेइमानीले उब्जेका देखिन्छन् । सहकारी सञ्चालकहरूले गरेको अर्बौं रुपैयाको अपचलनले आन्तरिक उत्तरदायित्व र जवाफदेहीताको विषय पूरै ध्वस्त भएको देखिन्छ । त्यसैले सहकारीका सञ्चालकहरूको योग्यता, आचरण र उत्तरदायित्वका कानुनी प्रावधानहरूको प्रभावकारिताको अध्ययन अर्को विषय हुन सक्दछ ।
- बैकिङ्ग क्षेत्रको तुलनामा सहकारी संस्थाहरूमा जोखिम व्यवस्थापन र बचत तथा ऋणको सुरक्षाको विषयमा ठूलो खाडल रहेको पाइन्छ । सहकारी संस्थाहरूमा मुख्यतया कर्जा सूचना प्रणाली, कर्जा तथा बचतको सुरक्षण जस्ता उपायहरूको अभाव रहेको छ । सहकारी संस्थाहरूले अनिवार्य रूपमा गर्नुपर्ने "स्थिरिकरण कोष" को उपयोगको सम्बन्धमा पनि अन्यौल रहेको हुँदा आगामी दिनमा सहकारी संस्थामा तरलता व्यवस्थापन लगायत बचत तथा ऋणको सुरक्षाका उपायहरू अपनाउने सम्बन्धमा समेत अध्ययन गर्नु जरुरी हुन्छ ।

२. डिजिटल रूपान्तरण र फिनटेक प्रविधि :

शहरी क्षेत्रको डिजिटल कारोवार र ग्रामीण क्षेत्रको नगदमा आधारित कारोवार बीच ठूलो खाडल रहेको पाइन्छ । सहकारी संस्थाहरूलाई आधुनिक प्रविधिमा जोड्नु अबको ठूलो चुनौती र अवसर हो। प्रविधि सम्बन्धि खाडललाई पुर्ण डिजिटल रूपान्तरण र फिनटेक प्रविधि (Digital Transformation Fintech Integration) लाई एकीकृत गर्न आगामी दिनमा देहायका क्षेत्रमा अनुसन्धान गर्न सकिन्छ :

- सरकारले करोडौं रकम खर्चेर हाल प्रयोगमा ल्याइएको कोपोमिस प्रणालीले तीन तहको सघीय सरकार, प्रदेश सरकार र स्थानिय सरकारको कार्यक्षेत्र भित्र पर्ने सहकारी संस्थाहरू एवं तीन वटै तहमा रहेका सहकारी संस्थाहरूको नियामक निकायहरू बिच एकीकृत सूचना आदान प्रदान हुने गरी कोपोमिस सूचना प्रणालीलाई परिमार्जनको अनुसन्धान ।

- सहकारी क्षेत्रमा मोबाइल बैंकिङ, डिजिटल वॉलेट र अनलाइन कारोबारको प्रयोग र यसका सुरक्षा चुनौतीहरू एवं सहकारीका सदस्यहरूको वित्तीय विवरणको सुरक्षासम्बन्धी नीति र प्राविधिक अवस्थाको अध्ययन।

३. व्यावसायिक विविधीकरण र उत्पादनमुखी सहकारी (Business Diversification and Integration with Local Value Chains)

सहकारी संस्थाहरू आफ्नो मूल्य, मान्यता र सिद्धान्तको विपरीत वित्तीय संस्था जस्तो बचत तथा ऋणको कारोवारमा केन्द्रित छन्। बचत तथा ऋणको कारोवार गर्ने सहकारी संस्था मात्र होइनन् कि विषयगत सहकारी संस्था तथा बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्थाहरूको मुख्य कारोवार समेत बचत तथा ऋणमा सीमित भएको पाइन्छ। आजका दिनमा सहकारीलाई कसरी उत्पादन र वितरण प्रणालीसँग जोड्ने विषयमा अनुसन्धान केन्द्रित हुनुपर्छ। साथै, वैदेशिक रोजगारीबाट भित्रीने विप्रेषण रकमलाई सहकारी मार्फत कसरी उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी गर्ने भन्ने अर्को अनुसन्धानको विषय हुन सक्छ।

४. सामाजिक र आर्थिक प्रभाव विश्लेषण (Socio-Economic Impact)

सहकारी अभियानलाई मुलुकको सामाजिक तथा आर्थिक रूपान्तरणको मेरुदण्डको रूपमा हेर्ने परिकल्पना गरिएको छ। यसले मुख्यतः गरिबी निवारण महिला सशक्तीकरणलाई जोड दिइ सहकारीका सदस्यमा नेतृत्व र समावेशीताको विकास हुने अपेक्षा राख्दछ। अहिलेको सहकारीको समस्या तथा आर्थिक अपचलनले गर्दा महिला र सीमान्तकृत समुदायको आयआर्जन र सामाजिक पूँजी निर्माणमा पुऱ्याएको योगदानको विषय अर्को अनुसन्धानको विषय हुनसक्छ।

५. संकट व्यवस्थापन र मर्जर (Crisis Management and Mergers)

समस्याग्रस्त सहकारी संस्थाको व्यवस्थापन नितान्त चुनौतीको विषय बनेको छ। अहिलेको संरचनाले समस्याग्रस्त सहकारीको व्यवस्थापन हुन नसकीरहेको परिप्रेक्ष्यमा यसको मोडेल एक अनुसन्धानको विषय हुन सक्छ। त्यस्तै गरी, एकीकरण भएका सहकारी संस्थाहरू नै धेरैजसो समस्याग्रस्त भएको देखिन्छ। नेपालको सन्दर्भमा सहकारी संस्थाहरूको संख्यालाई व्यवस्थापन गर्न एकातिर एकीकरण गर्नु नितान्त आवश्यक देखिन्छ भने एकीकरण पश्चात् तिनीहरूको वित्तीय स्वास्थ्य र सेवा प्रवाहमा सुधारको तुलनात्मक अध्ययनको हिसाबले अध्ययन गर्नु आवश्यक देखिन्छ।

समग्रमा हेर्दा नेपालको सहकारी अभियान अब 'संख्यात्मक वृद्धि' बाट 'गुणात्मक सुदृढीकरण' तिर जानु आवश्यक छ। भविष्यका अनुसन्धानहरूले डिजिटलाइजेसन, सुशासन, र उत्पादनमुखी मोडललाई प्राथमिकता दिएमा मात्र सहकारी क्षेत्रले गुमेको जनविश्वास फिर्ता पाउन र दिगो विकासमा योगदान दिन सक्छ।

अनुसूची १

लक्षित समुह छलफल र परामर्श बैठकमा सहभागीहरुको नामावली:

समूह क: प्रमुख कार्यकारी अधिकृत / व्यवस्थापकहरु / सहकारी अध्यक्षहरु

मिति: २०८२/१२/९

क्र.स.	सहभागीको नाम	कार्यालय
१	राजेन्द्र कुमार कायस्थ	शंखधर साकोस
२	जगत कृष्ण श्रेष्ठ	बंगलामुखी साकोस
३	बिनोद लामिछाने	श्री युवा साकोस
४	निर्मल प्रसाद सुवेदी	अमरज्योति साकोस, भक्तपुर
५	कृष्ण गोविन्द लाखाजु	सिद्धि गणेश साकोस, भक्तपुर
६	शिला गोसाई	सिद्धि गणेश साकोस, भक्तपुर
७	गोपाल दाहाल	ज्योति मिमिरे इन्टरनेशनल साकोस
८	रेवती शाक्य	पदमावती साकोस
९	लक्ष्मी शाक्य	पदमावती साकोस
१०	ठाकुर नाथ अधिकारी	आर्थिक विकास मित्र बचत तथा ऋण सहकारी
११	प्रकाश बन्जारा	सामुदायिक बचत तथा ऋण सहकारी
१२	मदन बस्नेत	सामुदायिक बचत तथा ऋण सहकारी
१३	अनिल वीर बज्राचार्य	जिल्ला सहकारी संघ, ललितपुर
१४	इन्द्र घिमिरे	हाम्रो बचत तथा ऋण सहकारी लि.
१५	अमरेश चन्द्र बैदार	चाईना ट्रेड बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि.
१६	शिवहरी पौडेल	नव रस बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.

क्र.स.	सहभागीको नाम	कार्यालय
१७	बाबुराम आचार्य	जेष्ठ आइडियोलोजी साकोस, पुरानो बानेश्वर
१८	गुरु प्रसाद ढकाल	जिल्ला बचत संघ, काभ्रे
१९	विवेक राम ठकुरी	बुडोल सामुदायिक बचत तथा ऋण सहकारी संस्था
२०	सरिता गिरी पुरी	महिला प्रयास साकोस, धुम्बाराही
२१	बिष्णु कुमारी चौलागाई	जयकाली बचत तथा ऋण सहकारी
२२	बाल कुमार बास्तोला	महाहर्षित बचत तथा ऋण सहकारी
२३	सनोज भट्टराई	भद्रवास साकोस
२४	लक्ष्मी लाल नकमी	दूरदृष्टि बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि.
२५	ओम बहादुर बस्नेत	मनिप्लान्ट साकोस, मीनभवन, काठमाण्डौ
२६	बिरेन्द्र भक्त प्रधानङ्ग	जिल्ला सहकारी संघ, भक्तपुर
२७	के. बि. लामा स्याङ्तान	विन्धवासिनी बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.
२८	कृष्ण कुमार श्रेष्ठ	चन्द्रगिरी साकोस, काठमाण्डौ
२९	रामहरी बजगाई	ललितपुर जिल्ला बचत तथा ऋण सहकारी संघ
३०	हरिकृष्ण ढकाल	भक्तपुर जिल्ला बचत तथा ऋण सहकारी संघ
३१	बालकृष्ण धोजु	भक्तपुर जिल्ला बचत तथा ऋण सहकारी संघ
३२	विकल्प पाठक	नेचुरल बचत तथा ऋण सहकारी संस्था

क्र.स.	सहभागीको नाम	कार्यालय
१	फणिन्द्र राज पाण्डे	एन.टि.सि.डि.बी (NTCDB)
२	शिवजी सापकोटा	नेफस्कून (NEFSCUN)
३	रोशन श्रेष्ठ	जी.एफ.ए (GFA)
४	प्रकाश पोखरेल	फ्रिलेन्स (Freelance)
५	गोविन्द दाहाल	फ्रिलेन्स (Freelance)
६	कुबेर निरौला	कुबेर एण्ड एसोसियट्स (Kuber & Associates)
७	बाबुल खनाल	फ्रिलेन्स कन्सल्टेन्ट (Freelance Consultant)
८	गणेश बिष्ट	सेन्टर फर माइक्रोफाइनान्स (CMF)
९	रोशन बहादुर शाक्य	सहकारी विज्ञ
१०	नुमनाथ पौडेल	फस्ट माइक्रो (First Micro)
११	बद्री कुमार गुरागाई	नेसनल को-अपरेटिभ बैंक लि. (NCBL)
१२	प्रकाश पि. पोखरेल	एन.टी.डब्लु.एल. (NTWCL)
१३	त्रिजन सिंह	सहकारी विज्ञ
१४	केशव प्रसाद दंगाल	सहकारी विज्ञ
१५	चित्र के. थाम्सुहाड	सहकारी विज्ञ
१६	सीता राम उप्रेती	पूर्व प्राचार्य

क्र.स.	सहभागीको नाम	कार्यालय
	टंकमणि शर्मा दंगाल	समस्याग्रस्त सहकारी व्यवस्थापन समिति
१	अर्जुन पोखरेल	पूर्व सचिव तथा राष्ट्रिय सहकारी नियमन प्राधिकरण
२	सुदर्शन प्रसाद ढकाल	पूर्व रजिष्ट्रार
३	पिताम्बर घिमिरे	श्रम रोजगार तथा सा. सु. मन्त्रालय
४	रुद्रप्रसाद पण्डित	खानेपानी मन्त्रालय
५	प्रवीण खनाल	समस्याग्रस्त सहकारी व्य. स. बागमती प्रदेश
६	बिष्णु पौडेल	सहकारी प्रशिक्षण तथा अनुसन्धान केन्द्र
७	सुरेश प्रधान	भूमि व्यवस्था तथा गरिबी निवारण मन्त्रालय
८	यमराज घिमिरे	राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पञ्जीकरण विभाग
९	मान बहादुर थापा	समस्याग्रस्त सहकारी व्यवस्थापन समिति
१०	लीला प्रसाद शर्मा	कर्णाली प्रदेश सरकार
११	ध्रुव आचार्य	समस्याग्रस्त सहकारी व्यवस्थापन समिति
१२	केशव प्रसाद रेग्मी	पूर्व रजिष्ट्रार
१३	सुशील ढकाल	रजिष्ट्रार सहकारी विभाग
१४	शशी कुमार लम्साल	सहकारी विभाग
१५	सुचित्रा राई	सहकारी विभाग

१६	अंशु भुसाल	सहकारी विभाग
१७		

समूह घ: सहकारी अभियानकर्मीहरू

मिति: २०८२/१२/१२

क्र.स.	सहभागीको नाम	कार्यालय
१	डा. बाबुकाजी थापा	राष्ट्रिय सहकारी महासंघ
२	दिपक पनेरु	कास्कुन
३	तुलसी राज धिताल	केन्द्रीय कफी सहकारी संघ लि.
४	विश्व नाथ ढकाल	केन्द्रीय सुपारी संघ
५	वीरेन्द्र भण्डारी	काठमाडौं जिल्ला बचत संघ
६	अरुण कुमार तिवारी	कास्कुन "
७	ईश्वरी प्र पाण्डे	नेपाल डेरी एण्ड अडी कृषि सहकारी संघ
८	कल्पना श्रेष्ठ	जिल्ला बचत संघ मकवानपुर
९	विनोद पराजुली	कृषि बिउ सहकारी तथा फ. के. स. संघ
१०	राम शरण शर्मा घिमिरे	बागमती प्रदेश सहकारी संघ लिमिटेड
११	एकराज उप्रेती	नेपाल कृषि सहकारी के. संघ
१२	खेम पाठक	राष्ट्रिय सहकारी महासंघ
१३	मिनराज कँडेल	राष्ट्रिय सहकारी महासंघ
१४	रमेश प्रसाद पोखरेल	राष्ट्रिय सहकारी महासंघ
१५	डी. बी. बस्नेत	राष्ट्रिय सहकारी महासंघ
१६	ऋषिराज घिमिरे	पूर्व अध्यक्ष, नेफस्कून
१७	दीपक प्रकाश बाँस्कोटा	राष्ट्रिय सहकारी महासंघ
१८	रञ्जना पौडेल	सि. डी. बचत सं सं
१९	केशव प्रसाद बडाल	राष्ट्रिय सहकारी महासंघ
२०	सुरेन्द्र भण्डारी	नेपाल बहुउद्देश्यीय केन्द्रीय सहकारी संघ

अनुसूची २

लक्षित समुह छलफलबाट प्राप्त सुझावहरूको सारौंश

१. सुशासन

- अहिले सहकारीमा देखिएको संकटको मुख्य कारण सञ्चालकहरूको नियतमा खोट हुनु, व्यक्तिगत स्वार्थ हावी हुनु, सदस्यहरूको निक्षेपलाई घरजग्गा र अनुत्पादक क्षेत्रमा लगानी गर्नु हो।
- समस्यामा परेका सहकारीहरूलाई सुधारका लागि दोषी सञ्चालकहरूलाई कारवाही गर्ने र बचतकर्ताको रकम फिर्ता गर्ने ठोस योजना राज्यले ल्याउनुपर्छ।
- समस्यामा परेका सहकारीका सञ्चालकहरूलाई थुनेर मात्र समस्या समाधान हुँदैन, उनीहरूको सम्पत्ति जफत गरेर भए पनि बचतकर्ताको पैसा फिर्ता गर्ने वातावरण बनाउनुपर्छ।
- ललितपुर जिल्लामा १२ वटा विभिन्न विषयगत सहकारी संघहरू मध्ये ६ वटा संघहरू निष्क्रिय अवस्थामा छन्।
- धेरै संस्थाहरू सहकारीको नाममा फाइनेन्स, वित्तीय कम्पनी जस्तो गरी सञ्चालन भइरहेका छन्।
- यस्ता संस्थाहरूले सहकारीको वास्तविक मर्म र मूल्य(मान्यतालाई भन्दा नाफा कमाउने उद्देश्यमा केन्द्रित रहेको।
- यस्ता संस्थाहरूले सहकारीको वास्तविक मर्म र मूल्य मान्यतालाई भन्दा नाफा कमाउने उद्देश्यमा केन्द्रित रहेको।
- सहकारीमा बेथिति शुरु हुनुमा गुणस्तरीय सदस्य बनाउन नसक्नु, ऐन नियमको प्रभावकारी कार्यान्वयन नहुनु, सञ्चालकहरूको योग्यता सम्बन्धी प्रावधान नहुनु, एकै वडा भित्र अत्यधिक संख्यामा सहकारीको स्थापना हुनु नै सहकारीमा बेथितिको शुरुवातको कारण हो।
- ठूला व्यवसायीहरूले सहकारीलाई माध्यम बनाएर गैरकानूनी गतिविधिहरू गरिरहेको पाइएको छ।
- सहकारीको मूल मर्मविपरीत व्यवसायिक स्वार्थका लागि यसको प्रयोग हुनु।
- सहकारी स्वनियमनमा चलनुपर्ने संस्था भए तापनि नियम पालना नगर्ने प्रवृत्तिले गर्दा यो संयन्त्र असफल भएको छ।
- सहकारीका साधारण सभाहरू सदस्यमुखी हुनुपर्नेमा अनावश्यक तडकभडक र फजुल खर्चमा केन्द्रित हुने गरेको पाइएको छ। पार्टी प्यालेसमा साधारणसभा आयोजना गरी, मन्त्रीहरूलाई आमन्त्रण गरी नचाहिँदो र महँगो खाजा खर्च गर्ने प्रवृत्ति बढेको।
- सहकारी संस्थामा भएको राजनीतिक संरक्षण हटाई सञ्चालक आफैले ८० प्रतिशत भन्दा बढी कर्जा उपभोग गर्ने प्रवृत्तिको अन्त्य गर्नु पर्ने।
- सहकारी संस्थाको सञ्चालक समिति र साधारणसभाबाट समेत पारीत नभएको विनियम समेत स्वीकृत भएको अवस्था रहेको पाइन्छ।
- सहकारी क्षेत्रमा देखिएका समस्याहरूको प्रमुख कारणमा सञ्चालकहरूको खराब नियत र व्यक्तिगत फाइदाका लागि सर्वसाधारणको बचत रकम घरजग्गा जस्ता अनुत्पादक क्षेत्रमा लगानी गर्ने प्रवृत्तिले समस्या आएका हुन्।
- प्रारम्भिक संस्थाका अध्यक्षहरू, जसले तल्लो तहमा काम गरेका छन् र जसलाई वास्तविक समस्याको जानकारी छ, उनीहरूलाई उपयुक्त पद र जिम्मेवारीमा राख्नुपर्छ।

- सहकारी क्षेत्रमा देखिएका समस्याहरूको प्रमुख कारण सञ्चालकहरूको खराब नियत र व्यक्तिगत फाइदाका लागि बचतकर्ताको रकम दुरुपयोग गरी घरजग्गा र अनुत्पादक क्षेत्रमा लगानी गर्नाले अहिले संकट देखिएको हो।
- ललितपुर लगायतका अन्य जिल्लाहरूमा ५० प्रतिशत भन्दा बढी सहकारीहरू निष्क्रिय रहेकाले तिनको तत्काल व्यवस्थापन र अनुगमन हुनुपर्छ।
- सहकारी क्षेत्रभित्र समानान्त (Parallel) प्रकृतिका संस्थाहरूको अत्यधिक वृद्धि भएको देखिन्छ, जसले समन्वय तथा प्रभावकारी सञ्चालनमा चुनौती उत्पन्न गरेको छ।
- समस्याग्रस्त सहकारीको समस्या समाधान गर्न गठित आयोगमा राजनीतिक नियुक्तिले गर्दा काम गर्न कठिनाई भएको र कतिपय अवस्थामा त्यस्ता सदस्यले नै अपचलन गर्ने गरेको कुरा पनि प्रकाशमा आउने गरेको।
- सहकारी संस्थाको सञ्चालक समिति र साधारणसभाबाट समेत पारीत नभएको विनियम समेत स्वीकृत भएको अवस्था रहेको पाइन्छ।

२. वित्तीय पारदर्शिता

- संस्थाको वार्षिक रूपमा दोहोरो प्रतिवेदन निर्माण हुनु। वास्तविक रिपोर्ट र प्रकाशित रिपोर्ट फरक हुनु।
- लेखापरीक्षकको प्रतिवेदन र प्रारम्भिक प्रतिवेदनहरू बीच तालमेल नहुँदा पारदर्शिताको गम्भीर समस्या देखिएका छन्।
- बचत तथा ऋणको परिचालनमा चलखेलु हुने गरेको पाइएको छ।
- नाफाको सुनिश्चितता हुनुअगावै बोनस छुट्याउने वा वितरण गर्ने प्रक्रियालाई कडाइका साथ नियमन गर्नुपर्ने देखिन्छ।
- सहकारी क्षेत्रमा अवैध धन शोधन (money laundering) को सम्भावना देखिएको छ, जसलाई नियन्त्रण गर्नुपर्छ।
- समस्याग्रस्त सहकारी संस्थाहरूको अध्ययन गर्दा अधिकांश ऋण बिना धितो, बिना जमानी लगानी गरेको।
- सहकारी संस्थाले दुई प्रतिशत व्याजमा नेपाल सरकारसँग लिएको ऋण तिर्नु भन्दा अनुदानमा परिणत गर्न बढी चलखेल गर्ने प्रवृत्ति रहेको।
- सहकारी संस्थाहरूले ऋणीको व्याज ६।६ महिनामा गैरकानूनी रूपमा पूँजीकरण गर्दै लगी हजारको ऋण रकम लाखौंको बनाउने गरेको प्रसंग धेरै उठेको देखिन्छ।
- कार्यक्षेत्र विस्तार र सहकारीहरू बीचको एकीकरणमा प्राविधिक समस्याहरू देखिएका छन्। बचत तथा ऋणको परिचालनमा पनि चलखेल हुने गरेको पाइएको छ।
- बचतकर्ताहरूको हित संरक्षणका लागि स्थापना गरिएको बचत सुरक्षा कोषको प्रभावकारी रूपमा सदुपयोग गर्न आवश्यक छ। यसलाई केवल बीमाको रूपमा मात्र नभई कोषका रूपमा व्यवस्थापन गरी उपयोग गर्नुपर्ने देखिन्छ।
- सहकारी संस्थाले दुई प्रतिशत व्याजमा नेपाल सरकारसँग लिएको ऋण तिर्नु भन्दा अनुदानमा परिणत गर्न बढी चलखेल गर्ने प्रवृत्ति रहेको।
- समस्याग्रस्त सहकारी संस्थाहरूको अध्ययन गर्दा अधिकांश ऋण बिना धितो, बिना जमानी लगानी गरेको, सञ्चालक सम्बन्धित कम्पनीमा लगानी गर्ने र उक्त कम्पनी बैंकमा धितो राखी पुनः ऋण

लिइ ऋण नतिने र कम्पनी नै बैकले लिलाम बिक्री गर्नाले सहकारीको ऋण उठ्नै नसक्ने अवस्थामा रहेको।

- कागजमा परिवारसँग सम्बन्धविच्छेद र अंशबण्डा गरेर सहकारीको बचत रकम अपचलन गरी विलासी जीवन बिताउने तर बचत रकम फिर्ता नगर्ने ।
- समस्याग्रस्त भएका सहकारी संस्थाहरूले संस्था सञ्चालनको क्रममा बचत रकम आफ्नै ढुकुटीमा राखी व्यवस्थापन गर्ने गरेको । त्यस्तो बचत रकम सञ्चालकले आफुखुसी प्रयोग गर्ने गरेको।

३. कमजोर नियमन

- सहकारी ऐनको दफा ३ मा सहकारी संस्थाहरू सहकारी सिद्धान्त अनुसार चलनुपर्ने र निरीक्षणका क्रममा संस्था सिद्धान्त अनुसार चलेको नपाइएमा दर्ता खारेज गर्न सक्ने प्रावधान भए पनि नियामक निकायले हालसम्म त्यस्तो कारबाही गरेको पाइएको छैन।
- सहकारीको मापदण्ड २०६८ अनुसार सहकारीले कुनै पनि निजी कम्पनी वा व्यवसायमा लगानी गर्न नपाउने स्पष्ट उल्लेख हुँदाहुँदै पनि धेरै सहकारीले कम्पनीहरूमा लगानी गरिरहेका छन्।
- जिल्ला भरको कार्यक्षेत्रलाई दुई वर्षभित्र सीमित गर्न विभागले निर्देशन दिए पनि त्यसको कार्यान्वयन हुन सकेको छैन।
- सरकारले केवल निर्देशन जारी गर्नु मात्र पर्याप्त हुँदैन।
- हाल निर्देशनहरू छरिएका अवस्थामा रहेकोले कुन निर्देशन कार्यान्वयन गर्ने भन्ने अन्योल सिर्जना भएको हुँदा एकीकृत तथा स्पष्ट नियमन प्रणाली अवलम्बन गर्नुपर्छ।
- सहकारी संस्था नियमन प्राधिकरणलाई सुदृढ तथा प्रभावकारी बनाउँदै नियामक निकायमा कर्मचारीहरूको संख्या तथा क्षमता अभिवृद्धि गर्न आवश्यक छ।
- राज्यले सहकारी क्षेत्रलाई उचित प्राथमिकतामा राखेको नदेखिएको।
- साधारण सभा सम्बन्धी जारी गरिएका निर्देशनहरू प्रभावकारी नहुनुका साथै यसले केवल कागजी प्रक्रिया मात्र बढाउने काम गरेका छन्।
- नियमन प्रणालीमा भौगोलिक असन्तुलन रहेको।
- बाझिएका कानूनहरू सहकारी क्षेत्रसँग सम्बन्धित विभिन्न ऐन र नियमहरू आपसमा बाझिएका छन्।
- नियामक निकाय को हो भन्नेमा स्पष्टता छैन।
- नियमकीय निकायमा समस्या आउनुअघि नै संकेतहरू पहिचान गर्ने क्षमता (Capacity to detect early signs) को अभाव छ।
- नेपाल राष्ट्र बैकसँग केही संस्थाहरूको तथ्यांक भए तापनि सरकारसँग सबै सहकारीको एकीकृत विवरण छैन।
- राष्ट्र बैकको समन्वयमा ४ जना प्रतिनिधि आउँदा पनि काम हुनसक्ने तर अन्य निकायबाट धेरै आउँदा पनि नतिजा नआउने स्थिति रहेको देखिन्छ।
- तिन तहको सरकारले नियमन गर्दा गर्दा द्विविधा उत्पन्न भएको।
- कानुनी प्रावधानको कार्यान्वयनमा कमजोरी रहेकोले सहकारीसम्बन्धी विवादमा अदालतमा मुद्दा हाल्ने प्रचलन बढ्दै गएको छ।
- सहकारी संस्थालाई नियमन गर्ने निकाय धेरै भएको। सहकारी विभाग, सहकारी नियमन प्राधिकरण, प्रदेश सरकार, सम्बन्धित पालिकाले समेत नियमन गर्ने अवस्था देखिएको हुँदा अन्यौलता बढेको गुनासो भएको।

- स्वनियमन र नियमन: स्वनियमनमा चलेका भनिएका संस्थाहरूलाई पनि सरकारी संयन्त्रबाट नियमन गरिनुपर्छ।
- दोहोरो अर्थ र क्षेत्राधिकारको अस्पष्टता। नियामक निकाय को हो भन्नेमा स्पष्टता छैन। विभाग र नेपाल राष्ट्र बैंक बीच दर्ता र कारबाहीको प्रक्रियामा दोहोरोपन वा जिम्मेवारी पन्छाउने प्रवृत्ति देखिएको छ।
- प्रक्रियागत त्रुटि (Procedurally Fair but Intentionally Flawed): कतिपय अवस्थामा नियत नै खराब भए तापनि कानुनी प्रक्रिया पुऱ्याइएका हुनाले कारबाही गर्न जटिलता देखिएको छ। कानूनको आँखामा ठीक देखिने तर भित्रि रूपमा ठगी गर्ने प्रवृत्ति बढ्दो छ।
- नियामक निकाय र महासंघहरूको भूमिका स्पष्ट नभएकोले त्यसलाई परिभाषित गरिनुपर्ने।
- निर्जीव कानूनबाट स्वनियमनको आशा गरिएको। नेपाल राष्ट्र बैंकबाट आएका २।३ जना कर्मचारीले ठूलूला सहकारीहरूको निरीक्षण सुरपरिवेक्षण गर्न सम्भव हुने तर विभागमा सयौं कर्मचारीले गर्ने नसक्ने।
- कानून नहुन भन्दा पनि कानून भएर कार्यान्वयन नहुनु ठूलो समस्या हो। त्यसैले विद्यमान कानूनको कडाइका साथ पालना गराउनुपर्ने।
- जनसंख्याको घनत्व र भौगोलिक आवश्यकता अनुसार मात्र सहकारीको दर्ता र कार्यक्षेत्र तोकिनुपर्छ।
- तिन तहको सरकारले नियमन गर्दा द्विविधा उत्पन्न भएको हुँदा नियमनको हकमा संघलाई नै बलियो बनाउन पर्ने, स्थानियलाई नियमनको अधिकार दिनु उचित नभएको।
- सम्पत्ती बाँकि नरहेका सहकारी संस्थाहरू खारेज गर्ने नीति अवलम्बन गर्नु पर्ने।
- सहकारी भएको हिनामिना सम्बन्धी केशहरू टुंग्याउनकोलागि फास्टट्रयाकमा काम गर्नुपर्ने।
- बचत तथा ऋण परिचालन गर्ने सहकारी संस्थालाई अझ बढी नियमनको दायरामा ल्याइ समस्या समाधानका लागि प्रत्येक संस्थाका लागि छुट्टाछुट्टै समाधानको संयन्त्र बनाइ समाधान गर्नु पर्ने।
- सहकारीका सञ्चालकले आफ्नो पुँजीलाई निजी कम्पनी वा व्यापारमा लगानी गर्नु गैरकानुनी हो, यद्यपि धेरै संस्थाहरूले यो नियम उल्लंघन गरिरहेका हुनाले बचतकर्ताहरूको रकम सुरक्षित गर्नका लागि सरकारले दोषी सञ्चालकहरूको सम्पत्ति रोक्का गर्ने र कानुनी कारबाही गर्ने जस्ता कडा कदम चाल्नुपर्छ।
- हाल प्रदेश र संघको सहकारी विभागहरूमा निकायहरूमा चालक र कार्यालय सहयोगी बाहेक अधिकांश पदहरू दरबन्दीमा मात्र सीमित रहेको अवस्था देखिन्छ, जसले कार्यसम्पादनमा प्रतिकूल प्रभाव पारेको छ।
- प्रदेशस्तरमा समस्याग्रस्त सहकारी संस्थाहरूलाई खारेज गर्ने प्रक्रियामा जटिलता देखिएको छ। त्यसैले प्रदेशको सन्दर्भमा स्पष्ट नीतिगत व्यवस्था गरी आवश्यक परेमा यस्ता संस्थाहरूलाई खारेज गर्ने व्यवस्था कार्यान्वयन गर्नुपर्ने देखिन्छ।
- कानुनी प्रावधानको कार्यान्वयनमा कमजोरी रहेकोले सहकारीसम्बन्धी विवादमा अदालतमा मुद्दा हाल्ने प्रचलन बढ्दै गएको छ, जसले प्रक्रिया झन्झटिलो बनाएको छ।
- अहिलेकै कानुनी संरचनामा काम गर्ने हो भने ढिलो चाँडो सहकारी नियमन प्राधिकरण पनि काम गर्न नसक्ने भै असफल हुन सक्ने अवस्था छ।
- डिभिजन सहकारी कार्यालयले सहकारी संस्था दर्ता गर्न नमानेपछि रजिष्ट्रारले आफुले प्रत्यायोजन गरेको अधिकार फिर्ता लिई संस्था दर्ता गरिदिएको र भोलिपल्टै फेरि अधिकार प्रत्यायोजन गर्ने समेतको कार्य भएको।

- विभागका कर्मचारीमा काम गर्ने चाहनाको नै अभाव । नेपाल राष्ट्र बैंकबाट केही कर्मचारी काजमा ल्याई निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण गराएको भएतापनि विभागको कर्मचारी र नेपाल राष्ट्र बैंकको कर्मचारी बीच मनमुटाव भए पछि काज फिर्ता गएको प्रसंग धेरै पटक उठेको पाइन्छ ।
- २०।२५ जनाले समस्याग्रस्त घोषणा गर्न निवेदन दिए पश्चात् विभागले पनि सोही अनुरूप समस्याग्रत घोषणा गर्ने प्रवृत्तिले अपचलन गरेका सञ्चालकहरूको पनि समस्याग्रस्त घोषणा गर्ने गर्न लगाउने चासो हुने र ऋणीहरू पनि समस्याग्रस्त घोषणा गर्न लगाउन पाए ऋण तिर्न नपर्ने हो कि भनी समस्याग्रस्त घोषणा गर्न लगाउन चासो दिने प्रवृत्तिले पनि समस्या समाधान गर्न कठिन भैरहेको ।
- राज्यले सहकारीलाई नियमन गर्ने कि स्वनियमनमा छोड्ने भन्ने नीति नै बनाउन सकेन । किनभने सहकारीको समस्या अहिले मात्र आएको होइन ।
- सहकारी संस्थालाई नियमन गर्ने निकाय धेरै भएको । सहकारी विभाग, सहकारी नियमन प्राधिकरण, प्रदेश सरकार, सम्बन्धित पालिकाले समेत नियमन गर्ने अवस्था देखिएको हुँदा अन्यायलता बढेको र गुनासो भएको ।
- सहकारी संस्थामा समस्या आए पश्चात् मात्र विभागले अनुगमन गर्ने गरेको ।
- सहकारी नियमन प्राधिकरण स्थापना पश्चात् पनि सहकारी रजिष्ट्रारको भूमिका परिवर्तन गरिएको छैन जसले गर्दा नियमाकीय अधिकारको विषयमा दुइ निकाय बीच अधिकारको द्वन्द्व रहेको अवस्था ।
- सहकारी संस्थाको प्रकृति र साइजको आधारमा छुट्टाछुट्टै नियमन व्यवस्था गर्नुपर्ने ।
- सहकारी संस्थाको एकीकरण सम्बन्धी प्रक्रिया कतिपय अवस्थामा पूरा नै नभई कसरी नियामक निकायबाट स्वीकृति भएको स्पष्ट नभएको ।

४. सदस्यहरूको न्यून सहभागिता

- सर्वसाधारण मात्र नभई उच्च पदस्थ कर्मचारी, मन्त्री र अवकाशप्राप्त व्यक्तिहरू समेत ब्याजको लोभमा फसेर सहकारीमा समस्या आएको हो ।
- गुणस्तरीय सदस्य बनाउन नसक्नु ।
- वित्तीय साक्षरता फैलाउन स्थानीय तह, वडा र सहकारी संघहरूलाई थप अधिकार र जिम्मेवारी दिनुपर्छ ।
- निष्क्रिय रहेका वा गलत कार्य गर्ने सदस्य संस्थाहरूको सदस्यता खारेज गर्न सक्ने अधिकार नेफस्कूनलाई हुनुपर्छ ।

५. प्रविधिको सीमित प्रयोग

- कोपोमिस प्रणालीको विषयमा महानगरपालिका भित्रका सहकारीहरूलाई समेत पर्याप्त जानकारी नभएको पाइएको छ ।
- साना सहकारीहरूमा पनि प्रविधि र सफ्टवेयरको प्रयोग अनिवार्य गरिनुपर्छ ।
- कोपोमिस प्रणालीमा तथ्याङ्क प्रविष्टि गर्दा धेरै कागजी प्रक्रिया झन्झटिलो छ र दक्ष जनशक्तिको पनि अभाव छ ।
- सफ्टवेयरको बढ्दो प्रयोगसँगै सुसर्तिफाइड सफ्टवेयर मात्र प्रयोग गर्नुपर्ने र प्रविधिको माध्यमबाट हुने आर्थिक हिनामिनालाई नियन्त्रण गर्नुपर्ने आवश्यकता छ ।
- सर्भर नै काम नलाग्ने बनाउने गरेको ।
- कोपोमिस को कार्यान्वयनस् अभियानका क्रममा कोपोमिस प्रणाली लागू गर्न स्पष्ट कार्यविधि बनाउनुपर्ने ।

- सहकारी संस्थाहरूमा प्रयोग हुने सफ्टवेयरहरूको स्टाण्डर्ड मापन तय गरिनु पर्ने ।
- बचत फिर्ता नभएको उजुरी आए पश्चात् विभागले अनगुमन गर्ने लगायतको प्रक्रिया पूरा गर्दागर्दै सहकारी संस्थाका सञ्चालकहरूले आफ्नो सम्पत्ति व्यवस्थापन गरिसक्ने र सफ्टवेयरमा समेत मिलाइसक्ने, कतिपय अवस्थामा सर्भर नै काम नलाग्ने बनाउने गरेको ।

६. जोखिममा आधारित व्यवस्थापन प्रणालीको अभाव

- सहकारीहरू एकीकरण गर्दा (Due-diligence) उचित सावधानी अपनाइएको छैन ।
- २०५३ साल देखि सहकारीमा देखिन थालेको समस्यालाई त्यतिखेरै समाधानको बाटो खोजेको भए यस्तो समस्या नआउने ।
- समस्याग्रस्त सहकारीहरूको व्यवस्थापन व्यवहारिक रूपमा प्रभावकारी हुन सकेको छैन ।
- सहकारी संस्थाको संख्या भन्दा पनि अनावश्यक कार्यक्षेत्र विस्तारले कुरा बिगारेको हो ।
- सानोठूलो सहकारी संस्थाहरूलाई एउटै नियमन व्यवस्थाले पनि समस्या आएको ।

७ अन्य

- एकैचोटी सहकारी दर्ता धेरै भयो,
- कार्यक्षेत्र विस्तार बोलाइ बोलाइ दिने गरिएको उदाहरण छन ।
- सहकारी क्षेत्रमा देखिने बेथिति कार्यहुनुमा क्षेत्रभन्दा बाहिरका गतिविधि सञ्चालन गर्नु, गैर नेपाली व्यक्तिहरूसँग अवैध रूपमा कारोबार गर्नु, धितो व्यवस्थापनमा लापरवाही गर्नु, संस्थाको सम्पत्ति वा कारोबार व्यक्तिको नाममा पास गर्नु, एकीकरणको नाममा हिनामिना गर्नु, तथा नक्कली विवाह वा सम्बन्ध विच्छेद जस्ता कार्यहरू समावेश छन् ।
- सहकारी संस्थाहरूको एकीकरण प्रक्रियामा कर लगाउने प्रचलनको पुनरावलोकन गर्न आवश्यक देखिन्छ ।
- सहकारी संस्थाहरू दर्ता प्रक्रियाकै चरणदेखि बेथितिहरू देखा पर्न थालेको अवलोकन गरिएको छ ।
- संघीयता लागू भए पश्चात् सहकारी विभाग लगायत डिभिजन सहकारी कार्यालयहरूमा रहेको कागजपत्रहरू स्थानिय तहमा बुझाउन मात्र पनि पाँच वर्ष लागेको ।
- सहकारीको रकम अपचलन गरेर विदेशीएका २८ जना सञ्चालकहरू मध्ये एक जना मात्र फिर्ता ल्याउन सकेको अवस्था छ ।
- सञ्चालकले ४९%ले ऋण लिन पाउने, तर एउटैले ९९%ऋण लिने प्रवृत्ति रहेको हुँदा सहकारीका सञ्चालकहरू आफैले ऋण लिन नपाउने व्यवस्था कडाइका साथ लागू गर्नुपर्ने ।
- यदि सहकारीहरूले उत्पादन र फ्याक्ट्री सञ्चालनमा भूमिका खेलेमा बजारबाट बिचौलियाहरू हट्टी उपभोक्ता र कृषकले प्रत्यक्ष लाभ पाउनेछन् । यसले सहकारीको सामाजिक उत्तरदायित्वलाई पनि थप मजबुत बनाउँछ ।
- समन्वय पक्षमा उल्लेखनीय कठिनाइ रहेको छ र आवश्यक प्राविधिक (Technical Expertise) को अभाव स्पष्ट रूपमा देखिन्छ, जसले नीति कार्यान्वयन तथा अनुगमन प्रक्रियालाई कमजोर बनाएको छ ।
- मन्त्रीलाई हेलिकप्टर चढाएर सहकारी संस्थाको साधारण सभाको उदघाटन गर्न लगाउने प्रवृत्तिले सर्वसाधारण बचत रकमको चरम अपचलन भएको ।
- २३ वटा समस्याग्रस्त घोषणा गरिएको सहकारीको करीब ४४ अर्ब रुपैयाँ दायित्व भएकोमा दशौं वर्षको अवधिमा अझै ४० अर्ब रुपैयाँको दायित्व फरफारक गर्न बाँकि भएको ।

- सहकारी संस्था राजनैतिक ब्यक्तित्वहरुको संलग्नता र जनताको बचत रकम जग्गा प्लटिङ्ग जस्ता अनुत्पादक क्षेत्रमा लगाएको र अहिले जग्गाको भाउ घटेपछि बचत रकम फिर्ता गर्न नसकी समस्यामा परेको ।
- सहकारी नियमन प्राधिकरणमा दर्ता हुन सहकारी संस्थाहरु इच्छुक नदेखिएको दर्ता प्रक्रियामा पनि प्राविधिक कठिनाइहरु रहेको ।
- सहकारीको रकम अपचलन गरेर विदेशीएका २८ जना सञ्चालकहरु मध्ये एक जना मात्र फिर्ता ल्याउन सकेको अवस्था छ ।

अनुसूची: ३

काठमाडौं महानगरपालिकाले कार्यक्षेत्रबारे लेखेको पत्र

काठमाडौं महानगरपालिका

वै. मदानगब्यासिस्त्र

नगर कार्यपालिकाको कार्यालय

सहकारी विभाग

कमलादी, काठमाडौं, बागमती प्रदेश नेपाल

पत्र संख्या: ०८२/०८३

च.नं. ८००-२३१

मिति : २०८२/११/२७

ने.रां. ११४६ चिल्लागा:

विषय : एकिकृत व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (COPOMIS) मा रहेको अभिलेखबाट हटाउने सम्बन्धमा ।

श्री सहकारी विभाग,
नयाँ बानेश्वर, काठमाडौं ।

तत्कालिन डिभिजन सहकारी कार्यालय, काठमाडौंबाट हस्तान्तरण भई आएका तपसिलका सहकारी संस्थाहरूको सक्कल फाइल विभिन्न मितिमा सम्बन्धित निकायमा पठाईसकेको हुँदा यस कार्यालयको क्षेत्राधिकार पर्ने एकिकृत व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (COPOMIS) मा रहेको अभिलेखबाट स्थानान्तरण गरेको नदेखिएको हुँदा उल्लेखित संस्थाका फाइलहरू काठमाडौं महानगरपालिकाको अभिलेखबाट स्थानान्तरण गरिदिनु अनुरोध छ । साथै यस कार्यालयको च.नं. ६५५ मिति २०८१/०१/२१ को सोही व्यहोराको पत्र यस अधि नै तहाँ पठाईएकोमा तपसिलका संस्थाहरू हालसम्म का.म.प.कै क्षेत्राधिकार भित्र प्रणालीमा देखिएकाले उक्त पत्रको प्रतिलिपि समेत यसै पत्रसाथ संलग्न गरि आवश्यक कारवाहीका लागि पुनः पठाईएको व्यहोरा अनुरोध छ ।

तपसिल

बागमती प्रदेश अन्तर्गतका सहकारी संस्थाहरू

१. द.नं. ४३४५/०७२/७३ कुशल मंगल बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि.
२. द.नं. ३२७७/०६६/६७ सनसिटी बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.
३. द.नं. ३३८७/०६८/६९ यति बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि.
४. द.नं. २५३५/०६६/६७ बालवाङ्ग बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.
५. द.नं. ६७९/०५७ अरुण बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि.
६. द.नं. २२८८/०६५/६६ सपोर्ट सोसाइटी बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.
७. द.नं. ७३५/०५८ हातेमालो महिला बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.
८. द.नं. २७८१ गंगाजल बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.
९. द.नं. १७८०/०६५/६६ अज्ज बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि.
१०. द.नं. ३०३९ ०६६/६७ खुल्ला बजार बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.
११. द.नं. ३४७५/०६७/६८ तिर्थ बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.
१२. द.नं. ५६९ सहज बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.
१३. द.नं. ३५८४ समबुद्धि बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.
१४. द.नं. २५४६/०६६/६७ स्वर्णपुरी बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.

काठमाडौं प्लाजा, कमलादी, काठमाडौं नेपाल, फोन नं. ०१-४७९०३६

ईमेल : cooperative.dept@kathmandu.gov.np, वेबसाइट : Http://www.kathmandu.gov.np

काठमाडौं महानगरपालिका

सं. सहकारी विभाग
नगर कार्यपालिकाको कार्यालय
सहकारी विभाग

कमलादी, काठमाडौं, बागमती प्रदेश नेपाल

पत्र संख्या: ०८२/०८३

च.नं. ८८०९-५९९

१५. द.नं. ३०९४/०६६/६७ कान्जिरोवा बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.
१६. द.नं. ३००३/०६६/६७ मंगलमूर्ति बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.
१७. द.नं. १३३२/०६४/६५ श्री जय विन्दवासिनी बहुउद्देशीय सहकारी संस्था लि.
१८. द.नं. १८२१/०६५/६६ लुदेश बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.
१९. द.नं. ३२४९/०६६/६७ शुभलक्ष्य बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.
२०. द.नं. २०७६/०६५/६६ सुकेधारा बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.
२१. द.नं. ७०९/०५७/५८ नीलकमल बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.
२२. द.नं. ३०९५/०६६/६७ रभुजा बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.
२३. द.नं. ८१३/०५९/६० उपत्यका बहुउद्देशीय सहकारी संस्था लि.
२४. द.नं. २०१४/०६५/६६ म्याङलुङ सिंहदेवी बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.
२५. द.नं. २६९३/०६६/६७ स्वीकार बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.
२६. द.नं. १४५ नेपाल बहुउद्देशीय कृषि सहकारी संस्था लि.
२७. द.नं. १७७७ गुडविल बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.
२८. द.नं. १८४४ कर्मठ बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.
२९. द.नं. २४५१ क्रिशा बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.
३०. द.नं. ८१० गुण को-अपरेटिभ लि.
३१. द.नं. ६०९ ठमेल बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.
३२. द.नं. २५१८ सर्वसिद्धि बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.
३३. द.नं. २२४९ सपनावती बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.
३४. द.नं. ३७०४ सल्लाघारी बहुउद्देशीय सहकारी संस्था लि.
३५. द.नं. ११७८ पिपल बहुउद्देशीय सहकारी संस्था लि.
३६. द.नं. ३०४६ हिलबर्ड बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.
३७. द.नं. २५४५ एभरट्रष्ट सेभिङ्ग एण्ड क्रेडिट को-अपरेटिभ लि.
३८. द.नं. ६१८ नेपाल लायन बहुउद्देशीय सहकारी संस्था लि.
३९. द.नं. १९६४ ग्रिनलेज बहुउद्देशीय सहकारी संस्था लि.
४०. द.नं. ३५५६ साभेदारी नेपाल बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.
४१. द.नं. २८०५ नरपानी बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.
४२. द.नं. ९२ हाम्रो सहकारी संस्था लि.
४३. द.नं. ४०१५ नागवंशी बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.
४४. द.नं. ४१८१ तीनलाल बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.
४५. द.नं. ३००४ गाउँघर बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.
४६. द.नं. ३१६५ सुमि बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.

काठमाडौं प्लाजा, कमलादी, काठमाडौं नेपाल, फोन नं. ०१-४७९०१३६

ईमेल : cooperative.dept@kathmandu.gov.np, वेबसाइट : Http://www.kathmandu.gov.np

काठमाडौं महानगरपालिका

य. मूदानगब्याखिब

नगर कार्यपालिकाको कार्यालय

सहकारी विभाग
कमलादी, काठमाडौं, बागमती प्रदेश नेपाल

सहकारी विभाग
काठमाडौं प्लाजा, काठमाडौं, नेपाल

पत्र संख्या: ०८२/०८३

च.नं. ८०३१-५३१

४७. द.नं. ४४१९ शिवश्री बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि.
४८. द.नं. २७९० सुनबर्षा बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.
४९. द.नं. १४४६/०६४/६५ सुयोग्य बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.
५०. द.नं. २११६ शैलुङ्गेश्वर बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.
५१. द.नं. २७३७/०६६/६७ हार्डफोर्ड बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.
५२. द.नं. १८२० सदीक्षा बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.
५३. द.नं. ४०५४/०६९/७० अ. साईराम बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.
५४. द.नं. २७६६/०६६/६७ मनिप्लान्ट सेभिङ्ग एण्ड क्रेडिट को-अपरेटिभ लि.
५५. द.नं. ३०७८/०६६/६७ सिटी मार्केट बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.
५६. द.नं. ५९५/०५७/५८ नेशनल नमोबुद्ध बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि.
५७. द.नं. ३०४९/०६६/६७ सिटी भिलेज बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.
५८. द.नं. ५५९/०५६ रामसिता बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि.
५९. द.नं. १७९५/०६५/६६ काबेली बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि.
६०. द.नं. ३९३४/०६८/६९ पुर्णिका बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.
६१. द.नं. ३८२०/०६८/६९ शुम्भेश्वर बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.
६२. द.नं. १८४२/०६५/६६ विश्वरूप बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.
६३. द.नं. २२५० बेविलोन उपभोक्ता सहकारी संस्था लि.
६४. द.नं. १५२७/०६४/६५ श्री हर्षित बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.
६५. द.नं. ७९४/०५९/६० एक्सप्रेस सेभिङ्ग एण्ड क्रेडिट को-अपरेटिभ लि.
६६. दर्ता नं. ३४२५ पञ्चरूपा बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि,
६७. दर्ता नं. २५५५ पिनाकल बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि,
६८. दर्ता नं. ४४७४ अर्थ सम्पदा बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि.,
६९. दर्ता नं. १४३० संगालो बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि,
७०. दर्ता नं. १४१४ जन विकास बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि,
७१. दर्ता नं. ६४९ हरियाली बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि,
७२. दर्ता नं. ०७ भाग्यश्री बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि.,
७३. दर्ता नं. ३६५७ सामरिया बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि,
७४. दर्ता नं. ३६०१ शैलुङ्गेश्वर प्रगतिशील बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.
७५. दर्ता नं. ३७१७ पृथक बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.
७६. दर्ता नं. ५१९ महागुथि बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि.,
७७. द.नं. ६१४ नव काभ्रेली बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.
७८. द.नं. ३८१५/०६८/६९ तमोर बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.

काठमाडौं प्लाजा, कमलादी, काठमाडौं नेपाल, फोन नं. ०१-४७९०१३६

ईमेल : cooperative.dept@kathmandu.gov.np, वेबसाइट : <http://www.kathmandu.gov.np>

काठमाडौं महानगरपालिका

य मदानुगब्याखि

नगर कार्यपालिकाको कार्यालय

सहकारी विभाग

कमलादी, काठमाडौं, काठमाडौं प्रदेश नेपाल

सहकारी विभाग
काठमाडौं प्लाजा, काठमाडौं, नेपाल

पत्र संख्या: ०८२/०८३

च.नं. ८०६५-५३१

७९. दर्ता नं. २०७९ नव सबल बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.

८०. दर्ता नं. ३३१७/०६७/६८ मल्टी ट्राष्ट बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.

८१. दर्ता नं. १८५१/०६५/६६ श्री जनधन बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.

संघ अन्तर्गतका सहकारी संस्थाहरु

८२. दर्ता नं. २४५४/०६६/६७ सिटी एक्सप्रेस बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि. (केन्द्र पठाइएको)

८३. दर्ता नं. ३०७०/०६५/६६ महेन्द्रनारायण निधि मेमोरियल स्वास्थ्य सहकारी संस्था लि. (केन्द्र पठाइएको)

८४. दर्ता नं. ३९४७/०६८/६९ समृद्ध नेपाल कृषि सहकारी संस्था लि. (केन्द्र पठाइएको)

८५. दर्ता नं. ३८९३/०६८/६९ उर्जा बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि. (केन्द्र पठाइएको)

८६. दर्ता नं. १९ अच्युतम बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि. (केन्द्र पठाइएको)

८७. दर्ता नं. ४४७७ घेदुङ्ग बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि., (केन्द्र पठाइएको)

बूढानिलकण्ठ नगरपालिका अन्तर्गतका सहकारी संस्थाहरु

८८. दर्ता नं. ३९१९/०६८/६९ दाखबारी बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि. (बूढानिलकण्ठ नगरपालिका पठाइएको)

८९. दर्ता नं. २६७१/०६६/६७ आय विकास बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि. (बूढानिलकण्ठ नगरपालिका पठाइएको)

९०. दर्ता नं. ४४९५ रेन्चो बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि. (बूढानिलकण्ठ नगरपालिका पठाइएको)

९१. दर्ता नं. २६२०/०६६/६७ सान्दर्भिक बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि. (बूढानिलकण्ठ नगरपालिका पठाइएको)

टोखा नगरपालिका अन्तर्गतका सहकारी संस्थाहरु

९२. दर्ता नं. ४१४८/०६९/७० सिमसार बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि. (टोखा नगरपालिका पठाइएको)

९३. दर्ता नं. ४३९३ नेपालोदय बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि. (टोखा नगरपालिका पठाइएको)

कीर्तिपुर नगरपालिका अन्तर्गतका सहकारी संस्था

९४. दर्ता नं. १५४९ कीर्तिपुर नवजागरण बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि. (कीर्तिपुर नगरपालिका पठाइएको)

काठमाडौं प्लाजा, कमलादी, काठमाडौं नेपाल, फोन नं. ०१-४७९०१३६

ईमेल : cooperative.dept@kathmandu.gov.np, वेबसाइट : <http://www.kathmandu.gov.np>

काठमाडौं महानगरपालिका

श्री गणेशाय नमः

नगर कार्यपालिकाको कार्यालय

सहकारी विभाग

कमलादी, काठमाडौं, पश्चिमी प्रदेश नेपाल

पत्र संख्या: ०८२/०८३

च.नं. ८००-५३०

खारेजीमा परेका सहकारी संस्थाहरु

१५. दर्ता नं. १२२ स्थानीय तह कर्मचारी युनियन नेपाल बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि. (खारेजीमा परेको)

१६. दर्ता नं. २५०२ जेष्ठ नागरिक स्वास्थ्य सेवा सहकारी संस्था लि. (खारेजीमा परेको)

१७. दर्ता नं. १९३७ सुकस बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि. (खारेजीमा परेको)

१८. दर्ता नं. ०३ नेपाल चिकित्सक श्रमिक सहकारी संस्था लि. (खारेजीमा परेको)

सादर अवगतार्थ:

श्री कार्यवाहक प्रमुखज्यू

श्री प्रमुख प्रशासकिय अधिकृतज्यूको सचिवालय, का.म.पा.।

श्री राष्ट्रिय सहकारी नियमन प्राधिकरण, पुल्चोक ललितपुर।

(शुभ कुमार काफ्ले)
विभागीय प्रमुख

काठमाडौं प्लाजा, कमलादी, काठमाडौं नेपाल, फोन नं. ०१-४७९०९३६

ईमेल : cooperative.dept@kathmandu.gov.np, वेबसाइट : <http://www.kathmandu.gov.np>

अनुसूची: ४

संघीयता लागू भए पश्चात् सहकारी विभाग र सहकारी कार्यालयहरुले
सम्बन्धित तहमा फाइल बुझाएको विवरणः

क्र.स	जिल्ला	संघ	प्रदेश	स्थानीय तह	कुल जम्मा	कैफियत
१	ताप्लेजुङ	०	२१	३२३	३४४	कोपोमिस विवरण अनुसार
२	पाँचथर	०	४४	३९५	४३९	कोपोमिस विवरण अनुसार
३	ईलाम	१	६९	४५४	५२४	कोपोमिस विवरण अनुसार
४	संखुवासभा	०	१६	१३६	१५२	कोपोमिस विवरण अनुसार
५	तेह्रथुम	०	३३	१९६	२२९	कोपोमिस विवरण अनुसार
६	धनकुटा	०	२८	२७२	३००	कोपोमिस विवरण अनुसार
७	भोजपुर	०	१६	१३६	१५२	कोपोमिस विवरण अनुसार
८	खोटाङ	०	२२	१२८	१५०	कोपोमिस विवरण अनुसार
९	सोलुखुम्बु	०	१९	१३०	१४९	डि.स.का.ले बुझाएको
१०	ओखलढुङ्गा	०	२९	२०४	२३३	डि.स.का.ले बुझाएको
११	उदयपुर	०	३४	३९८	४३५	डि.स.का.ले बुझाएको
१२	झापा	२	३४७	५५३	९०२	डि.स.का.ले बुझाएको
१३	मोरङ	३	२३५	२०३	४४१	कोपोमिस विवरण अनुसार
१४	सुनसरी	०	१२२	५५३	६७५	डि.स.का.ले बुझाएको
जम्मा		६	१०३८	४०८१	५१२५	
१	महोत्तरी	१	१७	६१६	६३४	डि.स.का.ले बुझाएको

२	धनुषा	०	१९	८२३	८४२	डि.स.का.ले बुझाएको
३	सर्लाही	३	४१	४८५	५२९	कोपोमिस विवरण अनुसार
४	सप्तरी	०	६५	७२८	७९३	कोपोमिस विवरण अनुसार
५	बारा	०	१३६	७१३	८४९	डि.स.का.ले बुझाएको
६	पर्सा	०	९८	३७२	४७०	डि.स.का.ले बुझाएको
७	रौतहट	०	९३	४८०	७७३	डि.स.का.ले बुझाएको
८	सिराहा	०	१२९	६१४	७४३	कोपोमिस विवरण अनुसार
जम्मा		४	५९८	५०३१	५६३३	
१	दोलखा	०	८६	४३७	५२३	डि.स.का.ले बुझाएको
२	रसुवा	०	२१	१४६	१६७	डि.स.का.ले बुझाएको
३	रामेछाप	०	८२	३८३	४६५	डि.स.का.ले बुझाएको
४	सिन्धुली	१	१५	५९९	६१५	डि.स.का.ले बुझाएको
५	काठमाडौं	५६	१३७२	२५५२	३९८०	डि.स.का.ले बुझाएको
६	काभ्रेपलान्चोक	१	९१	१२५२	१३४४	डि.स.का.ले बुझाएको
७	सिन्धुपाल्चोक	०	११	५९९	६१०	डि.स.का.ले बुझाएको
८	नुवाकोट	०	१३४	३६८	५०२	डि.स.का.ले बुझाएको
९	धादिङ	०	७९	२४५	३२४	डि.स.का.ले बुझाएको
१०	चितवन	२	७९	५८०	६६१	कोपोमिस विवरण अनुसार
११	मकवानपुर	०	८२	५२०	६०२	डि.स.का.ले बुझाएको
१२	ललितपुर	२३	४२५	७४४	११९२	डि.स.का.ले बुझाएको

१३	भक्तपुर	४	१२४	४६६	५९४	डि.स.का.ले बुझाएको
जम्मा		८७	२६०१	८८९१	११५७९	
१	गोरखा	०	५६	३८२	४३८	डि.स.का.ले बुझाएको
२	लमजुङ	०	२४३	२४९	४९२	डि.स.का.ले बुझाएको
३	कास्की		२२५	४२०	६४५	डि.स.का.ले बुझाएको
४	मनाङ	०	१	११	१२	डि.स.का.ले बुझाएको
५	मुस्ताङ	०	७	३८	४५	कोपोमिस विवरण अनुसार
६	पर्वत	०	९१	२४८	३३९	कोपोमिस विवरण अनुसार
७	स्याङ्जा	०	१३५	२४४	३७९	डि.स.का.ले बुझाएको
८	म्याग्दी	०	६०	१४२	२०२	कोपोमिस विवरण अनुसार
९	बागलुङ	१	१२५	३४४	४७०	डि.स.का.ले बुझाएको
१०	तनहु	०	१६३	२७२	४३५	डि.स.का.ले बुझाएको
११	नवलपरासी बर्दघाट सुस्ता पुर्व	१४	४९	२३४	२९७	डि.स.का.ले बुझाएको
जम्मा		१५	११५५	२५८४	३७५४	
१	कपिलवस्तु	१	२१	१५८	१८०	डि.स.का.ले बुझाएको
२	नवलपरासी पश्चिम	७	४७	२३७	२९१	डि.स.का.ले बुझाएको
३	गुल्मी	०	३५	३३२	३६७	डि.स.का.ले बुझाएको
४	पाल्पा	०	५६	२२२	२७८	डि.स.का.ले बुझाएको

5	प्यूठान	0	५१	१४४	१९५	डि.स.का.ले बुझाएको
6	बर्दिया	0	४५	३०२	३४७	डि.स.का.ले बुझाएको
7	बाँके	१	२०३	३७६	५८०	डि.स.का.ले बुझाएको
8	दाङ	१	९३	५४१	६३५	डि.स.का.ले बुझाएको
9	रुकुम पूर्व	४	४	३३	४१	डि.स.का.ले बुझाएको
10	रोल्पा	0	३२	१३३	१६५	डि.स.का.ले बुझाएको
11	रुपन्देही	१	१६९	६२७	७९७	डि.स.का.ले बुझाएको
12	अर्घाखाँची	0	२६	१३३	१५९	कोपोमिस विवरण अनुसार
जम्मा		१५	७८२	३२३८	४०३५	
१	रुकुम पश्चिम	१७	२४	११४	१५५	डि.स.का.ले बुझाएको
२	दैलेख	0	३८	३६३	४०१	डि.स.का.ले बुझाएको
३	जाजरकोट	0	२७	१६५	१९२	डि.स.का.ले बुझाएको
४	सल्यान	0	२५	१५५	१८०	डि.स.का.ले बुझाएको
५	डोल्पा	0	५	५३	५८	डि.स.का.ले बुझाएको
६	मुगु	0	११	७५	८६	डि.स.का.ले बुझाएको
७	सुर्खेत	0	१०१	५५२	६५३	डि.स.का.ले बुझाएको
८	जुम्ला	0	३४	१८३	२१७	डि.स.का.ले बुझाएको
९	हुम्ला	0	१४	७५	८९	डि.स.का.ले बुझाएको
१०	कालिकोट	0	३५	१२४	१५९	डि.स.का.ले बुझाएको
जम्मा		१७	३१४	१८५९	२१९०	

१	बाजुरा	०	३०	२०५	२३५	डि.स.का.ले बुझाएको
२	बैतडी	०	२६	१८४	२१०	कोपोमिस विवरण अनुसार
३	डोटी	०	९	१८१	१९०	कोपोमिस विवरण अनुसार
४	बझाङ	०	१७	२२४	२४१	डि.स.का.ले बुझाएको
५	अछाम	०	३४	१९९	२३३	डि.स.का.ले बुझाएको
६	डडेलधुरा	०	२२	१४४	१६६	डि.स.का.ले बुझाएको
७	दार्चुला	०	२५	१०४	१२९	डि.स.का.ले बुझाएको
८	कञ्चनपुर	०	७७	२५७	३३४	डि.स.का.ले बुझाएको
९	कैलाली	२	८७	५६७	६५६	डि.स.का.ले बुझाएको
जम्मा		२	३२७	२०६५	२३९४	
कुल जम्मा		१४६	६८१५	२७७४९	३४७१०	

सहकारी विभागको विस्तृत सहकारी तथ्याङ्क २०७४ अनुसार ३४,५१२ र आ.व. २०७३/७४ को आर्थिक सर्वेक्षण अनुसार पनि यही संख्यामा सहकारी संस्था रहेका र (हस्तान्तरण तयारी तथा हस्तान्तरण अवधि: २०७४ पुस देखि २०७५ को असारसम्म) हस्तान्तरण पछिको आ.व. २०७५/७६ को आर्थिक सर्वेक्षण अनुसार ३४७३७ वटा सहकारी संस्था रहेका।

द्रष्टव्य : डि.स.का. भन्नाले डिभिजन सहकारी कार्यालयलाई बुझिन्छ ।

अनुसूची-५

सहकारी विभागको नियमन क्षेत्राधिकार भित्रको मध्ये यस आयोगले अध्ययन प्रयोजनको लागि छनौट गरिएका सहकारी संस्थाहरुको नामावली

क्र.सं.	सहकारी संस्थाको नाम	ठेगाना
1.	शिवशिखर कृषि सहकारी संस्था लि.	भक्तपुर
2.	किसान बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि.,	लम्की कैलाली
3.	तुलसी बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि.	मोरङ, विराटनगर
4.	त्रैचो पैचो बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.	छाउनी, काठमाडौं
5.	अरुणोदय बहुमुखी बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.	मध्यविन्दु न.पा., नवलपरासी
6.	पशुपति बहुउद्देश्यीय फाइनेन्स सहकारी लि.	ललितपुर
7.	सुमेरु बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि	ललितपुर
8.	ब्रिटिस गोर्खाली बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.	काठमाडौं
9.	किसान बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.	नवलपरासी
10.	हाम्रो नयाँ कृषि सहकारी संस्था लि.	काठमाडौं
11.	बिकु बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.	नवलपरासी
12.	आईएमई बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.	काठमाडौं
13.	ओरेण्टल को-अपरेटिभ लि	काठमाडौं
14.	सिल्भरभ्याली बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.	
15.	एसएनएस को-अपरेटिभ लि.	
16.	कान्तिपुर फाइनेन्स सहकारी संस्था लि.	
17.	गोरखा सेभिङ्ग एण्ड फाइनेन्स सहकारी संस्था लि.	ललितपुर
18.	द सहारा लोन, सेविङ्ग एण्ड इन्भेष्टमेण्ट को-अपरेटिभ सोसाइटी	सर्लाही
19.	नेपाल वित्तीय सहकारी संस्था लि.	
20.	लालिगुराँस सेभिङ्ग एण्ड को-अपरेटिभ लि.	नयाँ बानेश्वर
21.	नेशनल नमोबुद्ध बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.	काठमाडौं
22.	शाक्य पुत्र: बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.	ललितपुर
23.	स्परिचुयल बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि	ललितपुर
24.	रोयल बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि.	
25.	लालिगुराँस बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि.	पुल्चोक, ललितपुर
26.	आईडियल यमुना हाम्रो बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि.	ललितपुर
27.	महामञ्जुश्री आवास विशिष्टीकृत सहकारी संस्था लि.	

अनुसूची-६

कार्यक्षेत्र स्वीकृति सम्बन्धी विवरण

क्र.सं.	विवरण
1.	शिवशिखर कृषि सहकारी संस्था लि. क. २०६९/६/२८ मा दर्ता भएको यस संस्थालाई ३५ जिल्ला कार्यक्षेत्र रहने गरी स्वीकृति दिएको ख. २०७२/११/३० मा कृषि उपज/सामाग्री खरिद बिक्री गर्न चितवन जिल्लाको नारायणघाटमा बिक्री काउण्टर खोल्न स्वीकृति । ग. २०७७/६/१२ मा ५ ठाउँमा सेवा केन्द्र थप गर्न स्वीकृत घ. २०७८/११/१ मा ३ जिल्ला कार्यक्षेत्र थप गर्न स्वीकृत
2.	किसान बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि. क. २०५२ सालमा स्थापना गर्दा कैलालीको बलिया गा.वि.स. मात्र कार्यक्षेत्र रहेको यस संस्थाले स्वीकृति नै नलिई टीकापुर न.पा. मा शाखा खोली पथरैया, दुगौली र चुहा गा.वि.स. मा समेत कार्य गरेको ख. २०६८ सालमा कैलाली जिल्लाभरी कार्यक्षेत्र थप गर्न स्वीकृत ।
3.	तुलसी बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि. क. मिति २०५२/१२/१३ मा स्थापना हुँदा नै अधिराज्यभर कार्यक्षेत्र रहने गरी स्वीकृति प्रदान गरिएको ।
4.	अैचो पैचो बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि. क. २०५५/४/८ मा दर्ता हुँदा काठमाडौं नगरपालिका भित्र कार्यक्षेत्र सीमित रहने गरी स्वीकृति दिइएको । ख. जिल्ला सहकारी कार्यालय, काठमाडौंको २०६०/२/१३ को पत्रबाट नेपाल अधिराज्यभर भनी उल्लेख भएको विनियम स्वीकृत गरेको । ग. उक्त संस्थाले पुनः २०६२/१/२० मा पुरानो विनियम खारेज गरी नयाँ विनियम २०६१ बनाई साविक कार्यक्षेत्र काठमाडौं महानगरपालिकाबाट नेपाल अधिराज्यभर हुने गरी संशोधन गर्न स्वीकृतिको लागि माग गरेकोमा डिभिजन सहकारी कार्यालय, काठमाडौंको मिति २०६३/२/८ को पत्रबाट नेपाल अधिराज्यभर कार्यक्षेत्र रहने गरी स्वीकृति प्रदान गरेको । घ. मिति २०७८/३/१७ को सहकारी विभागको सदर टिप्पणी अनुसार उक्त संस्थालाई शंखरापुरा नगरपालिका र मध्यपुर ठिमी नगरपालिका गरी दुई ठाउँमा सेवा केन्द्र खोल्न स्वीकृति दिइएको ।
5.	पशुपति बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि., ललितपुर । क. मिति २०५५/५/११ मा दर्ता हुँदा ललितपुर जिल्लाभर कार्यक्षेत्र रहने गरी स्वीकृत

	ख. २०५५/६/२७ मा नै सहकारी विभागबाट नेपाल अधिराज्यभर कार्यक्षेत्र विस्तार गर्न स्वीकृत
6.	किसान बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि., नवलपरासी क. मिति २०५३/०२/०१ मा दर्ता हुँदा नवलपरासी जिल्लाको गैँडाकोट गा.वि.स. मात्र कार्यक्षेत्र रहेको ख. मिति २०६७/०९/२४ मा विनियम संशोधन गरी गैँडाकोट, मुकुन्दपुर, अमरापुरी। रजहर र दिव्यपुरी गा.वि.स. क्षेत्रमा कार्यक्षेत्र विस्तार गरेको ।
7.	हाम्रो नयाँ कृषि सहकारी संस्था लि. क. २०७०/३/१३ मा डिभिजन सहकारी कार्यालय, काठमाडौँबाट दर्ता गर्दा नै नेपाल अधिराज्यभर कार्यक्षेत्र रहने गरी स्वीकृति प्रदान गरेको ।
8.	बिकु बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि., नवलपरासी क. मिति २०५०/०२/०५ मा दर्ता हुँदा गैँडाकोट गा.वि.स. कार्यक्षेत्र रहेको । ख. २०५३/११/२ मा विनियम संशोधन गरी नवलपरासी जिल्ला निर्वाचन क्षेत्र नं. १ मा कार्यक्षेत्र विस्तार गरेको । ग. २०५७/४/३ मा विनियम संशोधन गरी नवलपरासी जिल्ला भर कार्यक्षेत्र विस्तार गरेको ।
9.	आईएमई बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि., काठमाडौँ । क. २०६७/०९/२३ मा दर्ता हुँदा का.म.न.पा. वडा नं. २९,३,४ को धापासी र गोगबुँ भित्र सीमित रहने गरी कार्यक्षेत्र रहेको ख. मिति २०६९/४/२२ मा विनियम संशोधन गरी नेपाल अधिराज्यभर कार्यक्षेत्र विस्तार गरेको ।
10.	ओरेण्टल को-अपरेटिभ लिमिटेड, काठमाडौँ । मिति २०५३/१२/२० मा स्थापना भएको यस संस्थाको कार्यक्षेत्र नेपाल अधिराज्यभर रहेको
11.	सिलभरभ्याली बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि. को कार्यक्षेत्र का.म.पा. २२ वडामा रहेकोमा एस.एन.एस. को-अपरेटिभ लि. सँग एकीकरण भै नेपाल अधिराज्यभर कार्यक्षेत्र कायम गरेको ।
12.	कान्तिपुर फाइनेन्स सहकारी संस्था लि., काठमाडौँ क. २०५३/८/३० मा दर्ता ख. २०५५/१०/२८ मा नेपाल अधिराज्यभर कार्यक्षेत्र विस्तार
13.	गोरखा सेभिङ्ग एण्ड फाइनेन्स सहकारी संस्था लि., ललितपुर क. मिति २०५४/११/८ मा दर्ता हुँदा ललितपुर जिल्लाभर कार्यक्षेत्र ख. २०५५/१/३० मा नेपाल अधिराज्यभर कार्यक्षेत्र विस्तार गर्न स्वीकृत
14.	द सहारा लोन, सेविङ्ग एण्ड इन्भेष्टमेन्ट को-अपरेटिभ सोसाइटी क. २०५१ सालमा स्थापना हुँदा सर्लाही जिल्ला भर कार्यक्षेत्र स्वीकृत । ख. मिति २०५२/५/२२ मा जिल्ला सहकारी कार्यालय, सर्लाही, मलंगवाबाट नेपाल अधिराज्यभर कार्यक्षेत्र रहने गरी विनियम स्वीकृत गरेको ।

15.	<p>नेपाल वित्तीय सहकारी संस्था लि., काठमाडौं ।</p> <p>क. २०४९ सालमा दर्ता भएको यस सहकारी संस्थाको कार्यक्षेत्र नेपाल अधिराज्यभर हुने गरी स्वीकृत भएको ।</p>
16.	<p>रोयल बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि.</p> <p>क. मिति २०५५/१/९ मा दर्ता हुँदा रोयल बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाको नाममा दर्ता भै काठमाडौं जिल्लाभर कार्यक्षेत्र रहने गरी स्वीकृत भएको</p> <p>ख. मिति २०५५/७/२५ मा संस्थाको कार्यक्षेत्र नेपाल अधिराज्यभर कायम हुने गरी विभागबाट स्वीकृति प्रदान गरिएको ।</p> <p>ग. मिति २०५७/१/१९ मा विनियम संशोधन गरी नाम संशोधन गरी रोयल को-अपरेटिभ लिमिटेड कायम गरिएको</p> <p>घ. पुनः २०७१/६/९ मा रोयल बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि. कायम गरेको ।</p>
17.	<p>लालिगुराँस बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि., ललितपुर</p> <p>क. मिति २०५६/५/१८ मा दर्ता हुँदा ललितपुर जिल्लाभर कार्यक्षेत्र रहेको ।</p> <p>ख. मिति २०७१/१/३ को विभागीय निर्णय अनुसार उक्त संस्थाको कार्यक्षेत्र बागमती अञ्चल, नारायणी अञ्चल र लुम्बिनी अञ्चल भरी कार्यक्षेत्र रहने गरी स्वीकृति प्रदान भएको ।</p>
18.	<p>आईडियल यमुना हाम्रो बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि.</p> <p>क. मिति २०५५/१/६ मा हाम्रो सगरमाथा बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि. को नाममा दर्ता भै संस्थाको कार्यक्षेत्र ललितपुर जिल्लाभर सीमित रहेको ।</p> <p>ख. यस संस्थाले विनियम नै संशोधन नगरी मिति २०५५/८/१० मा विभागबाट नेपाल अधिराज्यभर कार्यक्षेत्र रहने गरी स्वीकृत गरेकोमा पुनः २०५५/१०/१३ को पत्रबाट विनियम संशोधन भएको प्रति पेश गरेको</p>
19.	<p>महामञ्जुश्री आवास विशिष्टीकृत सहकारी संस्था लि.</p> <p>क. मिति २०७८/३/३१ मा दर्ता भएको यस सहकारी संस्था लि. को कार्यक्षेत्र नेपाल अधिराज्यभर रहेको ।</p>

अनुसूची-७

सहकारी संस्थाहरुको एकीकरण सम्बन्धी विवरण

क्र.सं.	एकीकरण भएका संस्था	एकीकरण पश्चात् को नाम
१	गोर्खा दीप र शिखर सहकारी संस्था लि	शिखरदीप बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि
	शिवशिखर कृषि सहकारी संस्था र शिखरदीप बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था	शिवशिखर बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि.
२	किसान बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि., गणेशबाबा महिला जागृती बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि., र सर्वेश्वर कृषि सहकारी संस्था लि.	किसान बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था
३	क. सगरमाथा सहकारी संस्था लि. ख. हिमशिखर बचत तथा ऋण सहकारी संस्था ग. स्वयम्भु डल्लु बचत तथा ऋण सहकारी घ. शुभलक्ष्मी बचत तथा ऋण सहकारी संस्था ङ. मेगा बचत तथा ऋण सहकारी संस्था च. हाम्रो गाउँ बचत तथा ऋण सहकारी संस्था छ. हौसला बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि ज. जनता बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि. झ. भ्याली बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था	हाम्रो सगरमाथा बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि. (२०७१/५/१० को डिभिजन सहकारी कार्यालयको निर्णयानुसार)
	क. हाम्रो सगरमाथा बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था ख. जनउत्थान कृषि सहकारी संस्था लि. ग. कृयाशील महिला बचत तथा ऋण सहकारी संस्था घ. ॐ शान्ति बचत तथा ऋण सहकारी संस्था	हाम्रो सगरमाथा बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि. २०७२/११/११ को डिभिजन सहकारी कार्यालयको निर्णयानुसार
	क. हाम्रो सगरमाथा बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था ख. दौतरी बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि ग. सीपमुलक बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि घ. सदाबहार सृजनशील कृषि सहकारी संस्था	हाम्रो सगरमाथा बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था

	<p>ड. सर्वोदय बहुमुखी सहकारी संस्था लि. च. लालिगुराँस बचत तथा ऋण सहकारी संस्था छ. कामाक्षा सम्बृद्धि बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था</p>	<p>२०७८/५/२५ को विभागीय निर्णयानुसार</p>
	<p>क. हाम्रो सगरमाथा बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था ख. आइडियल यमुना बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था ग. नागरिक कल्याण बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था घ. तपाईं हाम्रो बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि. ड. घेडुङ्ग बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि.</p>	<p>आइडियल यमुना हाम्रो बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि. २०८०/२/२८ को विभागीय निर्णयानुसार</p>
५	<p>क. सिल्भरभ्याली बचत तथा ऋण सहकारी संस्था ख. एसएनएस को-अपरेटिभ सर्भिस लि.</p>	<p>२०७७/६/१२ को विभागीय निर्णयानुसार एकीकरण भै एसएनएस को-अपरेटिभ लि. कायम भएको</p>
६	<p>ग. कान्तिपुर सेभिङ्ग एण्ड को-अपरेटिभ लि., काठमाडौं, घ. सगरमाथा सहकारी संस्था लि., ललितपुर, ड. मेरीगोल्ड बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि., मकवानपुर च. कुटिर बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि. कोटेश्वर बीच एकीकरणको लागि सहकारी विभागको मिति २०७८/१०/१६ को निर्णयबाट स्वीकृति प्रदान गरिएको</p>	<p>मिति २०७८/१०/१६ को विभागीय निर्णयानुसार एकीकरण भै कान्तिपुर सेभिङ्ग एण्ड को-अपरेटिभ लि., काठमाडौं कायम भएको</p>
७	<p>क. किसान बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि. ख. पञ्चकन्या बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि. ग. भूकुटी कागज कारखानामा कार्यरत कर्मचारीहरुको संगठन घ. अन्नपूर्ण बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि. ड. जनमुखी बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि. च. पञ्चदृष्टि बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि.</p>	<p>किसान बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि. (मिति २०५८/९/३० देखि २०७६/१०/३० सम्ममा किसान बचत तथा ऋण सहकारी संस्था सँग २४ वटा विभिन्न संस्थाहरु एकीकरण भएको)</p>

	<p>छ. कावासोती बचत तथा ऋण सहकारी संस्था</p> <p>ज. संबृद्धि बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि</p> <p>झ. हिमचुली बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि</p> <p>ञ. नाको बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि</p> <p>ट. पञ्चवटी सामाजिक महिला उद्यमी सहकारी संस्था लि.</p> <p>ठ. नवअरुण बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि.</p> <p>ड. श्रमिक सहयोगी बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि</p> <p>ढ. पूर्णिमा कृषि सहकारी संस्था लि</p> <p>ण. माछापुच्छ्रे बचत तथा ऋण सहकारी संस्था</p> <p>त. तीनचुली बचत तथा ऋण सहकारी संस्था</p> <p>थ. भविष्य निर्माण बचत तथा ऋण सहकारी संस्था</p> <p>द. नव जनभावना बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था</p> <p>ध. देवज्योति कृषि सहकारी संस्था लि</p> <p>न. समृद्धि बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि</p> <p>न. किर्तिपुर बचत तथा ऋण सहकारी संस्था</p> <p>प. सप्तरंगी बचत तथा ऋण सहकारी संस्था</p> <p>फ. सौहार्द बचत तथा ऋण सहकारी संस्था</p> <p>ब. सहज स्वास्थ्य सहकारी संस्था लि</p> <p>भ. सप्तगण्डकी कृषि सहकारी संस्था लि.</p>	
<p>८</p>	<p>क. स्वागत बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.</p> <p>ख. पुजा बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.</p> <p>ग. शरदगौली बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.</p> <p>घ. दियालो बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.</p> <p>ड. गरिमा बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.</p>	<p>बिकु बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि</p>

	<p>च. नगजागरण बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.</p> <p>छ. जनकल्याण बहुमुखी बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.</p>	
९	<p>क. आइएमइ बचत तथा ऋण सहकारी संस्था</p> <p>ख. जिएमई बचत तथा ऋण सहकारी संस्था (पुरानो नाम : वालवाङ्ग बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.)</p>	आइएमइ बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.
१०	<p>क. नेशनल गोर्खा सेभिङ्ग एण्ड क्रेडिट को-अपरेटिभ लि.</p> <p>ख. नमोबुद्ध बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि.</p> <p>ग. गौतमबुद्ध बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि</p> <p>घ. कोशिश बचत तथा ऋण सहकारी संस्था</p> <p>ङ. गोल्डक्वाइन बचत तथा ऋण सहकारी संस्था</p> <p>च. सुपरस्टार बचत तथा ऋण सहकारी संस्था</p> <p>छ. दोलखा चेली बचत तथा ऋण सहकारी संस्था</p>	<p>नेशनल नमोबुद्ध बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.</p> <p>(२०७२/०३/०७) को विशेष साधारण सभाको निर्णय बमोजिम</p>
	<p>क. नेशनल नमोबुद्ध बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.</p> <p>ख. सदिक्षा बचत तथा ऋण सहकारी संस्था</p>	<p>नेशनल नमोबुद्ध बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि. (भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालय, बागमती प्रदेशको मिति २०७९/०३/१२ को निर्णयानुसार)</p>
११	<p>क. सुमेरु बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.</p> <p>ख. मितेरी बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.</p> <p>ग. चन्द्रसूर्य बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि</p> <p>घ. सुनाकोठी बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि.</p> <p>ङ. सिद्धिचण्डी बचत तथा ऋण सहकारी संस्था</p> <p>च. पुष्पांजली बचत तथा ऋण सहकारी संस्था</p>	<p>सुमेरु बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.</p> <p>(मिति २०७०/२/१७ को डिभिजन सहकारी कार्यालय, ललितपुरको पत्रानुसार)</p>

अनुसूची-द

सहकारी विभागबाट आ.व. २०७७/७८ देखी हालसम्म

अनुगमन गरिएको सहकारी संस्थाहरुको सूची:

क्र.सं.	सहकारी संस्थाको नाम	दर्ता मिति र कार्यक्षेत्र	अनुगमन गरी प्रतिवेदन पेश गरेको मिति
1.	नयाँपाटी बचत तथा ऋण सहकारी संस्था, गोकर्णेश्वर, काठमाडौं	२०५४/१२/४ काठमाडौं जिल्ला भर	२०७९/३/२२
2.	पाँचतारा बचत तथा ऋण सहकारी संस्था, काठमाडौं	२०६४/१२/१० का.म.पा. वडा नं १०,११,३२,३४ र ३५ को गोठाटार गा.वि.स.	२०७९/३/२२
3.	पारीजात बचत तथा ऋण सहकारी संस्था, सूर्यविनायक न.पा., भक्तपुर	२०६५/४/१६ भक्तपुर	२०७९/१०/२६
4.	लोहकिलथली सहकारी संस्था मध्यपुर, थिमी न.पा.	२०३३/१२/१४ सूर्यविनायक न.पा. २,३ र मध्यपुर थिमी १ देखि ६	२०८२/२/२
5.	विन बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था ललितपुर	२०४७/८/४ नेपाल अधिराज्यभर	२०८२/१/२५
6.	शुभकामना बचत तथा ऋण सहकारी संस्था सुन्दरवस्ती, भक्तपुर	२०५६/२/२४ भक्तपुर जिल्लाभर	२०७९/३/२२
7.	सामुदायिक बचत तथा ऋण सहकारी संस्था, काभ्रे, पनौती	२०५१/११/२८	२०८०/१२/०७
8.	नव कान्तिपुर बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि., का.म.पा., बत्तीसपुतली	२०५४/५/२४	२०८०/०२/०४
9.	वैपुल्य सामुदायिक बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि, काभ्रे, बनेपा-६	२०५०/७/२, कार्यक्षेत्र- काभ्रेपलाञ्चोक	

10.	राष्ट्रिय सहकारी बैंक लि., पुलचोक, ललितपुर	२०६०/३/२५, नेपालभर	२०८०/२/७
11.	नसना कान्तिपुर बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि., चन्द्रागिरी न.पा., थानकोट	२०६५/१२/१९	२०८१/८/१८
12.	सन्तानेश्वर बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि., ललितपुर, गोदावरी	२०६३/२/२६, गोदावरी न.पा. भरी	२०८२/३/५
13.	चक्रेश्वर बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि., काभ्रे ।	२०५०/६/६	२०७९/३/२१
14.	नेचुरल बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि., जोरपाटी, काठमाडौं ।	२०६५/१/२४, कार्यक्षेत्र- काठमाडौं उपत्याका भरी	२०७९/९/२९
15.	मनिप्लाण्ट बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि., काठमाडौं ।	२०५४ साल,	
16.	... बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.	२०६४/१०/१५	
17.	आईएमई बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि., काठमाडौं		२०८१/३/२०
18.	उत्तरगंगा बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्था लि., ललितपुर		२०७६/८/१५
19.	उपकार बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि., भक्तपुर		२०७५/८/१८
20.	चमेली कल्याणकारी बचत तथा ऋण		२०८२/२/७
21.	पावसा बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि., काठमाडौं		२०७७/७/१६
22.	महिला सहकारी संस्था लि., काठमाडौं		२०७९/८/१६
23.	सामुदायिक बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि., काठमाडौं		२०७९/८/१८

अनुसूची: ९

सहकारी विभाग, प्रदेश र डिभिजन सहकारी कार्यालयका
कार्यालय प्रमुखहरूको नामावली:

सि.नं.	नाम	मिति देखि	मिति सम्म
१.	भोगेन्द्र चौधरी	२०४६	२०४९\०१\१९
२.	प्रद्युम्न प्रसाद कायस्थ	२०४९\१\२२	२०४९\०८\०८
३.	शंकरराज जोशी	२०४९\८\१५	२०५३\०६\०४
४.	गिरिराज गौतम	२०५३\०६\२१	२०५६\११\६
५.	हरि प्रसाद नेपाल	२०५६\११\०९	२०५८\६\१९
६.	भुवनेश्वर जोशी	२०५८\०७\२२	२०५९\१\६
७.	गायत्रीराज पाण्डे	२०५८\१०	२०५८\१०
८.	विनोद कुमार अधिकारी	२०५९\०३\१७	२०६०\१०\६
९.	ध्रुवराज न्यौपाने	२०६०\१०	२०६१\२\१७
१०.	मार्कण्डेय उपाध्याय	२०६१\०२\१८	२०६३\३\४
११.	नारायण प्रसाद विडारी	२०६३\०७\३१	२०६३\९\२३
१२.	टंकमणी शर्मा	२०६३\०९\२४	२०६५\६\१३
१३.	सिताराम तिम्सिना	२०६५\०७\१३	२०६५\१२\१६
१४.	गणेशराज कार्की	२०६५\१२\२६	२०६६\१\१७
१५.	महेश्वर शर्मा पौडेल	२०६६\०१\१७	२०६७\१\३१
१६.	सुदर्शन प्रसाद ढकाल	२०६७\०२\१७	२०६९\१\४
१७.	केदार न्यौपाने	२०६९\०२\२५	२०७१\१\२४
१८.	विष्णुहरी पौडेल	२०७१\०२\१८	२०७२\१\३१
१९.	काशिनाथ मरासिनि	२०७२\२\१३	२०७२\१२\२३
२०.	केशव प्रसाद रेग्मी	२०७२\१२\२४	२०७५\७\१३
२१.	शिव कुमार कार्की	२०७५\०८\२४	२०७५\११\२९
२२.	डाश्री टोकराज पाण्डे .	२०७५\११\२९	२०७७\११\२५
२३.	लिला प्रसाद शर्मा	२०७७\११\२६	२०७८\७\२
२४.	झलकराम अधिकारी	२०७८\०७\०८	२०७८\११\१

सि.नं.	नाम	मिति देखि	मिति सम्म
२५.	रुद्रप्रसाद पण्डित	२०७८\११\०२	२०७९\१०\२२
२६.	नमराज घिमिरे	२०७९\१०\२६	२०८०\०८\१४
२७.	पिताम्बर घिमिरे	२०८०\०८\२५	२०८१\११\२१
२८.	उमेश ढुङ्गाना	२०८१\१२\०४	२०८२\९\१४
२९.	सुशिल ढकाल	हाल कार्यरत	-

द्रष्टव्यः उपत्यका भित्रका डिभिजन सहकारी कार्यालयहरूमा कार्यलयहरू खारेज हुनु भन्दा अघि तत्काल कार्यरत कार्यालय प्रमुखहरूको कार्यावधि सम्बन्धमा सहकारी विभागबाट माग गर्दा विवरण प्रस्तुत हुन सकेन। त्यस सम्बन्धमा अनुसन्धान हुन आवश्यक छ।

बागमती प्रदेश सहकारी रजिष्ट्रारहरूको नामावली:

क्र.सं.	नाम	मिति देखि	मिति सम्म
१	विक्रम पाण्डे		
२	नारायण प्रसाद ज्ञवाली		
३	राधाकृष्ण खतिवडा		
४	रोहित पोखरेल		
५	राजन पोखरेल		
६	कुमार तामाङ		
७	प्रदिप राज पौडेल		

द्रष्टव्य: बागमती प्रदेश सहकारी रजिष्ट्रारहरूको कार्यावधि सम्बन्धमा मन्त्रालय, सहकारी विभाग र प्रदेश मन्त्रालयबाट माग गर्दा समेत विवरण प्राप्त हुन सकेन। त्यस सम्बन्धमा अनुसन्धान हुन आवश्यक छ।

उपत्यका भित्रका डिभिजन सहकारी कार्यालयहरूमा तत्काल कार्यरत कार्यालय प्रमुखहरूको नामावली:

काठमाण्डौ जिल्ला:			
१	केशव बहादुर थापा		
२	कृष्ण शर्मा		
३	विक्रम पाण्डेय		
४	बलराम निरौला		
५	नारायण प्रसाद अर्याल		
६	आनन्द थारु		
ललितपुर जिल्ला:			
१.	रोमाकान्त काफ्ले		
२.	शशिकुमार लम्साल		
३.	धर्मराज रोकाय		
४.	रामहरि लामिछाने		
५.	बलराम निरौला		
भक्तपुर जिल्ला:			
१.	भगवान थापा		
२.	हरि वशिष्ठ		
३.	टेकराज पोखरेल		
४.	प्रेम कुमार श्रेष्ठ		

द्रष्टव्य: उपत्यका भित्रका डिभिजन सहकारी कार्यालयहरूमा कार्यलयहरू खारेज हुनु भन्दा अघि तत्काल कार्यरत कार्यालय प्रमुखहरूको कार्यावधि सम्बन्धमा सहकारी विभागबाट माग गर्दा विवरण प्रस्तुत हुन सकेन। त्यस सम्बन्धमा अनुसन्धान हुन आवश्यक छ।

अनुसूची- १०

शुभ बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि., भक्तपुर

सञ्चालक समितिका पदाधिकारी तथा लेखा सुपरिवेक्षण समितिका सदस्यहरुको विवरण

शुभ बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.
सञ्चालक समितिका पदाधिकारीहरुको विवरण

क्र. नं.	वाजेको नाम / पतिको नाम	वाजेको नाम	सञ्चालकको नाम	पद	ठेगाना	सम्पर्क नं.	फोटो
१	बलराम अधिकारी	केदार अधिकारी	दिनेश अधिकारी	अध्यक्ष	दिमी	९८४१८८४३७७	
२	बाल कृष्ण श्रेष्ठ	श्याम कृष्ण श्रेष्ठ	अविनाश श्रेष्ठ	उपाध्यक्ष	सल्लाघारी	९८४१८९००४३	
३	राम त्यात	पुन बहादुर त्यात	रविन त्यात	सचिव	नाथली	९८४१९३३४७९	
४	बिल बहादुर सुवाल	दिनेन्द्र सुवाल	रुपा सुवाल	कोषाध्यक्ष	ताथली	९८४०४४२३४२४	

५	राज कुमार श्रेष्ठ	पूर्ण कुमार श्रेष्ठ	नागी छोरी श्रेष्ठ	सादस्य	दधिकोट	१८४१२८५००	
६	तुल्सी बहादुर श्रेष्ठ	अष्ट कुमार श्रेष्ठ	ममता श्रेष्ठ	सादस्य	दधिकोट	१८८४९०४३५	
७	असाश लाल श्रेष्ठ	केदार श्रेष्ठ	निता श्रेष्ठ	सादस्य	बालकोट	१८४३२६७२२७	
८	ज्ञान लाल प्रजापति	दिल कृष्ण प्रजापति	तुल्सी केजरी प्रजापति	सादस्य	ठिमी	१८४९९१३१६४	
९	गणेश कुमार प्रजापति	तुई लाल प्रजापति	अनिता प्रजापति	सादस्य	ठिमी	१८४९९७४००४	

१०	तुल्सी बहादुर श्रेष्ठ	सनम श्रेष्ठ	सन्तोष श्रेष्ठ	लेखा संयोजक	हिमी	९८४३६४९८१९	
११	प्रेम कृष्ण श्रेष्ठ	कृष्ण शरि श्रेष्ठ	शिविज श्रेष्ठ	लेखा सदस्य	हिमी	९८६००६९९६	
१२	राम त्यात	नारायण भक्त त्यात	गंगा त्यात	लेखा सदस्य	कटुजे	९८४९८९४०८९	

शुभ बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.
Subha Saving & Credit Co-operative Ltd.
 सन्तोषधारी, भक्तपुर, फोन नं.: ०१-६६१०३०८, ०१-६६१२५०५

बता म.: २०७१/१८७१/०६४/०५५

पत्र संख्या:
 घतामी नं:

मिति: २०८३/१०/१८

श्री सुर्यविद्युत नगरपालिका
 नगर कार्यपालिकामा कार्यलय
 कटुहने, भक्तपुर

विषय: जातकारी व्याख्या

प्रस्तुत विषयमा यस शुभ बचत तथा ऋण सहकारी
 संस्था लि. को लक्ष्य कार्यलयमा सेवा प्रदान गर्ने
 व्यवस्थापक पदाधिकारी जस्ता व्यक्तित्व पदाधिकारहरूको
 विवरण मुल सेवा प्रदान गर्ने तपखिल समितिमा
 यस सहकारी संस्थामा हुने पनि पदाधिकारीमा
 नत्रको व्यहोरा जातकारी साथ अनुबोध छ।

तपखिल

१. जंगल थान
२. द्वितीय श्रेय
३. अनिता प्रधानपति
४. तुक्सी केवटी प्रधानपति
५. समस्ता श्रेय

सन्तोषधारी, भक्तपुर

[Signature]
 दिनेश अधिकारी
 अध्यक्ष
[Signature]

अनुसूची-११

सहकारी विभागले उपलब्ध गराएको तथ्याङ्क विवरण अनुसार आर्थिक वर्ष २०४८/४९ देखि हालसम्म प्रत्येक आर्थिक वर्षमा कायम रहेका सहकारी संस्थाहरुको विवरण देहाय बमोजिम रहेको देखिन्छ।

दर्ता भएको आ.व.	प्रदेश	सहकारीको कूल संख्या	कुल संख्या
२०४८/४९	बागमती	२४	३४
	लुम्बिनी	३	
	मधेश	४	
	कोशी	२	
	गण्डकी	१	
	सुदूरपश्चिम प्रदेश	०	
	कर्णाली	०	
२०४९/५०	बागमती	८९	१४३
	लुम्बिनी	४	
	मधेश	३२	
	कोशी	९	
	गण्डकी	५	
	सुदूरपश्चिम प्रदेश	४	
	कर्णाली	०	
२०५०/५१	बागमती	१७५	३४३
	लुम्बिनी	३३	
	मधेश	४९	
	कोशी	४४	
	गण्डकी	२६	
	सुदूरपश्चिम प्रदेश	१०	
	कर्णाली	६	
२०५१/५२	बागमती	१०९	२६५
	लुम्बिनी	४५	
	मधेश	२८	

दर्ता भएको आ.व.	प्रदेश	सहकारीको कूल संख्या	कुल संख्या
	कोशी	४४	
	गण्डकी	२५	
	सुदूरपश्चिम प्रदेश	५	
	कर्णाली	९	
२०५२/५३	बागमती	१४७	३५५
	लुम्बिनी	४९	
	मधेश	४२	
	कोशी	६३	
	गण्डकी	३७	
	सुदूरपश्चिम प्रदेश	६	
	कर्णाली	११	
२०५३/५४	बागमती	१३८	३९२
	लुम्बिनी	५२	
	मधेश	३१	
	कोशी	८४	
	गण्डकी	६१	
	सुदूरपश्चिम प्रदेश	९	
	कर्णाली	१७	
२०५४/५५	बागमती	१९१	४४४
	लुम्बिनी	४७	
	मधेश	४६	
	कोशी	५८	
	गण्डकी	८०	
	सुदूरपश्चिम प्रदेश	७	
	कर्णाली	१५	
२०५५/५६	बागमती	१९२	४७६
	लुम्बिनी	६०	
	मधेश	५७	

दर्ता भएको आ.व.	प्रदेश	सहकारीको कूल संख्या	कुल संख्या
	कोशी	९४	
	गण्डकी	३६	
	सुदूरपश्चिम प्रदेश	२२	
	कर्णाली	१५	
२०५६/२०५७	बागमती	३६९	७०९
	लुम्बिनी	८३	
	मधेश	४०	
	कोशी	७५	
	गण्डकी	८१	
	सुदूरपश्चिम प्रदेश	३१	
	कर्णाली	३०	
२०५७/५८	बागमती	२२३	६२४
	लुम्बिनी	८५	
	मधेश	८१	
	कोशी	९५	
	गण्डकी	६७	
	सुदूरपश्चिम प्रदेश	३७	
	कर्णाली	३६	
२०५८/५९	बागमती	२१३	५९२
	लुम्बिनी	५४	
	मधेश	६१	
	कोशी	९८	
	गण्डकी	९४	
	सुदूरपश्चिम प्रदेश	३६	
	कर्णाली	३६	
२०५९/६०	बागमती	११४	३२८
	लुम्बिनी	५८	
	मधेश	३२	
	कोशी	७४	

दर्ता भएको आ.व.	प्रदेश	सहकारीको कूल संख्या	कुल संख्या
	गण्डकी	२४	
	सुदूरपश्चिम प्रदेश	१६	
	कर्णाली	१०	
२०६०/६१	बागमती	४४	१६२
	लुम्बिनी	३१	
	मधेश	१५	
	कोशी	३९	
	गण्डकी	११	
	सुदूरपश्चिम प्रदेश	७	
	कर्णाली	१५	
२०६१/६२	बागमती	६४	३१३
	लुम्बिनी	५९	
	मधेश	४७	
	कोशी	६७	
	गण्डकी	३०	
	सुदूरपश्चिम प्रदेश	११	
	कर्णाली	२५	
२०६२/६३	बागमती	३१८	१०६३
	लुम्बिनी	२०२	
	मधेश	१०९	
	कोशी	२१५	
	गण्डकी	१०८	
	सुदूरपश्चिम प्रदेश	४५	
	कर्णाली	६६	
२०६३/६४	बागमती	४९०	१५१५
	लुम्बिनी	१६२	
	मधेश	९१	
	कोशी	२५४	
	गण्डकी	१२३	

दर्ता भएको आ.व.	प्रदेश	सहकारीको कूल संख्या	कुल संख्या
	सुदूरपश्चिम प्रदेश	२७१	
	कर्णाली	१२४	
२०६४/६५	बागमती	१०६२	२०५९
	लुम्बिनी	२३३	
	मधेश	१३२	
	कोशी	२८१	
	गण्डकी	१४९	
	सुदूरपश्चिम प्रदेश	१०९	
	कर्णाली	९३	
२०६५/६६	बागमती	१३८९	३३९३
	लुम्बिनी	३७९	
	मधेश	३४९	
	कोशी	४६९	
	गण्डकी	३०४	
	सुदूरपश्चिम प्रदेश	२२०	
	कर्णाली	२८३	
२०६६/६७	बागमती	१४५३	३५५५
	लुम्बिनी	४६८	
	मधेश	५१२	
	कोशी	४४७	
	गण्डकी	३७६	
	सुदूरपश्चिम प्रदेश	१३७	
	कर्णाली	१६२	
२०६७/६८	बागमती	१०९२	२८६९
	लुम्बिनी	३५७	
	मधेश	४४१	
	कोशी	४२०	
	गण्डकी	२४०	
	सुदूरपश्चिम प्रदेश	१३४	

दर्ता भएको आ.व.	प्रदेश	सहकारीको कूल संख्या	कुल संख्या
	कर्णाली	१८५	
२०६८/६९	बागमती	७८७	३२८७
	लुम्बिनी	३३३	
	मधेश	१०३५	
	कोशी	४७२	
	गण्डकी	३०९	
	सुदूरपश्चिम प्रदेश	१४८	
	कर्णाली	२०३	
२०६९/७०	बागमती	९८२	३२४१
	लुम्बिनी	३२९	
	मधेश	५०७	
	कोशी	५८३	
	गण्डकी	३६३	
	सुदूरपश्चिम प्रदेश	२९५	
	कर्णाली	१८२	
२०७०/७१	बागमती	३६८	१८०२
	लुम्बिनी	२२६	
	मधेश	३४७	
	कोशी	३४०	
	गण्डकी	१८१	
	सुदूरपश्चिम प्रदेश	१९३	
	कर्णाली	१४७	
२०७१/७२	बागमती	३४३	१७३०
	लुम्बिनी	२४७	
	मधेश	२५०	
	कोशी	३३८	
	गण्डकी	२१७	
	सुदूरपश्चिम प्रदेश	१८१	
	कर्णाली	१५४	

दर्ता भएको आ.व.	प्रदेश	सहकारीको कूल संख्या	कुल संख्या
२०७२/७३	बागमती	२७८	१३३२
	लुम्बिनी	२७४	
	मधेश	१५२	
	कोशी	२२१	
	गण्डकी	१७२	
	सुदूरपश्चिम प्रदेश	१०८	
	कर्णाली	१२७	
२०७३/७४	बागमती	३६६	१२९९
	लुम्बिनी	१८०	
	मधेश	२७२	
	कोशी	१९२	
	गण्डकी	१०७	
	सुदूरपश्चिम प्रदेश	७७	
	कर्णाली	१०५	
२०७४/७५	बागमती	४७	३३३
	लुम्बिनी	४८	
	मधेश	४४	
	कोशी	५०	
	गण्डकी	५३	
	सुदूरपश्चिम प्रदेश	३८	
	कर्णाली	५३	
२०७५/७६	बागमती	११२	६३०
	लुम्बिनी	७४	
	मधेश	९१	
	कोशी	७४	
	गण्डकी	११३	
	सुदूरपश्चिम प्रदेश	२६	
	कर्णाली	१४०	
२०७६/७७	बागमती	१५७	६५३

दर्ता भएको आ.व.	प्रदेश	सहकारीको कूल संख्या	कुल संख्या
	लुम्बिनी	६०	
	मधेश	१२२	
	कोशी	८४	
	गण्डकी	९३	
	सुदूरपश्चिम प्रदेश	४२	
	कर्णाली	९५	
२०७७/७८	बागमती	३२४	१०१८
	लुम्बिनी	१५७	
	मधेश	१९८	
	कोशी	१२७	
	गण्डकी	८१	
	सुदूरपश्चिम प्रदेश	५१	
	कर्णाली	८०	
२०७८/७९	बागमती	४३५	१२२२
	लुम्बिनी	१७२	
	मधेश	२७२	
	कोशी	१०२	
	गण्डकी	९२	
	सुदूरपश्चिम प्रदेश	५३	
	कर्णाली	९६	
२०७९/८०	बागमती	१२२	५१६
	लुम्बिनी	११०	
	मधेश	१०९	
	कोशी	६२	
	गण्डकी	४१	
	सुदूरपश्चिम प्रदेश	२५	
	कर्णाली	४७	
२०८०/८१	बागमती	३१	१७८
	लुम्बिनी	५०	

दर्ता भएको आ.व.	प्रदेश	सहकारीको कूल संख्या	कुल संख्या
	मधेश	३८	
	कोशी	११	
	गण्डकी	२६	
	सुदूरपश्चिम प्रदेश	१२	
	कर्णाली	१०	
२०८१/८२	बागमती	६	५४
	लुम्बिनी	१८	
	मधेश	४	
	कोशी	१५	
	गण्डकी	८	
	सुदूरपश्चिम प्रदेश	१	
	कर्णाली	२	
२०८२/८३	बागमती	१	१३
	लुम्बिनी	२	
	मधेश	२	
	कोशी	६	
	गण्डकी	०	
	सुदूरपश्चिम प्रदेश	१	
	कर्णाली	१	
			३६,९४२

अनुसूची १२

कोपोमिस अनुसार सहकारीको प्रकार अनुसारको तथ्याङ्क विवरणः

क्र.सं.	सहकारीको प्रकार	आर्थिक वर्ष		
		२०७९/८०	२०८०/८१	२०८१/८२
1.	बचत तथा ऋण सहकारी	१५१९८	१५४६७	१५६५७
2.	बहुउद्देश्यीय सहकारी	५६४२	५९६१	६१३३
3.	कृषि सहकारी	११८९३	१२४८९	१२७९९
4.	चिया सहकारी	१३१	१५६	१६८
5.	कफी सहकारी	१३२	१५६	१६६
6.	तरकारी तथा फलफूल सहकारी	१६०	१६८	१७६
7.	मौरी पालन सहकारी	९१	९३	९४
8.	दुग्ध सहकारी	१५४५	१५८८	१६२३
9.	जुनार सहकारी	८	१५	१५
10.	बीउ विजन सहकारी	३८	४४	४५
11.	साना किसान सहकारी	६४९	७३९	७८३
12.	अदुवा सहकारी	३७	३८	३८
13.	उखु सहकारी	१२	१२	१२
14.	पर्यटन सहकारी	५७	६१	६२
15.	विद्युत सहकारी	३८७	३९८	४०४
16.	सञ्चार सहकारी	१४२	१४६	१४७

17.	उपभोक्ता सहकारी	११५२	११६१	११६६
18.	मत्स्य सहकारी	३७	३९	३९
19.	पशुपालन सहकारी	८४	९१	९४
20.	जडीबुटी सहकारी	३९	४४	४७
21.	श्रमिक सहकारी	५	३५	४६
22.	अन्य सहकारी	१३८२	१४३२	१४७३
	जम्मा संख्या	३८८२१	४०३३३	४११८७

स्रोत : सहकारी विभाग, कोपोमिस